

HU ISSN 1419-6379

Irodalomtudomány

2002/1-2

A Miskolci Egyetem Kiadványa

MISKOLC, EGYETEMI KIADÓ

Irodalomtudomány

Felelős szerkesztő
KABDEBŐ LÓRÁNT
FERENCZI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő
RUTTKAY HELGA

Kiadják a Miskolci Egyetem
Modern Magyar Irodalomtörténeti és
Összehasonlító Irodalomtörténeti
és Művészettörténeti Tanszékei
3515 Miskolc-Egyetemváros
Telefon: (46) 565-224
E-mail cím: bolkab@gold.uni-miskolc.hu

Irodalomtudomány

2002/1-2

KOVÁCS BÉLA LÓRÁNT

Klasszikusok napjaink távlatából*

Az eredet fogalmának rendkívüli büvereje van a modern kor ember fölötte, aki úgy véli, hogyha megérte valaminek a létokát, akkor magát a dolgot érte meg, vagy legalábbis a dologhoz kerül közelebb. Ezzel nincs másképp a modern kor filológusa sem. Ez a szelíd aszkéta is azáltal kívánja megérteni az általa gondozott szövegek javát, hogy megpróbálja megfejteni eredetüket. Arra persze nem szívesen gondol, hogy – miként a nagy folyók – a régi írásművek sem egy forrásból fakadnak. Szeretné azt hinni, hogy van egy szöveg, ami a legközelebb áll ahhoz az eredeti szándékhoz, amely életre hívta, és ez a variáns fellelhető. Hiába mondanánk neki, hogy a Duna sem azért olyan szép, mert egyetlen forrásból fakad, hanem éppen azért, mert ezernyi apró ér vizét gyűjti össze, nem hinne nekiünk. Ő a forrást kutatná, hogy megértse, honnan buzdul fel annyi erő, amennyi távoli népeket és korokat képes összekötni. Végül, ha megtalálja is a forrást, csalódnia kell, hiszen ott a folyam erejére és nagyságára magyarázatot nem kap. Ettől a csalódástól függetlenül azonban a folyó tovább gyarapodik. A régi szövegek is csak gyarapodnak azáltal, hogy egyre újabb változataikat adták és adják közre, minthogy a modernség előtt született alkotások egykori olvasói az eredetről feltételezhetően nem ugyanúgy gondolkodtak, ahogy a maiak. Balassi és Rimay szövegeinek értői sem.

E két költő nem is biztos, hogy létezett a mai értelemben a modern filológia megjelenése előtt. Neveik évszázadokon keresztül hagyományozódtak ugyan, de valószínűleg nem töltötték be azt a funkciót, amit napjainkban. Nehéz persze ezt belátni. Ma már Balassira és Rimayra is úgy gondolunk, mint modern szerzőkre. Tőlük származtatunk számos műalkotást, főleg költeményeket, és ezekben a művekben az ő eredetiségüket csodáljuk, azt az összetéveszthetetlenül csak rájuk jellemző hangot, amely mind a mai napig elbűvöli olvasóit. Ritkán jut eszünkbe, hogy lehetséges, az a hang, amelyet évszázadok távolából hallunk visszhangozni, nem tőlük származik, hanem mi kölcsönözzük szövegeiknek. Pedig már Rimay is tudhatta ezt, és valószínű, hogy költői életművében azért próbált Balassinak emléket állítani, hogy egy nagy elődöt alkosson, akinek saját hangját kölcsönözve önnön költészetének eredetét hozhatja létre. Miért volt

*Az előadás eredeti szövege Jyveskylében hangzott el egy hungarológiai konferencián 2001-ben.

szüksége az íráshoz ilyen eredetre? Azért, mert imitáló költő volt. Olyan, aki nem saját magát tartotta művei létokának. Olyan, aki a költészetet együttalkotásnak gondolta a hagyománnyal. Számos jel utal erre. A ránk maradt mintegy hetvenöt költeménye közül például több mint tíz valamilyen formában Balassit imitálja. Ezek közül a művek közül ma az *Epicédium* tűnik a legjelentősebbnek. Rimay gyász-költemény-ciklusa úgy állít azonban emléket Balassi Bálintnak, hogy a modern értelemben vett szerzői jogra fittyet hány. Alkotója gátlástalanul átírja mestere verseit a saját szája íze szerint, majd sajátként adja közre azokat. Az *Ibon, édes hazám* kezdetű darabjának első tizenegy strófája például szinte csak versformájában különbözik Balassi *Ó, én édes hazámjától*. Néhol még a rímek is kölcsönöztek. Részben ez lehetett az oka annak, hogy a modern irodalomtörténet Rimayt epigonnak tartotta és nem értékelte túl sokra. Pedig már az *Ibon, édes hazám* kezdetű vers alaposabb olvasása elbizonytalaníthatta volna azokat, akik epigonsággal vádolták Rimayt. A tizenkettedik strófától kezdve a huszonharmadikig ugyanis a költemény magában foglal egy önállóan is értelmezhető verset. Ez az *LI. zsoltár*, amely a közvélekedés szerint Balassi utolsó, életében megírt műve, és egyben az első nyomtatásban megjelent szövege. Az *Epicédium* vizsolyi kiadásának margóján gondosan jelölve is van, hogy „Ezt a psalmust az Béza verseiből ő maga [ti. Balassi] fordította ki csak halála előtt való betegségébe.” Az *LI. zsoltár* olvasása során azonban már Klaniczay Tibor is gyanúsna találta a verset, poétikai megoldásai ugyanis szerinte nem reneszánsz, hanem manierista szerzőre vallanak. Balassi utolsó verse mintha Rimay stílusában született volna. A dolog azonban másként is történhetett. Például úgy, hogy Balassi ugyan elkezdte a zsoltárt, de teljesen lefordítani váratlan halála miatt már nem tudta. A művet később Rimay fejezhette be, saját igényeihez igazítva, hogy az *Epicédiumban* kiadhassa. (Hasonlóképpen járt el Dobokai a *Tíz okokkal*.) Az is megtörténhetett, hogy a psalmust Balassi ugyan teljesen lefordította, de Rimay átigazította, hogy jobban illeszkedjék saját művéhez. Sőt, az is lehet, hogy Balassi betegségében nem tudott írni, s már csak Rimay gyász-költeményében „szólalt meg”, s a művet fiatal tanítványa azért tulajdonította neki, hogy halála után kedvezőbb képet alkosson róla, mint amelyet korábban rajzoltak. Mindebből sejthető, hogy a szerzőiségről a XVII. században másként gondolkodtak, mint napjainkban (így epigonokról is történetien a korszakban beszélni). Ennek pedig a régi szövegek kiadásánál nagy jelentősége lehet, hiszen napjainkban a szépirodalmi alkotásokat leggyakrabban egy szerzői név segítségével határoljuk körbe, csoportosítjuk és adjuk ki. Mit lehet azonban kezdeni azokkal a szövegekkel, amelyek több szerzőtől is eredhetnek?

Az egyik legkézenfekvőbb válasz az, hogy megpróbáljuk valamiképpen eldönteni, ki is ezeknek a műveknek a *tényleges* szerzője, vagyis a korábbi elvek keretei közt próbáljuk meg értelmezni a szövegeket. Az *LI. zsoltárról* például mondhatjuk azt, hogy Balassi műve, mert valószínűleg javát ő készítette el, vagy azt, hogy Rimay műve, mert végső formáját ő hozta létre. Mindkét állítás

mellett és velük szemben is felsorolhatunk érveket. Nagyon valószínű azonban, hogy ez a vita nem a szöveg igényére fog odahallgatni, hanem egy tőle független kiadási gyakorlat szándékaira. A szerzőiségről szóló vita tehát nem az *LI. zsoltár*-ról árul el valamit, hanem a saját irodalomértési gyakorlatunkról. Jellemző, hogy az *LI. zsoltár* a XVII. és XVIII. században kétféleképpen is hagyományozódott, ráadásul ugyanabban a könyvecskében, a *Balassi és Rimay istenes énekinek* különbözőféle kiadásaiban. Itt a szerzőiség kérdése nem került szükségképp döntésre, ugyanis a zsoltár az *Epicédium* kontextusában és azon kívül is olvasható minden esetben, ami változó pragmatikai szituációt teremt értelmezésekor, ezáltal is gyarapítva a vers jelentését. Ez pedig fenti kérdésünkre egy újabb válasz lehetőségét teremti meg. Megtehetjük ugyanis azt, hogy nem kíséreljük meg eldönteni, ki volt a vers szerzője. Így nem arra kezdünk el figyelni, hogy *honnan ered* a szöveg, hanem arra, hogy *mivé válik* az évszázadok hosszú során át. Ma Magyarországon azonban nincs olyan szövegkiadás, amely az *Epicédiummal* kapcsolatban erre a kérdésre akár egy pillanatig is hallgatott volna.¹ A művet Radvánszky Béla 1904-ben, Eckhardt Sándor pedig 1955-ben még érthető okokból elsősorban az eredet kérdésére figyelve jelentette meg. A kiadásokhoz kapcsolódó viták is erre vigyáztak leginkább, például Klaniczay Tibor *Hozzászólása*. A nyolcvanas években azonban már voltak olyan filológusok – például Szigeti Csaba vagy Imre Mihály –, akik a versek hagyományozódásának különféle problémáit is figyelembe vették. Ennek ellenére Ács Pál 1992-ben olyan hipotetikus *Epicédium*-kiadást alkotott meg *Rimay János írásai* című könyvében, amely a versciklus eredetét anélkül kutatja, hogy akár csak egy pillanatra is odasandítana későbbi hagyományozódására. 1994-ben végül ez a kiadvány lesz az *Epicédium* faksimiléjének alapja. (Innen nézve talán nagyon is árulkodó, hogy a faksimile jegyzetei szükségesnek látják tisztázni, a szövegbe ékelődött *LI. zsoltár* Balassi műve.) Nyilvánvaló, hogy Ács Pál a XVII. és XVIII. századi *Epicédium*-variánsokra úgy tekintett, mint szövegromlásokra, amelyek egyre távolabb kerültek az eredet(i)től. Pedig lehet, jobban járt volna, ha nem a talán sohasem volt forrást próbálta volna hozzáférhetővé tenni, hanem azt mutatta volna meg, miképp módosul és gyarapodik a versciklus az évszázadok során.

Az *Epicédium* szövege többször is változott a XVII. és XVIII. században. Én itt most ezek közül a változások közül idő hiányában csupán háromról beszélek. Az első módosulás a műnek azzal a gyakorlati vonatkozásával hozható összefüggésbe, hogy az a könyv, amelyben az *Epicédium* hagyományozódott, elsősorban hitéletbéli funkciókkal bírt. Az *Epicédium* szinkretikus jellege ennek következtében fokozatosan háttérbe szorult. Az a gyászköltemény-ciklus tehát, amely eredetileg a keresztény vallás elemeit az antik mitológiával elegyítette, fokozatosan veszített latinus és pogány jellegéből, bár attól teljesen nem távolodott el. A különböző kiadások nem voltak tekintettel az eredeti szerzői szándékra. Nem az érdekelte őket, hogy milyen célból írták a művet, hanem az, hogy mire lehet felhasználni. A szöveg egyes részeit, illetve a körülötte lévő paratextusokat

ennek megfelelően átírták. Sőt, olyasmire is akadt példa, hogy a latin nyelvű bevezetőket teljesen elhagyták, és helyükre más értelmű magyar verseket tettek. A paratextusok változása nem csupán értelmüket, hanem tipográfiai kivitelezésüket is érintette. Ez a második módosulás furcsamód még komolyabban átalakította az *Epicédium* szerkezetét, mint az első. Azáltal például, hogy a margináliát bevonták a főszövegbe, nem csupán státusát és eredeti funkcióját változtatták meg, hanem a kezdetben hét hosszú versből álló alkotást is kilenc részre osztották fel. Ennek során a kiadók arra is törekedtek, hogy a versek a közönség számára minél inkább átláthatóvá váljanak. A helyesírási és központosítási változtatásokon kívül tehát magyarázó részeket is beiktattak. Ezek a magyarázó részek vagy bevezették az egyes verseket, vagy a szövegen belül segítettek az olvasónak eligazodni, elsősorban abban, hogy épp ki is beszél az adott helyen. A mű bonyolult narratológiai összetettségét ennek megfelelően a különféle kiadások igyekeztek kiismerhetőbbé tenni azáltal, hogy az olvasást irányító jelzéseket helyezték el benne. Néhány könyv azonban még radikálisabban járt el. Míg a *Balassi és Rimay istenes énekinek*, protestáns kiadásai csupán az említett módosításokat hajtották végre, addig a katolikusok tovább mentek. Nemcsak a kísérő szövegeket változtatták meg, illetve azok tipográfiai helyét, hanem a versciklust is felbontották. Emiatt a költemények egyik fele Balassi művei közé keveredett. Döntően azok a részek kerültek oda, amelyek testvére halálát beszélik el – ami egyébként még megrendítőbbé teszi a verseket –, de olykor azok is, amelyek őt magát siratják. Ennek következtében van olyan *Epicédium*-kiadás, amely nem veszi tekintetbe a verseknek sem az eredeti formáját, sem sorrendjét, sem szerzőiségét. Ez az átváltozás nem érinti azonban negatív értelemben a mű esztétikai teljesítményét. Valójában nem romlott, hanem gyarapodott azáltal a szöveg, hogy az évszázadokon át sokak tovább formálták a legjobb tudásuk szerint. Amennyiben a XIX. és XX. században nem azon igyekeztünk volna, hogy ezt a munkát eltüntessük, sokat tanulhattunk volna belőle. Mi azonban az eredetet kerestük, azt a helyet, ahonnan az egész hagyomány fakadt. Tartok azonban tőle, hogy ennek a műveletnek a végzése közben éppen a hagyományoktól kerültünk a legtávolabb. Amíg a forrást kerestük, addig a folyót szem elől tévesztettük.

A helyzet persze nem tragikus, hiszen a modernség horizontján megjelent kiadások nem szüntették meg a korábbiakat, hanem csak elfedték azokat a szemünk elől. Az *Epicédium* legújabb kiadásai így valójában ugyanazt a hagyományt folytatták, mint amelyet a modernség előttiak, azaz saját igényeik szerint átalakították a szöveget, majd megjelentették. Ennek során azonban vélhetőleg több mindent árultak el saját korszakuk jellegzetességeiről, mint magáról az *Epicédium*ról. Ez viszont csak a modern ember szemszögéből nézve veszteség. Később épp ez segítheti hozzá az újabb generációkat ahhoz, hogy saját múltjukat megképezzék, és hogy tanuljanak belőle. Az eredet illuzórikus csábítása számukra talán így már enyhülni fog. A jövőben emiatt pedig akár olyan kiadványok is szülehetnek, amelyek a régi szövegek kiadásakor nem a vélhetően soha nem is létezett eredeti újranyomtatására törekszenek, hanem a szövegek alakulására lesznek figyelme-

sek, tudva azt, hogy ehhez az alakuláshoz ők maguk is hozzájárulnak. Később talán már úgy fogjuk gondolni, hogy a régi szövegek sem azért szépek, mert egy forrásból fakadnak. Ahogy a nagy folyók, ezek is ezernyi apró ér vizéből gyarapodnak, és nyerik el méltóságukat. Talán egykor majd belátjuk: a forrás jelentősége a folyó jelentőségéből fakad, s ahhoz, hogy a forrást méltóképp értékelhessük és jelentőségét megértsük, előbb a folyót kell megismernünk.

JEGYZET

¹A tanácskozás során derült ki, hogy a nagy nyilvánosság számára ugyan még nem hozzáférhetően, de Horváth Iván és kutatócsoportja elő-

állított olyan számítógépes szövegkiadást, amely az említett kérdés némely vonatkozásával már számot vet.

Pázmány Péter belső írói fejlődése az *Öt szép levél* három kiadásának tükrében

1.1. Áttekintés

Dolgozatomban Pázmány Péter vitairatai közül a rendkívül jelentős helyet elfoglaló, Alvinczi Péternek címzett *Öt szép levél*lel, és ennek két későbbi, Pázmány által átdolgozott kiadásával szeretnék foglalkozni. A három irat első két levelét, illetve részét az első kiadáshoz képest történt, a szöveg minden szintjén megjelenő változtatások alapján vizsgáltam meg.

A szakirodalom eddig főként az 1609-ben (*Öt szép levél*) és 1613-ban (*Öt levél*) megjelent szövegeket vette figyelembe, Bitskey István,¹ Fraknói Vilmos és Huttkey Lipót mindössze konstatálják, hogy van egy harmadik kiadás is, amely az 1623-as *Az Isteni igazságra vezérlő Kalauz* függelékéként jelenik meg. Összehasonlító vizsgálatom során ezt a szöveget (1623) is figyelembe vettem.

Nincs mód természetesen a Pázmány vitairatait tárgyaló szakirodalom teljes áttekintésére, elengedhetetlen azonban, hogy a témához legszorosabban kapcsolódó néhány tanulmány tartalmát összefoglaljam.

Ezek közül az első: Sík Sándor 1939-ben megjelent *Az ember és az író* című könyve, amely részletesen foglalkozik Pázmány Péterrel mint vitairóval, és mint nyelv művészt is mérlegre teszi. E két tanulmány² komoly segítséget nyújtott munkámban, hogy elinduljak azon az úton, amelyen megismerhetem és megérthetem Pázmány írói törekvéseit.

Sík Sándor kronológiai rendben dolgozza fel Pázmány vitairatait, amelyek szerinte négy fejlődési fokot mutatnak.

Felosztása szerint az első vitairatokat tömören a védő támadás jellemzi, melyekben még szárnyait próbálgatja csak az író, aki hangnemében még nem teljesen magabiztos. Közös sajtóságai ezeknek az iratoknak, hogy megszületésüket alkalmi célok, gyakorlati szempontok vezérelték. Időben ez a korszak körülbelül Pázmány Péter végleges Magyarországra telepedéséig tart (1607). Ide tartozik a *Magyarinak szóló Felelet* (1602), amelyben a XVI. századi magyarországi protestáns teológiai és politikai gondolkodást sok tekintetben összegző munkára reflektál (Magyari István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*).

Továbbá *Az mostan támat új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyosága* (1605) című könyv, amely ellenpontozó kifejtésmóddal, Luther, Kálvin,

Melanchton és Beza írásait szembesíti egymással, a Bibliával, valamint a szerzők életével. Az *Imádságos könyv* függelékeként jelent meg a *Rövid Tanúság, mint ismerhesse meg akármely együgyű ember is az igaz hitet* (1606) című írása, amely Sík Sándor szavaival élve „A hitnek, a Szentírásnak, az anyaszentegyháznak egymás közötti viszonyáról szól”.³ A hitviták első csoportját a *Keresztyéni Felelet a megdicsőült szentek tiszteletéről, értünk való könyörgésekről, és segítségül hívásokról* (1607) című irat zárja le, ebben a XVI. századi protestáns offenzíva szinte legfontosabb terepén, a szentekről szóló tanításokban szólal meg Gyarmathi Miklós helmezi prédikátor támadásaira felelve.⁴

Igen rövid időszakot (1609–1610) ölel át a vitairatok második csoportja, melyek már támadó tartalmú írások, formailag pedig a kompozíciós elv választja el őket erősen a korábbi művektől, hiszen az *Öt szép levélben* (1609) fiktív keret és levél-forma, a *Nagy Calvinus Jánosnak hiszek egy-Istenében* pedig a vágáns irodalomra jellemző szatirikus látásmód⁵ jelenik meg.

Sík Sándor külön csoportként kezeli *Az Isteni Igazságra vezető Kalauzt* (1613), amelyben Pázmány Péter a részletkérdéseket tárgyaló vitairatok után szintézist teremtett.⁶

Ezek után már nagyon nehéz volt bármiféle témakörben támadást indítani Pázmány ellen, aki mégis megpróbálta, annak vitairataira kivétel nélkül válaszolt, s ezek az írások jelentik Pázmány hitvitázó munkásságának záró csokrát. Ide sorolható a Szyl Miklós álneven megjelentetett *Csepregi Mesterség* (1614) című munka, és a *Csepregi Szégyenvallás* (1616). Úgyszintén álneven, de most a Lethenyi István nevét felvéve jelenteti meg írását Pázmány *Az Calvinista Predikátorok igyenes erkölcsű tekkelltségének tüköre* (1614) címen, ehhez a vitakörhöz tartozik az Alvinczi Péternek írt *Az igazságnak győzedelme, melyet az Alvinczi Péter Tükörében megmutatott P.P.Pozsony 1614.*, valamint az 1620-ban névtelenül közreadott *Rövid felelet két calvinista könyvecskére* című írás, majd végül az 1627-ben kiadott *A Setét Hajnal-Csillag-után bujdosó lutheristák Vezetője* című munka zárja le ezen vitairatok sorát. Sík Sándor a fenti írásokkal azonos csoportban tárgyalja a *Szent Írásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskéket*, a Sallai István álneven megjelent *Okok, nem okokat* (1631) és a *Bizonyos okokat* (1631).

Sík Sándor Pázmány vitairatainak jellemzésében elsősorban vitakozásbeli fölényérzetét látja kiemelkedőnek, melynek alapja véleménye szerint az a bizonyosság, amellyel meg van győződve ügyének igazáról. Tárgyi oldala pedig az egyház-élmény, annak biztos tudata, hogy „...az igazság, melyet hirdet nem az övé, hanem az Egyházé”.⁷ Ez magyarázza, hogy érvelésében a tekintély-érvek az elsőbbség. Pázmány sikereinek másik forrása kiemelkedő műveltsége.

Vitakozói sikerének titka Sík Sándor szerint abban keresendő, hogy két, egymástól különböző törekvést egyeztetett munkáiban, ezek pedig a szillogizmus, melyen Pázmány gondolatmenete forog, és az idézés. Nemcsak a cáfolandó tétel idézése, hanem az ellenfél és az érvelő szolgáló bibliai részlet citálása is megfigyelhető nála.

Az első két kiadás megjelenése között eltelt négy év, Bitskey István szerint a Pázmány „által(a) megtett szellemi-gondolati útnak fontos állomása volt... a *Megrostálás*”.⁸ Az átdolgozás munkafolyamatát befolyásoló másik mű pedig a *Kalauz* 1613-as kiadása lehetett.

Bitskey István számos Pázmány Péterrel foglalkozó írása⁹ közül kettő tűnik számunkra különösen érdekesnek. Bitskey Pázmány *Öt levél*ének (1613) sajtó alá rendezésekor írt utószavában az 1609-es és az 1613-as kiadás között mindössze három változtatási tendenciára hívja fel a figyelmet.¹⁰

Az átdolgozás egyik tendenciája az 1613-as kiadásban a szerkesztés feszességének fokozása, amelyet az alfejezetek, címek külön jelölésével ér el, s mindezek hátterében az a szándék áll, hogy egy kézikönyv részeként való megjelenésre alkalmassá tegye a korábbi művet.

A másik változtatási tendencia a rafináltabb és meglepőbb szóképek bővítése, gazdagítása, amellyel kitágul az *Öt levél*ben (1613) a retorikai inventio eszköztára, nyelvileg színesebbé, még élvezetesebbé válik a szöveg.

A harmadik változtatási tendencia a forráshasználat módjában jelölhető meg. A legfontosabb az, hogy már tekintélyként hivatkozik saját művére, az *Isteni igazságra vezérlő Kalauz*ra, de növeli a vezető egyházatyáktól, Augustinustól, Ambrosiustól, Hieronymustól, Tertullianustól, Chrysostomustól, Gregorius Magnustól származó citátumok számát is.¹¹

Az első két levél vizsgálatai alapján a változtatások tendenciáival kapcsolatban Bitskey István megállapításai azonos eredményre jutottam, ezen túlmenően további tendenciákat figyeltem meg, amelyek talán Pázmány belső írói fejlődésének megértéséhez, szemléletéhez is szolgálhatnak új adalékokkal.

Bitskey István számunkra most fontos, második tanulmánya a *Vir-tus és religió* című könyvében olvasható *Polémia és retorika egy Pázmány-vitairatban* címen, amelyben az *Öt szép levél*től és az *Öt levél*től (1613) tárgyal, különös tekintettel a szövegek retorikai felépítésére.

A *Szövegalkotás az elocutio jegyében* című egységben a két kiadás szövegét a régi klasszikus retorikák elocutio-tana szempontjából vizsgálja, példákon keresztül érzékelteti, hogy a befogadóval való kapcsolatteremtésnek milyen sokféle lehetőségével él Pázmány Péter a vitairat során. A kérdésnek (interrogatio) számos fajtája megjelenik, így a szemrehányó kérdés (epi-plexis percontatio), melynek segítségével a számára kedvező választ akarja kicsikarni az ellenféltől, a fiktív dialógusokba ágyazott kérdések (subiectio) és az ún. színlelt kérdések (dubitatio), továbbá megtalálhatók a szövegben a tanácskérés (communicatio) esetei is. Az emotív erejű felkiáltások (exclamatio) szintén mozgalmassá teszik a művet, Bitskey István szerint „a megszólítás (apostrophé) mozzanata mögött a közön-séghez fordulás gesztusa is benne van”.¹² Az *Öt szép levél* sajátosságának tekinti azt a kettősséget, hogy benne a könyörgő kérések (obsecratio) és a fenyegetések (protrope) egyaránt Alvinczi Péterhez szólnak. Az ún. áthárító tanács (permissio)

is megjelenik, melynek során az ellenfélre hagyja a döntés jogát, mindemellett kifejezi benne reményét, hogy az számára, vagyis a katolikus egyház számára kedvező választ fog adni.

A lehetséges támadások megghiúsítását szolgálják az elhárító megelőzés (anticipatio) elemei. A fogalom-meghatározás (definitio) is jelentős feladatot lát el a szövegben, ennél bonyolultabb struktúrájú alakzat „az ellenérvek beépítése a saját argumentáció menetébe” (conciliatio).

Pázmány Péter vitáinak egyik jellemző fogása, amikor a saját tanának igazát az ellenfél állításának meghazudtolásával, bizonyítékokon alapuló cáfolatával védi meg (aggressio vagy commentatio). A másik gyakori technikája Pázmánynak, hogy a protestáns feleket egymás ellen játssza ki (antitheon vagy contrapositum).

A második kiadás (1613) aprólékos tanulmányozása során úgy tapasztaltam, hogy a fentebb tárgyalt retorikai elemek abban a szövegben még erőteljesebben mutatkoznak meg, erről részletesebben a későbbiekben szeretnék szólni.

Thimár Attila *Pázmány Péter a vitapartner?* című tanulmánya tette érthetővé számomra az összehasonlítás során azon tapasztalatokat, melyek szerint az 1613-as kiadásban egyaránt olvashatók támadóbb és óvatosabb, visszafogottabb részek. Thimár Attila munkájában az *Okok, nem okok* című Pázmány-vitairatot vizsgálja a közösséghez szólás szempontjából. Azon a gondolatmeneten elindulva, mely szerint abban az időszakban „...a többféle befogadóra ugyanazzal a szöveggel kellett hatást gyakorolni”.¹³

„A különböző olvasóknak ugyanazt az értelmet kellett kifejteniük a hallottakból, az olvasottakból”¹⁴ – állapítja meg az *Okok, nem okok* című Pázmány-vitairatról, hogy a befogadói közösségnek két, egymástól különböző tagja volt és ezt figyelembe véve kétféle hangnemben is szólalt meg Pázmány Péter. Az ajánlás címsora a „keresztyén olvasónak” szól, a legszélesebb olvasó közönségnek, a másik megszólított pedig Pécsváradi.

Mint Thimár Attila írja „a Pécsváradihoz szóló, egyes szám második személyű megszólítású részek stílusa sokkal erősebb, képszerűbb, népies, durva kifejezésekben gazdagabb, oldottabb... Az elképzelt olvasóközönséghez szóló részek, melyben egyes szám harmadik személyű narratívikus megközelítéssel szól Pécsváradi tetteiről, gondolatairól, állításairól, sokkal szárazabb, tudományosabb stílusban készültek el.”¹⁵

Ez a kétféle hangnem észlelhető az *Öt szép levélben* (1609) és a négy évvel későbbi kiadásban pedig még erőteljesebben.

Az egyik címzett Alvinczi Péter, akit még ironikusabban, még durvábban szólít meg Pázmány Péter a második kiadás során, támadóbbnak érezhetőek ezen sorai.

A másik, a közönség, az általában vett közösség, az olvasók tábora, a hozzájuk intézett mondatok egyes szám harmadik személyben íródtak, kevésbé személyeskedő hangneműek, és a második kiadásban ekkor fogalmaz óvatosabban Pázmány.

A hitviták jelentőségéről szólva Bitskey *A hitviták tüzeiben* című munkájában hangsúlyozza azok olvasó-teremtő pozícióját, másrészt az irodalom nyelvezetének fejlődésében is jelentős szerepet ad a vitairatoknak, mint mondja: „...segítségükkel anyanyelvünk kifejező ereje és szókincse erősen megnövekedett, korábban nem jelentkező színárnyalatokkal és fordulatokkal gazdagodott”.¹⁶

Pázmány írói tevékenységének legfőbb jelentőségét abban látja Bitskey István, hogy általa már a katolikus egyház – és nem mint ahogy a XVI. századra jellemzően a protestáns egyház – képes hatásosabban, eredményesebben felhasználni a nyelvi adottságokat.

Azonban nem hagyható figyelmen kívül a Pázmány Péter hitvitáinak megírását indukáló külső okok, az ellenfelek ún. „ösztönző” írásai, „egy pillanatra sem feledhetjük, hogy a *Kalauz* nyelvi bravúrijaihoz Ozorain és Dévain, Sztárain és Szkhárosin, Bornemiszán, Heltain s a Károlyi-biblián át vezetett az út, versenyre készítető jelenlétük nélkül a katolikus irodalom sem emelkedhetett volna ilyen magaslatokra”.¹⁷

1.2.1. Változtatások az 1609-es és az 1613-as kiadások között

1.2.1.a. Áttekintés

A szakirodalom e vázlatos áttekintése után térjünk rá arra, hogy vizsgálataim alapján – a legapróbb részletekig hatoló összehasonlítással – milyen különbségeket lehet megfigyelni a három szövegváltozat, az 1609. évi, az 1613. évi és az 1623. évi között. Először az 1609-es és az 1613-as kiadások közti különbségeket vegyük sorra. A változtatásokat két nagy területre lehet osztani: nyelvi/retorikai-poétikai, valamint a tartalmi területre. A nyelvi változtatásokon belül többféle látványos, és csak nehezebben észrevehető tendencia eredményeképpen egy letisztultabb, csiszoltabb mű kerül ki a sajtó alól.

A legfontosabb változtatások előzetesen a következők. Az átdolgozás egyik irányának tekinthető, hogy az 1613-as kiadásban a szöveg minden szintjén elmaradnak a fölöslegesnek érzett szavak, tagmondatok.

Az átdolgozás másik iránya éppen a nyelvezet gazdagítására törekszik, egészen új hangulatú jelzők, a mindennapi életből vett képek jelennek meg a második kiadás szövegében, ezen túlmenően nagyobb számban olvashatók itt szólások és hasonlatok is. Csípőbbek és egyúttal találhatóbbak a pápista ember szájába adott szavak, valamint erőteljesebbé válik a humor, és ezzel még inkább a szellemi főlény pozíciójába helyezkedik Pázmány.

Mindezt egybevéve, vagyis a kristálytisza alapot, és az ezt feldíszítő nyelvezetet egy markánsabb szöveg jött létre a második kiadás során (1613).

A tartalmi változtatásokban megint csak két egymástól elkülönülő tendenciát lehet észrevenni. Egy részük következtében visszafogottabbá válik a hangnem, mivel kimaradnak élesen polemizáló részek, máskor árnyaltabb jelzőket használ a második kiadás során (1613).

Ugyanakkor másutt a korábbinál támadóbb hangvételi mondatok bukkannak fel. Élesebb, határozottabb megfogalmazású kifejezések kerülnek be az 1613-as kiadás szövegébe, ezek az átalakított részek nem új tartalmi elemeket közölnek, hanem amit leírt Pázmány az *Öt szép levélben* (1609), azt itt (1613) erőteljesebb kifejezésekkel markánsabban fejezi ki. A támadóbb hangvételi soroknál sincs szó nyílt támadásokról, inkább a hangnem élesebb, határozottabb. Ezen részek terjedelmüket nézve rövidek, félmondatok, mondatok, ennél többet – ebben a tárgykörben – nem told be az *Öt levél* (1613) szövegébe.

Jelentős mennyiségű szöveggel bővül a második kiadás (1613), aminek háttérben a teljesebb kép adásának szándéka áll. E változtatási tendencia tárgyalásakor figyelembe kell vennünk, hogy az *Öt levél* (1613) már jellegzetesen „Kalauz utáni” írás.

Az 1623-as kiadásban ilyen mértékű retorikai és tartalmi változtatások nincsenek, viszont egészen más is a kompozíciós elv, hiszen itt már a főszöveg részévé vált az öt levél, azaz támadó, polemizáló írásból értekező prózává alakult át. Elmaradnak a pápista ember és a protestáns prédikátor közötti párbeszéd, vitakozások. Minderről részletesebben külön részben is szölok.

A következőkben az 1609-es és az 1613-as kiadás szövegei között megfigyelhető, a retorikai-poétikai szinten történő változtatásokat szeretném bemutatni.

1.2.1.b. A fölösleges szóismétlések elkerülése

Ennek négyféle megoldási lehetősége van, egyik módszere a szócsere, mikor a mechanikusan ismétlődő szót Pázmány egy szinonimával váltja fel.

Például az első levélben, amikor a pápista ember arról beszél, hogy a szentek tisztelete nem bálványozás:

Hanem, a mit euilaghi dologba *tudnac*, az egy Istenec jelentesebol *tuggiac*, Mikeppen az Reghi Prophetac *tuttac* az tauly valo dolgokat...¹⁸ (1609)

...hanem csak ugy *tudhattják* ez világi dolgokat, mint az Proféták, a kik az élő Istennek jelentéséből *értették* az távul-lévo dolgokat.¹⁹ (1613)
[Kiemelések tőlem, L. T.]

A másik módszer a névmás használata a megisméltendő szó helyett.

Az egyik alkalommal így szól a pápista ember:

Kibol nyuan megh teczyc, meli igaz legien a mit szent Pal Apostol, es szent Daudid mond, Hogy valamit aldoztac az *poganioc*, az ordog nec aldoztac azt, es az *poganioc* Isteni, mind ordogoc voltac...²⁰ (1609)

Azért méltán, és nagy okkal mondgya az Sz. Irás: hogy, ordognek áldoztak az *Pogányok*; 1.Cor.10.v.20. és minden Istenek *nékik* ordog vólt...²¹ (1613) [Kiemelések tőlem, L. T.]

A fölösleges szóismétlés elkerülésének harmadik fajtája, mikor két tagmondat összevonásával teszi Pázmány áttekinthetőbbé az adott mondatot.

Erre szintén az első levélből idézhetünk egy példát, amikor Pázmány annak védelmében ír, hogy a pápisták nem bálványozók, és ennek alátámasztásaként valásuk létezésének régiségét hozza fel:

Luther Martonis nyuan iria, hogy eo volt elseo, a ki *el szakadot* az Romai vallástul: Es hogy mikor az *szakadást* kezdé, akkor csak egiedul volt.²² (1609)

Es egiedul Luther vólt elseo, a' ki *szakadást* kezdé, 's versengést támaszta...²³ (1613)

A negyedik, és a legtöbbször alkalmazott módszer egyszerűen az, hogy elhagyja az első kiadásban megismételt szót, anélkül, hogy a mondat értelmét vesztené.

Például, a második levélben a pápista ember beszédjének felvezetésében ez olvasható:

Harmadszor vissza forditom, es reatoc feiezem a Ti karomlastokat, es megh mutatom, hogy Caluinus, es Luther Hiti szerént, akár kinekis szabadság adatic, hogy a mire *ember* gyalogh megh eskuszic, lo háton azt megh szeghesse, sot azon egy lábön álua, megh eskudhetic, vissza eskudhetic, es hitiuel szintén vgy kereskedhetic az *ember*, mint egiéb marhaiáual.²⁴ (1609)

Az átalakítás után pedig így hangzik:

Vissza-fordítom, 's az Predikátorokra fejezem ezt az panaszt; és az Luther 's Calvinus tanításából meg bizonyítom: hogy, az Vj Vallások-szerént, azt *ember* gyalog meg-másolhattya, a' mire lova-hátán meg-eskutt. Sot, egy talpon-álva tizszeris vissza-eskudhetik, és szinte ugy kereskedhetik hitivel, mint egyéb marhájával.²⁵ (1613) [Kiemelések tőlem, L. T.]

I.2.1.c. Változtatások a szórendben

Az 1609-es kiadás egyes szókapcsolatainak sorrendjét megváltoztatja a második kiadásban, a szórendcserék célja a logikusabb, világosabb mondatfelépítés, hiszen a szórendi cserékkel mindig a lélektanilag fontosabb szóra kerül a nyomaték, így pedig hatásosabban fejeződik ki az írói szándék.

Az egyik példa az első levélből való, melyben a református prédikátor bálványozással vádolja a katolikusokat:

...es az vut kiul valo haszontalan csauargasoknac, es heiába valo csacsogasoknac beket hagyuan...²⁶ (1609)

Előre kerül az igei állítmány, amely egyúttal felszólító módúvá is válik, ezáltal pedig indulatosabbá:

...hagy békét az út kívül való haszontalan csavargásoknak, és heában való csácsogásoknak.²⁷ (1613)

I.2.1.d. Szinonima-csere szórendi cserével összekötve

Újabb változtatási tendenciának tekinthető, mikor a szöveg mondanivalójának árnyaltabb kifejezése érdekében az első kiadás egy-egy szava helyett szinonima kerül a második kiadásba (1613), és egyúttal megváltozik a szórend is, sőt néha egy-egy korábban nem szereplő szót is találunk a mondatban, amivel egyértelműbbé válik az írói szándék.

Az első kiadás első levelében így hangzik egy tagmondat *A szentek tiszteleti nem baluaniozás* című egységben:

Mert nem csak az Isteni meltosaghot, hatalmat, es bocsulletet nem tulajdonittiac a szenteknec...²⁸ (1609)

Mert, midon azon kérjuk az Szenteket, hogy Isten-elott-való konyorgésekkel segitcsenek bennunket; nem csak Isteni méltóságot, bocsulletet, és tiszteletet nem adunk nekik...²⁹ (1613)

A fent említett eszközök által erőteljesebbé válnak a képek és határozottabbá az egész állítás a következő példában:

Harmadikba azt *mutatták meg*, hogy *nem jól* nevezi *őket* Luther, kárhozot eretnekeknek, lélek lopó farkasoknak, etc. (1609)

III. Azt *bizonyította*: hogy, Luther Márton *hamissan* nevezi az *Zvingliánusokat* Kárhozott Eretnekeknek, és Lélek-lopó farkasoknak. (1613) [Kiemelések tőlem, L. T.]

1.2.1.e. A kötőszavak elhagyása

A tagmondatokat összekötő mondat szerkezeteket elhagyja Pázmány az 1613-as kiadásból egyes esetekben, ezáltal azok áttekinthetőbbé válnak. Ez a jelenség rokonítható a szóismétlések már bemutatott negyedik típusával. A mondat szerkezet egyszerűsítését szolgálja a tagmondatokat összekötő szavak és más összekötő szerkezetek elhagyása.

Például az első levélben a pápista ember azt bizonygatja, hogy ők nem bálványozók, s hogy erre ráébredse a prédikátort, az állításaiból folyó képtelen következtetéseket sorolja elő:

Masodic dologh, mely nyilván következik, ha az Papista vallás
Baluaniozás, emez: Tudni illik, hogy az Istennek amaz igen szép fogadási
meg hamissitatnak...³⁰ (1609)

Ha az Pápista vallás, minden fertelmes Bálványozással fel tetéztetett:
következik, hogy, mind hamissak léznek, az mi Vrunk szép fogadási...³¹
(1613)

1.2.2. Változtatási tendenciák az elocutióban

Bitskey István, mint már fentebb említettük és röviden ismertettük, *Polémia és retorika egy Pázmány-vitairatban* című tanulmányában az *Öt szép levél* (1609) szövegét elemzi a régi klasszikus retorikák elocutio-tana szempontjából. A Bitskey által gazdag példaanyaggal bemutatott retorikai jelenségek – kutatásaim alapján úgy gondolom – az 1613-as kiadásban is megtalálhatók, sőt nem egy közülük markánsabbá is válik.

Az alábbiakban megkísérlem bemutatni, hogy az 1609-es kiadásban Bitskey István által feltárt példák milyen változtatáson mentek keresztül az 1613-as kiadásban.

Az 1609-ben megjelent változat kiemelkedő retorikai eszköze a kérdezés (interrogatio), amely számos változatban fordul elő az újabb szövegvariánsban (1613); az előző kiadás (1609) némely direkt közlése is kérdés formát kap.

Az interrogatio egyik fajtája a szemrehányó kérdés (epilexis percontatio).

Első példában a második levél felvezető párbeszédéből idézek:

It elo szolaluán az Papista ember: Io Vram vgimond, sokan kozzulletec
szemetec faidalmára látac e minap, hogy kezébe kapoc ennac, az
Istentelen, partolkodo, es haboruságh szerzo Foktoinec, az o temérdec
hazughságghat, melliel meltatlan terheluén minket, Baluaniozoknac
neuez...³² (1609)

Ugyanez 1613-ban már így olvasható:

Nem tűrheté ezt az sáfrány illatott, egy Ordoggel határos Pápista ember, hanem elo szólla: Vodé, ugymond, eszedben a' minapi beszélgetésunkbol, hogy ennek az Istentelen pártolkodó, és háborúság-szerzo Foktuinek torkába verok az Bálványozó nevet?³³ (1613)

Az *Öt szép levél*hez (1609) képest az 1613-as kiadásba kiegészítésként kerül be a következő kérdés, amely Luther hitszegésére vonatkozik:

Ha azért az Elol-járók példája, tanútság az követoknél, és a' mint ez-elott Sz.Agostontul nem egy helyen hallottuk, az Pogány Istenek lator példái, hathatóságok vóltanak az gonoszra, hogy sem tanitási az jóra: vallyon, nem szabadosé ott az Hit-szegés, a' hol az Tudománynak első Profetája, egy nehányszor- való-Hit-szegés nélkül el sem kezdheté tanítását?³⁴ (1613)

A fiktív dialógusba ágyazott kérdés (subiectio) valójában az ellenfélnek szól, az áttételesség fokozza az emocionális jelleget:

Azért, ha valaki agyafúrt gyanúságból, háza népét vallattya; avagy ha az Biró oly dolgot kérdez az Gonosz-tévotul, melytul senki otet nem vádlotta: mivelhogy torvénytelenek ezek az kérdezkedések, nem kotelesek hogy ki-mondgyák minden dolgokat. Im érted azért az mi tanításinkat. Lelked-szerént mond-meg, mit találsz ebben meg-fedhetot?³⁵

Kizárólag az 1613-as (és később az 1623-as) kiadásban szerepel az úgynevezett színlelt kételkedés (dubitatio) alábbi esete, *Az Constáncziai Gyolekozetben, nem adott semmi ok az Hit-szegésre* című fejezetben hangzik el a következő:

Hogy pedig minden Hit-szegés nélkül kototték Huszt nyakon, az megmagyarazott dologból ki-tetczik: I. Mert, noha az Császár szabad menedéket adott Husznak: de nem adott az Concilium. Azért, tartozott az Császár óltalmazni otet tehetsége-szerént: de arra koteles nem vólt, hogy az o Pásztorinak hatalmát meg-sércse, és az Hitrul 's Egyházi személyrul-való ítéletet fel-boncsa; a' mint hogy ezt, mind az Kassai Biró példájával, 's mind az kozonséges Okosságnak tanításával meg-bizonítók. Bezzeg ha az Conciliumtul Salvus Conductussa lott vólna Husznak, senki hozzá nem nyulhatott vólna: de mivelhogy ettul nem vólt semmi biztatása, nem tartozott az Concilium otet szabadgyában bocsátani. II. Az Hussiták o-magok sem itltek azt, hogy valamit az Hittel-kotott fogadásnak fel-bontásáruul vegezett az Constáncziai Gyolekozet. mert csak hamar az Husz halála-után, Basileában Gyolekozet lon, 1431.esztendoben: az Concilium Salvus Conductust kulde az Hussitáknak: oten az fő Tanitók és Vezérek kozzul oda menének, és békével viszszaiz jovének. Vallyon, ha valami vékony

gyanúságok lott vólna az Hit-szegésrül, oda mentek vólnaé? nem azt mondották vónaé, hogy, a' kinek az téj száját meg-égeti, az tarhotis fujni kell annak?³⁶ (1613, 1623)

Az olyan példákat, amelyekben egyenes közlés válik kérdéssé, tovább szaporíthatjuk a tanácskérés (communicatio) alábbi esetével, amelyben I. László király védelméről esik szó, azaz, hogy nem volt részéről hitszegés, hogy a törökökkel kötött egyességet felbontotta:

Harmadszor azt kel bizonios ielenseghekkal megh erossytened, hogy Lazlo Kiraly azért vezette el az harczot, hogy az Toroknec adot hitit megh szeghte, kit kulomben nem tudhacz bizonioson, hanem ha az Istenec tanacsába voltál akkor az veszedelemkor.³⁷ (1609)

Ez alakítással egybekötve jelent meg az 1613-as kiadásban, és mint az előbb idézett szemrehányó kérdésnél, az *Öt levélben* (1613) már kérdéssé alakult át:

Azt kérdem tolled, Ha Hit-szegé-nek tartodé, mikor azt el-hagyod, az mit igaz kotelességed-ellen fogadtál? Te Praedikátor lévén, arra eskudtél, hogy az Sz. Irást tanítod: Ha ujonnan a Torokok barátságáért arra-
eskudnél, hogy az Alkoránt hirdeted, vallyon az ki azt az utolsó fogadást el-hagyatná veled, Hit-szegové tennejé?³⁸ (1613)

Az 1609-es szövegnek Bitskey István megállapítása szerint: „...sajátossága, hogy mind a könyörgő kérés (obsecratio), mind a fenyegetés (protrope) nyelvi formái a fiktív levelek címzettjéhez, Alvinczi Péterhez szólnak.”³⁹ A második kiadásban (1613) – az összehasonlító munka során érzékelhető volt – ezek a könyörgések még hízelkedőbbek, mézes-mázosabbak, a levelek valódi célját ismerve még ironikusabb hangvételűeknek hatnak, élesen szűrőak:

Az Iehova Istentül, az eo szerelmes zent fia, az egy üdveozitő IEVS Christus által, kegielmednec Zent Lelket kívánoc.⁴⁰ (1609)

Az Világ tengelye-forgató IEHOVA Isten, sok esztendőkig jó szerencsésen éltesse Humanitásodat, kedves jó akaró Praedikator Uram. Koporsómiglan-való hiv szolgálatomnak tellyes ajánlása-után.⁴¹ (1613)

1.2.3. Változtatások a kompozícióban – betoldások és kiegészítések

1.2.3.a. Áttekintés

A szavak és alakzatok áttekintése után térjünk rá a második kiadás (1613) szövegbetoldásaira. A következőkben bemutatandó változtatási tenden-

ciák már a tartalomra is hatást gyakorolnak. A betoldások egy-két mondatról fél oldalig terjednek.

Egyetlen példával szeretnénk illusztrálni ezt, az ismert toposszal, amely szerint Isten büntetéseként értékeli a pápista ember hazánk sanyarú helyzetét, okául pedig a nagyszámú esküdözést, „hit-fogadást” jelöli meg:

Ha egy pere vagyon valakinek, negyven, ötven magával, fejére kel esküdni az ő ellenségének, avagy menteni kel magát, Egy egy forintért pedig, szintén annyi bizonytságot talál, a menit akar, Es a kik sem nem látták, sem nem tutták, sem nem hallották külömben a dolgot, hanem csak attul a ki nekik fizet, söt, vagy aluttak, vagy részegek voltak, mikor a dolog történt, de mégis oly bátran esküsznek, mintha jelen lévén, láttak volna minden czikkelyit az esetnek, kinél egy nagyobb hitetlenség nem lehet.⁴² (1609)

A kiegészített változat (1613):

Gyanúságban hoznak valakit; negyven, ötven, század magával fejére esküsznek; vagy pediglen ennyi ember hitivel meg kel tisztítani magát. *Az Conjurátorok pedig arra esküsznek: hogy ekkor, amott vólt, ezt s' ezt cselekedte. Maga mindenek-előtt tudva vagyon, hogy azok a' kik meg-esküsznek, annit tudtak a' dologban, mint az Persiai Király.* Hanem, egy-egy Forintot adnak szegényeknek, és valamit mondatnak véllek, mindent reámondnak. Maga, a ki oly dolgon esküszik, melyben semmit nem tud, ha szinte történetből igazis a' min meg-esküszik, ugyan heában vészi az Istennek nevét. *Mivelhogy szinte ugy hazud a' ki bizonyosnak mondgya a' mit nem tud, mintha igaznak mondaná a' mit tud hogy hamis: Nihil aliud est errare, quam verum putare quod falsum est, falsumq quod verum est: vel certum habere pro incerto incertumve pro certo, sive falsum sive sit verum.*⁴³ [Kiemelések tőlem, L. T.]

Látható, hogy az ilyen betoldások célja az, hogy az adott kérdésről, szituációról több felvilágosítást kapjon az olvasó, bizonyos háttér-információkkal bővül a szöveg, illetve egyes esetekben az adott téma konklúzióját fejt ki részletesebben.

Az ilyen jellegű változtatások következményeképpen a személyességből a narratio felé fordul el a szöveg, didaktikus jellegét erősíti, hiszen egyes esetekben szinte kis elbeszéléssé válik az átdolgozott részlet. Sokszor, mint Pesti Gábor állatmeséiben, a tárgyalt teológiai tétel alátámasztását szolgáló példák lezárásaként a második kiadásban (1613) tanulság olvasható.

Más esetekben pedig magát a példátarat bővíti újabbakkal, ezzel növelve te-kintély-érvrendszerét.

1.2.3.b. Szólások – közmondások – szállóigék – hasonlatok – citátumok

Úgyszintén szövegpótlásnak tekinthetők az 1613-as kiadás során nagyobb számban megjelenő szólások és közmondások. Szerepük abban ragadható meg, hogy megjelenésükkel az olvasókhöz közelebb hozzák az elvont hittételeket. Mint ahogy a katolikus templomok freskói és ikonjai az olvasni nem tudó hívőknek mutatta be a Biblia bizonyos jeleneteit, és tették ezáltal a számukra is közérthetővé az egyház tanításait, úgy ezek a nyelvi kompetencia részét képező szólások is a magasabb teológiai képzettség nélküli emberek számára rávilágítanak a beszéd fő mondanivalójára, egy-egy mondatba sűrítve a konklúziót.

Másrészt a szöveg retorizáltsága nő meg a szólások beépülésével, hiszen a tudós beszédmód egyik legfontosabb építőköve, Erasmus óta, ezek használata. A mindenki által ismert szólások, valamint közmondások elfogadott igazságokat, életelveket tartalmaznak, így alkalmasak arra is, hogy a szöveg díszítésén kívül tekintély-érvként is funkcionáljanak Pázmány gondolatainak alátámasztására. Az 1613-as szöveg olvasása még arra az állításra is feljogosít, hogy a szöveg kialakításának fő rendszerező elvévé vált a szólások, közmondások, frazeológiai elemek alkalmazása. Előfordulásuk gyakorisága alapján nyilvánvaló, hogy Pázmány tudatos írói törekvése a szöveg nyelvi erejének ilyen módon való erősítése. Némileg ellensúlyozza a közmondások használata a sok részletből álló, bonyolult összetett mondatok miatt előálló olvasási nehézségeket, hiszen a szentenciák egy mondat, egy szókapcsolattal képesek összetömöríteni a körmondatok lényegét.

Néhány olyan szólást, közmondást közlök alább, amelyek kizárólag a második kiadásban (1613) szerepelnek:

Azért, ha Varga, felyebb ne szóllyon az kaptánál. Mert ugyanis nem néki kezdették.⁴⁴ (1613)

...kétség nélkül, annál is pusztá az felső vár, és nincs hon az gazda, a'ki Bálványozást, az az Istenhez illendő méltóságnak, teremtett állatra-való kenését álmodgya abban az könyörgésben, melyben érettünk-való inádságot kérünk az Szentektül.⁴⁵ (1613)

...de nehéz az körmét a' füléhez vonni, és hamisságot ugy szépegetni, hogy csontya ki ne tessék.⁴⁶ (1613)

Mert, ha igaz, hogy künnyeb az hazug embert, hogy sem az sánta kuvaszt el-érni: nem itflem, hogy meszsze szaladhassatok itt is az igaz előtt. Azért inadban lészek. Es, mivelhogy rosda nem fog aranyat; meg-mutatom, hogy sem emberség, sem tehetség nincs annyi ti-bennetek, hogy fejuikre rakhassátok ezt az hitetlenségnek árúltató gyalázattyát.⁴⁷ (1613)

...Had ússzon, amíg úszhat...⁴⁸

Egy fecske tavaszt nem szerez.⁴⁹

A második kiadásba (1613) nemcsak közbeszúr egy-egy közmondást, hanem egész bekezdéseket átfogalmaz úgy, hogy azokban a korábbiaknál lényegesen gazdagabban bekerülnek közmondások, szólások és állandósult szókapcsolatok.

Az alábbi példa már átvezet minket a hasonlatok területére, hiszen már egy hasonlatot is magába foglal:

Jóllehet nem örömet terhelem kegyelmedet az én aprólékos kérdezkedésimmal de mind az által, az igazság ismeretinek kívánsága, arra viszen, hogy örömet értekezsem és tanuljak kegyelmedtül: Annak okáért, kegyelmedet kérem, rövideden jelencze meg azt is nekem, mint kellyen az Augustai, és Tigurba költ Helueciai böcsületes Confessioc, ragalmazoinak szájokat be dugni.⁵⁰ (1609)

Jóllehet a' te Kegyelmed finnyás gyomrát, nem orömet émylyétem, és csendesz nyugodalmát kedvem-ellen zavarom: de, minthogy az Pogány Bölcs mondása-ként, természetunkben óltatott, és elménkben meggyökerezett az Tudománynak kívánsága, akarám érteni Humanitásodtul, mint kellyen száját bé-dugni az Augustai és Helvéciai Confessiók rágalmozóinak.⁵¹ (1613)

Ugyancsak a stilisztikai hatást, a szöveg nyelvi erejét növelő, erősítő jelenség, hogy az 1613-as szövegben a szólásokéhoz hasonló módon megnő a hasonlatok száma. Állandósult frazeológiai elemekkel és szinte közmondásszerű hasonlatokkal telített a következő részlet. A beszédnek szinte minden eleme magában hordozza a frazeológiai elemek többletjelentéseit:

Maga, mikor az bizonyításra jutnak, csak füstben megyen csevegések; reteszt vét pattantyújok: és semmit fejünkre nem rakhatván, róka módra a' kert alatt kullognak, oly fogásokat forgatván, mellyek, nem hogy az derék dologhoz ingyenesen nem szolgálának, de szinte ugy illenek hozzá, mint amaz te erős bástyád, Fallacia Petitionis principii, az elő hozott Bizonyságokhoz; az az mint az bot az tegezhez; az aranyos kantár az számár fejéhez.⁵² (1613)

Humorosan hatnak az alábbi hasonlatok:

Értesz te e'hez, mint bagoly az Ave Mariához. (1613)

De sokan közzületek azt sem tudgyák, ha tök-é vagy túrós-étek az Augustai vagy Helvéciai Confessio; s mégis halálíg óhajtyák, mint az Sidók az AEgyptom hagymáját...⁵³ (1613)

Az Augustana Confessi6nának sincs job renden sz6n6ja. Mert, 6m hagyjunk b6k6t annak, hogy mint egy Pr6theus sokszor sz6n6t v6ltoztatta, sok k6l6mb kapt6ra vonyatott, 6s hol egyk6ppen, 's hol m6sk6ppen cs6v6ltatott.⁵⁴ (1613)

Ugy vagyon dolgotok ti-n6ktek, mint az ki m6st orvosol, s maga beteg. Mert er6ssen k6t6dt6k vel6nk, az Fogad6sokban val6 tek6lletlens6gr6l. Maga, mint az p6va le-6ti s6tor6t, ha meg-l6ttya l6b6t...⁵⁵ (1613)

Mert, noha 6n is egyszer meg-tanultam vala, mint kellyen mind k6t k6zre h6nni az cselt, 6s 6tat veszteni az ellens6ggel, de itt bezzeg, mint az t6kben esett eg6r, nem tudok vala hov6 lenni.⁵⁶ (1613)

A kieg6sz6t6sek k6vetkez6 csoportja a m6sodik kiad6sban (1613) a cit6tumok sz6m6nak megemelked6se, amely a sz6veg tekint6lyekb6l 6p6tkez6 volt6t, a k6zmond6sokhoz, b6lcs mond6sokhoz hasonl6an az auktoritas szerep6t n6veli. Dolgozatunk elej6n, a szakirodalom ismertet6s6ben elmondtuk, hogy a cit6l6si technik6nak milyen kiemelked6 jelent6s6ge van a jezsuit6k 6s P6zm6ny retorikai elj6r6saiban, Bitskey P6zm6ny P6ter id6zeteinek forr6s6val t6bb tanulm6ny6ban is foglalkozott,⁵⁷ 6pp ez6rt itt most csup6n a betold6sok szempontj6b6l vizsg6ltuk, 6s minden egy6b itt felmer6l6 lehets6ges k6rd6st mell6zve mind6ssze a k6t kiad6sban alkalmazott id6zetek sz6m6t viszony6tjuk egym6shoz.⁵⁸

Az els6 kiad6s (1609) els6 levele huszon6t id6zetet foglal mag6ba, ezekb6l hat magyarul is olvashat6. Az 1613-as kiad6sban ugyanez a lev6l l6nyegesen t6bb, hatvanhat id6zetet tartalmaz, amelyekb6l mind6ssze tizenh6t ford6t le P6zm6ny magyar nyelvre. Tizenhat olyan id6zet akad, amely mindk6t kiad6sban megtal6lhat6. A m6sodik lev6l az *6t sz6p lev6lben* (1609) kilenc id6zetet foglal mag6ba, ebb6l h6rmat magyar nyelven is. 1613-ban m6r harminchatot, 6s ebb6l kilencet ford6t le P6zm6ny. Itt csak egyetlenegy k6z6s id6zet van, a konstanciai zsinat sz6vegr6szlete. A legt6bbet id6zett szerz6 mindk6t kiad6sban Szent 6goston.

1.2.3.c. A hangnem v6ltoz6sai

Az eddig id6zett p6ld6kban is 6rz6kelhet6 volt, hogy a mondatok teljes szerkezetv6lt6sa gyakran hangnemv6lt6st is mag6val hozott. K6l6n6sen a fikci6s keret v6lik az 1613-as kiad6sban t6mad6bb hangulat6v6. A t6mad6st ilyen, a diszkurzusban elfoglalt poz6ci6 megv6ltoztat6sa is ki6lezi: az els6 lev6l kezd6 p6rbesz6d6ben a k6vetkez6ket mondja a p6pista ember:

Szeret6 Uram, k6rlek az Isten6rt is, t6gy felfel6 minden praeiudiciomot, 6s 6d6 nap el6t t6t 6tletet, 6s csendes kereszty6ni szeretettel tekincs meg, ha lehets6ges6, hogy az Romai hiten valo kereszty6nek, oly iszonyu Balvanyozok legyenek, az mint Ti it6ltek.⁵⁹ (1609)

A megváltoztatott mondat:

Jóllehet, az egész Keresztyén világ tudgya ez dologban ártatlanságunkat: mindazáltal, hogy az mi halgatásunkat valaki, lelki isméretünk vádolására ne magyarázza, *elégendő mentséggel ki kel nyakunkból ráznunk e' rosz nevet;* és, Istennek segítségével velünk lévén, *jó heven az ti nyakatokban kel forditanunk, az nekünk készített párlúgot.* Kérlek csendesen, és üdönnap előtt való itileteket ki rekesztvén szüvedből, tekincs meg, ha leheté az mi tanításunkban *oly vak paraszt kábaság,* az mint ti alittyátok?⁶⁰ (1613)
[Kiemelések tőlem, L. T.]

Az ezt követő mondat pedig kizárólag a második kiadásban (1613) található meg:

Noha Calvinus azt meri mondani; hogy, az Páristák között temérdegb Bálványozás vagon, hogy sem az Sidók között vólt Jeroboám idejében; Papistae Idololatriam habent crassiozem, quam fuerit sub Jeroboam: de csak ezekből az jelenségekből is ki tetczik az ő tekilletlen nyelvének hazug fecsegése. (1613)

Amíg az 1609-es szövegben némi iróniával ugyan, de azért a szerénység a megszólaló pápista ember jellemző tulajdonsága, aki még érzi, hogy az egész beszélgetésből „hátrányos helyzetből indult”, addig a második kiadásban (1613) már az első levélben is magabiztos, fölényes, inkább az intés, mint a kérések attitűdjéből beszél a kálvinistához.

A hangnem változtatásainak másik ága, érdekes módon inkább fordított, egy visszafogottabb beszédmód kialakítására törekszik gyakran a szöveg. Ez a kifejtő részekben figyelhető meg, ilyenkor óvatosabb Pázmány, árnyaltabban fogalmaz.

Például a második levelében így ír Husz János történetéről:

Ott sokat *vetekedének* vele, végre ötet, nyilván való *Erétneknek itylek,* mivelhogy a több dolgok közt, azt tanította vala, hogy mind az egyházi, 's mind az világi fejedelmek, minden birodalmokat és Igassagokat el vesztk, mihent halálos bünbe esnek...⁶¹ (1609)

Ott nagy sokat *beszélének* Huszal. végre, nyilván-való *hamis tanításit kezében kapák.* Mert egyéb dolgok-között azt vallotta: hogy, az Egyházi 's Világi Fejedelem, birodalmát és igazságát el-vesztki, mihent halálos bünben esik.⁶² (1613)⁶³ [Kiemelések tőlem, L. T.]

1.3. Változtatások az 1613-as és az 1623-as kiadás szövegei között

1.3.a. Áttekintés

Az *Öt szép levél* (1609) újabb változatát *Az Isteni igazságra vezérlő Kalauz* 1623. évi kiadásának tizenötödik könyvébe illesztette Pázmány. Az 1609-es kiadáshoz képest az 1613-as kiadásban a retorikai-poétikai, valamint az apróbb tartalmi változtatások dominálnak.

Az 1613-as és az 1623-as szövegek között a leglényegesebb változtatást a kompozícióban kell regisztrálnunk. Ugyanis e harmadik kiadásban (1623) a kompozíciós változtatások kapnak főszerepet, s ezáltal megváltozik a mű egész struktúrája, mivel már nem tekinthető önálló munkának, hanem egy nagyobb egység részévé vált. Ennek oka abban keresendő, hogy a szerkezeti váltással egyidejűleg és vele párhuzamosan megváltozott a mű elé kitűzött cél is: Pázmány Péter írói szándékai változtak meg a szöveggel kapcsolatban, ugyanis más olvasói réteget célt meg, és eltérő hatást is remélt ettől az írástól. Ennek elérését szolgálta, hogy a személyesség személytelenségbe váltott át – míg az előző kiadások a szónoki beszéd kategóriáit híva segítségül a jellemzéshez, a *genus deliberativum* csoportjába lehetnek volna sorolhatók, addig az 1623-as kiadás a *genus demonstrativum* fajtájába tartozhatott volna.

A változtatások, átformálások nyomán a harmadik kiadás (1623) szövege didaktikusabbá vált a két korábbi kiadáshoz képest. Éppen ezért ez a munka – mint a későbbiekben, a részletes tárgyalás során látni fogjuk – már fokozottan viseli magán a barokk prózaírás jegyeit.

Mint már fentebb is említettük, a változtatások ezúttal a kompozícióban a leglényegesebbek, ezért az első két kiadás elemzésekor követett sorrendet felbontva, most elsőként a kompozíciós változtatások tárgyalása következik, s csak ezután kerül sor a retorikai-poétikai eltérések vizsgálatára, zárásként pedig a tartalmi változtatások regisztrálására.

A legmeghatározóbb változtatás az 1613-as kiadás levél formájának elhagyása, így az Alvinczi Pétert megszólító sorok, a pápista ember és a protestáns prédikátor között lezajló párbeszéd, valamint a levelek utóiratainak mellőzése. Ennek következtében eltűnik az a játékoság is, amelyet a fiktív szituációknak köszönhettek az előbbi kiadások, továbbá elveszti életszerűségét és mozgalmasságát a mű. A dialógus felszámolása magával hozza azt is, hogy a harmadik kiadásban (1623) nincsenek átmenetek a tárgyalt teológiai tételek között, melyek megkönnyíténék az egyszerű olvasó dolgát. Ezenkívül megszűnik a küzdés tere is, a meggyőzés harca. Nem lehetünk tanúi a pápisták felülkerekedésének, győzelmeik nem jelennek meg az első két kiadásra oly jellemző karikatúraszerű képekben.

Természetesen ezt nem hibaként említjük, hiszen a változtatások hátterében az első két kiadástól eltérő cél áll.

Az *Öt levél* (1613) keretes szerkezetének megszüntetésével nem sérül a szöveg egésze, köszönhetően Pázmány szerkesztői munkájának. A struktúraváltás ellenére sem akadozik egy helyen sem az írás, a szöveg folyamatosságának nem árt a párbeszéd hiánya.

A levél-forma elhagyásán kívül további döntő változást jelent az, ami már az 1623-as kiadás címének elolvasásakor feltűnik: *Az Vytoknak három gyalazatos szidalmazási meg-rontatnak*.

A címben Pázmány a római egyházat ért három legfőbb vádra céloz, amelyek a kizárólag itt (1623) olvasható bevezető szerint a következők: a bálványozás, a hittelt kötött fogadások felbontása és a házasság tiltása. Ezeket a témaköröket három részben tárgyalja, tehát eltér az eddigi kiadások öt levelétől, illetve egységtől. Nem arról van szó, hogy Pázmány a teológiai fejtegetésekből elhagyott volna részeket az 1613-as kiadáshoz képest, hanem arról, hogy az arányosság kedvéért összeolvasztott részeket. Ez a változtatási tendencia a kompozíció alsóbb szintjein is megjelenik, hiszen az 1613-as kiadás első levelében kilenc cím által jelöli ki a legfőbb egységeket, az 1623-as kiadásban már hat cím is elegendő. A logikusabb elrendezést tartva szem előtt itt (1623) az első öt címmel jelölt egység az 1613-as kiadás első levelének anyagát foglalja magába, de amit az *Öt levél* (1613) ötödik egységként olvashatunk,⁶⁴ az az 1623-as kiadásban kibővül,⁶⁵ mivel alpontokként beolvastja Pázmány az 1613-as kiadás ezután következő három egységét is.⁶⁶ Ez az átformálás nem bonyolítja a szöveget, inkább tartalmilag áttekinthetőbbé teszi, hiszen egy szűkebb témakörhöz tartoznak az alpontok.

Az 1623-as kiadás hatodik, és egyben befejező egysége pedig az 1613-as kiadás ötödik levelének szövegét tartalmazza. A második kiadás (1613) záró levelének egységei az újabb kiadásban (1623) alpontokként jelennek meg, apróbb címváltoztatásai az értelmezés szempontjából nem jelentősek.⁶⁷

Az 1623-as kiadás második része követi az *Öt levél* (1613) második levelének szövegét, az egységek címei egy kivétellel megegyeznek.⁶⁸

Az 1623-as kiadás harmadik része az 1613-as kiadás harmadik és negyedik levelét tartalmazza.

Az 1623-as kiadás szövegének áttekinthetőségét segíti, hogy az előző kiadásokhoz képest több esetben, az egységek címeit a szövegen belül jelöli, számozással elkülönítve.

1.3.b. A fölösleges szóismétlések elkerülése

A kompozíciós változtatásokhoz képest kevésbé látványos, mindazonáltal Pázmány belső írói fejlődését tekintve fontos változtatások tapasztalhatók a retorikai-poétikai szinten. Az első két kiadás javítási tendenciái közül nem mindegyik jelenik itt (1623) meg, a jelen levő átalakítások mégis jelentősek, mert általuk a szöveg még árnyaltabbá, illetve még precízebbé vált. Ezekből az átdolgozásokból is jól érzékelhető, hogy Pázmány személyében egy olyan tudatosan

javító író tiszteletünk, aki képes volt a legfinomabb, a szöveg legapróbb részleteit is érintő hibák korrigálására.

Az 1613-as kiadás domináns változtatási tendenciája itt (1623) is megjelenik. Az 1623-as kiadásban három alkalommal elkerüli az *Öt levélben* (1613) található fölösleges szóismétléseket. A második kiadásnál (1613) már bemutatott felosztás szerint a szóismétlések elkerülésének negyedik csoportjába sorolható a következő példa:

Mert, soha az Gyonásban embert különben meg nem ódozhattyák; és ha tudatlanságból valamely Pap szóval meg-ódozza-is, de soha az ódozásnak semmi ereje nincsen, ha ezek hozzá nem járulnak az [Gyónáshoz].⁶⁹

(A zárójel hivatott jelezni azt, hogy az 1623-as kiadásban mindössze a benne foglalt szó nem olvasható, ettől eltekintve szó szerinti egyezés figyelhető meg.)

1.3.c. Finomítások a szavak szintjén

Mintegy a míves munka csiszolásának tekinthető Pázmány azon igyekezete, hogy minden lehetséges helyen precízebbé tegye szövegét, egyértelműbb legyen a szövegközlés a harmadik kiadásban (1623).

Rendkívül aprólékos átdolgozó munkára vall, hogy az *Öt levél* (1613) második levelének *Hit-szegésre szabadítanak az Vj Vallások* című egységében használt *Pogány Bölcs*⁷⁰ megnevezés helyett az 1623-as kiadásban a *Cicero*⁷¹ tulajdonnevet alkalmazza.

Ugyanebben a szövegrészletben pár sorral lejjebb az 1613-as kiadásban egy, a szentháromságot tagadó férfiről így írt:

...Theodoricus *fejét vövé*...⁷²

A harmadik kiadásban olyan finom javítást vehetünk észre, mint az ige alanyi ragozása helyett használt műveltető ragozást, s az ebből fakadó a szöveg egészét tekintve apró, de mégis a jelen történet jelentése szempontjából lényeges változtatást:

Theodorícus mindgyárt *fejét véteté*...⁷³ [Kiem. tőlem, L. T.]

A magyar nyelvművelés szempontjából figyelemre méltó esetet olvashatunk a második levélben, illetve részben, amelyben Hunyadi Jánost próbálják meg rábeszélni szól, hogy a törökkel kössön békét:

...Despot ...Hunyadinak igire, ha az *Frigyet* véghez viszi.⁷⁴ (1613)

Az 1623-as kiadásban az idegen eredetű, békességszerzést jelentő *frigy* szót annak magyar megfelelőjével cseréli fel:

...Despot, Hunyadi Iánossal közlé dolgát... Hunyadinak ígéré, ha a' Törökkel *békeséget szerzene*.⁷⁵ (1623) [Kiem. tőlem, L. T.]

1.3.d. Betoldások

A harmadik kiadás szövege az 1613-as kiadáshoz képest is tovább bővült. A második kiadásban (1613) tapasztalható hosszabb, fél oldal terjedelmű, új kiegészítések itt (1623) már nem jelentek meg, mindössze az egyszavastól a három-négy mondatig terjedő szövegbetoldásokkal találkozhatunk. Az első rész huszonöt darab betoldása közül tizennégy idézet, ezen belül hét latin, három magyar nyelvű, négy pedig mindkét nyelven olvasható. További három szövegnek a kiegészítés a funkciója, hogy a szöveg folyamatossága megmaradjon a levél-forma, a szituációk mellőzése ellenére. Öt esetben jelent meg eddig még egyik kiadásban sem olvasható, és épp ezért plusz információt tartalmazó rész. Két alkalommal a tárgyalt tétel alátámasztását szolgáló példázatok mellé szúrta be Pázmány még egy-egy példát, amelyek által a szöveg hatásossága megnőtt. Egy esetben pedig egy szóval bővítette a szövegrészletet a precízebb kifejezés érdekében.

Figyelemre méltó, hogy öt bibliai citátum mellett, az ókeresztény Augustinus két gondolatával, négy Tertullianus-idézzettel, és a szintén ókori szerző Rufinus egy idézetével bővül az első rész szövege, valamint két kálvini gondolattal. Ha nem erőteljes is az eltolódás az ókori szerzők irányába, de azért mindenképpen jelentős, hiszen a hitviták során a katolikusok és protestánsok érdeke is azt szolgálta, hogy bebizonyítsák: a maguk egyházának tanai olvashatók már az ókeresztény egyház írásaiban.

A harmadik kiadás (1623) első részének kezdősoraiban Pázmány a művet tartalmi szempontból, általánosan mutatta be az olvasók számára.⁷⁶ A közvetlenül ezután olvasható egység első négy sora csak ebben a kiadásban (1623) van jelen, szerepe abban ragadható meg, hogy az 1613-as kiadás párbeszédese részeinek lényeges információit összefoglalja.⁷⁷ A harmadik pont szövegébe is beilleszt Pázmány egy négysoros részt, amely az elkövetkező témakört vezeti fel.

A szövegbetoldások szerepe itt is az adott témáról adható teljesebb kép kísérlete, az első példa erre egy a bálványozást tárgyaló részt kibővítő definíció.⁷⁸

További egy esetben bibliai példával tette kerekébbé történetét a katolikus egyházat ért bálványozás vádjának megcáfolása érdekében.⁷⁹ Ebben a szövegrészben huszonkilenc sorral lejjebb további adattal gazdagítja írását Pázmány.⁸⁰

Az ötödikként megjelölt egység harmincnégy sorral egészült ki, s ezt már a címe is jelzi, hiszen itt már a *sacramentom*ról is szólni fog Pázmány: „5. A' Szentek tiszteleti; az Oltári Sacramentom imádás; a' Pápa böcsületi, nem bálványozás”.⁸¹

Az Oltári Sacramentomban, nem a' kenyeret és bort, vagy annak külső színét, hanem, a' jelen-valo Christus Jesust imádjuk... Ha az Ur napját,

és egyéb külső pompákat későbben rendelték, azon nem méltó megbotránkozunk: Mert az Israel népe-között is, sok száz esztendők-után, kezdék az Istent szokatlan pompával tisztelni...⁸² (1623)

Az 1613-as kiadás tanulságadásának írói technikájával hozható párhuzamba az a két esetben előforduló változtatási forma, amely során az előzetesen tárgyalt téma után Pázmány egy-egy mondatban összefoglalja annak fő mondanivalóját.⁸³

Egy alkalommal egy szó [ember] betoldásával tette Pázmány írását precízebbé:

Ebben azért, nem cselekeszünk egyebet, hanem a' mit cselekedett onnon-maga az Isten, mikor maga képét, az *Embert*, alkotta...⁸⁴

Az *Öt levélben* (1613) az *Ellenkező nyilai elrontatnak* című részben a tétel és a példák elmondása során folyamatosan kihasználta a fiktív szituáció nyújtotta poétikai lehetőséget Pázmány, például a pápista ember megszólította a protestáns prédikátort, az egybegyűlteket,⁸⁵ s ez bontotta fel részletekre a szöveget. Az 1623-as kiadásban ettől eltérő szerkezetet használt, az ellenfelek rágalmait pontokba szedve írta fel, s azokra külön-külön felelet címszó alatt válaszolt, ami által gyökeresen átalakult a retorikai struktúra, ezzel pedig a didaktikus közlésforma felé nyitott Pázmány.

Az 1623-as kiadás második része teljes egészében az *Öt levél* (1613) második levelének szövegét követi. A tartalom szintjén az első részhez hasonló jellegű javítások figyelhetők meg, mindössze négy helyen szúrt be Pázmány egy-egy mondatot. Ez két esetben példákat jelent, amelyek segítségével még hatásosabban támasztotta alá egyes tételeit,⁸⁶ egy esetben pedig egy latin idézetet,⁸⁷ amelynek kezdősorai szintén az 1613-as kiadás dialógusainak tartalmát foglalták össze.⁸⁸

Öt alkalommal használt Pázmány precízebb, illetve háromszor eltérő kifejezést. Az *Öt szép levél* (1609) szövegének átdolgozása során igyekszik minden fölösleges szóismétlést elkerülni, ami mégis megmaradt az *Öt levél* (1613) szövegében, azt az 1623-as kiadásban javítja ki, erre mindössze három esetben volt szükség.

Egy alkalommal pedig ugyanazt a problémát más szempont szerint dolgozta fel Pázmány. *A Sem Eugénius Pápa, sem az Gyónás nem ad okot az Hit-szegésre* című egység kezdősorai:

Igen mossátok nyelveteket az Eugénius Pápa cselekedetivel. De hogy itt is hamisságtok ki-tessék, az történt dolognak historiáját Bonfiniusból híven elő kel számlálnunk...⁸⁹ (1613)

A' tudatlanok mossák nyelveket az Eugénius cselekedetivel. De valaki a' történt dolgot valóban érti, nem gyalázhattya a Romai Ecclesiat. Azt írja azért Bonfinius, hogy...⁹⁰ (1623)

1.3.e. Formai változtatások

A most következő részben a forma területén történt változtatásokat szeretném bemutatni mindhárom kiadást vizsgálva.

Az *Öt szép levél* (1609) kettőszázhetvenegy lapból áll, nyolcadrét hajtású, a későbbi kiadások félrétűek, így egy-egy lapjukra lényegesen nagyobb mennyiségű szöveg fért el, ezáltal könnyebben áttekinthetőkké váltak, gyorsabban vissza lehetett keresni bennük egy-egy szövegrészt.

Az áttekinthetőséget segítette az is, hogy az egyes levelek egységeinek címeit a szövegen belül, külön sorban, külön betűtípussal jelölte. Az első kiadásban (1609) is volt erre vonatkozó jelölés, de a marginális jegyzetek között, így az összefüggő szövegfolyamná alakult.

Az 1613-as és az 1623-as kiadásban Pázmány bizonyos egységeket római számozással bontott fel. Ehhez képest az 1609-es kiadásban a számozást még betűkkel jelölte,⁹¹ és kevesebb alkalommal.

Az *Öt szép levél* (1609) első levelében nyolc cím olvasható, az *Öt levélben* (1613) kilenc. Az 1623-as kiadásban pedig hat, mivel itt még logikusabban rendszerezte át Pázmány a szöveget: az első öt egység ugyanis az első levél anyagát foglalja magába, de amit az *Öt levél* (1613) ötödik egységeként olvashatunk,⁹² az itt kibővül, mivel beleolvastja a következő három egységet is Pázmány,⁹³ amelyek saját alpontjaiként olvashatók, de ez nem zavaró, hiszen mindegyikőjük szűkebb témakörhöz tartoznak. Az 1623-as kiadás hatodik, befejező egysége pedig az *Öt levél* (1613) ötödik levelének szövegét tartalmazza.

1.4. Összegzés

Összegzésképpen, úgy gondolom, elmondható, hogy mindhárom munka önállóan kezelhető, más-más funkciót töltenek be, hisz az *Öt levélben* (1613) már érzékelhető, hogy a dialógusok során a szereplők kommunikációs pozíciója változik meg, az elbeszélő és a fiktív szereplő viszonya is megváltozik.

A diszkurzus helyzete módosul a visszafogottabb hangneművé váláskor is. Retorizáltabbá is alakul egyben a második kiadás (1613) szövege e módosítások során.

Az 1623-as kiadás legjelentősebb változtatása, mint azt már többször is említettük, a kompozíciós forma átalakítása, amely a barokk értekező prózairás felé mozdítja el az eddig a fiktív levél-forma jegyeit magán hordozó hitvitázó írást.

A három szöveg együttes vizsgálatával ténylegesen kirajzolódhat előttünk Pázmány Péter belső írói fejlődése a külön műként megjelentetett *Öt szép levél*től a *Kalauz* második kiadásának függelékeként jegyzett 1623-as kiadásáig.

A mai olvasó számára igazi kincs, hogy Pázmány Péter munkái teljes terjedelmükben ránk maradtak, s így egymás mellett olvasva őket lehetőségünk nyílik

arra, hogy Pázmány írói fejlődését a szövegekben konkrét példák alapján tetten érhesük, a változások megfigyelése által magunk is részesei lehetünk ennek a fejlődési folyamatnak.

Az a kérdés, hogy vajon voltak-e Pázmány Péternek ebben az időszakban olyan jellegű olvasmányai, amelyek hatással bírtak írói tulajdonságaira, nem volt e dolgozat tárgya, de ennek tudatában még árnyaltabban körvonalazódhatna előttünk Pázmány írói fejlődése.

Árnyaltabb, s egyúttal biztosabb képet mutatna e fejlődés megrajzolásában, véleményem szerint, ha e két évtized során született más jellegű Pázmány-írásokat is vizsgálat alá vennénk, azzal a kérdéssel, hogy vajon megtalálhatók-e bennük is ezek a változtatási tendenciák, vagy azok e három munkától eltérő jellegűek. Az *Öt szép levélhez* és az *Öt levélhez* hasonló két munka nincsen Pázmány művei között, de az évek folyamán megírt, és mindig újraírt prédikációk vizsgálata talán hasonló változtatási tendenciákat mutatna meg.

JEGYZETEK

¹ Bitskey István az 1623-as kiadás megjelenésének, átalakításának indokáról így vélekedik: „Pázmány (viszont) teológiai szintézisének későbbi kiadásában már nem is kezelte külön az öt levelet, hanem beleolvasztotta a nagy teológiai rendszerbe. A fiktív levelek megtették kötelességüket, s most már elmehettek, nem volt szükség többé külön kiadásukra.” In: Bitskey István: *Virtus és religio*. Felsőmagyarországi 1999, 158.

² Sík Sándor: *Pázmány, a vitatró, és Pázmány, a nyelvmitűvész*. In: *Pázmány, az ember és az író*. Bp., 1939.

³ Uo., 98.

⁴ Gyarmathi Miklós munkájának címe: Gyarmathi Miklós helmecezi prédikátornak a bódog emlékezetű Monoszlai András veszprémi püspök és pozsonyi prépost könyve ellen írt csa-csogási.

⁵ Balázs Mihály *Teológia és irodalom* című munkájában hívja fel a figyelmet arra, hogy Celio Secundo Curione paszkvillusgyűjteménye a humanizmus által alkalmazott szatirikus elemeket is felhasznál annak érdekében, hogy szövege ne kizárólag száraz dogmatikai részeket tartalmazzon, írásainak elolvasása élvezetesebb legyen a befogadók számára. Balázs Mihály szavaival élve: „a szöveg nem magvas dogmatikai rendszereket állít szembe, hanem a teologizálás parodisztikus kifordításával, a középkori vágáns

irodalomból ismert eszközökkel relativizálja ezek érvényességét.” (Balázs Mihály: *Teológia és irodalom*. Bp.: Balassi 1998, 127.) Celio Secundo Curione-nak ez az újfajta beszédnem-alkalmazása hatást gyakorolt az európai ízlés- és irodalomfelfogásra, változást indított el, amely jelentkezni fog az erdélyi irodalomban is. Így például a Miatyánknak is született egy parodisztikus változata Erdélyben. Rendkívül érdekes kérdés számunkra az, hogy vajon Pázmány Péter ismerte-e a paszkvillusgyűjteményt, volt-e tudomása az erdélyi vonatkozásokról, és vajon a két jelenség között húzható-e párhuzam? Ennek megválaszolása természetesen nem áll módunkban, de Pázmány szövegeinek felépítéséről, az őt ért hatásokról, illetve azok felhasználásáról pontosabb képet kapnánk ennek tudatában.

⁶ Legújabb méltatását *Az Isteni igazságra vezető Kalauz* facsimile-kiadásához írt Hargittay Emil-tanulmányban találhatjuk meg.

⁷ Sík Sándor: *Pázmány, az ember és az író*. 145.

⁸ Bitskey István: *Pázmány Kalauzának ókeresztény forrásairól*. In: B. I.: *Virtus és religio*. 166.

⁹ A vitairatok szempontjából különösen fontosak: Bitskey István: *Hitviták tüzeiben*. Bp.: Gondolat 1978, *Humanista erudíció és barokk világgkép*. Bp.: Akadémiai 1979, *Pázmány Péter*. Bp.: Gondolat 1986.

- ¹⁰ Pázmány Péter: *Egy tudakozó prédikátor nevével íratott Őt levél*, 1613, sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bitskey István, Bp., 1984, 166.
- ¹¹ Uo., 169–170.
- ¹² Bitskey István: *Polémia és retorika egy Pázmány-vitáiratban*. In: B. I.: *Virtus és religió*. 154.
- ¹³ Thimár Attila: *Pázmány Péter a vitapartner?*, ItK 1999. 115.
- ¹⁴ Uo., 115.
- ¹⁵ Uo., 123.
- ¹⁶ Bitskey István: *Hitviták tüzében*. Bp., 1978, 181.
- ¹⁷ Uo., 188.
- ¹⁸ Őt szép levél (Pozsony) 1609. 2. levél 22–23.
- ¹⁹ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 1. levél 17.
- ²⁰ Őt szép levél (Pozsony) 1609. 1. levél 15.
- ²¹ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 1. levél 8.
- ²² Őt szép levél (Pozsony) 1609. 1. levél 6.
- ²³ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 1. levél 4.
- ²⁴ Őt szép levél (Pozsony) 1609. 2. levél 41.
- ²⁵ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 2. levél 23.
- ²⁶ Őt szép levél (Pozsony) 1609. 1. levél 10.
- ²⁷ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 1. levél 6.
- ²⁸ Őt szép levél (Pozsony) 1609. 1. levél 25.
- ²⁹ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 1. levél 18.
- ³⁰ Őt szép levél (Pozsony) 1609. 1. levél 7.
- ³¹ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 1. levél 5.
- ³² Őt szép levél (Pozsony) 1609. 2. levél 39.
- ³³ Kalauz Pozsony 1603. Függelék: Őt levél 2. levél 22.
- ³⁴ Kalauz Pozsony 1603. Függelék: Őt levél 2. levél 33.; Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt Őt szép levél) 2. rész 1028.
- ³⁵ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 2. levél 28.
- ³⁶ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 2. levél 30.; Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt Őt szép levél) 2. rész 1024.
- ³⁷ Őt szép levél (Pozsony) 1609. 2. levél 53.
- ³⁸ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 2. levél 31.
- Az 1623-as kiadásban szintén ebben a formában olvasható, annyi különbséggel, hogy a személyeskedő megszólításokat általánosabb formájúvá alakítja át: „Azt kérдем, Ha Hit-szegésnek kell-é tartani, mikor azt elhadgyuk, a' mit igaz kötelesség-ellen fogadtunk? A' Calvinita Predikátor arra esküszik, hogy a' Szent Irást taníttya: Ha újonnan a' Törökök barátságaért arra eskünék, hogy az Alkoránt hirdeti; vallyon, a' ki azt az utolsó fogadást el-hagyatná velle, Hiti-szegové tennéje-e?” (2. rész 1026.)
- ³⁹ Bitskey István: *Polémia és retorika egy Pázmány-vitáiratban*. In: B. I.: *Virtus és religió*. 155.
- ⁴⁰ Őt szép levél (Pozsony) 1609. 1. levél, 2.
- ⁴¹ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 1. levél 2.
- ⁴² Őt szép levél (Pozsony) 1609. 2. levél 45.
- ⁴³ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 2. levél 25.; Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt Őt szép levél) 2. rész 1017–1018.
- ⁴⁴ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 1. levél 6.
- ⁴⁵ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 1. levél 18.
- ⁴⁶ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 1. levél 18.
- ⁴⁷ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 2. levél 23.
- ⁴⁸ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 2. levél 23.
- ⁴⁹ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 2. levél 31.
- ⁵⁰ Őt szép levél (Pozsony) 1609. 1. levél 28.
- ⁵¹ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 1. levél 19.
- ⁵² Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 1. levél 6.
- ⁵³ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 1. levél 19.
- ⁵⁴ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 1. levél 22.
- ⁵⁵ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 2. levél 32.
- ⁵⁶ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Őt levél 2. levél 34.
- ⁵⁷ Bitskey István: *Humanista erudíció és barokk világgép*. Bp.: Akadémiai 1979; *Polémia és retorika*

ka egy Pázmány-vitairatban. In: B. I.: *Virtus és religió*. 149.

⁵⁸ Az *Öt szép levélben* olvashatunk idézetet Ovidiustól, Senecától is, a későbbi kiadásokban viszont már nincsenek jelen.

⁵⁹ *Öt szép levél* (Pozsony) 1609. 1. levél 5.

⁶⁰ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: *Öt levél* 1. levél 4.

⁶¹ *Öt szép levél* (Pozsony) 1609. 2. levél 48.

⁶² Kalauz Pozsony 1613. Függelék: *Öt levél* 2. levél 28.; Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt *Öt szép levél*) 2. rész 1022.

⁶³ Könnyebben támadható lehetne a következő szakasz, ezért elhagyja a második kiadásból (1613): „Oly dolgokat írnak pedig, és hirdetnek ok az Pápista vallásról, hogy én magam is gyakran, mikor olvastam irasokat az Ti feleeteknek, azt mondtam, hogy nem csudalom ha gyűlöli az Romai hitet a ki ezeket el hiszi, mert ha azt tanítana az Romai gyölközet, a mit a ti Tanítotok írnak hogy tanít, igazan mondom, én is meg átkoznám és utálnám az Romai tudományt.”

⁶⁴ *A Szent képekrül mit vallunk* címen.

⁶⁵ 5. *A' Szentek tiszteleti, az Oltári Sacramentom imádás; a' Pápa bocsulleti, nem bálványozás* címen.

⁶⁶ *Eleitül-fogva voltak Sz. Képek az Keresztyéneknél; A mi Képeink tiszteletibe nincs semmi Bálványozás; Az Ellenkezők nyilai elrontatnak* címen.

⁶⁷ Az 1613-as kiadás ötödik levelének címe, *Balványozok, es bittul-szakadtak az Vj tanítok; az 1623-as kiadásban a hatodik egység címe, Az Uj Tanítók, Bálványozók.*

Az 1613-as kiadásban az első egység címe, *Az Eretnekség mely gyalázatos dolog* – az 1623-as kiadásban a hatodik egység első alpontjaként szereplő rész címe, *Mely ártalmas, és gyalázatos az Eretnekség.*

Az 1613-as kiadásban a második egység címe, *Kicsodák méltók az eretnek névre?; – az 1623-as kiadásban a második alpont címe, Kik érdemlik méltán az Eretnek nevet?*

Az 1613-as kiadásban a harmadikként megjelenő cím, *Bálvány-imádók az Lutherista és Calvinista Tanítók.* – Az 1623-as kiadásban a harmadik alpont címe, *Bálvány-imádók a' Lutherista és Calvinista Tanítók.*

Az 1613-as kiadás utolsó egységének címe, *Eretnekek az Lutherista és Calvinista Tanítók.* – Az 1623-as kiadás negyedik alpontjának címe, *Meg-*

érdemlik-e a' Lutherista és a' Calvinista Tanítók az Eretnek nevet?

⁶⁸ A két kiadás egységeinek beszámozása mégis azért eltérő, mert az 1623-as kiadásban az első egységet nem számozták meg. 1613: 1. Mivel bizonyították az Atyafiak, hogy Hiti-szegők az Pápisták; 1623: A' Romai Ecclesia, Hit Segest nem tanít.

⁶⁹ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: *Öt levél* 2. levél 32.

⁷⁰ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: *Öt levél* 2. levél 32–33.

⁷¹ Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt *Öt szép levél*) 2. rész 1027.

⁷² Kalauz Pozsony 1623. Függelék: *Öt levél* 2. levél 32–33.

⁷³ Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt *Öt szép levél*) 2. rész 1027.

⁷⁴ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: *Öt levél* 2. levél 31.

⁷⁵ Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt *Öt szép levél*) 2. rész 1025.

⁷⁶ 992.: „Meltán panaszolkodik Tertullianus a' régi Pogányok-ellen, kik a' Keresztyén igazságot érteni nem akarták, hogy bátrabban kárhöz-tathatnák; mellyet, ha értettek volna, nem rá-galmazhattak volna. Ezen panaszolkodást tá-maszthattuk mi-is az Ujitók-ellen, kik anál merészen szidalmazták az Igazságot, mentul tudatlanbak a' mí dolgainkban. A' tob sok gázság-kozot, Három dologgal szóllják a' Romai Ecclesiat: 1. Bálványozással. 2. Hittel kotelezett fogadások fel-bontásával. 3. Házáságnak tilalmazásával. Decsak tudatlanságból, és temérdek vakságból származnak efféle budos kérdések; mint meg-mutattuk rendszerént, Is-tennek segítségével.”

⁷⁷ 992.: „Rovidebben, és nyilvánban elonkbe nem adhatta a' Szent Lélek Isten a' Bálványo-zásnak undokságát, mint midon azt mondá, hogy minden gonosznak kezdeti, oka, és vége a' bálványozás: Infandorum Idolorum cultura, omnis mali causa est, et initium, et finis.”

⁷⁸ Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt *Öt szép levél*) 1. rész 993–994: „A régi atyák, a' Szent Irással egyetemben, tulajdon Bálványozásnak azt híják, mikor az Isteni tisztelet, Teremtet-állatnak adatai: Idololatria, DEO honores suos denegans, et conferens aliis Tunc Idololatria committitur, cum divinus honor, DEO soli debitus, alteri datur. Idololatria est, honoris Creatoris in creaturam translatio.

Idoloatria, DEI honorificentiam usurpat, et vendicat creature. Végezetre, Sz. Agoston így szól: Idololatre sunt, ejusmodi servitutum exhibentes Idolis, quae debetur DEO. Ezt a' Sz. Doctorok, a' Sz. Irásnak igyenes folyásából vették.⁷⁹

⁷⁹ Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt Öt szép levél) 1. rész 996.: „Az Uj Tanítók semmivel inkább nem gyuloltetik az egygyu kozségnél, a' mi igaz Vallásunkat, mint a' Bálványozásnak gyalázatos rágalalmazásával. Mert, miképpen az Egyiptomi fertelmes Aszony, tiszta Iosefre; a' vén latrok, Isten-félo Susannára akarák magok fertelmességét kenni, hogy a' magok bujaságát fodozgetnék: ugy az ellenkezők, a' magok tudományának undokságit, sot (a' mint ez-után meg-mutatom) bálványozását, szépíteni akarván, minket Bálványozással vádolnak.”

⁸⁰ Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt Öt szép levél) 1. rész 997.: „Christust ettul a' Bálványokon-valo gyozelemtul meg-fosztják; a' Profetákat hiuságos jovendolokké tészik, valakik azt vitatták, hogy a' Képek tisztelete, a' Képek tisztelete, a' Szentek segítségül-hívása bálványozás: mert ezt el nem rontotta Christus. Sot az o Országának kozepette, sok Sz. Doctoroknak autoritassával, sok kulso Ceremoniák pompájával, inkább megrossodot, és tundoklott, hogy-sem a' Pogány-ság-kozot a' Bálványozás.”

⁸¹ Az Öt levélben „Az Szentek tiszteleti Bálványozásé?” a címe.

⁸² Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt Öt szép levél) 1. rész 1007–1008.

⁸³ Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt Öt szép levél) 1. rész 999.: „Kulomb tehát a' Kép a' Bálványnál.”; 1003: „Ezeket, bocsulletes Tanúk írták, méltán hitelt érdemlenek. Szégyen-is volna, ha Liviusnak, vagy Tacitusnak szavát bé-véven a' Romai historiákba, a' Keresztyén Historicusok szavainak hely nem adatnék, midon a' Keresztyének dolgairul írnak.”

⁸⁴ Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt Öt szép levél) 1. rész, 1000.

⁸⁵ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Öt levél 1. levél 15.: „Minketis tehát, az Képekért nem kellene szidalmazni: Mert jól tudhatják az Atyafiak, hogy eszunk ugy meg nem fordúlt, hogy az fában Isteniméltóságot alítanánk.”

⁸⁶ Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt Öt szép levél) 2. rész 1015.: „Mikor Christus azt mondgya, hogy semmi-képpen ne eskudgyunk, egy-általlyában az eskuvést nem tiltya; mivel az Apostolok sokszor eskusznek, Rom.I.v.9.2. Corinth.I.v.23. Philip.I.v.8.I. Timoth.5.v.21. Hebr.6.v.16. hanem, a' szukség-nélkül-valo Eskuvést tiltya, hogy se az égre, se a' foldre, se a' Szent Várasra ne eskudgyunk illetdenul.”

1016–1017.: „Példa ám ez minden Nemzet-ségnek, mely az Isten haragját el-akarja kerulni. Ezen-kivul azt olvassuk, hogy Sedechias Király, hit-szegéséert, szemétul, és országátul meg-fosztaték, 2.Paralip.36.v.13. 4.Reg.25.v.6.7. Antiochus, hiti-ellen hadat indítván a' Sidók-ellen, maga-hadátul meg-oleték, I.Machab.6.v.62. Cap.7.v.4. Alcimus, hasonló vétekért hirtelen meg-hala, I.Machab.7.v.15. Cap.9.v.55. Andronicus, azon helyen oleték-meg gyalázatosan, mellyen Oniast hiti-ellen meg-olék, 2.Machab.4.v.34.38.”

⁸⁷ Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt Öt szép levél) 2. rész 1019: „*A' Ius Canonicumban Torvény az, hogy Iuramentum, non est vinculum iniquitatis. Justinianus Császár, illyen Torvényt szab: Legibus expressum est, illicit aerei jus iurandum servari non oportere.*”

⁸⁸ Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt Öt szép levél) 2. rész 1015.: „Gyalázatosb, és veszedelmesb dolog annál nem volna, mint-ha a' hittel kotot fogadások ereje fel-bomlana. Mert, ha annak helye és ereje nincsen, semmi bizonyos és bátoraságos nincs az emberi társaságban és végezésben. Sot minden dolgok, gyanúsággal, bizonytalansággal, kételkedéssel, csalárdsággal telyesek volnának; kibol sok gyulolségek, esz-veszések, és utolsó veszedelmek következnének. Ezzel a' gyalázattal terhelik az Ujítók a' Romai Ecclesiat, mint-ha azt tanitaná, hogy az Eskuvéssel meg-rosszítottet kotelességet, szabad felbontani.”

⁸⁹ Kalauz Pozsony 1613. Függelék: Öt levél 2. levél 30.

⁹⁰ Kalauz Pozsony 1623. 15. könyv (Alvinczi Péterhez írt Öt szép levél) 2. rész 1024–1025.

⁹¹ Például: először, másodsor, végezetül.

⁹² *A Szent képekrül mit vallunk* címen.

⁹³ Címük: *Eleitu-fogva voltak Sz. Képek az Keresztyéneknél; A mi Képeink tiszteletibe nincs semmi Bálványozás; Az ellenkezők nyilai elrontatnak.*

Identitás és jelentés a dialogikus szituációban Kosztolányinál

Kosztolányi Dezső a jelenkori irodalomtudományban leginkább talán a (főként a Paul de Man-tanulmány¹ alapján) újraolvasott *Esti Kornélnak*² és az alkotó intenciójával szemben a nyelv elsőbbségét hangsúlyozó nyelvszemléletének³ köszönheti kitüntetett szerepét. Mindkét témakör a szubjektivitás problematikájával áll kapcsolatban, amennyiben az *Esti Kornélt* elemző tanulmányok az alkotó és alkotott szubjektum analóg viszonyát, így a műalkotás és a művész tükörszerű megfeleltethetőségét, az esztétikai tárgy integritását kérdőjelezik meg, a Kosztolányi nyelvszemléletére irányuló vizsgálódások pedig arra a kérdésre keresik a választ, mennyiben tételezi a költő a nyelvet önmagának elégséges totalitásként, és mennyiben közelít a jelölés elsőbbségét, a jelentés stabilizálhatatlanságát, a kifejezéssel szemben az értelmezés elsőbbségét valló posztstrukturalista nyelvbölcselet felé. Mindkét kérdésirány az önmagát birtokló szubjektivitás meghaladása felől próbálja megközelíteni tehát Kosztolányi szövegeit.

Három olyan verset szeretnék megvizsgálni, melyek az identitás megragadhatatlanságát, folyamatos önelvesztését, reflexív önmegértésének lehetetlenségét a nyelviséggel kapcsolatban különböző, sajátos létmódú dialogikus szituációkban viszik színre, összekapcsolva így a fentebb említett két problémakört, minthogy ezekben a szövegekben az a másik (vagy mások), aki egyszerre azonos az énnel és különbözik is tőle, mindig valamilyen módon a nyelviséggel van összefüggésben. Mindhárom vers *A bús férfi panasza*i kötetből való, mely maga is dialogikus szituációban áll a korábbi *A szegény kisgyermek panasza*ival, így egy empirikus szubjektum vagy egy költői életmű linearitásának tekintetében veti fel az identikusság kérdését.

Az első vers az *Elég a jaj* kezdetű szöveg. Az ebben reprezentált (nem közvetlenül a szövegbe ikatattott, hanem egy narratív szekvenciában „elmesélt”) dialógust itt egy olyan szakasz készíti elő, mely implicit módon már felveti azt a problémát, amely a dialógusban megmutatozik: ez itt pedig a kint–bent oppozíció létmódja, stabilitásának, identifikáló erejének a kérdése. Ez a felcserélhető kettősség azonban később a dialógusban a nyelv és az identifikáció problémáinak mélyebb, összetettebb rétegeit is képes lesz feltárni.

Elég a jaj. Ki innen a mezőre.
 És dúlt arccal ajtót nyitok.
 Nyugodt az éj. Lassan megyek előre,
 fejem fölött hold, csillag-milliók.
 Itt kívül is, mint ott benn, a titok.

Az első sor két különálló mondatát az eldönthetetlen modalitás és a beszélő alany jelöletlensége rokonítja egymással, egyfajta személytelen poétikai karaktert adva a versnek, az ént hiányként hozva létre. A szöveg így erőteljesen eltávolodni látszik a monologikus/vallomásos én-beszédttől, és ez a személytelenség megteremtí a későbbi felcserélődések lehetőségét. Ezt szolgálja a „jaj” indulatszó használata is, hiszen ez olyan jelentéstelen jelölő, ami éppen hogy ráirányítja a figyelmet arra a negatív léttapasztalatra, ami előhívja, és amiről nem tudunk meg semmit a versből, a bent, az „itt” így a reprezentálhatatlanság, a negativitás helyévé válik, szembeállítva a kinttel, ahová az én ez elől a negativitás elől menekül: „Ki innen a mezőre”.⁴ A második sor cselekvő énjének inszcenírozási módja is egyfajta nyelvi kettősséget implicál: a „dült arc” a jajongáshoz, az elfojtott fájdalomhoz kapcsolódik, de az, hogy a szöveg kívülről látatja ezt a szubjektumot, aki itt már nyelvilag is a vers énjeként lép elénk („ajtót nyitok”), elválasztja a hangsúlyozottan intenzív érzelmi vagy idegállapotot, a fájdalom vagy más negativitás tapasztalatát ettől az éntől. Az „Elég a jaj” és a „Nyugodt az éj” kijelentések szintaktikai hasonlósága és szemantikai ellentétessége pedig összekapcsolja, de szét is választja a két szövegegységet, amelyek éppen a kint és a bent ellentétességét próbálják megragadni. Ezután a „Lassan megyek előre” sor beszélője meglepetésünkre semmit sem árul el érzelmeiről, amelyek iránt az előbbieken felkeltette az érdeklődésünket, a lassúság itt már inkább az éj nyugodtságával rokonítja őt, mintha az én itt átvette volna a „kinti” éj jellemző attribútumát. Az utolsó sor ezt követően folytatja az értelmezést elbizonytalanító játékot: „Itt kívül is, mint ott benn, a titok.” Az eddig ellentétesnek tűnő kint és bent itt hasonlónak válik, sőt akár felcserélhetőnek is: a „kívül” első olvasatban a mezőre, az „ott benn” pedig az előbbi meghatározatlan térre vonatkozhat, csakhogy, mint láttuk, a bent itt már elfelejtődött, eltörlődött, így az adott kontextusban semmi sem gátolja meg egy olyan értelmezés lehetőségét, miszerint a „bent” a beszélő én belső, lelki világára, a „kint” pedig az őt körülvevő (immár hangsúlyos) térre vonatkozhat. Az „ott” távolra mutatása és az „itt” közelsége talán inkább alátámasztja, mintsem cáfolja egy ilyen szubsztitúció lehetőségét: ebben az esetben éppen a poétikailag és tematikailag is megfigyelhető felcserélhetőség írja felül a grammatikai kategóriákat, rákérdezve az „ott” és „itt” jelölők identitására. A tér átellenes pólusai, az ellentétesnek tűnő instanciák pedig a következőkben egymáshoz való viszonyukban még inkább elbizonytalanodnak.

Közelbe vannak. Szinte mind elérem
 a régi rejtélyt az ég peremén.
 De rám merednek reszkető-fehéren,
 azt kérdezik, miért zúg úgy a vérem,
 és mit jelentek, ember, ember, én.

A „Közelbe vannak” deixise és alanyainak meghatározatlansága, az alanyoknak ez az üressége, behelyettesíthetősége az előzőekben felvázolt poétikai tendenciát folytatja, immár a kinti tér tárgyaira is kiterjesztve a meghatározatlanságot. Mint-hogy ez a mondat a második szakasz bevezetője, elindítója, így a szöveg fölérendelt interpretánsaként is működhet: a következőkben az olvasó feladata az lesz, hogy megpróbálja betölteni, meghatározni, definiálni ezt a többes számú alanyt. Csakhogy éppen ebben a munkában zavarja meg őt a szöveg, amely megszakítva saját folyamatát, éppen ezeknek a definiálatlan entitásoknak (a „rejtélyeknek”) az énré irányuló kérdésével folytatódik, az énré vonatkozó kérdésük éppen a rájuk vonatkozó vizsgálódást szakítja meg.

Ezen kérdés inszcenírozásának módja azonban maga is többszintű bizonytalansággal jár: az én idézi az „ők”-et, mégpedig függő beszédben, a saját perspektívájából. Ezek a „kinti” ők azonban belülről ismerik az ént: „azt kérdezik, miért zúg úgy a vérem”. Ezt a kérdést az énnel az objektumokba projektált és aztán az idézetben saját szólamába inkorporált kérdéseként olvashatjuk, ami azonban nem jelenti az énnel a versvilággal vagy az objektumokkal szembeni elsődlegességét, uralmát. Kettejük viszonyát nem a szimbólum egyesítő hatalma szervezi: a nyelv, a jelentés itt két ellentétes pólus (az én és világ, szubjektum és objektum) között pozicionálódik, de olyan módon, hogy nem tartozik egyikhez sem, és éppen ezért mindkettőt mintegy „felnyitja”, szubsztanciális helyett diszkurzívként kezeli őket, miközben azok ebben a diszkurzusban sem képesek felmutatni identitásukat. A két diskurzus nem különállóként, egymástól függetlenül gondolandó el, hanem egymást tartalmazó-konstituáló viszonyban. A szubjektum így azért ad hangot az objektumoknak, hogy önmagára rákérdezhessen, de ezzel éppen a kérdés idegenedik el tőle.

És kérdem tőlük, mit jelentetek,
 ti fogható, ti nyílt-tömör talányok,
 miktől a fájó mindenség beteg,
 ó, csillagok, aranysebek,
 s ezüst fekély, hold, óriási tályog?

Az utolsó strófa, amely így elkülönülve az én beszédét tartalmazza, és látszólag homogénnek mutatkozik, valójában olyan összetettséget mutat, ami sokszorosán disszeminálja a látszólag egyszerű dialógust, és a kint-bent oszcillációjának mintájára egész sor eldönthetetlen nyelvi kettősséget tár fel. Miután a strófa elején az én szituálja („és kérdem tőlük”) saját beszédét, metaforák segítségével írja le azokat a beszélőket, amelyekhez szavait intézi: az előző alanytalansággal szemben itt

nagyon hangsúlyos a „ti” tautologikusnak tűnő, kétszeres említése. Az utolsó négy sor így válaszként is olvasható az első sor kérdésére, de olyan paradox válaszként, mely éppen a kérdéshez képesti „félrecsúsztása” révén kapcsolódik ahhoz, hiszen nem a jelentést adja meg, hanem annak megkerülésével, ignorálásával elindítja a metaforizáció műveletét, így éppen a jelentés megragadhatatlanságát mutatja meg. Vagyis a válasz a „mit jelentetek” kérdésére valahogy úgy hozza mozgásba az én beszédét, hogy az elismeri: nem ismeri a dolgok, az objektumok jelentését, viszont egy homogén, metaforikus nyelvi tér megalkotásával megkísérli őket integrált objektumokká változtatni, ez minden, amit tehet. A megragadható jelentés és identitás iránti vágy tehát elszakad egymástól. A dialógus pedig nem pusztán az ők és az én között zajlik, hanem a dialógus egyes szólalmain belül is, így az integrálnak látszó szólalások is megsokszorozódnak, és elvetik tárgyukat.

A sebek, a fekély, a tályog esetében érdekes lehet az is, hogy ezek a jelölők, melyek mindenképpen valami fájdalmas léttapasztalat jelenlétét implikálják, visszatalhatnak a vers kezdetét uraló „jaj”-ra, a dúlt arcra, vagyis elképzelhető, hogy a beszélő itt önmaga metaforizált nyelvébe éppen azt a tapasztalatot írja bele, ami elől a szöveg elején menekült. Ami ott, abban az enigmatikus versbeszédben rejtve maradt, az itt utalásként megjelenik egy identifikáló-metaforizáló szövegrészben. Az én tehát a „kint”-et, az objektív világot nem csupán trópusok révén teszi jelenvalóvá önmaga számára, de ezekbe az objektumokat megalkotó trópusokba implicit módon önmaga „belső” állapotát is beleírja. Míg tehát az előző szakaszban az én az önmagára vonatkozó kérdést projektálta egy a saját diskurzusán belül létrehozott, interiorizált létezőkbe, addig itt a nyelvi megalkotott „külső” objektumokba projektálja saját „belsejét”, anélkül azonban, hogy erről a léttapasztalatról mondana valamit. A versbeli cselekvés, a menekülés (és így közvetlenül a versírás) oka tehát ismeretlen marad, közvetve azonban beleíródik a kinti világot értelmező beszédbe. A kint-bent polaritás tehát a metafora mint értelmezés és a megnevezés mint az objektumok megragadása közötti oszcillációt is képes megmutatni, hasonlóképpen Paul de Man Rousseau-elemzéséhez, amelyben az irodalmár egy rövid, allegorikus történet kapcsán fejti ki: a megnevezés már eleve figuratív, a metafora pedig a külső és belső világ között közvetítve egy belső tapasztalatot tesz külsővé, és egy feltételezést változtat szó szerinti valósággá.⁵

Ez az elgondolás azonban egy további problémát vet fel, hiszen így olvasva az is elképzelhetővé válik, hogy a jelentés kérdése már eleve nem a vers mimetikus világának „dolgaira” vonatkozik, hanem ezekre a metaforizált létezőkre, a nyelvi konstrukciókra, vagyis azt kérdezi, lehet-e jelentésük, megérthetjük-e ezeket a metaforákat. A dialógus tehát körkörös: a kérdés önmagában is feloszlik egy kérdésre és egy arra adott válaszra, a kérdés viszont így már visszavonatkozathatóvá válik a rá adott válaszra is. A jelentés utáni vágyat a vers tehát nem veti el, de relativizálja. A jelentés és metafora „dialógusa” tehát mindkét nyelvi aspektust dinamizálja, szembesíti őket egymással, melyek kölcsönösen elbizonytalanítják egymást.

Az így már többszörösen is disszeminálódott dialógus azonban további „kérdésre” készíti az olvasót. Hiszen, először is, nem világos a két kérdésnek (az ők és az én kérdésének) egymáshoz, illetve magához a szöveghez való viszonya, ennek a viszonynak az elemzése pedig további problémafelvetések lehetőségét mutatja meg. A kérdések ugyanis szintaktikailag és szemantikailag részben megegyeznek, egymást ismétlik (kérdik tőlem, mit jelentek, és kérdek tőlük, mit jelentetek), mintegy „tükröképei” egymásnak. Így elképzelhető, hogy az én kérdése csupán visszhang, mechanikus visszakérdezés az ők beszédére, ami viszont nem csupán a nyelv metaforikus erejét mutatja meg, hanem a nyelvi mechanikuságát is, az iterációban rejlő disszeminatív energiát is: az én kérdése így sem nem szó szerinti, sem nem retorikus kérdés, csupán ismétlés, ami mögött semmiféle intenciót nem kell keresnünk. Ami van, az csupán az ismétlés.

Az is meglehet azonban, hogy az én kérdése nagyon is motivált: éppen az előző kérdésre adandó válasz elől próbál kitérni azzal, hogy visszakérdez. Ezzel a tettel átítételes módon képes lenne önmagát identifikálni: a kérdés így álkérdésnek minősül, ami csupán arra hivatott, hogy az én szabadon beszélhesen, és így, ugyan nagyon bizonytalanul és kétségesen, de önmagát mégis mint egy homogén versbeszéd eredetét vihesse színre. Ez a mozzanat megfeleltethető a Jonathan Culler által az aposztrófé harmadik szintjéről adott leírásnak: ezen a szinten „az aposztrófé vocativusa olyan eszköz, amelyet arra használ a költői hang, hogy egy tárggyal olyan viszonyt alakítson ki, mely segít megképeznie saját hangját”.⁶ Ezt itt azonban csak az addig mondottak ignorálásával képes megtenni.

A szövegnek és a benne inszcenírozott dialógusnak további poétikai mélységet ad az, hogy mindez jelen időben történik. A jelen idő használata egyébként is kitüntetett eljárása a kötetnek, ami esetenként olyan játékot is létrehozhat, mint például a *Most az álom vizébe gázolok* kedetű szöveg esetében:

Most az álom vizébe gázolok.
A mellemig ér. Aztán egyre feljebb.
Már államot és szájamat veri.
Azonnal ellep.

Itt a reprezentált én metaforikus előrehaladása egybeesik a reprezentáció idejével, ami oda vezet, hogy a szöveg utolsó félsora („Azonnal ellep”), a lap fehérsége, a hat szótag hiánya hangsúlyossá teszi a vers szövegszerűségét. (Az elbeszélés „most”-jának és a megjelenített szituáció „most”-jának kapcsolatáról Bazsányi Sándor írt a *Most elbeszéltem a hónapot* kezdetű szövegről szóló elemzésében.⁷) A szöveg hiánya így a jelentés része lesz, a fehér lap pedig a vers belső világában megjelenített „álom vizévé” változik, a szöveg sajátos feszültségét így a lap materialitása és a víz fenomenalitása közötti oscilláció adja. Az *Elég a jaj* kezdetű költeményben is hasonlóan játékos attitűdre figyelhetünk fel: a mű mimetikus világában feltett kérdés ugyanis időben egybeesik annak az olvasó felé való közvetítésével („azt kérdezik...”; majd „És kérdek tőlük”). Itt tehát elbizonytalanodik a

szöveg performatív és mimetikus rétegének elkülöníthetősége. A reprezentált és reprezentáló én nem válik külön, nem gondolhatók el a kettő vagy az egy viszonyában, csupán a folyamatos elkülönülés és összeolvadás, jelenlét és távollét játékként. Innen olvasva válik érdekessé a vers hetedik sora, ahol a beszélő a rejtélyeket mint jelölőket tárgyként kezeli („Szinte mind elérem / a régi rejtélyt az ég peremén”), miközben e jelölők olvashatók az előző sorokban a kinti világ minőségét és az én belső állapotát mutató „titok” szinonimájaként is. A szavak tehát egyszerre viselkednek jelölökként és tárgyakként, a beszélő szubjektum mintha a saját magát hordozó médiumot akarná tárgyként birtokolni; a szöveg kintje és bentje is mozgásba lendül, akárcsak az abban megjelenített kint és bent. Hasonlóképpen az én a csillagok szólamában nem létezőként, hanem jelölő elemként tételeződik („azt kérdezik, mit jelentek”), vagyis egyfelől saját identitását próbálja megteremteni, másfelől maga is jel a mások diskurzusában.

A vers így nem csupán a kint és bent oppozíciójának problematikusságát mutatják meg, és egy különös létmódú dialógust visz színre, hanem ezeken keresztül a nyelv bizonytalanságainak egész sorát vonultatja fel.

A következő elemzendő dialogikus szövegben a másik először tematikusan jelenik meg, a bibliai konnotációkkal rendelkező Gonosz alakjában, aki a totalitás, a boldogság állapotától szakítja el a beszélő ént: „Már néha ott ülök velük. / Enyém boruk s kenyerük, / de akkor eljön a Gonosz / s megostoroz”. A beszéd éppen a már majdnem elért, vagy megsejtett teljességnek ebből az elvesztéséből fakad. A Gonosz, aki először csak az elválasztó erő allegóriája volt, később már a beszéd eredetét jelöli:

Ő tépi föl, ha fáj a vad
élet, véresre szájamat,
jajomnak ő ad nyelveket
s perelhetek.

Vásott teremő, bús erő,
jobb, mint a jó, igaz-verő,
ős, bibliai, furcsa rém,
megáldlak én,

mert azt kiáltod, légy te más.
Dal csöndbe. Zajba hallgatás.
Időbe jel. Zordércű tömb.
Több és különb.

A fájdalom, amelyet az én a veszteség miatt él át, kezdetben még ennek a másinak az artikulációjára szorul („jajomnak ő ad nyelveket”), vagyis az affektusoknak, a lelki energiáknak a megfogalmazása az énen kívülről ered. A hang így ketős származású, a tartalom és annak formája nem feltétlenül fedi egymást. A „perelhetek” révén ugyanakkor az is kiderül, hogy a kifejezés valami ellen, valamivel

szemben létesül, nem annyira reprezentációként, mint cselekvésként, performatívumként. Csakhogy mielőtt a vers tematizálná ennek a beszédcselekvésnek a tartalmát vagy identifikálná azt, aki ellen irányul, és így megragadná saját tartalmát, a szövegbe újabb törés íródik, ezúttal úgy, hogy a narratíva aposztrofikus versbeszédbe vált, ami viszont éppen a pereléssel ellenirányú aktust visz végbe. Azáltal, hogy a beszélő „megáldja” a gonoszt, maga is megváltoztatja identitását, hiszen e nyelvi cselekvés révén mitikus hatalommal ruházódik fel. Az eleinte még csupán a hiány megszüntetésére szolgáló beszéd itt már olyan autoritással ruházta fel, hogy ő maga is képes lesz valami másiknak a beszéd által való átalakítására. Így tehát ő változtatja pozitív szubjektummá azt, ami kezdetben csupán az elválasztás metaforája, majd a hangnak az éntől elváló artikulálódása volt. Magához ragadva ennek az artikulációnak a képességét az én most ezt a nyelvi hatalmat teszi „te”-vé. A beszédet kiváltó negativitás tehát pozitívvá, szubjektummá változott, csakhogy maga a beszéd, miközben létrehozta őket mint beszélőket, továbbra sem képes identifikálni sem a megszólítót, sem a megszólítottat. (A beszéd létrejöttét megelőző szövegrész sem identifikálta e létezőket, hiszen az „ördögkeményre ver”, a „mint dactól égő angyalok” nem azonosították a szereplőket a biblikus lényekkel, csupán a minőségek ellentétességét jelölték.) Egy olyan genetikus narratívát olvasunk tehát, amely a beszéd létrejöttét nem mint valami lényeg kifejeződését, hanem valami negativitás megszüntetésére való irányulást értelmezi, ami önmagát változtatja pozitivitássá. Ez a struktúra hasonlít Paul de Man Rilke-elemzésére, amelyben az *Orpheus*, *Eurydike*, *Hermest* vizsgálja. Eszerint a szöveg azt meséli el, hogy a panasz a lét hiányából ered, az elveszett visszahozására, újratereemtésére szolgál, de maga is negativitásba vezet.⁸

A „megáldás” oka a másik szövege, amelyet az én függő beszédben idéz, miközben a személyes névmást meghagyja eredeti formájában, ezáltal megkérdőjelezi a különbségtétel lehetőségét is, hiszen a függő idézetben ez a „te” olyan üres névmásként szerepel, mely mindkét beszélőt jelölheti. Az én idézi a „te”-t, de így ő az, akin keresztül a „te” hangot kap, ellentétben azzal a tematikusan megfogalmazott gondolattal, hogy a másik az, aki nyelvet ad az én „jajának”. A viszony tehát megfordult: amikor az én már képes a beszédre, a másik szövegét artikulálja, vagyis a a nyelvet továbbra sem egy önazonos szubjektum birtokolja, hanem az megmarad két különböző pólus között. Kettejük identitása tehát felcserélődhet, csupán a beszéd hatalma van, de a beszélők nem határozhatók meg, a beszéd közöttük kering.

Paradox módon ezzel a stabilizálhatatlan mozgással szemben a szöveg éppen a különbséget jelöli meg az identifikáció eszközeként. Az utolsó három sor ezt a különbség alapján való identifikációt fejt ki: a „más” jelentését metaforizálja, a magyarázatra szolgáló metaforák viszont nem egyértelműek. A „Dal csöndbe” és a „Zajba hallgatás” csupán a különbözősége utal, a következő két sor viszont már a temporalitással szembeni különbségről beszél, az utolsó pedig ezt továbbgondolva a mulandósággal való szembeszegülésnek a mozzanatát etikai modalitással látja el. A nominális sorozat valójában tehát egy olyan narratívát alkot, amelyben

a puszta különbözősége változik valamiféle etikai pozitivitássá. Ez a mozgás leképezi az előző (a költői beszéd létrejöttét elbeszélő) narratívát, amennyiben ott is a kezdeti elszakadás, veszteség hozott létre pozitívként elgondolt beszélőket. A második narratíva azonban nem mondja meg, mi is az az érték, ami ellenáll az időnek: csupán a különbözőség identifikáló és értékékként értelmezett mozzanatát képes rögzíteni, ahogy az előző narratíva is csak egy hang létrejöttét meséli el, amely mindazonáltal nem létezőként, csak újabb különbözőségek és azonosságok létrehozójaként működik a szövegben, folytonosan újralétesítve saját különbségeit.

A harmadik dialogikus vers a *Hatalmas ős* kezdetű, amely a személyiség kiteljesedésének, totalitásának lehetőségeivel foglalkozik.

Hatalmas ős.
Reám leheltél s érzem, egyre érzem,
hogy nagyra nősz.

Te jó, te nagy,
Ami akartam lenni régen, egykor,
most az te vagy.

Igaz, egész,
mely önnön-magát bátran koronázza
s az éjbe néz.

A tematikán túl a szövegben megfigyelhető metaforizáció természeti/organikus volta is arra utal, hogy a szöveg az embert, illetve az ént valamifajta szerveség, koherencia jegyében értelmezi, de kérdés, hogy a dialogikus szituáció kontextusa mennyire képes megbontani ezt az organikuságot, az első két strófa aposztrofikus versbeszéde ugyanis egy sajátos disszeminatív keretbe helyezi ezt a metaforikát.

Az első sor, amely címként is funkcionálhat, a következőkben megszólításá íródik át. Az őszt tehát, amely Kosztolányi életművének kontextusában már eleve olvasható az emberi érettség metaforájaként, az aposztrofé révén eltávolítja az éntől. Ez a megszólítás azért is érdekes, mert így valóságos verscím híján maga a szöveget identifikáló szekvencia is bevonódik a dialógus körkörösébe (az előző kötetnek *Az első ős* című szövege még egyszerű életképeket sorakoztat fel, és inkább az erős hangulatiság, mint a jelentésképzés összetettsége jellemző rá). Ezután pedig a vers beszélője egy második áttétel révén erre az elidegenített tropologikus szubjektumra ruházza meglétként, birtokoltként azt a teljességet, amelyet ő maga veszteségként él meg. Így tehát nem csupán az én hangja, hanem a verset identifikáló, annak lehetőségét megteremtő nyelvi alak is egy veszteségből nyeri a létét. Ez a dialogizáló mozgás azonban túlhat az adott vers kontextusán, minthogy a címben szereplő szubjektum megszólításával a két párhuzamos verseskötet (*A szegény kisgyermek panaszzai*, *A bús férfi panaszzai*) jellemző poétikai

eljárását is újragondolja. *A szegény kisgyermek panaszaiban* ez a technika teremtette meg a kötetnek (és az egyébként az egész életműre jellemző) létszemléleti sajátosságát: a mindennapi élet dolgaira való rácsodálkozás és az azokat a nemlét szemszögéből mint a létet artikuláló entitásokat szemlélő attitűdöt. *A bús férfi panasza* az őt megelőző kötettel párhuzamba állítva nem csupán ezt a sajátosságot ismétli, hanem mindezt összekapcsolja a párhuzamosság, a folytatás vágyának kifejezésével, de ennek révén az attól való távolságot is tudatosítja, vagyis szembe-sül a veszteséggel és a mulandósággal. Tematikusan ezt fejezi ki a kötet jól ismert második verse, amely az ént csak mint veszendőbe menőt, csak mint elmúlót véli megragadhatónak, és így emlékeztet az előző kötet megfelelő szövegére, amely már a kisgyermek létesülését is a csecsemőkori én elvesztésével kapcsolja össze: „És látom őt, a Kiseddet, / aki fehérlő ingbe lépdel. / [...] Gyónok Neki és áldozok / és megsiratom őt, ki elment.” Ez az állandó veszteség az, ami mindig újabb identitásokat konstituál, de a szöveg ezeket is mindig csak veszteséggé vagy különbséggé képes identifikálni. *A Hatalmas ős* dialógusa tehát ezt a sajátos konstituálódást próbálja megragadni egyetlen szövegen belül, az addig diakronikusan elgondolt folyamatot ezúttal a dialogikus szituáció szinkroniájába transzformálva.

A későbbi nominális strófák ebbe a veszteségből és meglétből álló kettős keretbe íródnak, az „igaz, egész” például értelmezi az előző strófát, de közben ő maga egyszerre kétféle létmodalitással rendelkezik: a szubjektum felől a hiányával, az ős felől pedig a meglétével. A nominális tagok által megfogalmazott minőségek szukcesszív sora (igaz, egész, bölcs, bús, gőgös, szép stb.) és az állítmányokban megmutatkozó széttartó létmodalitások (akartam lenni, leszek, te vagy, vagyok) így sokszorosán disszeminálják egymást, magakadályozva, hogy a szövegben egy integrált, szubsztanciális entitás jöjjön létre, amely azonos saját minőségeinek összességével.

Megkérdőjeleződik tehát e szekvenciák modalitása: nem lehet eldönteni, az őshöz vagy az énhez tartoznak-e, a hiány örök fájdalma, esetleg az érzelmileg már feldolgozott veszteség tudatának elégikussága, vagy (ez is elképzelhető) a nyelvi felidézés öröme érezhető mögöttük. Erre az utóbbi lehetőségre utal az első (keretstrófa) megismétlése előtti utolsó versszak: „Arany-idő, / vigasztaló, mosollyal szomorító, / kibékítő”. Ez az „idő” a vers utolsó strófájában akár a szöveg belső idejére való utalásként is érthető: a költemény ezek szerint a maga folyamán képes a valóságos veszteséget összebékíteni a nyelvi nyereséggel.

Az is megkérdőjeleződik továbbá e kettős keretben, hogy az egyes szekvenciák hogyan kapcsolódnak egymáshoz. A negyedik strófa például („Azt hittem én”) a múltbeli énnel a jövőre irányuló elgondolását fogalmazza meg, akár csak a második versszak, de modalitása (a „hinni”) szemben áll az akarattal, a virágmataforika viszont összekapcsolódik a következő szakaszban megjelenő fa motívumával, amely a jelenbeli én metaforája, ennek organikusságát viszont újra csak a keret bontja meg. A „Bús szemű bölcs” ugyanis egyaránt lehet az azt követő „ember” értelmezője és az ős megszólítása is, és ugyanez a helyzet az emberrel is: az

értelmező közbevetése olvasható a veszteséghez kapcsolódó képzetként is (az ember az, aki az én akart lenni, de nem lett, ugyanakkor az ember kapcsolódhat a fa termékenységéhez is). A következő strófában viszont az érettség, kiteljesedés metaforájaként elgondolt fa is tovább változik: az ágról kiderül, hogy nem tudja, mit akar, miközben a kérdés létrejötte levezethető az intencióról leváló nyelvi elemek motiválatlan mozgásából is („a kar”-ban „akaratlanul” benne rejlő „akar”-ból). A vers tehát ezt a disszeminatív, textuális időbeliséget helyezi szembe egy teleologikus (az érettséghez elvezető) életút lineárisaként elgondolt időbeliségével. A keret disszeminatív energiája és az egyes strófák, motívumok egymáshoz képes való mozgása így tehát együtt bontja le azt a totalitást, amelynek vágya a versben megmutatkozik, a külső és belső nyelvi effektusok egymás felerősítve kérdőjelezik meg az én egységességét.

Ezek a dialogikus versek tehát képesek arra, hogy az én és nem-én polaritásának dinamizálásával a nyelviség vonatkozásában megkérdőjelezzék az én egységességét, önmaga általi birtokolhatóságát. Érdemes az összehasonlítás kedvéért utalni arra az előző Kosztolányi-kötetre, melyben az én és a másik problematikája talán a legerőteljesebben jelentkezik. A *Mágia* (1912) egyes versei ezt a kettősséget (az én és a másik kettősségét) egyszerű térbeli szembenállásként, nem pedig a nyelvvel kapcsolatban hozzák létre. A *Párbeszéd magammal* című versben például a másik ént a lét végességének tudata hívja létre: a beszélő saját elgondolhatatlan halálát vetíti ki ebbe az elidegenített énbé. Hasonlóan térbeli struktúrát mutat az *Arcom a tükörben* dialógusa is. És bár a másik (vagy mások) és az én egymást magába foglaló perspektívájának kettőssége, azoknak szembesítése a kötet több versének poétikai szervezőelvét jelenti a kötetben, mégis az én a domináns, a meghatározó e két pólus közül (például *Mások; Innen a szobámbul*). A *Gyűlölöm magamat* vagy *Az iblet perce* pedig *A lírikus epilógjának* ismert témáját villantják fel. Mindez még inkább kiemeli azt a nyelvi összetettséget, amely az elemzett dialógusokban megvalósul, és megmutatja, hogyan jutott el Kosztolányi a húszas évekre egy újfajta versszerkesztéshez, és indult el egy radikálisabb, a késő modern tapasztalatra jellemző nyelvfelfogás irányába.

JEGYZETEK

¹ Paul de Man: *Az önéletrajz mint arcongalás*. Ford. Fogarasi György. Szeged: Pompeji 1997. 2–3., 93–107.

² Palkó Gábor: *Esti Kornél: Kosztolányi Dezső. Kosztolányi Dezső: Esti Kornél*. In: *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. Szerk. Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály. Bp.: Anonymus 1998. 188–197. Szegedy-Maszák Mihály: *Az Esti Kornél jelentésrétegei*. In: Uo. 158–177. Menyhért Anna: *Esti Kornél énekel-e? A szerzőség kérdésről Kosztolányi Esti Kornél éneke című verse alapján*.

In: Uo. 37–46. Lőrincz Csongor: *A szignifikáció „törése”: alakzat és szövegközöttség*. In: *A fordítás és intertextualitás alakzatai*. Szerk. Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna. Bp.: Anonymus 1998. 329–357.

³ Bónus Tibor: *Babits és Kosztolányi mint (egymást) olvasók. Kritikatörténeti kísérlet*. In: *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. 291–325. Lásd még in: B. T.: *Diskurzusok összjátéka. Irodalmi olvasásmódok*. Bp.: Balassi 2001. 114–152. Szegedy-

Maszák Mihály: *Kosztolányi nyelvszemlélete*. In: *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. 259–271. Lőrincz Csongor: *i. m.*

⁴ Hasonló verskezdeteket persze más költők-nél is találunk a magyar irodalomban, például Arany Jánosnál az *Ősz végénben*: „Ki, ki innen a mezőre!”, de ez a verskezdet még egy lelkiállapot kifejezésével kapcsolatos tájleírást vezet be, nem pedig a szubjektum–objektum viszony felcserélődését készíti elő.

⁵ Paul de Man: *Az olvasás allegóriái*. Szeged: Ictus 1999. 202–205.

⁶ Jonathan Culler: *Aposztrófé*. Ford. Széles Csongor. Helikon, 2000/3. 376.

⁷ Bazsányi Sándor: *Karbunkulus. A (szegény kis) bús férfi panaszai Kosztolányi Dezső Most elbeszélem a hónapot... kezdetű versében*. Alföld, 2002/8. 64.

⁸ De Man: *i. m.* 67–69.

DIÁNA SZÖRÉNYI

L'opera di Giuseppe Berneri: "Il Meo Patacca" e l'epopea comica barocca

INTRODUZIONE

Il presente contributo è un estratto dalla mia tesi di laurea "L'opera di Giuseppe Berneri: «Il Meo Patacca» e l'epopea comica barocca", realizzata sotto la guida della prof.ssa Erzsébet Király (ELTE-Budapest, 2002).

Il tema scelto, ossia la presentazione e l'analisi dell'epopea eroicomica del Berneri contiene vari elementi di interesse: da una parte, "Il Meo Patacca", è un'opera che realizza con successo e grande originalità una nuova specie del genere letterario, iniziato dal Tassoni, in quanto unisce due tradizioni differenti.

Da un lato il "mulino epico" (Belloni) tassiano, travestito nella prima metà dell'epopea e colorito genialmente con reminiscenze ariostesche e dall'altro l'ekphrasis della seconda metà del poema con forte tinta scenica basata sull'esperienza del Berneri commediografo. Altro elemento di interesse è invece costituito dal retroscena storico del poema che mostra delle connessioni strette con un evento di primo piano della storia ungherese e nello stesso tempo europea: la vittoria dei cristiani contro i turchi in assedio a Vienna e la liberazione di Buda dai musulmani.

A mio giudizio, fra i diversi poemi, poemetti e rappresentazioni teatrali in Italia e in vari altri paesi europei realizzati in occasione della Buda liberata, "Il Meo Patacca" merita una presentazione e un'analisi dettagliata, per quanto in questa sede da non ritenersi esaustiva, in quanto l'opera è sino ad oggi rimasta pressoché sconosciuta in Ungheria.

1. "IL MEO PATACCA"

1.1. Il protagonista dell'opera

Meo Patacca

Il personaggio di Meo era già, prima dell'opera del Berneri, un protagonista delle tradizioni popolari romane come variante locale della figura del Capitano della Commedia dell'Arte. Allo stesso modo il nome Patacca era già in uso fra le maschere dei Capitani nei teatri di piazza romani. Secondo l'etimolo-

gia della parola la “patacca” era una moneta con la quale venivano pagati i soldati. Quindi Patacca deriva dalla maschera del soldatuccio millantatore¹. In questo modo è possibile considerare un archetipo di Patacca il Pirgopolinice del “Miles Gloriosus” di Plauto. La caricatura del millantatore, dello spacccone, del bravo nelle parole è presente dunque dall’epoca classica nella letteratura. Basti in proposito ricordare gli esempi del Morgante del Pulci o il Conte di Culagna del Tassoni.

Un precedente immediato del Meo Patacca può essere identificato nella figura di Jacaccio, l’eroe che per la prima volta appare nell’opera “Falsi Mori” (1638) del poeta romano Giovan Battista Pianelli². Il medesimo personaggio di Jacaccio è presente anche nell’opera intitolata “Il Maggio Romanesco ovvero Il Palio Conquistato” (1688) dell’autore romano Peresio³. Jacaccio costituisce la prima maschera romana dello “sgherro” o del “bullo”⁴.

Meo Patacca del Berneri è tuttavia sensibilmente differente dai suoi archetipi, in quanto rappresenta l’eroe puro, leale e generoso, la figura idealizzata dello sgherro romanesco. Si tratta appunto dell’eroe amato dal popolo: mai sorpreso in fallo. Il suo unico fine è assistere il popolo nei divertimenti organizzati per la liberazione di Vienna, quello stesso popolo che era stato pronto a seguirlo nella spedizione contro i Turchi se non fosse giunta a Roma la notizia della vittoria.

Chi erano in definitiva questi bulli o sgherri romani? L’etimologia della parola “bullo” è incerta. È possibile che derivi dalla parola tedesca medioevale “buhle” che significa amante, adoperata soprattutto dai “minnesinger”, quindi nell’ambiente cortigiano è il connotato dei cavalieri nobili; è anche possibile che derivi dal tedesco “bulle” che significa toro, e sta ad indicare persone violente. In ogni caso in Italia è parola impiegata per denotare “i romani de Roma”⁵. Il bullo romano rappresenta il tipico personaggio del popolo il quale, grazie al suo desiderio di affermazione personale, al suo carisma, alle sue qualità interiori e alla sua potenza fisica riesce a diventare il capo di una piccola comunità. Il bullo in questo senso rinverte il ruolo del protettore del suo branco. Egli è coraggioso e disinteressato nel proteggere i più deboli e nel difendere, anche con violenza, i suoi interessi nelle questioni d’onore. Il fenomeno del bullismo è stato presente nei rioni di Roma fino alla fine della prima guerra mondiale.

Ritornando ora al nostro eroe, grazie al suo ruolo idealizzato di “capotruppa della gente sgherra”⁶, tutto il popolo di Roma ha piena fiducia in Meo ed egli cerca di non deludere tale fiducia. Egli non è solo il paladino coraggioso di donne e deboli, è anche vincitore in qualsiasi gara egli intraprenda; è colui che non teme rivali, che senza difficoltà riesce a trarsi d’impaccio dalle situazioni più rischiose, che sa come comportarsi in qualsiasi circostanza.

A dissipare il senso di fastidio che un siffatto perfetto personaggio potrebbe provocare, soccorre tuttavia il rapporto tenero e vivace al contempo con Nuccia. Soltanto davanti alle sue lacrime o alla sua freddezza Meo sembra restare incerto, vacillare nelle sue più profonde convinzioni, come quando Nuccia gli chiede di rinunciare a partire per amor suo:

L'amor di Nuccia, ora lo fa scontento,
 Ora di bilia contro lei s'accenne;
 Mentr'è il penzier di quà e di là sbattuto,
 Più si mostra confuso e irresoluto.⁷

A ben vedere tuttavia, ci si accorge che questo personaggio del popolo ha in realtà ben poco di popolare. Già nella sua prima presentazione Berneri lo introduce come un eroe epico descrivendo dettagliatamente il suo abbigliamento, i suoi modi di fare da gentiluomo e sottolineando già da subito il suo ruolo di capo nella sua comunità:

Costui tra' Romaneschi è il più temuto,
 S'è il capotruppa della gente sgherra,
 Ben disposto di vita, e nerboruto,
 Bravo alla lotta i più forzuti atterra.
 Quando poi de fa' sangue è risoluto
 Fa prove cò la fionna, e con la sferra,
 E ben lo sa, chi con lui buglie attacca.
 Se chiama, e se ne grolia, Meo Patacca.

[...]

Benchè figlio di gente mammalucca
 Ha spiriti guerrieri, e sale in zucca.

[...]

Meo Patacca però, ch'a un tempo stesso
 Sa essere cortese, et intosciato,
 A tutti fa un saluto un po' rimesso,
 Che civiltà dimostra, e maggiorato.⁸

Nonostante l'autore gli abbia attribuito un nome popolare, l'animo di Meo è quello di un nobile. Non a caso egli rispetta rigorosamente in tutte le sue attività i canoni del galateo cavalleresco. Meo non entra mai in conflitto con i Signori, al contrario plebe e nobili sono accomunati in una clima di generale allegria e di cordialità durante tutto il racconto. I nobili paiono addirittura solleciti del bene del popolo in maniera disinteressata ed amichevole, mentre la plebe di Roma è rappresentata indifferente e tranquilla, senza alcuna preoccupazione che non sia quella di trarre il massimo del divertimento dai festeggiamenti organizzati. Ciò è potuto accadere soltanto in quanto Meo, che è un po' l'emblema, pur idealizzato, del suo popolo, non è in realtà una creatura squisitamente popolare. Meo è un plebeo al servizio dei nobili ed in questo suo ruolo di mandatario egli diviene il portavoce dei valori del potere. Meo assurge in tal modo al ruolo di mediatore tra nobili e plebe, tra strati alti e bassi della società; viene rappresentato dal

Bernerli continuamente attraverso le sue caratteristiche contrastanti, oltre che nell'alternanza tra alto e basso anche in quella tra interno ed esterno, ossia tra realtà ed apparenza⁹. Negli episodi ambientati negli interni, quando il protagonista è solo, egli appare nella sua reale quotidianità. Nelle scene esterne al contrario, è protagonista della sua appariscente parata:

Col bastoncino in man da commannante,
Co' 'sto vestito gentilhominesco,
Con la vita disposta e assai galante,
Non pareva uno sgherro romanesco;
Lo crederebbe un cavaliere errante.¹⁰

La comicità origina proprio da queste alternanze di toni, situazioni e dai registri usati dal protagonista, il quale continuamente si muove tra due realtà separate e non dalla comicità in se stessa della figura di Meo. L'esempio eclatante di questo oscillare tra i due mondi è ben visibile quando Meo si sforza di esprimersi in modo aulico di fronte ai nobili romani:

«Poscia che m'onorò vostr' Eccellenza
Di tante grazie, sol per mè confonnere,
Vorria d'un Pastor Fido la loquenza,
Per più meglio poter a Lei risponnere.¹¹

Il bullo romano è serio, non è un buffone, crede in quello che fa e non è abile soltanto nelle parole. Meo non provoca ilarità per quello che dice in sè, ma soprattutto per le reazioni suscitate negli altri dalle sue azioni.

Mediante la idealizzazione del Meo, Bernerli crea il modello dell'eroe perfetto in chiave popolare che in ogni circostanza difende i canoni del codice d'onore dei bulli. Nella figura di Patacca l'Autore riesce a convogliare in una unità organica i tre aspetti differenti dell'eroe epico.

Meo è un Goffredo in quanto rappresenta il duce saggio supremo, il discendente diretto del pio Enea. Egli è orgogliosissimo e consapevole di questo passato glorioso della stirpe romana di cui fa parte:

Così incominza, e fa' del bello in piazza
Intanto Meo, ch'è parlator di pezza:
«O del sangue de Troja incrita razza
Sempre a gran rischi, et a gran prove avvezza!¹²;

è un Rinaldo in quanto è colmo di impulsi, di passione ed è assetato di gloria:

Pe' fa' vede' che solo s'innamora
Di quella Grolia, che ne fa l'acquisto
Chi va alla querra, e dà a'nemici il pisto.¹³;

è un Tancredi in quanto rappresenta la ragione che debella le passioni esagerate e fa conseguire l'adempimento dei doveri. Nel duello Meo, proprio come Tancredi, combatte facendo uso anche della ragione e non si lascia trascinare solo dalla passione:

Lassa un dei pezzi, e in meno d'un respiro
Viè la breccia con impeto scagliata:
Patacca non si scanza, e non s'abbassa,
Perché assai da lontan quella gli passa.¹⁴

In definitiva Berneri, attraverso la presentazione dei tratti fisici, morali e psicologici di Meo, riesce a disegnare un personaggio assai complesso in cui questi diversi aspetti della personalità si confondono e sovrappongono in una unità organica atta a ricreare l'eroe ideale e perfetto al livello popolare.

1.2. Il rapporto con il modello originario del genere

Berneri definisce la sua opera come un poema giocoso¹, scritto nel linguaggio romanesco². L'autore segue rigorosamente il modello iniziale del genere eroicomico, "La Secchia Rapita" del Tassoni che è la fonte più importante a cui l'Autore si ispira. Nell'opera abbondano inoltre reminiscenze, topoi della grande tradizione sia del romanzo cavalleresco che del poema eroico conformemente alla vasta cultura classica dell'autore.

Per quanto attiene alla fisionomia esteriore del poema, Berneri segue attentamente il modello offerto dall'archetipo del genere, vale a dire "La Secchia Rapita" del Tassoni che divide la sua opera in dodici canti, scegliendo il modello classico virgiliano; anche il Berneri adotta questa soluzione e, conformemente al Tassoni, pone l'ottava argomento all'inizio di ciascun canto.

Berneri segue anche le regole dettate nella Prefazione dal Tassoni, in particolare il criterio di scegliere un argomento che abbia un fondamento storico: "[...] soggetto un'azione sola, [...] tutta intiera fondata sopra istoria nota per fama"³. E' d'uopo osservare che, in subiecta materia, il Tassoni segue, a sua volta, i dettami sull'epopea già espressi dal Tasso, come sopra già accennato. Ed infatti Berneri presceglie per argomento un fatto storico contemporaneo di massima attualità, quello della vittoria dei cristiani a Vienna sui turchi e i seguenti festeggiamenti a Roma.

L'altra parola chiave per il Berneri – anche essa annoverata tra le regole del Tassoni – è il meraviglioso: "che (il soggetto) fin dalla sua prima origine ebbe più del meraviglioso che la stessa guerra troiana"⁴. Appunto l'Autore fonda tutto il poema sul meraviglioso della grandiosa festa barocca romana che comporta l'impiego di macchine allegoriche e di effetti speciali volti a stupire ed appunto a meravigliare il pubblico. Più avanti vedremo che il Berneri offre una eccezionale

descrizione dei festeggiamenti, che peraltro in gran parte trovano conferma nei documenti dell'epoca⁵.

L'altra impostazione tassioniana di mescolare i due stili: "d'eroico e comico, di faceto e grave"⁶ sarà invece recepito dal Berneri non in quanto egli racconti una azione "mezza eroica e mezza civile"⁷, ma in quanto narra un'impresa eroica e la sua celebrazione. Da questo contrasto tra l'impresa guerresca reale e la rappresentazione teatrale farsesca, che sostituisce l'impresa mai avvenuta, origina l'effetto comico, a cui contribuisce anche l'uso del dialetto.

2. PRESENTAZIONE E ANALISI DELL'OPERA

L'opera nel suo insieme può essere considerata come un "Exemplum edificante"¹ tesa ad adempiere ai dettami morali e culturali del codice "conoscitivo – propagandistico della Controriforma"².

Beneri, coerentemente con il suo ruolo di studioso nel mondo accademico di Roma, diventa interprete e portavoce "dell'ideologia paternalistica della nobiltà del Seicento"³.

Questa funzione velata di propaganda dell'opera, è espressa chiaramente anche nella Prefazione all'edizione del 1821 dall'avvocato Giuseppe Gaetano Martinetti, il quale osserva: "Il Meo Patacca protagonista del Poema, rappresenta uno di quegli uomini popolari, o Capo-popoli dello stesso genere plebeo; e perciò unicamente apprezzato dalla plebe: e di questi uomini popolari appunto, e di questi capi-popolo si servono talvolta i saggi Governi, per isgridare ed anco correggere l'insolenza e velleità del basso popolo. Anche il filosofo può trarre da questo poema delle utili lezioni, e giudico perciò che possa essere riprodotta con le stampe la sua pubblicazione."⁴

Attraverso l'analisi dell'opera si renderà possibile osservare in che modo il Berneri riesce ad assolvere i dettami di propaganda della sua epoca.

Il protagonista Meo Patacca è il soggetto centrale dell'opera intorno al quale tutti i personaggi e tutte le vicende gravitano. Egli rappresenta l'elemento unificatore, e tutti gli altri personaggi sono riguardati in funzione di questo unico protagonista. Ed infatti egli è sempre presente nelle varie azioni del poema. In questo modo Berneri sceglie una soluzione di compromesso tra il modello offerto dal Tasso e quello indicato dall'Ariosto, ossia sistema le varie vicende ed episodi del racconto intorno ad un unico protagonista, vale a dire intorno a Meo Patacca. Si è già avuto modo di accennare alla questione relativa al poema epico, sorta nel '500, intorno alla natura stessa e soprattutto intorno alla struttura del genere. I due modelli principali in questione erano quello romanzesco dello Ariosto, che proponeva un modello aperto, nel quale il diletto origina proprio dalla molteplicità degli episodi e quello chiuso offerto dal Tasso, che proponeva invece l'unità dell'azione. Il dibattito nasce dalle divergenti interpretazioni della "Poetica" di Aristotele⁵ e della "Discorsi dell'arte poetica" del

Tasso⁶. A ben vedere invece i due modelli non si escludono, visto che lo stesso Tasso ammette la possibilità di includere vicende parallele minori accanto all'azione principale nella macchina narrativa dell'epopea: "con tutto ciò, uno è il mondo che tante e sì diverse cose nel suo grembo rinchiude, una la forma e l'essenza sua, uno il modo, dal quale sono le sue parti con discorde concordia insieme congiunte e collegate;"⁷. Berneri in ogni caso sceglie il modello di compromesso offerto da Giraldo Cinthio⁸, secondo il quale appunto un unico protagonista può garantire l'unità dell'azione delle varie vicende raccontate. Il Nostro raggiunge così il suo intento poetico, in quanto realizza un'opera, per la cui realizzazione attinge sia al modello del poema cavalleresco che a quello del poema eroico.

Dal punto di vista strutturale i 12 canti del poema vengono divisi alla metà del racconto, ossia tra il sesto e il settimo canto. L'elemento di collegamento tra queste due parti nettamente separate della trama, intorno alle quali si snoda la macchina narrativa dell'epopea, è il protagonista Meo Patacca. Questa suddivisione dell'opera in due parti fondamentali si rende evidente già dal titolo: "Il Meo Patacca ovvero Roma in Feste ne i Trionfi di Vienna". Così, accanto a Meo, anche la città di Roma, descritta nei suoi festeggiamenti, diviene una coprotagonista dell'opera. Nella prima parte del poema vengono descritti i preparativi dell'impresa che poi non avverrà, mentre nella seconda parte i festeggiamenti svolti per commemorare la Vittoria.

L'elemento che fa avviare e poi cambiare la rotta della linea narrativa è la "nova", ossia la notizia. E' infatti proprio l'arrivo della notizia dell'assedio di Vienna che fa scattare tutta l'azione del racconto:

Dirò quel ch'ebbe in tel pensiero, e in core
Quanno la nova orribile s'intese,
Che sotto Vienna el Turco traditor
Con quel tamanto Esercito se mese;⁹

L'arrivo di un'altra notizia, quella della vittoria dei cristiani, che è la causa del turbamento, fa mutare il corso del racconto:

Vi dirò ancor con quanto scialacore
Le feste d'intimità cura se prese,
Che si fecero in Roma, e con gran boria,
Quanno se pubricò calche vittoria.¹⁰

Dal punto di vista tematico, strutturale e stilistico dell'impianto narrativo del poema, Berneri attinge a tre fonti differenti organizzando i vari motivi degli archetipi-modelli in un'unità organica.

Per quanto concerne l'unità dell'azione, segue il modello tassiano in quanto la narrazione si snoda linearmente intorno all'azione portante, ossia intorno

all'evento di Vienna, rappresentato tramite le gesta del protagonista. L'azione è lineare in quanto non vi sono divagazioni dal tema centrale anche se poi il flusso delle azioni, trasformandosi, muta completamente di direzione. L'opera è inoltre tassiana in quanto ha ad oggetto una impresa eroica per difendere una causa che è cristiana ed in quanto racconta la gesta di un personaggio che incarna l'eroe perfetto in chiave popolare, eroe che non fallisce mai.

Per altro verso "Il Meo Patacca" si accosta di più al modello del romanzo ariostesco in quanto, pur mantenendo l'unità dell'azione, narra diverse vicende collegate tra di loro. Il modello è sempre quello dell'Ariosto in quanto si tratta di un'azione fittizia, proiettata in lontananza e, tramite gli accenni e riferimenti continui al fatto di Vienna, la guerra è presente come una possibilità, che fa da sfondo a tutta la narrazione, anche se poi la spedizione dei bulli romani a Vienna non avrà mai luogo. Per quanto attiene al tono generale che domina nel poema, Berneri sceglie tra gli archetipi quel modello che gli è più congeniale sia per quanto riguarda la sua disposizione personale che quella culturale. Il modello preferito è di nuovo quello dell'Ariosto, in quanto l'Autore gestisce tutta l'azione con ironica distanza e non si fa mai travolgere troppo dall'emozione. Osserva il flusso delle vicende dall'ottica di una bonaria ironia.

Sotto un ulteriore profilo l'opera berneriana si rifà al modello de "L'Adone" del Marino in quanto la trama risulta scissa in due parti a metà del racconto. In conseguenza al turbamento, causato dall'arrivo della notizia della vittoria, la poesia si trasforma dal poema eroico in poema di celebrazione, riproducendo fedelmente la trasformazione avvenuta ne "L'Adone" dal poema di guerra al poema di pace.

Tra i tre modelli, in ogni caso, prevale quello del Tasso.

2.1. "Il poema epico"

Gli elementi epici si concentrano soprattutto in questa prima parte dell'opera, posto che l'argomento stesso del racconto ne implica l'impiego.

Sembra ora opportuno passare in rassegna alcuni degli episodi attraverso la cui analisi sarà possibile indagare sul modo prescelto dal Berneri per assorbire, imitare e travestire i topoi dei poemi epico-cavallereschi nel tessuto della sua opera, sistemandoli insieme ad elementi esclusivamente popolari in un'unità organica.

Il racconto prende lo spunto da un "danneggiamento iniziale" subito dai cristiani, cioè dal fatto dell'assedio di Vienna da parte dei turchi infedeli:

Un di coloro a Roma era arrivato,
Ch'a rompicollo pe' le poste vanno,
E l'avviso tremenno havea portato,
Ch'il gran Vissir del popolo Ottomanno
S'era con grosso Essercito piantato

Là dove d'Austria i Maiorenghi stanno;
 Voglio dir sotto Vienna, e in foggie strane,
 D'azzampalla credeva il Turco cane.¹

E' proprio grazie a questo torto iniziale che può nascere la "causa santa" tesa a difendere il mondo e la cultura della Cristianità dall'attacco degli Infedeli. In questo modo Berneri riesce a dare un movente ed un fine nobile al suo racconto, conformemente sia ai canoni del poema eroico che ai dettami della sua epoca, anche se, coerentemente alla natura comica del poema, l'impresa alla fine si rivela inutile.

Un altro elemento che aderisce agli schemi della tradizione è l'invocazione iniziale dell'autore, che prima si rivolge ai lettori:

Dirò quel ch'ebbe in tel pensiero, e in core
 Quanno la nova orribile s'intese,
 Che sotto Vienna el Turco traditore
 Con quel tamanto Essercito se mese;
 Vi dirò ancor con quanto scialacore
 Le feste d'intimità cura se prese,
 Che si fecero in Roma, e con gran boria,
 Quanno se pubricò calche vittoria.²

poi alle Muse:

Muse! Voi, ch'alle coste ve sedete
 Del Dio canoro, c'ha sbarbato el mento,
 Non ve credete no non ve credete,
 Che v'invochi, perché non me la sento;
 Io sono guitto, e voi gran fumo havete,
 Però ve lascio stàne, e me contento
 D'una sguattara vostra e sia di quelle,
 Che lava i piatti, e lecca le scudelle.

Una de 'ste sciacquette è giusto al caso
 D'esserme Protettora, e non ve spiaccia,
 Perché 'sto fusto già s'è persuaso
 Di gente birba seguità la traccia.
 Darà costei a chì me dà de naso
 Un de i su' stracci unti e bisunti in faccia,
 Allor, ch'io col magnifico taccone
 Le corde batto del mi' calascione.³

infine egli si rivolgerà invece al Clemente Rospigliosi, suo protettore, presentando anche la sua illustre genealogia con evidente intenzione di encomio:

Se un germe tal de i Rospigliosi Eroï
 Si degna di proteggheme, io mi rido
 De 'sti sbeffieri satrapetti, e poi
 Io stesso a censuramme li disfido;
 S'il difendeme allor sol tocca a Voi,
 Io per me farò 'l sordo a ogni lor grido.
 Signor! Voi dunque invoco, e scioglio intanto
 Animato da Voi la voce al canto.⁴

Ponendo la sua opera sotto la protezione di una Musa casalinga che “lava i piatti, e lecca le scudelle”, Berneri cerca di sottolineare ed accentuare il lato comico e giocoso della sua opera già dalle prime pagine.

Anche il sogno premonitore appare, come topos epico, senza tuttavia che se ne intenda il significato:

In questo mentre, ch'era Meo Patacca
 Così dal sonno iofamente oppresso,
 Fece un'insognatura assai bislacca,
 Che si racconterà poi da lui stesso.
 Si sveglia all'improvviso, e alla saracca
 Darà di piccio, se l'havesse appresso;
 S'alza, sbalza da sede, e infuriato
 Curre, ma poi s'accorge, c'ha sognato.⁵

Per scoprire il significato del suo sogno, Meo si rivolge alla maga, altra figura epica, Calfurnia che tuttavia lo interpreta in chiave amorosa, e non, secondo quanto il giovane vorrebbe, come presagio per le prossime glorie militari:

Mi spiego meglio. Tu ci sei cascato
 A fa' l'amor con qualche brighinella,
 E ti sei nella mente figurato,
 Perché vista non l'hai, ch'assai sia bella;
 Per esserne poi meglio assicurato,
 Tu vuoi far viaggio, e andar verso di quella;
 La stimi un sole, e dirtelo bisogna,
 Sarà una schifosissima carogna.⁶

Meo, insoddisfatto dell'interpretazione, la manda via tra ingiurie e spinte. Rimasto solo, egli si convince che le sue visioni notturne non possono non essere presagio di gloria, tanto agognata. Anzi si considera da subito come il capo eletto di questa impresa mirata ad acquistare vittoria e gloria. Il motivo ricorrente nell'epopea dell'elezione divina per compiere atti grandiosi viene trasferito dal Berneri al mondo popolare e l'Autore adegua anche il registro linguistico e stilistico a questo livello popolare, raggiungendo un effetto assai divertente e giocoso.

Meo viene eletto non per mezzo della volontà di un'autorità superiore e trascendente, ma per volontà del popolo di cui fa parte e del quale diventa il portavoce.

Berneri inserisce un altro topos epico, quello dell'evocazione delle glorie passate. Richiamandosi alla grandezza della stirpe romana, Meo vorrebbe incoraggiare i discendenti diretti, cioè gli sgherri romani a partecipare a questa impresa eroica dallo stesso ideata:

E dove sono, e dove l'antenati
 Nostri nonni, bisnonni, e sgherri antichi?
 A fè, che se si fossero trovati
 In così fatte buglie, in questi intrichi,
 Come noi non sariano scioperati,
 Che salvamo la panza pè li fichi;
 Ma sariano volati ippeso fatto,
 A dar a quei Margutti un scacco matto.

Semo pur del su' sangue, e pur quest'aria
 Ha pasciuti ancor loro, e su 'sta terra
 Spasseggiorno pur tutti, e perch'è varia
 Da qual fu allor la nostra gente sgherra?
 Perché al valor di quelli, oggi è contraria
 Di noi la schiatta, se il timor l'atterra?
 Dunque con tanto nostro disonore
 Sarà el sangue l'istesso, e non el core?

[...]

Non v'esca dunque no dalla memoria,
 Che semo d'una razza assai manesca,
 Ch'in altri rifilà sempr'hebbe grolia,
 O in fa' chalche sgherrata romanesca:
 Annamo dunque tutti, e con baldoria
 A sbuscìa delli turchi la ventresca;
 Quali semo in realtà, tali siam cresi
 Sangue trojano, e Romanem Diocèsi.⁷

Come è agevole verificare, questo linguaggio squisitamente giocoso e scorrevole dà l'impressione di una freschezza unica. Il comico nasce dal contrasto tra il contenuto aulico e grave e lo stile burlesco del linguaggio impiegato. L'Autore, riferendosi direttamente al personaggio grottesco Margutte del "Morgante" del Pulci, cerca di offrire un'altra fonte del piacere che scaturisce nel lettore dall'agnizione causata dal riconoscimento immediato, anche da parte dei meno dotti, di una figura già nota attraverso la quale il lettore può ricollegarsi direttamente alla tradizione.

Ritornando alla maga Calfurnia, più che una maga una semplice indovina, la sua figura ha comunque conservato la caratteristica delle maghe epiche di causare discordia, impicci tra le persone e di cercare di allontanare l'eroe dall'adempimento delle sue imprese. La maga del Berneri è in realtà una miserabile vecchietta descritta con ironia in chiave più che parodica, ridicola. Descrivendo i moti interiori che si agitano in Calfurnia, Berneri dimostra un'abilità incredibile nel presentare i diversi aspetti della psiche umana, presentazione che comunque non si limita solamente al personaggio di Calfurnia. Presentando tali aspetti interiori attraverso la descrizione degli atteggiamenti esterni, Berneri riesce a smitizzare il personaggio di Calfurnia sottraendole ogni connotazione delle vere maghe della grande tradizione. L'indovina Calfurnia non è una Circe o una Armida dai poteri soprannaturali, ma è tutto al più una loro lontana caricatura trasferita al livello popolare. L'effetto comico nasce proprio da questo contrasto tra il ruolo e il potere assegnati alle maghe della tradizione e la miserabile realtà e meschinità quotidiana della figura che Berneri impiega per coprire questo ruolo:

Serra, torna a smanià, penza e ripenza,
 Non si quietà, non cena, non riposa;
 El tempo d'aspettà non ha pacienza
 Per imformasse come annò la cosa.
 Venutagli un tantin di sonnolenza,
 Poggia al letto el cotogno, ma penzosa
 Si risveglia ogni tanto, e in simil forma,
 Si po' dir che dormicchi, e no che dorma.

Glìe sta su l'occi appiccicato el sonno,
 E pur glìe viè e glì parte a un tempo stesso,
 Che pace i su' pensieri havè non ponno,
 Però dormenno si risveglia spesso.
 I sogni ancora tormentà la vonno,
 Mostrannoglie chalch'orrido successo
 Di Marco Pepe, e lei come che tema,
 Si sveglia all'improvviso, e tutta trema.⁸

Operando in questo modo Berneri segue la strada iniziata dal Tasso, il quale per la prima volta introduce nelle sue opere rappresentazioni dei vari lati della psiche superando così la consueta caratterologia della tradizione. L'affinità e la sensibilità del Berneri per questi aspetti psicologici è il segno di una modernità che preannuncia già il grande successo futuro a cui andrà incontro il genere del romanzo quasi un secolo dopo il Berneri.

Tra le figure femminili di primo piano emerge quella di Nuccia, che è in parte il corrispettivo parodico della Camilla virgiliana e della Clorinda tassesca al livello popolare. Appunto è ardita, battagliaiera anche se non è una vera eroina guerriera come i suoi archetipi. Nello stesso tempo Berneri rappresenta nella figura di Nuccia anche la classica ragazza trasteverina, che arriva finanche alle mani picchiando Calfurnia, coraggiosa, gelosa e passionale, ma anche sorridente, briosa e spiritosa. Il suo personaggio è lo stesso di Nina, che compare di frequente già nel teatro dal Seicento. Ecco come la introduce Berneri:

Così Nuccia ce fa' la squarcioncella,
Ma poi, si sa, ch'è rancichetta, e sbriscia.
Pur cammina alla moda, e ce sverzella,
E pe' serva, menà se vuò la griscia.
Pe' soprannome è detta Nuccia bella.
Come se picca, e come entra in valiscia,
Se così non la ciamano le genti,
Guai a lor, se l'havesse fra li denti.

Ha vint'ott'anni, e dirlo non si cura,
Che fa' la pupa tra le giovanette.
Benchè li mostri al viso e alla statura,
Non ne confessa più che dicissette;
Alta è di vita, e stretta di cintura,
Brunettina, ha le guancie un po' rosciette,
Riccio e bruno è il capello, il viso allegro,
Assai bianchi li denti, e l'occhio negro.⁹

In seguito Berneri offre una minuziosa descrizione del toletta della ragazza, certamente in chiave parodica. Questo dilagarsi nelle dettagliate presentazioni dell'abbigliamento e delle acconciature femminili è un motivo prediletto del gusto barocco:

Ha i capelli all'usanza accommodati,
(Ch'a fa zerbinarie le mani ha pronte),
Perché all'in sù son tutti rivoltati,
Fanno restà scuperte, e guancie, e fronte.
Ricci poi sopra ricci incavalcati
Alzano in cima della testa un monte,
Pe' fallo regge in alto, e star a segno,
Di fil di ferro lo sostie un ordegno.¹⁰

Nuccia cerca di dissuadere dalla partenza il suo amore, Meo, utilizzando tutte le armi femminili di cui può disporre: prima aggredisce, poi piange, poi fa la tenera o l'indifferente. Questo motivo della dissimulazione, che in questo caso rimanda a quello di Armida, è molto presente nelle rappresentazioni delle figure

femminili dell'epoca grazie all'interessamento e all'attenzione che la cultura barocca dedica alla psicologia nel presentare i personaggi. Le donne che appaiono nelle opere sono ben consapevoli che, giocando con la propria femminilità, possono agevolmente manipolare le situazioni.

Appunto anche Nuccia, facendosi carina, cerca di convincere Meo a rinunciare all'impresa per l'amore:

Voltasi Nuccia allora a Meo Patacca,
Così gli parla: «Embè che nova è questa,
Che di te sento dir così bislacca,
Ch'a questo cor saria troppo molesta?
Dimmi, s'è avviso vero, o nova stracca,
Ch'a te un crapiccio sia saltato in testa,
D'andar senza raggion, senza consiglio,
Ad incontrar in guerra il tuo periglio».

[...]

Torce un po' 'l capo, e lagrimosi porta
I sguardi verzo Meo, che più s'accora.
Poi, senza rinovar altre querele,
Solo gli dice: «Ah non partir crudele».¹¹

Meo rimane confuso ed indeciso davanti alle lacrime ed ai singhiozzi di Nuccia. Rimasto solo, Patacca si trova di fronte al classico dilemma: rinunciare o no all'impresa:

Ripiglia intanto Meo: «Non più parole!
Ciarlate proprio come sarapiche.
Un par mio non dà retta a donnicciole,
Che son di grolia, e di valor nemiche.
Sì, che ci voglio annà, (dica chi vuole),
In guerra a sbaraglià squadre nemiche:
Tu parli per amor, (vorria scusarte),
Ma quest'amor, bigna che ceda a Marte».¹²

Il topos della scelta tra amore e dovere, ossia tendenzialmente tra la vita dei piaceri e quella virtuosa, costituisce uno dei temi prediletti già dai tempi più antichi. Anche Petrarca e poi gli umanisti quattrocenteschi ricorrono spesso all'exemplum morale del motivo antico dell'Ercole al bivio, per indagare la questione della scelta tra la via "facile" dei sensi e quella virtuosa, ma più ripida. Nel Barocco la scelta viene riproposta tra la passione e la ragione, la passione intesa come il lato materiale e sensuale dell'aspetto umano, la ragione intesa come il lato spirituale che racchiude in sé la divinità, in quanto vivere secondo la ragione conduce ad una vita più virtuosa e morigerata. Il motivo di Nuccia che cerca di

trattenere Meo, ricorda l'episodio tassesco di Armida e di Rinaldo, anche se emerge una differenza fondamentale tra i due personaggi femminili, in quanto Armida, per raggiungere il suo scopo, usa anche i mezzi dell'inganno, mentre Nuccia agisce senza intenti subdoli, solo per puro amore.

Ma in Meo, conformemente alla tradizione, vince la voglia di gloria e decide di proseguire nella sua impresa.

Subbito in sé Patacca si raraccoglie,
Rifrette a 'ste poetiche parole,
E dice: «O come ben costui ce coglie!
A seguì Marte stuzzicà me vuole,
Già dal penzier la dubbietà me toglie.
Mò sì, non dò più volta alle cariole,
Quel, che si canta in lode d'altri adesso,
Si dirà un giorno in lode di me stesso».¹³

Altro non meno ricorrente topos dei poemi epico-cavallereschi è il duello. Meo viene sfidato da Marco Pepe, suo antagonista. Pepe rappresenta i valori presenti in Meo al negativo. Egli è un vile che si vanta molto delle sue gesta, ma, puntualmente, fallisce in tutte:

Doppo che Meo Patacca ogn'un ha scritto
Di quei, che prima vennero, si volta,
Verso costui; ma perché sa ch'è un guitto,
Mal volentiere le sue istanze ascolta;
Si ricorda assai ben, ch'in un conflitto,
Che si fece in Trastevere una volta,
Pe' fa' da bravo, innanzi a ogn'un si caccia,
Fu poi tra tutti il primo a voltà faccia.¹⁴

È da Marco Pepe che è nata la notissima maschera di Rugantino, una delle più simpatiche nel teatro popolare romanesco.

Nel duello emerge subito il contrasto e il dislivello tra i due concorrenti. Marco è bravo solo nelle parole, mentre in realtà non è assolutamente all'altezza della situazione:

Largo è il passo a dovere, et è incurvato
El ginoccio mancino, il dritto è teso,
Un tantino però solo è piegato,
Per essere assai pronto a un passo steso.
La vita sta in profilo, et è guardato
El petto, ch'è cuperto, e ben difeso
Dal braccio dritto, che si slunga, e il ferro
Tiè dritto al petto del nemico sgherro.

Questo pure sta in guardia, e va naspanno,
 S' hora stenne la mano, hor la ritira;
 Par, che vada, un gran colpo disegnano,
 E che voglia piglià giusta la mira.
 Gnente Meo si scompone, e stà osservanno,
 Se Marco Pepe il primo colpo tira.
 Se tanto ardisce con la su' perzona,
 Glie la sona pel verzo glie la sona.¹⁵

Il contrasto tra gli stili dei due duellanti è evidente. Mentre Meo è impeccabile nei movimenti, Marco è ridicolosamente impacciato. Meo combatte non solo con la forza, ma usa anche la ragione. Marco invece è dominato completamente dal furore:

S'infuria allor costui, perché mostrarzi
 Vorria proprio una bestia inferocita;¹⁶

Per vincere Marco fa ricorso anche a mezzi sleali, in quanto la sua spada è più lunga di quella di Meo, dimostrando così la sua vigliaccheria:

Di Marco Pepe, longa più la sferra,
 Ma Meo, fidato in te la su' bravura,
 D'havè questo svantaggio non si cura.¹⁷

A testimoniare questa inferiorità, non solo fisica, ma anche morale di Marco di fronte alla figura dominante di Meo, soccorre anche l'ultima scena del duello. Marco, mentre scappa vergognosamente, voltandosi all'improvviso tenta di ferire Meo:

Quello in sentirzi il calpestio vicino
 Di Meo, che pare scatenato un orzo,
 La su' vita darìa per un quattrino,
 E allora a più potè raddoppia il corzo.
 Spera però, perch'è ghinaldo fino,
 Solo dalle sue astuzie havè soccorso:
 Un selcio in sacca havea, fora lo caccia,
 Si volta, e tira a Meo verso la faccia.¹⁸

Al motivo popolare della presentazione dettagliata dell'arsenale degli sgherri romaneschi si annettono, senz'altro, quelli epici sopra citati, i quali presentano analogie, anche se non dirette, ma mediate con il duello tassesco tra Argante e Tancredi. Anche Argante, dominato dal furore, eccede, mentre Tancredi conserva la sua lucidità durante tutto il duello. Berneri, mutuando il motivo del braccio più lungo di Argante e trasferendolo alla spada più lunga di Marco, intende mettere ancora più in rilievo il predominio schiacciante di Meo sul vigliacco Marco.

Fa parte dei topoi della tradizione epica anche la descrizione della rassegna dell'esercito:

Alfin dà segno alzanno Meo la mano,
 Che quel si faccia, ch'ordinò in segreto;
 D'ogni squatra si movono pian piano
 Sei file, ma di quelle che so arreto;
 Marcia ogn'una a sinistra, a mano a mano,
 Della milizia al modo consueto;
 La settima e la prima, a distaccarzi
 Van per ordine, l'altre ad accostarzi!¹⁹

Berneri, oltre alla presentazione delle varie evoluzioni dell'armata degli sgheri, si dilunga anche in quella delle armi e degli abiti.

Nella rappresentazione dell'aurora, topos ricorrente fin dall'Omero, l'Autore parte con tono aulico, raggiungendo quasi livelli lirici, salvo poi, in modo del tutto improvviso, trasformare il tutto in comico, con deciso e repentino abbassamento del tono, per finire addirittura in barzelletta:

Vedeasi già con lucido flagello
 Di mattutini albori, al Ciel d'intorno,
 Del Sol la messaggiera, il bel drappello
 Delle stelle fugar a pro del giorno...
 Ma dove, o tò!, dove me va el cervello!
 Dove m'alza la Musa! Abbasso io torno,
 Pe' non uscì della mi' strada fora,
 Liscio liscio vi dico: «Era l'Aurora».²⁰

Come è possibile osservare dalle citazioni finora riportate, Berneri adopera i topoi della tradizione epica soprattutto nella prima parte dell'opera, vale a dire nella parte che corrisponde ai canoni del poema epico-cavalleresco, mentre la seconda parte, dedicata alle descrizioni dei festeggiamenti, è più impregnata di temi ed elementi popolari.

È squisitamente giocosa questa prima parte del poema in cui, come abbiamo visto, si alternano le ottave di impronta epica, appena menzionate, in tono quasi aulico e quelle ilari, di tono burlesco e comico, che descrivono soprattutto gli impicci, litigi quotidiani tra le persone, come per esempio quando Nuccia picchia Calfurnia per le bugie che la maga le aveva raccontato su Meo:

«Ecco se che cos'ho, tò, piglia, e impara,
 Busciarda! a mette male tra le genti»,
 Quella così glie dice, e colpi spara
 Di spallate, di pugni, e sciacquadenti.
 Meglio che po', Calfurnia si ripara,
 Ma non fa già, che i sganassoni allenti

Nuccia, che perticonna e assai forzuta
Li ridoppia, e continua la battuta.

[...]

Più allor Nuccia s'infuria, e fa la sgherra.
Et a Calfurnia casca il core in terra.

Poi pell'osso del collo te la piglia,
Gli fa abbassà la gnucca, e glie la torce,
Par, che voglia strozzalla, e rassomiglia
Giusto una gatta, ch'aggranfiato ha il sorce.
Te glie straccia la scuffia e la scapiglia;
Per uscirlie di man, quella si storce,
E tanto fa, che scivola e glie scappa,
Ma per li ciurli allor Nuccia l'agrappa.²¹

2.2. "Il poema celebrativo"

È poi ancor più giocosa la seconda parte dell'opera nella quale vengono descritti i festeggiamenti, i giochi allegri del popolo e presentate le varie macchine allegoriche e gli altri strumenti della festa barocca romana. A determinare questo lato giocoso e dilettevole nell'unità del poema è la natura stessa dell'argomento del racconto che è appunto popolare – folcloristico.

Bernerì descrive i festeggiamenti, svolti a Roma per inaugurare la vittoria dei cristiani sui turchi, nelle loro minime particolarità. Dai documenti dell'epoca emerge con chiarezza che i festeggiamenti presentati dal Bernerì seguono in gran parte le caratteristiche della festa barocca a Roma, allestite da parte del potere.¹

La festa ne "Il Meo Patacca" coinvolge tutta la città con tutti i suoi cittadini. L'autore dichiara nell'Avvertimento: "Venendo hora al Soggetto del Poema, debbo dirti, che il fine primario d'un tal Componimento è stato di voler descrivere le curiose Feste che si fero in Roma dalla Plebe, per contrassegno d'un intera e straordinaria Allegrezza, quando si udì la tanto desiderata Nuova della Liberazione dell'Augusta Città di Vienna, allora che dall'Armi Ottomane fu sì strettamente assediata, e molte di dette Feste, che si descrivono, sono l'istesse che si fero allora. E altre sono inventate, conforme richiede la Poesia."² In realtà è evidente che queste feste, raccontate nell'opera, rappresentano i tipici festeggiamenti ufficiali barocchi, ideati e organizzati dall'alto con gli scopi evidenti di propaganda della Controriforma.

La festa a Roma in quest'epoca diventa uno strumento nelle mani del potere e della Curia papale, tutto finalizzato a propagare i dettami della ideologia della Controriforma. Così mentre la festa spontanea popolare è "la celebrazione dei valori comuni"³, nella Roma seicentesca la festa si trasforma in uno "spettacolo

manipolato di una realtà, al servizio di una ideologia"⁴. Essa diviene uno "strumento di divulgazione culturale e diffusione di valori etici e morali"⁵.

Trasferendo al livello dialetto – popolare i canoni dell'architettura della festa ufficiale, Berneri adempie ai dettami della cultura controriformistica agli intellettuali, dettami che implicavano il loro ruolo di fungere da intermediatori tra i rappresentanti del potere e le masse: "Notevole è la funzione «mediatrice» esercitata dagli uomini di cultura [...] Il ceto colto, «l'intellettuale» della Controriforma si presenta in questo secolo come nuovo strato sociale, partecipa dell'ampliarsi dell'informazione, compie un'opera di divulgazione e appunto di mediazione culturale e politica presso settori sempre più ampi di pubblico."⁶ Berneri, calandosi in questo ruolo, si schiera, come già menzionato, tra i rappresentanti della linea conservatrice della cultura barocca.

La condizione di base per realizzare le feste ne "Il Meo Patacca" è il finanziamento da parte degli "Gnori" di Roma. Berneri così svela il fatto che i festeggiamenti da lui presentati in realtà non sono per nulla spontanei, ma organizzati e controllati dall'alto. Con i soldi raccolti dalla nobiltà per finanziare la spedizione contro i Turchi, dopo l'arrivo della notizia della vittoria, Meo potrà realizzare, d'intesa con i signori – mecenati, l'organizzazione delle feste:

Pe' dar pricipio all'opera, và in giro,
Et a restituir, quel ch'ebbe in dono
Prontissimo si mostra, e 'sto riggiro,
È civile, onorato, e c'è del bono.
Così, co' 'sta drittura fa un bel tiro,
Perché li gnori, che garbati sono
Non vonno già, s'animo granne ha Meo,
Ch'in cortesia li vinca un huom plebèo.

Chi glie li dona, e chi gli dà licenza,
Che se li sfrusci co' li sgherri sui,
Chi dice, ch'a ste cose più non penza,
E che ne faccia quel che pare a lui.
Non ci fu, chi mostrasse renitenza
Alla proposta fatta da costui;
Tutti cortesi, altro a cercà non stettero,
Ma gli lasciorno in man quel che gli dettero.

Dà però Meo parola, e ce s'impegna,
Che pe' le feste e machine tamante,
Ch'in te le strade e piazze far disegna,
Tutto ci spenderà, sino a un spicciante.⁷

Il personaggio di Meo, come già si è avuto modo di vedere, rappresenta il mediatore tra alto e basso, tra signori, rappresentanti del potere e la plebe. Berneri rappresenta Meo con le sue caratteristiche contrastanti e sottolinea

questo suo ruolo da intermediario. L'Autore in questo modo riproduce – in sostanza – al livello del popolo il ruolo di sè stesso da intellettuale – intermediario, tramite il personaggio di Meo. Egli, grazie al suo status di “capotrappa della gente sgherra”⁸ riesce sia a stimolare e guidare che allo stesso tempo a domare e moderare le azioni del popolo da cui è accettato e stimato. I nobili sfruttano questo suo potere di influenza sulla plebe e lo promuovono socialmente in cambio della sua riverenza e fedeltà anche verso di loro. Meo diventa in tal modo un mandatario, un rappresentante delle autorità attraverso la gestione e il controllo della festa.

Bernerri rappresenta in modo idilliaco il rapporto tra il popolo e i ceti più elevati della Roma del Seicento, fatto questo che, come sappiamo dai fatti della storia, è assai lontano dalla verità.

Meo assume le caratteristiche principali del potere che rappresenta, ossia diventa protettore dell'ordine e delle persone in difficoltà. Egli è sempre presente dove lo svolgimento delle vicende potrebbe deteriorarsi, o la situazione potrebbe trasformarsi dal comico al tragico, come per esempio nell'episodio dell'assalto al Ghetto che vedremo più avanti. Egli controlla e risolve tutti i problemi insorti durante i festeggiamenti e, se necessario, punisce i colpevoli. La figura di Meo è estremamente idealizzata nel suo ruolo di depositario dei valori etici e morali più nobili.

Per quanto poi attiene ai festeggiamenti Bernerri si abbandona allegramente nelle descrizioni minuziose delle variate macchine allegoriche, dei cortei, dei quadri viventi fornendo un testo di valore anche documentaristico:

Ecco alfin della festa principale
Viè 'l tempo, e la Girannola è ammannita,
Già da lontano se ne dà 'l segnale,
E la gente ce sta ben avvertita.
Si sparano sul Monte Quirinale
Altri pezzi, e 'na torcia comparita
Su 'na loggia s'aspetta d'osservarzi
Un popolo di razzi in aria alzarzi.

Il razzo d'un cannello ha la figura,
Che su un bastone tondo viè infasciato
Da carte sopra carte, e poi s'indura
Messo all'aria, assai ben prima incollato;
Vicino a i capi ha doppia strozzatura,
Polvere l'impe con carbon pistato
Quanno ch'è ben asciutto, e lo stuppino
Dalla parte de sotto esce un tantino.

Allor da un forte spago stretto bene
Si lega a una cannuccia, e questa avanza,
Perch'è più longa, e con la man la tiene,

Chi vuò sparallo, e poi la vita scanza:
 Lo stuppino, ch'è sotto, ad arder viene,
 Perché col miccio, com'è costumanza,
 Colui te gli dà foco, e questo cresce;
 Di mano il razzo allor, subito gl'esce.⁹

Anche l'impiego di tali strumenti nei festeggiamenti è finalizzato alla persuasione tramite l'interpretazione "guidata" dei loro significati simbolici. Tutte le manifestazioni si svolgono sotto il segno di uno degli intenti principali della cultura barocca, ossia quello di suscitare meraviglia:

O adesso sì, ch' il popolo s'affolta,
 E l'occhi dalla machina non leva;
 Et ecco a un tratto l'Aquila si volta,
 Quasi dal Sole l'ordini riceva,
 Solo a forza d'ordegni si rivolta.
 Giù per un fil di ferro, che pendeva
 Inverzo el palco se ne viè fugata,
 E dà alla luna dà solenne urtata.

[...]

Ogn'un dice la sua; ma chi è sapiente
 Ben sa, che questo è di raggion quel lume,
 Che di chi regna illumina la mente,
 E ch'insegna ad havè savio costume,
 Consiglia a gastigà dovutamente
 Chi 'l giusto offenne, e farzi reo prosume;
 Così al Turco successe, e ben gli stette
 Il gastigo, che l'aquila gli dette.¹⁰

Il significato dei simboli di queste ottave è chiaro. Ed è chiaro anche l'intento della Chiesa che in questo modo festeggia in sostanza i propri trionfi.

Questa seconda parte del poema è appunto dominata dall'idea di meraviglia dei fasti della festa barocca.

Nel poema troviamo poi un filone di episodi assai differenti dal resto della macchina narrativa. In queste vicende vengono rappresentate, sempre in tono burlesco, scene di estrema violenza e di crudeltà. Da queste storie trapela l'idea di una comunità che si sente privilegiata ed unita in quanto:

Pensà noi altri tutti doverissimo,
 Che della sorte pe' favor gannissimo,
 In drento a questa alma città nascissimo,¹¹

ossia i romani di Roma, cercano di espellere dal proprio cerchio cittadino ogni estraneo o forestiero:

Voglio ch'ogn'un di loro si disdica,
 D'havè li nostri sgherri sbeffeggiati,
 Che quanno disse romaneschi, mica
 Intese di' noi altri in Roma nati,
 Che de i sgherri parlò, voglio che dica,
 Forastieri, e poi qui romanescati,
 E che han valore, e san menar le mani,
 Quelli che sono in realtà Romani.¹²

Fanno parte di questo filone dell'espulsione dell'estraneo, gli episodi che si ricollegano alla tradizione della satira contro il villano e quelli sulle persecuzioni degli ebrei.

Nei topoi medioevali della satira contro il villano, il contadino in confronto al nobile, rappresenta il personaggio nel quale mancano del tutto i valori della cortesia. Il villano viene presentato come ignorante, goffo e rozzo, ma anche ingenuo e credulone. Ed è proprio buffo nella sua credulità di fronte agli imbrogli ed inganni tesi a prenderlo in giro da parte dei rappresentanti dei ceti più elevati. Berneri nella sua opera conserva tutti i connotati tradizionali del villano:

Villano era costui, ma sciotarello,
 E bignò ch'un tal homo si capasse,
 Perché fargli strapazzi e questo e quello
 Potesse, e questo lui li sopportasse:
 Stava a cavallo sopra un ciucciarello,
 E ogni poco pareva che cascasse,
 Che pe' natura assai sguajato annava,
 E poi con arte ancor, ce s'ajutava.

È vero ch'era questo un Turlulù,
 Di quei, che vivon alla Babbalà,
 D'annà facenno, pur capace fù
 Le smorfie, che gli seppero insegnà.
 Pareva un barbaggianni et un cuccù,
 Si lassava da tutti strapazzà,
 Tante e tante il bageò ne sopportò,
 Ch'un pel verzo alfin glie la sonò.

Di sbeffe, ingiurie, urtoni, e spuntonate,
 El povero merlotto a furia n'ebbe,
 Né gli mancorno gran merangolate
 E il furor, contro lui, sempre più crebbe;
 A tanti stratii, a tante tozzolate,
 Ogn'altro ammuinato si sarebbe,

ossia i romani di Roma, cercano di espellere dal proprio cerchio cittadino ogni estraneo o forestiero:

Voglio ch'ogn'un di loro si disdica,
 D'havè li nostri sgherri sbeffeggiati,
 Che quanno disse romaneschi, mica
 Intese di' noi altri in Roma nati,
 Che de i sgherri parlò, voglio che dica,
 Forastieri, e poi qui romanescati,
 E che han valore, e san menar le mani,
 Quelli che sono in realtà Romani.¹²

Fanno parte di questo filone dell'espulsione dell'estraneo, gli episodi che si ricollegano alla tradizione della satira contro il villano e quelli sulle persecuzioni degli ebrei.

Nei topoi medioevali della satira contro il villano, il contadino in confronto al nobile, rappresenta il personaggio nel quale mancano del tutto i valori della cortesia. Il villano viene presentato come ignorante, goffo e rozzo, ma anche ingenuo e credulone. Ed è proprio buffo nella sua credulità di fronte agli imbrogli ed inganni tesi a prenderlo in giro da parte dei rappresentanti dei ceti più elevati. Berneri nella sua opera conserva tutti i connotati tradizionali del villano:

Villano era costui, ma sciotarello,
 E bignò ch'un tal homo si capasse,
 Perché fargli strapazzi e questo e quello
 Potesse, e questo lui li sopportasse:
 Stava a cavallo sopra un ciucciarello,
 E ogni poco pareva che cascasse,
 Che pe' natura assai sguajato annava,
 E poi con arte ancor, ce s'ajutava.

È vero ch'era questo un Turlulù,
 Di quei, che vivon alla Babbalà,
 D'annà facenno, pur capace fù
 Le smorfie, che gli seppero insegnà.
 Pareva un barbaggianni et un cuccù,
 Si lassava da tutti strapazzà,
 Tante e tante il bageò ne sopportò,
 Ch'un pel verzo alfin glie la sonò.

Di sbeffe, ingiurie, urtoni, e spuntonate,
 El povero merlotto a furia n'ebbe,
 Né gli mancorno gran merangolate
 E il furor, contro lui, sempre più crebbe;
 A tanti stratii, a tante tozzolate,
 Ogn'altro ammuinato si sarebbe,

Ma lui sta tosto ancor, quanno sul babbio,
O la fanga gli tirano, o lo stabbio.

Quest'era un certo Tognò vignarolo,
Che quasi verzo sera, con la moglie
Arrivò in Roma, e po' dir che solo
Venuto fusse al bagno pe' le doglie.
Lo conoscevano Mommo Sassajolo,
Che co' smorfie grandissime l'accoglie,
E gli fa attorno più d'una monina,
Pe' poi mettelo quasi alla berlina.¹³

Tognò viene presentato come il simbolo della stupidità e dell'inadeguatezza all'ambiente in cui si trova e conserva il suo stupore da villano di fronte agli avvenimenti spettacolari dei festeggiamenti, da lui mai visti, a Roma. Tuttavia nell'opera berneriana non sono più i nobili, ma i cittadini di Roma, orgogliosi di essere romani di Roma, a scatenarsi contro di lui ed a penderlo in giro sfruttando la sua ingenuità.

All'episodio del Tognò vignarolo si intreccia direttamente la vicenda di "Marangone forestiero":

Un certo Marangone forestiero,
Che non havea ciarvello per un grillo,
Venne a vedè 'ste feste, con penziero
D'osservà tutto e a casa sua ridillo.
Fu alloggiato costui da un locandiero,
E curze alla finestra al primo strillo
D'una truppa di gente, et in vedella
Domanna che cos'è, che buglia è quella.

Sente da tutti dire: «O bene! O bene!
Il Gran Vissir, il Gran Vissir è questo:
Come carico tutto è di catene!

[...]

Pe' certo lui teneva che il villano
Fusse il vero Vissir, ch'a Vienna bella
Ardì de fa quel brutto sopramano
D'assedialla, pe' poi sottomettella.
'St'inganno causa fu dell'atto strano,
Che, messosi costui in sentinella
Alla finestra, fece, allor che passa
Il finto Turco, mentre il cane abbassa.

Spara alla volta sua, fischia la palla,
 Ma, o fosse il moto del villano, o il caso,
 Solo di sbiescio gli toccò 'na spalla,
 Le migliarole, poi le guancie e 'l naso.
 Il ferito dall'asino traballa,
 Resta col capo pennolone e raso,
 Che l'havevan già toso, e in tel piegasse,
 Bignò bè ch'il turbante gli cascasse.¹⁴

Grazie alla sua stupidità Marangone scambia l'apparenza con la realtà. Con ciò Berneri vuole sottolineare il fatto che, mentre i membri di una comunità, in questo caso quelli di Roma, conoscono le convenzioni, le modalità e i significati allegorici delle proprie feste, i forestieri invece sono estranei a questa comunità in quanto non hanno a loro disposizione il repertorio interpretativo di queste manifestazioni ed anche perché proprio per tale ragione sono completamente inadeguati alle circostanze. Questa conoscenza comune dà un forte senso di unità, di coesione ed anche di superiorità al gruppo in quanto depositario di una conoscenza comune sconosciuta agli estranei.

All'episodio dell'incidente causato da Marangone fa seguito la presentazione della disperazione della moglie di Togno per il marito malridotto. Marzocca corrisponde in tutto al marito, in quanto è descritta in chiave ridicolo nella sua disperazione e poi nella sua furia:

Un dolor improvviso il cor gl'afferra,
 Non sà s'è verità, non sà s'è sogno
 Quel ch'antivede. Ah! ch'il pensier non erra,
 Ma puro de ciarissene ha bisogno.
 Arriva e vede un, che seduto è in terra,
 Più s'accosta e conosce alfin ch'è Togno,
 E visto il viso scolorito e guasto,
 Non scese nò, precipitò dal basto.

A sfogàne incominza el su' travaglio
 Con un sospiro, a foggia di sbaviglio,
 Ma il fiato suo tanto sapeva d'aglio,
 Ch'il fetor si sentì lontano un miglio.
 Allor le treccie sue mette a sbaraglio,
 Facenno de' capelli un gran scompiglio,
 E mentre, te glie dà strappate fiere,
 Glie ne restano in man le fezze intiere.

[...]

O quì si sgraffia el viso, o quì si sbatte,
 Qui sì, che fa di lagrime una troscia,
 Di Togno le fattezze scontrafatte,
 Pe' poi meglio osservà, più allor s'accoscia.
 Lui volta l'occhi, e in quei di lei s'imbatte,
 Dice, con voce assai sfiatata e moscia,
 Che giusto par d'un moribondo sia:
 «Aiutami se pòi, Marzocca mia».¹⁵

L'episodio di Togno e Marzocca è colmo di reminiscenze tassiane. La storia è il travestimento in chiave burlesca dell'episodio in cui Erminia trova Tancredi ferito e poi lo cura. Nell'imitazione della strofa tassiana: "non scese no, precipitò di sella";¹⁶ Berneri sostituisce la parola "sella" con la sua corrispettiva volgare "basto", adattando così lo stile al livello popolare: "Non scese nò, precipitò dal basto."¹⁷

Il lamento e la disperazione di Marzocca è quella di Erminia, certamente in tono adattato ai personaggi stessi. In sostanza tutto l'episodio ricalca fedelmente quello del Tasso.

Al filone dell'espulsione fa parte anche l'episodio, carico di violenza e brutalità, in cui vengono narrati le persecuzioni subite dagli ebrei a Roma e l'assalto al Ghetto.

Gli ebrei sono soggetti fin dal Medioevo alle più svariate persecuzione e violenze da parte dei cristiani in quanto rappresentanti di una comunità che non condivide le convenzioni della cultura di maggioranza. Vediamo come Berneri introduce il tema:

Intanto un certo taccolo succede
 For del Ghetto più brutto, e più non visto,
 Et è, ch'a ogni Giudio, ch'annà se vede
 Pe' la città, gli danno i sgherri un pisto.
 Chalch'un ce n'è, che rimedià se crede
 Al pericolo granne, ch'ha previsto,
 O col nasconne il fongo, e con voltallo,
 O con levagli il taffettano giallo.¹⁸

Gli ebrei vivono nel Ghetto isolati e sono obbligati a portare un segno distintivo per essere riconoscibili.

Dalla descrizione dell'assalto al Ghetto trapela quel razzismo pur moderato che sin dal Medioevo è presente nella cultura occidentale di fronte agli ebrei. Non a caso Meo interviene per sedare gli impulsi e punire gli eccessi solamente quando il correre delle vicende potrebbe trasformarsi da puro divertimento in vera tragedia:

Al Ghetto Meo fratanto se ne viene
 De i garbugli all'avviso, et osservata
 Così gran tibaldèa non si contiene
 Di farci a prima vista una risata.
 Fermo, chalche pochetto, s'intrattiene,
 A vedè 'sta piacevole sgherrata,
 Che tale gli pareva, anzi l'approva,
 Perché spiritosaggine ce trova.

Ma quanno lui si v`a accorgenno alfine,
 Ch'i sgherri tutti so' infoiati a segno,
 Che par voglino fa' delle ruine,
 Che non hanno risguardo, né ritegno;
 Pe' dar foco alle porte, e che l'impegno
 È troppo ardito, fra sé stesso penza,
 Di raffrenà una tanta impertinenza.

Già prevede quel mal, che po' succedere,
 E che questa non è cosa da ridere,
 E lassannoli fa', ben si po' credere,
 Che quantità d'Ebrei s'abbia da uccidere.
 Già sa ch'havranno li scontenti a cedere,
 Se per paccheta già li sente stridere,
 Che s'a i portoni lassa il foco accendere
 El Ghetto allor non si po' più difendere.¹⁹

Bernerì non nasconde la sua adesione a questa tradizione, che manifesta il senso di superiorità e di sussiego dei cristiani nei confronti degli ebrei, giustificando già in anticipo la causa delle persecuzioni con la presunta alleanza degli ebrei con i turchi contro i cristiani nell'assedio di Buda:

Che con i Turchi ancor furno veduti
 Far l'Ebrei, su le mura, i menacciuti.²⁰

L'altro momento che conferma la posizione del Bernerì è l'episodio del rifiuto del regalo offerto dagli ebrei a Meo per ringraziare il suo intervento al loro favore:

El Rabbì si spaventa a 'sta minaccia,
 E quasi quasi trema de paura;
 Che tutto si farà quel ch'a lui piaccia,
 A nome dei compagni l'assicura;
 Poi di novo s'arrisica, e si sfaccia,
 Lo prega, lo riprega, lo scongiura,
 Che accetti el dono, e Meo con albaschia
 Fa un gesto di rifiuto, e marcia via.²¹

Manifestando il suo orgoglio e sussiego nel rifiutare il dono, Meo aderisce alla mentalità della sua cultura, in quanto un buon cristiano non commette atti di crudeltà contro gli ebrei, ma allo stesso momento conserva un atteggiamento di distanza e di rifiuto.

L'episodio si conclude con la vittoria morale di Meo, in quanto riesce a costringere anche la comunità ebraica a festeggiare la vittoria della Cristianità.

Le scene più crudeli e piene di brutalità si trovano negli episodi in cui vengono raccontate le violenze nel trattare gli animali. In questi episodi tutto il popolo partecipa con divertimento a questi atti di ferocia. Nella psicologia della folla anche la violenza o l'immagine di essa può servire a raggiungere il senso di unità e di coesione di un gruppo. Berneri riporta in questo modo un altro aspetto della festa reale, nella quale l'individuo si scioglie nella folla, e si scatena nei vari atti anche in quelli più violenti contro gli indifesi, in questo caso, contro gli animali. La violenza collettiva nei festeggiamenti è in ogni caso presente nella storia dell'umanità sin dai tempi antichi ed anche nelle tradizioni medioevali riveste un ruolo importante. Ritengo opportuno in proposito riportare due esempi, quello del "cavallicidio", e del gatto utilizzato per aumentare l'effetto comico della rappresentazione:

Torcenno el muso, e digrignano i denti,
Spara quella carogna i calci a coppia;
Mentre le mani sbattono le genti,
E glie danno lo strillo, li raddoppia.
Stolza, e di vita certi slungamenti
Allor che và facenno, più si stroppia,
Et è (nel far così sciancata i zompi),
Meraviglia ch'el collo non si rompi.

Fu di là a poco el taccolo fornito,
Se doppo esser andato assai sbalzone,
Il povero animal mezzo arrostito,
Dette in terra un solenne stramazzone.
Restò de fatto tutto interezzito,
Nero poi diventò com'un carbone,
E quanno cascò giù, com'un fagotto,
Non era morto ancora, et era cotto.²²

Anche in questo caso Meo interviene e, punendo il colpevole, riporta la pace:

S'era già Meo del focaraccio accorto,
E del cavallicidio, e adesso sente
Le lamentizie del villan, che morto
Vede 'l su' portafieno, e n'è dolente.

Cognosce allora l'inzolenza, e 'l torto
Fattogli da colui, che impertinente
Pe' da' pastura al popolo, burlanno,
Fece a quel poverhomo, un vero danno.

[...]

Dice: «Il gastigo tuo, sia questo solo,
Di rifà tutti i danni al fienarolo».²³

E adesso passiamo all'esame dell'episodio del gatto:

C'era drento un ordegno, et un lavoro
Pe' fa, che pozza starce un chalche peso,
E l'ingegniero, assai speculativo,
Ci haveva rinserrato un gatto vivo.

[...]

Col rumor delle botte d'archibusci
Fava concerto l'armonia gattasca,
Et ecco, Meo commanna, che s'abbrusci
Tutta allor la figura cartonesca.
Incominza quel gatto a fa' dei busci,
Mentr'arde la materia, acciò che n'esca
El grugno prima, e poi del corpo il resto,
Raspanno con le zampe, presto presto.

[...]

Prima 'l gatto co' i calci in alto sbalza,
Pe' ben ciarirzi, se più vive e sfilza
Dal fodero la lama, e te l'incalza,
Sino che con la punta te l'infilza.
Doppo, come un trofeo per aria l'alza,
Pendono il core, il fegato, e la milza,
Perch'è sventrato, e lui la mano impolza,
Forte lo regge, e il sangue cola e stolza.²⁴

L'Autore, nella descrizione delle scene, attraverso lo stile scorrevole e gli accostamenti lessicali buffoneschi, manifesta il suo coinvolgimento emotivo.

L'epilogo del poema é quello tipico delle favole, sotto il segno del motto: "e vissero felici e contenti" Meo sposa Nuccia:

Patacca a una tal vista ce s'ingrassa,
 Lei se n'accorge, e di sparà non cessa;
 Già, d'essere glie pare una gradassa,
 Facenno prove da capitaniessa.
 Lui scegne, e li da lei, più volte passà,
 Di falla diventà Mea Patacchessa
 Gli viè la voglia, e in quella poi si fissa,
 Né l'incertezza e il cor fanno più rissa.

Parendogli un'amazzone guerriera,
 Vedenno ch'al suo genio s'assomiglia,
 Sposalla intenne in quella stessa sera,
 E renner al su' affetto la pariglia.²⁵

BIBLIOGRAFIA DELLE OPERE CITATE E CONSULTATE

1. M. APOLLONIO, *Storia della Commedia dell'Arte*, Sansoni, Firenze, 1982.
2. ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, ford.: Sarkady János, Magyar Helikon, Budapest, 1963.
3. G. G. BELLI, *Lettere, Giornali, Zibaldone*, a cura di G. Orioli, Einaudi, Torino, 1962.
4. A. BELLONI, *Il Seicento*, Vallardi, Milano, 1929.
5. G. BERNERI, *Il Meo Patacca*, a cura di B. Rossetti, Avanzini e Torraca, Roma, 1966.
6. C. BERTONI, *Percorsi europei dell'eroicomico*, Nistri-Lischi, Pisa, 1997.
7. B. BILINSKI, *Le glorie si Giovanni III Sobieski vincitore di Vienna 1683 nella poesia italiana*, Accademia Polacca delle Scienze, Biblioteca e Centro di Studi a Roma, 1998.
8. N. BORSELLINO, *La tradizione del comico*, Garzanti, Milano, 1989.
9. A. G. BRAGAGLIA, *Le maschere romane*, Colombo, Roma, 1947.
10. F. BREVINI, *La poesia in dialetto, Storia e testi dalle origini al Novecento*, Mondadori, Milano, 1999.
11. F. BRUSATIN, *Il "Meo Patacca" ed altri testi antichi in dialetto romanesco*, Roma, 1973.
12. N. Busetto, *La poesia eroicomico*, Saggio di una nuova interpretazione, Estratto dal Vol. II. dell'Ateneo Veneto, Settembre - Ottobre 1903.
13. B. CROCE, *La letteratura dialettale riflessa, la sua origine e il suo ufficio*, in *Poeti e scrittori d'Italia*, Vol. I, Laterza, Bari, 1927.
14. M. FAGIOLO dell'ARCO - S. CARANDINI, *L'effimero barocco, Struttura della festa nella Roma del Seicento*, Bulzoni, Roma, 1977.
15. A. FEFE, *Storia de Meo Patacca tratta dal poema seicentesco di Giuseppe Berneri*, (illustrata da B. Pinelli), Roma, 1967.
16. A. GABRIELLI, *Scritti letterari*, "Il poeta di Meo Patacca", Città di Castello, 1901.
17. C. GATTO TROCCHI, *Leggende e racconti popolari di Roma*, Newton Compton, Roma, 1982.

18. C. JANNACO – M. CAPUCCI, *Il Seicento*, Piccin Nuova Libreria, Padova, 1986.
19. J. KISS, *A helység kalapácsa*, (Elemző tanulmány), in *MTA I. Oszt. Közl.* 31, Budapest, 1979.
20. L. MARITI, *Commedia ridicolosa*, Bulzoni, Roma, 1978.
21. M. MAYLENDER, *Storia delle accademie d'Italia*, Vol. III, Cappelli, Bologna, 1929.
22. C. MICOCCI, *Due poemi eroicomici dialettali: Berneri e Peresio*, in *Filologia Moderna, Annali I*, Bulzoni, Università degli Studi di Roma, 1979.
23. C. MICOCCI, *Roma in festa: Berneri e Peresio*, in "Effetto Roma": Romaccia, Bulzoni, Roma, 1992.
24. E. MOLNÁR, *Buda visszafoglalása (1686) a korabeli olasz költészetben*, *La liberazione di Buda nella poesia italiana dell'epoca*, Budapest, 1936.
25. G. MORELLI, *Di Giuseppe Berneri e delle sue poesie dialettali inedite*, Estratto dalla "Strenna dei Romanisti, Pomezia, 1977.
26. A. MORELLI, *Giuseppe Berneri, poeta, librettista e commediografo romano del Seicento*, in *Lunario Romano*, 18, 1989.
27. G. C. PERESIO, *Il Jacaccio ovvero Il Palio conquistato*, a cura di F. Ugolini, Roma, 1939.
28. C. PREVITERA, *La poesia giocosa e l'umorismo*, Vallardi, Milano, 1953.
29. C. RENDINA, *I papi, storia e segreti*, Newton & Compton, Roma, 1999.
30. A. A. ROSA – S. S. NIGRO, *I poeti giocosi dell'età barocca*, Laterza, Roma-Bari, 1975.
31. B. ROSSETTI, *I bulli di Roma*, Newton Compton, Roma, 1979.
32. A. STUSSI, *Lingua, dialetto e letteratura*, Einaudi, Torino, 1993.
33. T. TASSO, *Discorsi dell'arte poetica*, in *Opere*, Newton Compton, Roma, 1995.
34. A. TASSONI, *La Secchia rapita*, Torino, 1928.
35. G. VACCARO, *Vocabolario Romanesco Belliano e Italiano – Romanesco*, Romana Libri Alfabeto, Roma, 1969.
36. F. VALESIO, *Diario di Roma*, a cura di G. Scano, Longanesi & C., Vol. I, Milano, 1977.
37. E. VEO, *I poeti romaneschi*, Roma, 1927.
38. G. ZANAZZO, *Tradizioni popolari romane. Usi, costumi e pregiudizi del popolo di Roma*, Forni Editori, Bologna, 1967.

JEGYZETEK

¹ Cfr., B. ROSSETTI, *I bulli di Roma*, Newton Compton, Roma, 1979, p. 56.

² Cfr., A. G. BRAGAGLIA, *Le maschere romane*, Colombo, Roma, 1947, p. 188.

³ Cfr., G. C. PERESIO, *Il Jacaccio ovvero Il Palio conquistato*, a cura di F. Ugolini, Roma, 1939.

⁴ Cfr., A. G. BRAGAGLIA, p. 190.

⁵ Cfr., B. ROSSETTI, p. 9.

⁶ G. BERNERI, *Il Meo Patacca*, a cura di B. Rossetti, Avanzini e Torraca, Roma, 1966, I/38, p. 68.

⁷ *Ibid.*, III/5, p. 115.

⁸ *Ibid.*, I/38-42, pp. 68-69.

⁹ Cfr., C. MICOCCI, *Due poemi eroicomici dialettali: Berneri e Peresio*, Estratto della

"Filologia Moderna", *Annali* 1/1979, Bulzoni, Università degli Studi di Roma, p. 181.

¹⁰ G. BERNERI, VI/26, pp. 210-211.

¹¹ *Ibid.*, VI/86, p. 228.

¹² *Ibid.*, I/67, p. 76.

¹³ *Ibid.*, III/7, p. 115.

¹⁴ *Ibid.*, IV/71, p. 161.

¹ Cfr., *Ibid.*, p. 50.

² Cfr., *Ibid.*, p. 52.

³ A. TASSONI, *La Secchia rapita*, Torino, 1928, p. XLII.

⁴ *Ibid.*, p. XLII.

⁵ Cfr., M. FAGIOLO DELL'ARCO - S. CARANDINI, *L'effimero barocco, Strutture della festa nella Roma del '600*, Vol. I, Bulzoni, Roma, 1977, p. 308.

⁶ A. TASSONI, p. XLI.

⁷ *Ibid.*, p. XLII.

¹ C. MICOCCHI, *Due...*, p. 174.

² C. MICOCCHI, *Roma in festa: Berneri e Peresio*, in "Effetto Roma": *Romaccia*, Bulzoni, Roma, 1992, p. 33.

³ A. A. ROSA - S. S. NIGRO, *I poeti gioiosi dell'età barocca*, Laterza, Roma-Bari, 1975, p. 151.

⁴ G. BERNERI, p. 55.

⁵ Cfr., ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, ford.: Sarkady János, *Magyar Helikon*, Budapest, 1963.

⁶ Cfr. T. TASSO, *Discorsi dell'arte poetica*, in *Opere*, Newton Compton, Roma, 1995, pp. 513-530.

⁷ *Ibid.*, p. 528.

⁸ Cfr., C. BERTONI, *Percorsi europei dell'eroicomico*, Nistri-Lischi, Pisa, 1997, p. 39.

⁹ G. BERNERI, I/2, p. 58.

¹⁰ *Ibid.*, I/2, p. 58.

¹ G. BERNERI, I/13, p. 61.

² *Ibid.*, I/2, p. 58.

³ *Ibid.*, I/4-5, pp. 58-59.

⁴ *Ibid.*, I/8, p. 59.

⁵ *Ibid.*, II/10, p. 90.

⁶ *Ibid.*, II/27, p. 95.

⁷ *Ibid.*, I/70-75, pp. 77-79.

⁸ *Ibid.*, V/4-5, pp. 172-173.

⁹ *Ibid.*, II/49-50, p. 101.

¹⁰ *Ibid.*, II/55, p. 103.

¹¹ *Ibid.*, II/63-83, pp. 105-111.

¹² *Ibid.*, II/68, pp. 106-107.

¹³ *Ibid.*, III/37, p. 124.

¹⁴ *Ibid.*, IV/44, p. 154.

¹⁵ *Ibid.*, IV/84-85, p. 165.

¹⁶ *Ibid.*, IV/74, p. 162.

¹⁷ *Ibid.*, IV/80, p. 164.

¹⁸ *Ibid.*, IV/91, p. 167.

¹⁹ *Ibid.*, VI/64, p. 221.

²⁰ *Ibid.*, III/59, p. 130.

²¹ *Ibid.*, V/96-99, pp. 198-199.

¹ Cfr., M. FAGIOLO DELL'ARCO - S. CARANDINI

² G. BERNERI, p. 54.

³ C. MICOCCHI, *Due...*, p. 178.

⁴ M. FAGIOLO - S. CARANDINI, II, p. 288.

⁵ *Ibid.*, p. 288.

⁶ *Ibid.*, pp. 375-376.

⁷ G. BERNERI, VIII/12-14, pp. 270-271.

⁸ *Ibid.*, I/38, p. 68.

⁹ *Ibid.*, VIII/62-64, p. 285.

¹⁰ *Ibid.*, X/25-34, pp. 340-343.

¹¹ *Ibid.*, III/23, p. 120.

¹² *Ibid.*, III/50, p. 127.

¹³ *Ibid.*, X/44-47, pp. 346-347.

¹⁴ *Ibid.*, X/56-60, pp. 349-350.

¹⁵ *Ibid.*, X/64-69, pp. 351-353.

¹⁶ T. TASSO, XIX/CIV, p. 387.

¹⁷ G. BERNERI, X/64, p. 351.

¹⁸ *Ibid.*, XII/24, p. 414.

¹⁹ *Ibid.*, XII/43-45, pp. 419-420.

²⁰ *Ibid.*, XII/6, p. 409.

²¹ *Ibid.*, XII/56, p. 423.

²² *Ibid.*, VII/90-91, p. 261.

²³ *Ibid.*, VII/93-94, p. 262.

²⁴ *Ibid.*, IX/107-117, pp. 328-331.

²⁵ *Ibid.*, XII/84-85, p. 431.

A magyar iskolák sorsa Dél-Erdélyben (1940–1944)

Ne hagyjátok a templomot,
– A templomot és az iskolát.
(Reményik Sándor)

1940. augusztus 30-án a második bécsi döntés révén visszakérült Magyarországhoz a Partium és a történelmi Erdély északi része 1 380 000 magyar (53,6%) és 1 029 000 román nemzetiségű (40%) lakossal. Dél-Erdélyben maradt több mint félmillió magyar.¹ A bécsi döntés után tetőfokára hágó magyarellenes indulatok következtében 1944 februárjáig 190 132 dél-erdélyi magyar menekült el szülőföldjéről.² Az Észak-Erdélyből távozó románokkal ellentétben – akiknek többsége a két világháború között telepedett le Erdélyben – a dél-erdélyi magyarság őseinek ezerszertendős lakhelyétől kényszerült megválni. A dél-erdélyi magyarság száma 350 ezerre apadt, és sorsa egyre bizonytalanabbá vált.

A bécsi döntés olyan sokkot idézett elő a román társadalomban és a belpolitikai életben, ami szeptember 4-én a Gigurtu-kormány lemondásához vezetett, és szeptember 6-án II. Károly elhagyta az országot. A hatalom ezután Ion Antonescu³ tábornok kezébe került, aki az elmenekült király fia, I. Mihály⁴ mellett államvezérként működött. Az új államfő önként vállalta a németbarát politikát.⁵ Október folyamán német csapatok vonultak Romániába, Magyarországon keresztül. A német kiképző egységek és vadászrepülő alakulatok kiküldését már az előző kormány kérte, Antonescu az elgondolást csak magáévá tette.⁶ Antonescu a katonai diktatúrát a fasiszta Vasgárdamozgalommal szövetségben konszolidálta. A legfontosabb tárcákat a vasgárdisták kapták meg, Horia Sima a minisztertanács elnökhelyettese lett, a sajtó és a propaganda a vasgárdisták kezébe került. Antonescu 1941 januárjától – a vasgárdisták hatalomátvételi kísérletét a német csapatok segítségével leverve – egymaga kormányozta az országot.⁷ A vasgárdisták száznapos rémuralma és felkelése alatt a magyarok közül „az odújába húzódva várta mindenki, hogy a lövöldözők s teherautóik tetején vadul daloló zsidó- és magyargyűlölő borzas hazafiak dorongjaikkal s pisztolyaikkal rárontsanak”.⁸ Amikor a magyar lakosság Aradon tudomást szerzett arról, hogy hol fog húzódni az új határ, többen öngyilkossági kísérletet követtek el; voltak, akik a hír hallatára eszméletlenül estek össze a rádió mellett, több tragikus haláleset is előfordult a szörnyű idegrázkódtatás következtében. A románok belőttek az ablakon, ahol a rádió hangját hallották. Egy román őrnagy egy nő fogát kiverte, aki kórházba került. Az egyik cukrászdából az utcára verték ki az ott tartózkodókat.

Szeptember 1-jén egy aradi templomból elhurcolták a magyarokat. Aradon és Temesváron egymást érték a házkutatások, gyanútlan embereket éjszakánként autóval érkező egének hurcoltak el ismeretlen okból. Aradon és Temesváron a késő esti órákban tettelegesen bántalmazások, sőt késelések történtek az utcán. Vajdahunyadon a csángó telep egész lakosságát a román rendőrség összefogta, és a községháza udvarára hajtotta.⁹ Októberben a vulkáni tánciskolából hazafelé tartó magyarokat a vasgárdisták megtámadták, pisztollyal közéjük lőttek. Ugyanott egy 5–6 éves magyar gyermeket súlyosan bántalmaztak, mert magyarul beszélt.¹⁰ Október elején magyar gazdák meggyilkolásáról érkeztek hírek.¹¹ Temesváron 1940. november 18-án a vasgárdisták összefogdostak 500 magyart, s úgy kínozták, verték őket, hogy 5 közülük meghalt. Ezt a tömegkínzást Nagyszentmiklóson is megismételték.¹² Tordán a nagyobb pincékben kínzókamrák voltak berendezve, s aki oda bekerült, csak igen nagy váltságösszeg ellenében szabadult ki.¹³

1940. szeptember 14-től Budapesten működött a vitás kérdésekkel foglalkozó általános magyar–román bizottság. Szeptember folyamán Antonescu még úgy nyilatkozott, hogy a dél-erdélyi magyaroknak mindazt biztosítja, amit a magyar kormány az észak-erdélyi románoknak adni hajlandó.¹⁴ Braileanu Traian közoktatásügyi miniszter október 1-jén azt hangoztatta, hogy az új román politika szabad fejlődést biztosít az együtt élő népeknek.¹⁵ Ezt követően azonban az ilyen megnyilvánulások elmaradtak, és október 11-én a magyar és a román kormány bejelentette a tárgyalások megszakítását, és a kisebbségi kérdésben a tengelyhatalmakhoz fordultak.

A kisebbségi jogvédelemnek a tengelyhatalmak által életre hívott szerve a Brasóban, illetve Kolozsvárt székelő Német–Olasz Tiszti Bizottság lett. Eredménytelenségét tükrözi például a következő eset: amikor 1941. október 9-én Gyárfás Elemér tárgyalta velük, egész nap egy állítólagos temesvári magyar tüntetéssel kapcsolatos szemrehányásaikat tették.¹⁶ A németek egyébként gyakran torkolták le a magyar diplomatákat, ha a románok dél-erdélyi magyarellenes politikájára akartak panaszkodni.¹⁷ Még később is úgy vélekedtek a román–magyar viszony kapcsán, hogy a morális felelősség magyar részről valamivel nagyobb, mondván, több román él Észak-Erdélyben, mint ahány magyar Dél-Erdélyben.¹⁸ Valójában Románia háborús erőfeszítései és kőolaja miatt álltak a románok oldalára, ez jobban érdekelte őket, mint a dél-erdélyi magyarság könnye.¹⁹ De a dél-erdélyi szászok sem siettek a magyarok segítségére. Segesvár állomás peronján például 1940 októberében két vasgárdista megtámadta Mátyás Géza magyar vasutast, aki az ott sétáló szász diákoktól kért segítséget. A diákok elhárították maguktól a segélykérőt azzal, hogy intézzék el egymás között ügyeiket, mert Románia német protektorátus. Erre a vasgárdisták a nevezett vasutast és a közben még elfogott Bugyai Péter nevű egyént elhurcolták és félholtra verték. Medgyesen a szászok cinikus gúnnyal nézték végig a vasgárdisták által megvert védtelen magyarokat. Fehéregyház és Ágostonfalva környékén is ellenségesen viselkedtek a szászok a magyar lakossággal.²⁰ A Romániai Német Népcsoport fiatal vezetői nyíltan uszították a

németséget a magyarság ellen. Az idősebb nemzedék azonban magyar érzelmű maradt, és várta Dél-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolását.²¹

A dél-erdélyi magyarság politikai vezetésével a magyar kormány Gyárfás Ele mért²² bízta meg, akit az 1940. november 4-én Nagyenyeden megalakult Magyar Népközösség Központi Intézőbizottságának elnökévé választottak.²³ Márton Áron szerint Gyárfás, amikor az iskolák ügyét kellett megvédeni vagy előmozdí tani, mindenütt ott volt, mindenütt munkát vállalt, akadályokat háraitott el, s nem egy esetben ő mutatta meg a járható és eredményre vezető utat.²⁴

Az 1940 őszen kezdődő tanév nehéz helyzet elé állította azokat, akik korábban Erdély északi részén tanultak, viszont délen laktak. Különösen akkor, ha ilyen iskolatípus a Romániában maradt részen nem maradt. Ennek a kérdésnek a megoldásához azonnal hozzá is fogtak a magyarság vezetői. Így többek között a székelyudvarhelyi református tanítónőképző növendékei a nagyszebeni római katolikus tanítónőképzőben folytatták tanulmányaikat.²⁵

A dél-erdélyi oktatás terén az egyik legégetőbb probléma a tanerőhiány volt, mely az elvándorlás következtében tovább nőtt: a bécsi döntés után 147 elemi iskolai tanító és 19 középiskolai tanár menekült Magyarországra.²⁶ A gyulafehérvári római katolikus egyházmegye területén a györgyfalvi elemi a tanító távozása miatt nem tudott megnyitni.²⁷ 24 református iskolát azért zártak be a hatóságok, mert nem voltak tanítóik.²⁸ A gyulafehérvári katolikus gimnázium nagyon nehéz helyzetbe került az oktatók távozása miatt.²⁹ A brassói katolikus gimnáziumból eltávozott magyar tanerők helyét főleg román szakokkal pótolták.³⁰ Az aradi főgimnáziumból 5 tanár menekült el.³¹ A nagyenyedi kollégiumból 6-an hagyták el az országot (a tanári kar 22%-a).³² Azt, hogy a Dél-Erdélyben maradt magyar értelmiség hogyan tekintett a menekülőkre, Kacsó Sándor³³ és Méliusz József³⁴ vacsora utáni társalgása világítja meg:

A hűségéről folyik az asztali beszélgetés. A csapongó szó megáll egy tanár, P. A.³⁵ nevénel, ki néhány héttel ezelőtt odahagyván kollégiumi őrhelyét, átszökött a határon. A menekülteknek kijáró s az enyedinél előnyösebb s jobb előrehaladást ígérő stallumhoz jutott máris. Senki se sajnálja tőle, de úgy beszélnek róla e vacsora utáni esti társaságban, mint nehéz poszton álló sereg katonái az őket elhagyó szökevényről, erkölcsi halotról.³⁶

Ám ha tovább olvassuk e fejezetet, mely a dél-erdélyi magyarság szenvedéseit tárja elénk, könnyen fel tudjuk oldozni „erkölcsi halottainkat” „bűneik” alól.

1940 őszen 102 római katolikus tanító működött a nagyváradi és gyulafehérvári egyházmegyében.³⁷ A dél-erdélyi református egyházkerületben 101 oklevelés tanerő maradt, a távozókat 35 lelkész, 5 nyugdíjas és 8 nem teljes képesítésű református tanító pótolta.³⁸ A királyhágómelléki református egyházkerületben 1940-es és 1943-as adatok szerint 52 tanító tevékenykedett.³⁹ 1942-ben 15 tanító működött az evangélikus iskolákban.⁴⁰ Az unitárius elemikben az 1941/42-es tanévben 12 diplomás tanerő (közülük egy református, egy pedig római katolikus

vallású), valamint 4 unitárius lelkész tanított.⁴¹ A magyar kisebbség oktatására 1700 magyar tanítóra lett volna szükség, 1943-ban azonban már csak 290 működött az országban.⁴²

1940 őszén 4 római katolikus pap, 3 unitárius lelkész, 1 segédlelkész, 2 evangélikus lelkész, 1 segédlelkész, 2 református lelkész ment Észak-Erdélybe, 1 református lelkészt kiutasítottak.⁴³ 1941 márciusáig már 30 református lelkész menekült el.⁴⁴ Romániában 139 római katolikus pap,⁴⁵ 46 unitárius lelkész (1 Bukarestben), 16 evangélikus lelkész (1 Bukarestben) maradt.⁴⁶ A dél-erdélyi református egyházkerületben 171, a királyhágómellékiben 53 református lelkész működött. A 9 regáti református egyházközség közül csak a bukarestinek volt lelkésze.⁴⁷ 1940 őszén a lelkészek és papok az állami kongruát hiánytalanul megkapták. Ellenben a felekezeti tanítók az 1940. augusztus végéig folyósított havi 1000–1000 lei államsegélyt szeptember 1-je után nem kapták meg. A központi tisztviselők sem kaptak államsegélyt egyetlen magyar egyházban sem. Úgy a tanítók, mint a központi tisztviselők államsegélyének ügyében a reformátusok, katolikusok és unitáriusok egyetemlegesen próbáltak eljárni a bukaresti Kultuszminisztériumban, de a miniszter a három felekezet küldöttségét egyetlenegyszer sem fogadta. Egyik alkalommal gróf Bethlen Bálint és Nagy Ferenc tövisi esperes bejutott a minisztérium épületébe, de a miniszter elé nem, és csak arra szorítottak, hogy a miniszter egyik tisztviselőjével tárgyaltak, aki elmondta, hogy igen nagy a valószínűsége annak, hogy a román minisztérium nem fog segélyt folyósítani sem a tanítók, sem a központi tisztviselők részére.⁴⁸ A bécsi döntés után a magyar felekezeti iskolák tantestülete valóban nem is részesült semmiféle államsegélyben.⁴⁹ A német tanítóknak ugyanakkor 80 millió leit folyósítottak 1941-ben.⁵⁰ (A magyar tanítók – akik kevesebben lévén több diákot neveltek – egyébként is csak 290 ezer leit kaptak volna havonta, egy év alatt tehát összesen mintegy 3,5 millió leit, pedig a dél-erdélyi magyarság száma nagyjából megegyezett a németekével.)

A román minisztérium különböző ürügyekkel próbálta csökkenteni a még megmaradt felekezeti oktatók számát. Az 1942. június 11-én kiadott 51.146/942. számú rendelet értelmében a hídvégi (Háromszék megye Romániában maradt része) 3 tanerős református elemi iskola csak egy tanerővel működhetett tovább. Az iskola egyébként a bécsi döntés előtt 2 tanerős volt, 1940-ben szervezték meg a harmadik tanítói állást. A román minisztérium azzal indokolta döntését, hogy az iskolában kevés a diákok száma. Ez azonban nem felelt meg a valóságnak, hiszen 130–140 tanköteles tanult ott. Az iskola további működése rendkívüli nehézségekbe ütközött.⁵¹

Vásárhelyi János református püspök nyilatkozata szerint több helyen lelkészek helyettesítették a tanítókat.⁵² A református egyház vezetői 1941. március 11-e és 16-a között Bukarestben folytatott tárgyalásaikon elérték, hogy a lelkészek a tanítási engedélyt megkapják.⁵³ A román magánoktatási törvény szerint a teológiát végzett lelkészek vagy szerzetesek 6 hónapos tanfolyam elvégzése után tanítóképzői vizsgára jelentkezhettek, s a vizsga letétele után okleveles tanítóknak minősül-

tek.⁵⁴ Az 1941/42-es tanév elején azonban a román Nemzetnevelésügyi Minisztérium eltiltotta a református lelkészek és nyugdíjas tanerők oktatói működését. A református egyház felterjesztéssel válaszolt, és kérte a lelkészek és nyugdíjasok tanítói működésének ideiglenes engedélyezését, rámutatva arra, hogy a magyar felekezeti iskolák működése nemcsak egyházi, hanem állami érdek is, hiszen az esetleg megszűnő felekezeti iskolákból kiszoruló magyar tanulókat az állami iskolák túlszűfoltóságuk miatt nem lennének képesek beiskolázni. A minisztérium a felterjesztést a 217.348/1941. számú leirattal utasította el. Ennek ellenére a református egyház megbízást adott 35 lelkészének, 5 nyugdíjazott és 8 nem teljes képesítésű tanítójának a tanítás megkezdésére, és 2143/941. II. szám alatt újabb memorandummal fordult a Közoktatásügyi Minisztériumhoz. Erre választ nem kaptak. Mivel a magyar kormányzat nem engedélyezte Észak-Erdélyben a román felekezeti iskolák felállítását, a román hatóságok azzal fenyegetőztek, hogy államosítani fogják a már amúgy is csekély létszámban megmaradt dél-erdélyi magyar felekezeti iskolákat. 1942 májusában több iskolában jelentek meg állami ellenőrző közegek, akik kijelentéseik szerint főleg azt vizsgálták, hogy melyik tanító alkalmas arra, hogy az állami státusba átvétesse.⁵⁵ Az iskolákat végül nem államosították, de a román kormány 1942. november 25-én kelt 9924/1942. számú rendeletével a magyar felekezeti iskolák igazgatóságát arról értesítette, hogy a Kultuszminisztérium a „magyar” hittudományi főiskolák végzett hallgatóinak (lelkészeinek) tovább nem ad tanítói működési engedélyt. A rendelet nem részletezte, hogy magyarországi vagy magyar felekezeti vagy magyar tanítású teológiát végzett lelkészeket érint-e a korlátozás. Később kiderült, hogy tanítói oklevéllel nem rendelkező végzett teológusokról, vagyis lelkészekről van szó. E rendelkezés a református egyházat sújtotta elsősorban, hiszen itt volt gyakorlatban a lelkészi és a tanítói állás egyesítése. A magyar kormány retorziókat helyezett kilátásba. 1943. március 27-én azonban arról tájékoztatta Kállay Miklós miniszterelnök Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy a dél-erdélyi felekezeti iskolák egyházi főhatóságától azt az értesítést kapta, hogy a román kormány még hallgatólagosan tűri a tanítóként működő lelkészek alkalmazását. Így a magyar kormány a retorziótól eltekintett.⁵⁶

A román magánoktatási törvény értelmében csak azok az iskolák működhetnek, melyek 1918-ban is működtek, így a nagyszebeni római katolikus tanítónő-, illetve a nagyenyedi református tanítóképző intézetek voltak arra hivatva, hogy az összes romániai magyar egyházak felekezeti iskolái számára női, illetve férfi tanítókat neveljenek. 1940 őszén a tanítóképzők felső osztályainak növendékei majdnem teljes számban eltávoztak. Az enyedi képzőbe 1939-ben 192-en, 1940 őszén már csak 56-an jártak. 1942-ben azonban már 175 tanulót íratnak be, 1943-ban pedig a tanulói létszám a 200-at is meghaladta.⁵⁷ Az intézménybe 1943-ban 50 helyre 93 tanuló jelentkezett.⁵⁸ De a tanítói utánpótlás ezzel még nem oldódott meg, hiszen csak évekkel később rajzolt ki az osztályonként 50-es létszámból tanítói diplomát szerzett fiatal tanítói sereg. A nagyenyedi református tanítóképzőben 1941-ben senki, 1942-ben 4, 1943-ban 9 tanítójelölt szerzett oklevelet, ami

az utánpótlásnak csak nagyon kis százalékát tette ki.⁵⁹ 1942-ben a román vizsgázatok 6 növendéket 6 napon át kínoztak a képesítő vizsgákkal, és a végén nagy harc árán csak 4-nek sikerült letennie azt, 2-t elbuktattak.⁶⁰ 1943-ban a képesítő vizsgára állt 9 jelöltből csak 7 református, 1 római katolikus és 1 unitárius iskolához tudtak új tanítót adni. Ezzel szemben csak a dél-erdélyi református egyházkerületből a tanítói igénylés meghaladta az ötvenet. A nagyszebeni tanítónőképzőben 1943-ban 9-en végeztek.⁶¹ A dél-erdélyi egyetlen magyar tannyelvű római katolikus tanítónő- és református tanítóképző intézetek növendékeinek oklevelére záradékban rávezették, hogy csak hitfelekezeti iskolákban való alkalmazásra jogosít.⁶² A nagyenyedi képző működését az 1942/43-as tanévben nehezítette, hogy a VIII. évfolyamos diákoknak szeptembertől novemberig, valamint májustól júniusig kellett egyévi anyagot megtanulniuk, mert 1942. december 1-jétől 1943. április 30-ig gyakorlati munkát kellett végezniük valamelyik falusi elemi iskolához beosztva. Az 1943/44-es tanévben a VIII. évfolyam falura küldését letiltották, a terhes nők tan- és óraterv-könnyítéséről azonban nem gondoskodtak.⁶³

A magyarság vezetői tanulmányi segélyezéssel igyekeztek a tanerő-utánpótlás ügyét felkarolni. A mozgalom vezetője Széll Lajos, aradi római katolikus egyházközségi elnök volt, aki már 1940 őszén érintkezésbe lépett a dél-erdélyi középiskolák vezetőivel. Az egyetlen tanítóképző intézetet a református egyház működtette Nagyenyeden, így a katolikus ifjak is ott tanultak. Az Aradi Római Katolikus Főgimnázium számos növendéket indított 1940-ben Nagyenyedre, közülük 9-et az aradi egyházközség taníttatott. A diákok nyilatkozatot írtak alá, hogy a végzés után az egyházközség rendelkezésére állnak.⁶⁴ 1941-ben 7, 1942-ben újabb 4 növendéket küldtek Aradról az enyedi képzőbe.⁶⁵ A katolikus férfi tanítónövendékek Márton Áron római katolikus püspök és Nagy Ferenc református püspökhelyettes megállapodása értelmében járhattak Nagyenyedre.⁶⁶

A szebeni római katolikus tanítónőképzőben 1941/42-ben 5 evangélikus leány-növendék tanult az V. és VI. osztályban. Ugyanakkor Nagyenyedre egyetlen evangélikus férfi növendék sem jelentkezett, pedig az evangélikus egyházkerület a tanítóképzést ingyenessé tette.⁶⁷

Az Erdélyi Református Egyház Intézőbizottsága által tartott nagyenyedi értekezlet 1941. május 20-án elhatározta a tanítóképzői oktatás olcsóbbá tételét, hogy ezáltal megkönnyítsék a tanítói pályára készülők anyagi helyzetét, s így módon is biztosítsák a tanítói utánpótlás lehetőségét. Úgy döntöttek továbbá, hogy a tanítóképző intézeti gazdasági szakoktatás gyakorlatiasabbá és eredményesebbé tétele érdekében a nyár folyamán az EMGE (Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület) vezetőségével közösen egy hónapos gazdasági nyári tanfolyamot rendeznek, melyen részt vesznek a felső osztályos tanítójelöltek és egyes berendelt elemi iskolai tanítók.⁶⁸

1938-as adatok szerint 168 római katolikus (57 gimnáziumi, 77 polgári iskolai, 18 tanítóképző intézeti, 16 kereskedelmi iskolai) és 63 református (19 gimnáziumi, 19 polgári iskolai, 25 tanítóképző intézeti) tanár működött Dél-Erdélyben.⁶⁹ A bécsi döntés után gondot okozott a tanári utánpótlás biztosítása is. A felekeze-

ti középiskoláknál meghirdetett tanári állásokra nem akadt jelentkező, és azok az intézmények, ahol a tanárokat a korhatár elérésére való tekintettel nyugdíjazták, a legnagyobb zavarba kerültek. A román minisztérium képesítővizsgával és hét-éves tanulmányi rendelettel riasztotta el a magyarokat a tanári pályától. (Az 1939-es intézkedések előtt egy tanárjelölt még 4-5 év alatt befejezhette tanulmányait.) 1940. szeptember 20-án a *Brassói Lapok*ban (mely október 4-én jelenhetett meg utoljára) Berthe Nándor, aradi tanonciskolai igazgató tett javaslatot a tanárhány leküzdésére. Eszerint magyarországi diplomával rendelkező tanárok taníthatnának Dél-Erdélyben, viszonzásul román diplomát szerzett oktatók nevelhetnék az észak-erdélyi románokat.⁷⁰ Az ésszerű elképzelés süket fülekre talált.

1940 őszén nagymértékű visszaesés mutatkozott a tanulók létszámában is. A brassói katolikus gimnáziumban 155-en tanultak az előző évi 218 növendékkel szemben. A brassói leánygimnázium tanítványainak száma 142-ről 97-re, a katolikus tanonciskoláé 248-ról 82-re, a református leánygimnáziumé pedig 133-ról 77-re esett vissza. A tanulók elvándorlása miatt a brassói unitárius elemi iskola nem kezdhette meg működését. A Szörény megyei magyarság 25%-a hagyta el korábbi otthonát és költözött Magyarországra. A megyeszékhelyen, Lugoson a római katolikus iskola 137 leánytanulója 99-re fogyatkozott, a református iskola tanulóinak száma 101-ről 77-re csökkent. A lugosi népiskolákból tehát a tanulók 26%-a (62 fő) távozott a bécsi döntés után.⁷¹ 1941. júliusi adatok szerint mintegy kétezer dél-erdélyi magyar középiskolás tanult Észak-Erdélyben. Az 1940/41-es iskolai év végén Dél-Erdélybe hazatért magyar diákokat a román hatóságok összeszedték, tekintet nélkül a gyermekek korára. Így 8–18 éves gyermekeket is hadbíróság elé állítottak Temesváron. Augusztus elején 65 magyar gyermeket idéztek be, végül a román hadbíró őrnagy hosszabb figyelmeztetés és fenyegetés után elbocsátotta őket.⁷²

A menekült főiskolai és egyetemi hallgatók számáról több adat áll rendelkezésünkre. A Menekültügyi Bizottságnál csak 6-an jelentkeztek, róluk gondoskodtak is. Bíró István, a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók elnöke szerint viszont 1940. szeptember 26-ig mintegy 200-an jelentkeztek hivatalában, akik panaszkodtak, hogy sem szállásuk, sem élelmezésük nincs biztosítva. De nemcsak a dél-erdélyi magyarok menekültek. Két, a iasi egyetemen jogi minősítésű oklevelet szerzett bukovinai ifjú érkezett Magyarországra, akiknek szülei még 1907-ben a Szent László Társulat megbízásából kerültek Kassáról a bukovinai székhelyekhez tanítóknak. Egyiküket Budapestre vitték tanulmányútra.⁷³ A kolozsvári egyetem Diákvédő Hivatala az 1940/41-es tanév I. félévében 180 dél-erdélyi és óromániai menekült egyetemi hallgatónak folyósított segélyt, a II. félévben a fentiekén kívül újabb 50 hallgatót segélyeztek.⁷⁴ Más adatok szerint az 1940/41-es tanévben 250, 1941/42-ben 148 diákot, 1942. október 19-i adatok szerint 104 hallgatót segélyeztek. Időközben érkezett újabb 12 menekült diák. A segélyezették számának apadása jórészt azért következett be, mert közülük mindazokat törölték, akik nem mentek vizsgázni, vagy vizsgájuk nem sikerült.⁷⁵ A kolozsvári református teológián 1943 őszén 61 hallgató közül 19 volt dél-erdélyi, tehát a tanulók egy-

harmada. Voltak közöttük olyanok is, akik csak a testükön lévő ruhával érkeztek Magyarországra, vagy mert nem is próbáltak nagyobb csomagot hozni magukkal, vagy pedig mert a határon mindent elvettek tőlük.⁷⁶

Újabb nehézséget jelentett, hogy a román hatóságok számos iskolaépületet lefoglaltak Dél-Erdélyben. A Kolozsvárról 1940 őszén elköltözött román Kereskedelmi Akadémiát a román hatóságok a brassói magyar tannyelvű római katolikus gimnázium épületében helyezték el.⁷⁷

A Kolozsvárról távozó román egyetem számára Nagyszebenben lefoglalták az ottani Ferenc-rendi zárda épületét, amelyben magyar tannyelvű leánygimnázium, elemi, óvoda, tanítóképző és felső kereskedelmi iskola működött. Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspök október 22-én írásban folyamodott az illetékes minisztériumhoz, kérve a rendelet visszavonását. A Népközösség nagyszebeni tagozatának elnöke Bukarestbe utazott a helyzet tisztázása érdekében.⁷⁸

Ion Antonescu 1940. november 9-én ígéretet tett a Magyar Népközösség vezetőinek az elrekvirált iskolaépületek ügyének kivizsgálására, ígéretét azonban nem váltotta valóra.

1941 januárjában újraindultak a magyar–román tárgyalások, megegyezés azonban csak az optálás ügyében született. 1941. március 26-án Ion Antonescu megígérte Gyárfásnak a dél-erdélyi magyarság jogainak biztosítását.⁷⁹

Az erdélyi magyarság jogfosztottságát bizonyítja, hogy a magyar nyelv használata nyilvános helyeken tilos volt, sőt még a vasúti állomások jegypénztárain is ott volt a felírás, hogy csak románul szabad beszélni. 1941. február 8-án újra engedélyezték a magyar nyelv használatát, 1941. június 9-én azonban a magyar nyelven történő telefonálás tilalmát rendelték el, június 10-e és 15-e között a helyi hatóságok a felsőbb rendeletekre hivatkozva egységesen megtiltották a magyar beszédet az utcán, hivatalokban, nyilvános helyeken, kocsmákban, vendéglőkben, július 1-jén az új cenzúrarendelet pedig a magyar nyelvű levelezést tiltotta meg.⁸⁰ Július 15-én egy belügyminisztériumi rendelet újból engedélyezte a magyar nyelv használatát nyilvános helyiségekben. A rendelet visszavonását nagymértékben elősegítette Groza Péter magatartása, aki július elején tért vissza Észak-Erdélyből Romániába, és nagyon kellemesen meglepődött azon, hogy Magyarországon mindenki kénye-kedve szerint, sőt feltűnő módon is használhatja a román nyelvet, anélkül, hogy ezen bárki is fennakadna.⁸¹ Nagy Jenő, Márton Áron püspök titkára azonban szeptember elején közölte, hogy a tilalmi rendelet állítólagos visszavonása után sem szabad magyarul írni és telefonálni. Szeptember 27-én a bukaresti rádió bementa, hogy megengedik a magyar nyelvű levelezést,⁸² azonban 1942 októberében Nagy József bukaresti követ arról panaszkodott a Bukarestbe látogató Hosszu Gyula és Rusu Sándor püspököknek, hogy Dél-Erdélyben a magyar nyelv használatát továbbra is akadályozzák a távbeszélő és levélforgalomban.⁸³ Az egyetlen magyar nyelvű lap, a temesvári *Déli Hírlap* csak 1941. március 19-től jelenhetett meg.⁸⁴ A magyarság számára csak a naptár, a kalendárium tartotta fenn az írott anyanyelvet. Brassóban „az egyetlen magyar könyves-

bolt polcai üresen tátonganak. Ahol azelőtt Móricz, Babits, Illyés, Erdei, Szabó Dezső, Márai, Cs. Szabó könyvei között válogathattunk, most poros írószerek árványlanak, hiszen a magyar könyv utolsó szálíg kifogyott, s valahogy az is az érzésem, hiába is tartanák, alig akadna ma vásárlója. Még az írószereket se keresik, mintha csak kihaltak volna a magyar iskolások⁸⁵ – tárja elénk a helyzetet Méliusz.

A bécsi döntéskor sikerült ugyan Nagyenyedre lehozni a kolozsvári Minerva tankönyvállományának egy részét, ez főképp a középiskolák szükségletét valóban jó ideig el is látta, de a gyorsabban rongyolódó elemi iskolai tankönyvek pótlására azonnal gondolni kellett. A római katolikus egyház temesvári nyomdájában régi tankönyveket jelentetett meg új kiadásban az elemi iskolai tanulók számára, a református egyház pedig 1941 őszén a Bethlen Nyomda felállítása után látott hozzá a tankönyvek kiadásához. A Bethlen Nyomda első kiadványa az Erdélyi-Nemes, *Betűerdő* című, teljesen új ábécé- és olvasókönyv volt, azt hamarosan követte a többi elemi iskolai tankönyv is. A középiskolai tankönyvek közül csak a Szathmáry-Zalányi-féle *Növénytan* jelenhetett meg, a magyar tankönyvek kiadása engedélyezés hiányában késett.⁸⁶ Az Alsó-Fehér megyei prefektus úgy találta, hogy az ábécés könyvben található színes ábrázolások a magyar nemzeti színeket tartalmazzák, ezért előterjesztést tett a katonai cenzúrahivatalnak a könyvek elkobzására. A hír hallatára Pogány Albert, a Bethlen Kollégium igazgatója Nagy Ferenc püspökhelyettessel Bukarestbe utazott, hogy megkísérelje a tiltó rendelkezés visszavonását. Amint később kiderült, a Propagandaügyi Minisztérium már elrendelte a kész tankönyvek elkobzását, amit az utolsó pillanatban sikerült megakadályozni a közbenjárásra felkért Hatieganu Emil, az észak-erdélyi románok vezetőjének segítségével. Ennek a közbenjárásnak köszönhető, hogy a tankönyvek rövid ideig forgalomban voltak. 1942 májusában azonban már a Nemzetnevelésügyi Minisztérium szólította fel az egyházi főhatóságot, hogy haladéktalanul vonja ki a tankönyveket a forgalomból, s így ismét tankönyvek nélkül maradtak a dél-erdélyi református elemi iskolák.⁸⁷ Gh. Parau tanfelügyelő 1942. október 8-án meglátogatta a hátszegi (Hunyad megye) római katolikus elemi népiskolát, s az iskola könyvtárából kitiltott 24 darab ifjúsági könyvet. A veszélyesnek minősített művek között voltak például Benedek Elek gyermekregényei.⁸⁸

1941. január 31-én elhunyt Málnássy Károly (1880–1941), a nagyenyedi Bethlen Kollégium főgimnáziumi tanára és igazgatója, aki betegsége miatt már másfél éve szabadságon volt. A kollégium egykori növendéke később nevelői munkássága során a Bethlen Gábor-i gondolatot tette magáévá: „nemcsak ismeretszerzést nyújtson az iskola, hanem főként a lélek nemesítését szolgálja.”⁸⁹

1941-es egyházi kimutatások szerint 9 óvoda (5 római katolikus, 3 római katolikus tagozatos, 1 református); 57 római katolikus teljes, 7 római katolikus tagozati és 118 református iskola volt Dél-Erdélyben.⁹⁰ Az unitáriusoknak a bécsi döntéskor 10 településen működött iskolájuk Erdély déli felén: Magyarorszáton (Kolozs megye), Bethlenszentmiklóson, Dicsőszentmártonban, Haranglábán,

Küküllődombón, Magyarsároson (Kis-Küküllő), Alsófelső-szentmihályon, Mészkon, Szinden (Torda-Aranyos), Magyarzsákodon (Udvarhelyszék). A szindi iskolának nem volt nyilvánossági joga, a magyarzsákodi iskola pedig azért került nehéz helyzetbe, mert Péterffy Mihály lelkész a román csapatok miatt állását elhagyni kényszerült, és magyar területre ment. Ott a bözödújfalusi unitárius egyházközség élére került. Helyébe az egyházi főhatóság Szathmáry Géza volt aranyosgyéresi lelkészt nevezte ki. Az új lelkész 1940. december 22-én foglalta el helyét. Ugyanakkor az „énekvezér”-tanító is távozott. A lelkész helyben maradt neje látta el a tanítást, amíg új megfelelő helyettesről gondoskodni lehetett Nagy Irénke tanárnő személyében.⁹¹ Az előző román kormány Lupény-Vulkán, Petrozsény (Hunyad), Ádámos (Kis-Küküllő) településeken, valamint Brassóban új unitárius iskolát engedélyezett. Aranyosrákos és Bágyon településeken új felekezeti iskola állításához a minisztérium elvben hozzájárult. A komjászegi (Torda-Aranyos) iskola engedélyezése folyamatban volt.⁹² A brassói iskola – mint ahogy fentebb kiderült – a tanulók elvándorlása miatt nem tudott megnyitni. A komjászegi iskola építését alighogy befejezték, a falu románsága a román pap és tanító biztatására éjszaka megbontotta az épület két sarkát, és a téglákat kihajította az úttestre. Ezt követően a magyarság éjjelente vasvillával őrizte az épületet, és úgy építették újra. Ezután azonban a hatóság községházának foglalta le az iskolát.⁹³ 1940 őszen végül csak a lupényi és petrozsényi iskola nyílt meg.⁹⁴ Az unitárius iskolák közül legelőször a szindit szüntették meg, majd a lupényi következett, s 1941 januárjában már a bethlenszentmiklósi is a bezárás veszélye fenyegette.⁹⁵ Az iskola végül nem szűnt meg. A petrozsényi és bethlenszentmiklósi iskolában azonban nem volt tanító, így egy-egy lelkész oktatott.⁹⁶ Evangélikus elemi iskolák Brassóban, valamint a barcasági csángók között Csernátfaluban, Hosszúfalu-alszegen és Hosszúfalu-fűrészmezőn voltak. Csernátfaluban a reformáció korától működött iskola. 1919-ben a román állam átvette az iskolát, de sikerült 3 tantermet visszaszerezni, és újraindítani az intézményt. Brassóban és Hosszúfalu-ban a 17. században már működött iskola. Hosszúfalu-alszegen csak 1938. október 30-án nyílt meg az elemi iskola. (1919 és 1928 között Hosszúfalu-ban működött az evangélikusok egyetlen algimnáziuma.) A brassói egyházmegye négy iskolájában 1941-ben 408 gyermek tanult, míg 1600 evangélikus magyar gyermek állami iskolába járt. Ezenkívül a Szeben megyei Oltszakadátan is magyar evangélikus iskola működött. (A szakadati magyar evangélikus egyházközség csak 1942 áprilisában vált ki a német evangélikus egyház kötelékéből, és csatlakozott a magyar evangélikus egyházkerülethez.) A községben már a 16. században működött magyar iskola. 1885-től 1919-ig a megnyílt magyar állami iskola miatt az evangélikus magyar iskola szünetelt. 1919-ben az állami iskola román nyelvűvé vált, s így Bíró László lelkész újraszervezte a felekezeti iskolát. Simonyifalván (Arad megye) 1940 decemberében kértek engedélyt evangélikus iskola működtetéséhez. Az engedélyt nem kapták meg, viszont 1941. május 25-én új templomot szenteltek a településen. Csernátfaluban 1942. május 1-jén napközi otthon nyílt. 1942. május 3-án az aradi egyházközség évi rendes közgyűlé-

sén elhatározták, hogy új evangélikus iskolát létesítenek Aradon. A hívők adományából és az egyház régebbi, kisebb alapjaiból megteremtették a „Frint Lajos iskola-alap”-ot,⁹⁷ melynek összege 115 ezer lei volt, s ez a megindult adakozás folytán állandóan nőtt. Az iskola azonban nem nyílt meg. Ezenkívül 13 dél-erdélyi helységben működött evangélikus vasárnapi iskola. A halmágyi (Nagy-Küküllő) vasárnapi iskola 1940 decemberében nyílt meg.⁹⁸ A református egyháznál is meg volt szervezve a vasárnapi iskola. A római katolikusok és unitáriusok hasonló kísérleteit azonban a román hatóságok elutasították.⁹⁹ Az árapataki (Háromszék) református vasárnapi iskola 6 növendékét 1941 májusában a helyi rendőrség beidézte és fogva tartotta azon ürügy alatt, hogy a gyermekek az iskola helyiségében levő képeket és térképeket megrongálták. A vizsgálat során a gyanúsítottakat még két ízben tartották huzamosabb ideig fogva.¹⁰⁰

Ezenkívül 6 polgári iskola (négyosztályos gimnázium): Gyulafehérvárt (Irg. Növ. 1896),¹⁰¹ Brassóban (Szt. Fr., 1875), Nagyszebenben (Szt. Fr., 1893), Petrosényben (Szt. Fr., 1905) (mindegyik római katolikus, leány), [Aradon (1916, Miasszonyunkról elnevezett Iskolanővérek, leány), Temesváron (1882, r. k. leány), Lugoson (1891, minorita, leány) tagozatként], Temesváron (1920, r. k., fiú), Brassóban (1919, ref., leány); 4 elméleti líceum (nyolcosztályos főgimnázium, 1940 szeptemberében Romániában megszüntették az 1928-ban létrehozott hétosztályos iskolatípust, s visszaállították a középiskolák 8. osztályát): Aradon (1745, minorita), Brassóban (Erdélyi Római Katolikus Status, 1837), Gyulafehérvárt (1579), (mindegyik római katolikus fiú), Nagyenyeden (1622, ref., fiú); 2 tanítóképző: Nagyenyeden (1853, ref., fiú), Nagyszebenben (1892, Szt. Fr., leány); 3 kereskedelmi líceum: Nagyszebenben (1935,¹⁰² Szt. Fr., leány), Brassóban (1938,¹⁰³ ref., fiú), és Brassóban 2 évfolyamos református leánykereskedelmi tanfolyam; 2 papnevelő intézet: Gyulafehérvárt (1753, r. k.) és Nagyenyeden (1941, ref.) állt a magyarság rendelkezésére. Ezenkívül működött még a '30-as években alapított csombordi téli gazdasági iskola a nagyenyedi református kollégium épületében, és Radnóton a római katolikus gazdasági iskola. A Szászvároson 1560 körül alapított és a románok által megszüntetett kollégium helyén 1928-tól működött a Kun Kollégium Árvaháza.¹⁰⁴ Bethlen Bálint, a dél-erdélyi református egyházkerület főgondnoka szívügyének tekintette az Árvaházat. Ő maga elvállalta néhány árva eltartásának és taníttatásának költségeit.¹⁰⁵ Az Árvaház 1940 őszén kiköltözött a régi kollégiumi épületből az elemi iskola egyik szárnyába és a telekkel éppen szomszédos volt tanári lakásba, mert épületét kórház céljára bérbe adták. A bécsi döntés után 30 gyermek Észak-Erdélyben maradt, s így az Árvaház növendékeinek száma leapadt 48-ra, közülük 44 volt elemi iskolás. Az Árvaház mellett működött a Hunyad megyéből az iskolába járó gyermekek internátusa, velük együtt 64 gyermeket helyeztek el.¹⁰⁶ Brassóban Szeretetház (1918) és református ipari tanonciskola állt fenn.¹⁰⁷ 3 árvaház volt a katolikusok tulajdonában: az aradi árvaházban 14 gyermeket,¹⁰⁸ a szebeni Terézianum Árvaházában (1919) szintén fiúkat helyeztek el, Hátszegen a Ferenc-rendi Nővérek Leányárvaháza működött.¹⁰⁹ Temesváron kettő (1939), Brassóban és Aradon

(1939) egy-egy katolikus tanonciskola állt fenn.¹¹⁰ Ez utóbbi intézmények jelentősége azért volt nagy, mert a dél-erdélyi magyarság nagy része iparos és munkás rétegből származott, ellentétben Észak-Erdély főleg földműves magyarságával.¹¹¹ Márton Áron támogatta a Terézianumban lévő inasotthont és az inasok elhelyezését.¹¹² A románok azonban megakadályozták, hogy a magyar iparosok iparendélyt kapjanak, a tanoncok tanonclevelet szerezzenek, majd mestervizsga elé állíttassanak, s nem hagyták jóvá a tanoncszerződéseket sem.¹¹³

Összehasonlításképpen: az észak-erdélyi egymillió románáéknak csupán 1 kereskedelmi középiskolai tagozata (1941-ig), 1 tanítóképzői tagozata, 1 polgári iskolája, 4 gimnáziuma (illetve gimnáziumi tagozata), viszont 3 egyházi tanítóképzője, 3 teológiája, 1 kántorképző iskolája és 1 háztartási iskolája volt. A középfokú intézmények és teológiák száma tehát nagyjából egyenlő volt. 1940 után Észak-Erdélyben az érettségi vizsgát mindenki anyanyelvén tehette le, Dél-Erdélyben viszont a felekezeti magyar gimnáziumok abszolvensei minden tárgyból román nyelven voltak kénytelenek vizsgát tenni. Sűrűn látogatták az állami ellenőrök a magyar középiskolákat. Nagyenyeden például 1941. szeptember 17–18-án, november 6-án, december 12-én, 1942. május 5–6-án, augusztus 18–19-én is megjelentek.¹¹⁴ Amíg az észak-erdélyi románok 22 óvodával rendelkeztek,¹¹⁵ addig a dél-erdélyi magyarok csak 9-cel. Az elemik tekintetében azonban feltűnő a számbeli különbség: az észak-erdélyi románok mintegy 1200 népiskolájával szemben a dél-erdélyi magyarok számára csak mintegy 190 népiskolát tarthattak fenn a felekezetek, de 1944-re ezek száma is jelentősen csökkent. Amíg az észak-erdélyi román iskolákban csak a magyar nyelvet kellett tantárgyként tanulni, addig a dél-erdélyi magyar iskolákban a román nyelvet, történelmet, földrajzot és alkotmánytant is románul tanították, így ezek az intézmények gyakorlatilag vegyes tannyelvűek voltak, s a magyarságnak tulajdonképpen egyetlen tisztán magyar nyelvű intézménye sem volt. Amíg az észak-erdélyi románok iskolái állami intézményekként működtek, addig a dél-erdélyi magyar iskolák a hitfelekezetek kezén voltak, s így az iskolafenntartás költségei az egyházra hárultak. A román pénzügyi hatóságok ráadásul a dél-erdélyi magyar egyházi iskolákra úgynevezett illeték-egyenérték adót vetettek ki, amely egyes intézményeknél több százezer leire rúgott. 1943-ban a nagyenyedi kollégiumra 913 ezer leit róttak ki,¹¹⁶ pedig a református egyház vezetői 1941. március 11-e és 16-a között Bukarestben folytatott tárgyalásaikon ígéretet kaptak arra, hogy az egyházi és iskolai intézmények az illeték-egyenérték adó alól mentesek lesznek.¹¹⁷ A nyilvános joggal nem rendelkező felekezeti iskolák nemcsak hogy nem kapták meg a törvény szerint nekik járó községi adó 14%-át, hanem az 1942. májusában kelt 100.353/942. számú miniszteri rendelet előírta, hogy még hozzá is kell járulniuk a román állami iskolák fenntartásához. Brassóban négy, magyar nyilvánossági joggal nem rendelkező felekezeti iskola működött. (Ezek közül az egyik a református felső kereskedelmi iskola volt.) Míg 1941-ben a négy iskola hozzávetőleg 8 ezer leit fizetett vizsgadíj fejében, 1942-ben 66 681 lejellel terhelték meg. A rendelet előírta, hogy a fenti összeg 15%-át a román állami iskola kapja meg.¹¹⁸

Az állami magyar elemi iskolák, illetve tagozatok száma igen csekély volt. A bécsi döntés után az állami iskolai magyar tanítók döntő többségét sietve áthelyezték Észak-Erdélybe, s helyükbe román tanítókat helyeztek. Temesváron 3 magyar elemi iskolát tartottak nyilván, de csak egyetlen tanító maradt, aki magyarul tanított.¹¹⁹ A közoktatásról szóló törvény ugyan előírta, hogy azokban a községekben, ahol a lakosság nem román, ott a tanítás a kisebbségek nyelvén is folyhat, de a rendelkezést nem tartották be. Temes-Torontál megyében összesen 20 iskolában (állami iskolák 15%-a) volt magyar tagozat, ahol a megye 6 ezer magyar tanköteleséből 2400 tanult anyanyelvén, de mindössze 18 magyar nemzetiségű tanító jutott rájuk. 110 iskolába (85%) járt 3600 tanuló, ahol román tanítók románul tanítottak. Így a gyermekek 60%-a nem részesült magyar nyelvű oktatásban. Ugyanakkor a 9 ezer német tanulónak csak 2%-a nem tanulhatott anyanyelvén. Amíg 1 magyar tanítóra 333 magyar tanuló esett, addig 1 német tanítóra csak 40 fő. Végvár községben 40-45 katolikus magyar gyermek a román állami iskolába volt kénytelen járni, amelyet mindössze 4 román tanuló számára tartottak fenn. Jogos igény lett volna tehát egy magyar tagozat. Keresztesen katolikus magyarok laktak, de a román iskolaigazgató megbénította a magyar oktatást. Magyarszentmártonban 104, Öregfaluban mintegy 50, Rékás községben több mint 100, Gizellafalván több mint 40, Balsán 40-50, Janován 30, Nádas községben és Sztancsófalván számos magyar gyermek számára nem volt biztosítva az anyanyelvi oktatás. Ótelek magyarlakta községben állami iskola volt, folyt benne tanítás, de az eredmény nem volt kielégítő. Medvesen ugyan 1939-ben megnyílt a magyar tagozat, de román tanítóval. Aurélházán mintegy 100 iskolaköteles számára 1939-től működött magyar tagozat, de az iskola segítségre szorult még. Szörény vármegye öt községében működött magyar-román tannyelvű állami iskola: Bodófalván, Igazfalván, Szapárfalván, Bunyaszegszárdon, Ligetisen. Ezekben az iskolákban azonban csak három magyar tanító működött: Igazfalván egy, Szapárfalván kettő. A magyar lakosú Bunyaszegszárdon 1936-tól a tanítók román anyanyelvűek voltak, s bár az iskola magyar tagozatú volt, már az I. osztálytól kezdve román nyelven tanították a 29 növendéket a magyar írás és olvasáson kívül, s a magyar nyelvet csak kiegészítő nyelvnek használták. Facsádon a román állami iskolának magyar tagozata román nemzetiségű tanítókkal működött. Orsova, Nőrincse, Begamonostor, Vásáros, Bálinc, Ferdinánd településen, ahol a magyar anyanyelvű tankötelesek száma meghaladta a törvényesen előírt létszámot, nem volt magyar tagozat. A Magyar Népközösség az 1940/41-es tanév elején 8 községbe kért elemi iskolai tagozatot, de eredménytelenül. A megyeszékhelyen, Lugoson, a magyar tanítási nyelvűként kimutatott állami elemi iskolánál, ahová az 1939/40-es tanévben 204 magyar gyermek járt, egy magyar nemzetiségű tanító sem működött. Arad megye 44 községében, ahol nagyobb számban éltek magyar tankötelesek, 6023 magyar gyermek tanult anyanyelvén. Közülük 4036-an jártak a 34 magyar tagozatú állami iskolába, de mindössze 22 magyar tanerő esett rájuk. 409 gyermek beiskolázatlan maradt, amely magas szám, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy csak 9 községből vannak erre vonatko-

zó adataink.¹²⁰ A szentannai és románpécskai magyar szülők magyar tagozatok felállítására érdekében küldött beadványai eljutottak a minisztériumhoz, de ez nem hozott eredményt. A Dezsőházán megszervezett második tanítói állás okleveles tanítónőjét a minisztérium öt hónap után elbocsátotta.¹²¹ A Kolozs megyei Magyargyerőmonostoron és Magyarvalkón a magyar nyelvet a román iskolában nem tanították, pedig a lakosság 26 (404 fő), illetve 44%-a (622 fő) magyar nemzetiségű volt. A gyermekek csak annyit tudtak magyarul, amennyit odahaza szüleiktől tanultak.¹²²

1941 tavaszán Kajtsa Dénes marosludasi (Torda-Aranyos megye) állami tanítót, aki nemzedékeket nevelt fel, az iskola román igazgatója hét társával együtt a növendékek szeme láttára súlyosan bántalmazta. Annak ellenére, hogy a Német–Olasz Vegyesbizottság háromszor vette fel az esetről a jegyzőkönyvet, semmiféle jogorvoslás nem történt. A román állami igazgató tovább működött az iskolában, míg Kajtsát a radnóti római katolikus egyházi iskolából is kidobták.¹²³ 1941. április elején Stojadinovics Sándorné sz. Douszky Piroska Ómoldva községbeli (Krassó-Szörény megye) román állami iskolai magyar nemzetiségű tanítónőt Tirgu-Jiuba internálták.¹²⁴

A román Kultuszminisztérium 1941. június 19-én 26.626/41. szám alatt kelt rendelete az állami iskolákban még működő magyar tanerők elbocsátásáról és pótlásáról intézkedett.¹²⁵ Ennek ellenére még ezt követően is működött néhány magyar tanító. A román Közoktatásügyi Minisztérium 299.344/1942. számú rendeletére a brassói tanügyi felügyelőség 1942. március 17-én azonban körrendeletet adott ki az összes Brassó megyei magyar nemzetiségű állami tanítóhoz, mely szerint át vannak helyezve ókirályságbeli iskolákba, s felhívta őket, hogy azonnal jelentkezzenek új állomáshelyükön. Ez Brassó megyében 7 magyar tanítót érintett, köztük két házaspárt. A férjeket és feleségeket külön községekbe helyezték át. A tanítók egyébként korábban az államosított felekezeti iskolák átvételével kerültek saját akarataik ellenére román állami szolgálatba. Az áthelyezés azért volt meglepő, mert közvetlenül a tanév befejezése előtt került rá sor. Csak egy brassói tanítónőről tudunk, aki eleget tett az áthelyező rendeletnek. A többiek valószínűleg nem, így büntetésük hivatalvesztés lett, helyükre román tanítók kerültek. Más megyében nem történtek hasonló lépések, de ennek az is az oka, hogy másutt már alig voltak magyar nemzetiségű állami tanítók.¹²⁶ 1944 februárjában a brassói konzulátus területén az állami iskoláknál már csak öt magyar tanító működött, azonban valamennyien románul tanítottak. Az aradi konzulátus területén 28 állami magyar tanító közül csak 13 tanított magyar tagozatban.¹²⁷

Közben nekiláttak a még meglévő állami magyar tagozatok megszüntetéséhez is. A román Kultuszminisztérium 1941. június 19-én 26.626/41. szám alatt kelt rendeletének 2. pontja kimondta, hogy az állami iskolákban magyarul ezentúl nem szabad beszélni. A kisszámú magyar tagozatú állami iskolákban tehát nemcsak magyarul tanítani, hanem magyarul beszélni sem volt szabad.¹²⁸ Györgyfalván, mely Kolozs megyének Dél-Erdélyben maradt részén feküdt, megszüntették a magyar tanítást, s ha valamelyik gyermek magyarul mert szólni, minden

szóért 2 lei vagy egy tojás büntetést kellett fizetnie.¹²⁹ A Temesvár melletti Magyarszentmárton színmagyar községben a román tanító azt is megtiltotta a magyar gyermekeknek, hogy otthon szüleikkel magyarul beszéljenek. Ennek ellenőrzését a román iskolásokra bízta; ha megtudta, hogy a magyar gyermek otthon magyarul beszélt, azt elverte.¹³⁰ Azonban még ezután is működött néhány magyar tagozat, de nemsokára ezek sorsa is megpecsételődött. Arad megyében a zimándújfalui és zimándközi iskolában 1942. április 20-án megjelent a román segédtanfelügyelő, és kikötötte, hogy a magyar tannyelvet csak első és második osztályban használhatják, de csak román szavak és szöveg magyarázatára. Annak ellenére, hogy a tanulók kivétel nélkül magyarok voltak.¹³¹ Aradon két magyar tagozat működött, a Kapa utcai tagozat élére azonban 1942 őszén egy menekült román tanítót neveztek ki igazgatónak, aki ugyan tökéletesen beszélt magyarul, de gyűlölte a magyarságot, és első intézkedése az volt, hogy kollégáját egy másik iskolához helyeztette át. Ezt követően a tanítás kizárólag román nyelven folyt. Ez alól kivételt csupán a hittanórák képeztek, melyeket a minorita és református hitoktatók magyarul tartottak.¹³² A magyar tagozatok sorsát egy 1942. szeptember 20-i rendelet pecsételte meg végleg. Eszerint az állami iskolákban kizárólag ún. monopolizált (szabványos) tankönyveket lehetett használni. Tekintettel arra, hogy az addig kiadásra került ilyen jellegű tankönyvek román nyelvűek voltak, a rendelet végrehajtása a magyar nyelvű oktatás megszüntetését jelentette a dél-erdélyi állami iskolák még működő magyar tagozataiban is.¹³³ A megmaradt magyar tanítók számából arra következtethetünk, hogy a magyar tagozatok száma 1944 elejére körülbelül 10-re apadt, de ezekben is román nyelvű tankönyveket használtak. Ennek ellenére 1943 őszén a román főkonzul azt állította, hogy 98 magyar tagozat működik.¹³⁴

Megtiltották a magyar beszédet a román gyermekek számára is. Petre Salcudeanu író, aki iskoláséveit Brassóban töltötte, így idézte fel emlékeit ezzel kapcsolatban:

Emlékszem, hogy az iskolában – azt hiszem, negyedik vagy ötödik elemista lehettem – román beszédembe magyar kölcsönszavakat kevertem. Iskolámban magyar gyermekek is tanultak, szünetekben magyarul beszéltem velük. Többször is figyelmeztettek már 1939 előtt is, hogy kerüljem a magyar kifejezéseket. Hamarosan észre kellett azonban vennem, hogy 1939 után, de főleg a bécsi döntés után ezek a tanácsok egészen más színezetet kaptak. Addig csak azt mondták, hogy román beszédemben ne használjam például a magyar *ujjas* szót, azután azonban megtiltották, hogy egyáltalán megszólaljak magyarul. Ugyanazok a gyermekek, akik addig ugyanabban az utcában, ugyanazon az udvaron, ugyanannál a homokhalomnál játszottunk, a végén már nem is köszöntünk egymásnak, anélkül, hogy tudtuk volna, miért haragszunk.¹³⁵

A Kárpátokon túl élő magyarság egyetlen iskolája a bukaresti református elemi iskola volt. Az intézmény három részből állt: egy hétosztályos központi isko-

lából, valamint egy-egy négyosztályos déli és keleti iskolából.¹³⁶ Az 1941/42-es tanévben a szegény, és az iskolától távol, a város szélén lakó magyar gyermekek tanulását elősegítendő, az iskola pénztára havonta 15 tanuló villamosbérletét váltotta meg, és több pohár ingyen tejet osztott szét. Villamosbérlet hiányában ezek a gyermekek a magyar közösség számára szinte biztosan elvesztek volna.¹³⁷ 1937-ben 190 tanulója volt az intézménynek.¹³⁸ 1939-ben 294, 1940-ben 111 növendék iratkozott be.¹³⁹ 1942-ben már csak 65 (28 református, 20 római katolikus és 17 evangélikus) tanuló,¹⁴⁰ 1945-ben pedig már csak 40 növendék látogatta az iskolát. A bécsi döntés előtt még 8 tanerővel működött, 1940-ben 4-gyel, 1942-től már csak 2-vel.¹⁴¹ A növendékek és a tanítók számának apadása az elvándorlással állt összefüggésben. 1941 elején a *Magyar Értésítő* jelentette Bukarestből, hogy közel 60 ezer azoknak a bukaresti és óromániai magyar reformátusoknak a száma, akik Erdélybe visszaköltöztek. Az óromániai református egyházközségek gyülekezeteinek kétharmada távozott el, s a kisebb lélekszámú gyülekezetekben (mint például Galati, Constanta, Pitesti, Moreni) alig maradt pár család. 1940 őszén a növendékek és a tanítók hiánya miatt nem nyithatta meg kapuit két óromániai magyar református iskola,¹⁴² a galati és a brailai. Az egy tanerőre foglalkozott ploiesti református iskola egy ideig még működött.¹⁴³ Az andrásfalvi református iskola 1941-ben, a bukovinai székelyek hazatelepülésekor értelemszerűen megszűnt. A bukaresti evangélikus vasárnapi iskola, melyet a Brassó vidékéről egykor kivándorolt csángók egyházközsége tartott fenn, 1940 őszén 12–20 taggal működött.¹⁴⁴ Lőrinczy Géza bukaresti unitárius lelkész, miután a bécsi döntés következtében hívei nagy részben elhagyták a román fővárost, felszámolta az unitárius egyházközséget, ahol éveken át lelkes missziós munkát végzett, s maga is Észak-Erdélybe költözött.¹⁴⁵ A Bukarestben és Moldvában maradt több ezer magyar gyermek román iskolába járt. A bukaresti magyar gyermekeknek alig 8–10%-a tudott magyarul írni és olvasni, és több mint a fele nem bírta a magyar nyelvet olyan mértékben, hogy a felolvasott magyar szöveget megértse.¹⁴⁶ A bécsi döntés után tetőfokára hágó magyarellenes indulatokat nemcsak a dél-erdélyi magyarok szenvedték meg; egy moldvai csángó visszaemlékezése szerint „akkor ki akartak hajtani az országból. Azt mondták, magyar származatok vagyunk.”¹⁴⁷ A románok 1942 tavaszán megfenyegették a csángókat, hogy minden magyar férfit ki fognak vinni a frontra, hogy ott hadd pusztuljanak.¹⁴⁸

Dél-Erdélyben a 15 középiskola közül 10 (a magyar középiskolák 66,6%-a) a 195 319 lelket (a dél-erdélyi magyarság 44%-a) számláló római katolikus egyház tulajdonában volt, míg a közel ugyanannyi fős református közösség (191 887 fő, 43%) csak fele ennyi középiskolával bírt. Amíg a középiskolák tekintetében a katolikus egyház dominanciája érvényesült, addig a népiskoláknál az arányszám éppen fordított volt. Ezek azonban csak statisztikák, s ettől függetlenül az intézményekbe más vallású magyar tanuló is járt. Arad katolikus tanintézetében például a tanulók 22%-a nem volt katolikus: 127 református, 33 evangélikus, 8 unitárius tanult az iskolákban.¹⁴⁹ Ugyanakkor egy rendelet szerint minden középiskolába csak a vármegyében lakó középiskolásokat lehetett beíratni.¹⁵⁰ 1942 októberében

7 tenkei (Bihar megye) fiút a helyi hatóságok nem engedtek Csombordra utazni, akik a nagyenyedi kollégiumhoz tartozó csombordi gazdasági iskolában tanultak volna tovább.¹⁵¹ Megakadályozták a falusi gyermekek városi iskolákba való beírását.¹⁵² Egy 1941. február 20-i rendelet szerint a felekezeti iskolákba más anyanyelvű keresztény tanulók is felvehetőek voltak.¹⁵³ A rendelkezést azonban nem tartották be. A lippai Notre Dame zárda német elemi leányiskolájában 15 magyar fiúgyermek szeretett volna tanulni, a román minisztérium viszont 1943 augusztusában a kérést megtagadta. A német fiúgyermekek ugyanakkor beiratkozhattak.¹⁵⁴

A Bánságban a növendékek nem tanulhattak magyar középiskolában. A temesvári katolikus gimnáziumot (1750, piarista) megrománosították. 1920-ban sikerült ugyanott egy négyosztályos római katolikus középiskolát létesíteni Glattfelder Gyula akkori megyéspüspök személyes támogatása mellett, de a román minisztérium megvonta az iskola nyilvánossági jogát, s azt csak az első két osztály számára sikerült visszanyerni. Az iskola működését nehezítette, hogy a középiskolai osztályok növendékeinek létszámát országosan 55-ről 45-re csökkentették.¹⁵⁵ 1942-ben a román vizsgáztatók mindössze egy gyermeket engedtek át az érettségi vizsgákon.¹⁵⁶

1941-ben az Aradi Római Katolikus Főgimnázium 10 végzős növendéke közül 8-at bocsátottak érettségire, az írásbeli vizsgán 3-at elbuktattak, a szóbelire engedett 5 diák megfelelt. 1942-ben 11-ből már 9-en érettségiztek sikerrel. 1942-ben a gyulafehérvári Majláth Gimnázium 12 tanulója közül 6-ot az írásbelin, 1-et a szóbelin buktattak el, így csak 5-en végeztek sikerrel. A nagyenyedi református Bethlen Kollégiumból Gyulafehérváron érettségiző 7 diák közül 3-at az írásbelin, 1-et a szóbelin megbuktattak, így a 7 tanuló közül csak 3 érettségizhetett le. A VII. osztályos elemisták abszolváló vizsgáján olyan durván bántak a gyerekekkel, hogy többen idegsokkot kaptak.¹⁵⁷ 1943-ban a Bethlen Kollégium és a gyulafehérvári Majláth Gimnázium diákjai Déván állottak érettségire a Nemzetvédelmi Bizottság előtt. A Bethlen Kollégium diákjait mind elbuktatták, s a Majláth Gimnázium tanulói közül is csak egynek sikerült bizonyítványt szereznie.¹⁵⁸

Az Aradi Római Katolikus Főgimnázium VIII. osztályos növendékeiről készített érettségi csoportképet az 1941/42-es tanév végén kitétték az aradi főtéri divatáru-kereskedelem üzletének kirakatába. Délután nagyobb csapat állt meg a kirakat előtt, és bekiabáltak az üzlete, hogy ha nem veszik be a képet, betörik a kirakatot. Előkerült Marinescu rendőrtiszt, és lehúzatta a redőnyt, a képet pedig bevette. Indoklása szerint a képen csak magyar nyelvű felírás volt.¹⁵⁹

Aradon 6 tanintézet működött: katolikus óvoda (110 növendék), fiú és lány elemi (340 növendék), fiú tanonciskola (171 tanonc), négyosztályos leánygimnázium, nyolcosztályos fiúgimnázium (261 tanuló). A város 500 magyar tanonca közül csak 171 járt a magyar tanonciskolába. A nyilvánossági jog csak a főgimnázium első négy osztályára terjedt ki, a többi mint magániskola működött. Az elemiben a létszámemelkedés miatt megnyitandó párhuzamos I. osztály engedélye-

zését 1941 márciusában a minisztérium megtagadta. A magyar fél közbenjárt a leánygimnázium 5. osztályának engedélyezése ügyében, és egy katolikus fiúinternátus létesítését is tervbe vették.¹⁶⁰

Az iskolák fenntartása egyházi adókból történt. Ez az összeg az egyházközségi tagok elmenekülése, illetve elszegényedése folytán jelentősen csökkent. Törvényes városi iskolasegélyben az óvoda (35 ezer lei), és az elemi (25 ezer lei) részesült.¹⁶¹ 1941. július 18-án Aradon letartóztatták Návrádi Ágoston¹⁶² római katolikus elemi iskolai igazgató tanítót, mert a saját udvarán fényképezett. A temesvári hadbíróásra kísérték. 15 nap után szabadon engedték, a Kultuszminisztérium azonban megvonta tőle azt a jogot, hogy az aradi római katolikus felekezeti elemi iskolában taníthasson.¹⁶³ Feleségét egy brassói ügyvéddel együtt 1944. június 21-én a Tirgu Jiu-i internálótáborba szállították, megtorlásképpen, amiért Máramaroszigeten a magyar hatóságok letartóztattak két román egyént zsidóvagyon rejtegetéséért. A magyar szervek lépése egyébként nem volt diszkriminatív jellegű, mert magyar nemzetiségű egyén ellen is indítottak hasonló vétség miatt eljárást.¹⁶⁴

Az aradi iskolaépületeket az 1940/41-es tanév folyamán kétszer is rekvirálták. Ekkor az oktatást a Minorita rendtől, a Katolikus Körtől, a Kolping Egyesülettől, a Leánykongregációtól és magánostól kapott helyiségekben folytatták.¹⁶⁵ 1941. december 10-én katonai kórház céljára foglalták le a katolikus elemi iskola, a katolikus tanonciskola és a katolikus gimnázium épületét Aradon.¹⁶⁶ Hun Nándor kolozsvári ötödéves egyetemi hallgató¹⁶⁷ 1942. augusztus 31-én számolt be az Erdélyi Párt Országos Központjának temesvári tapasztalatairól, eszerint az Aradi Minorita Gimnáziumon kívül a Temesvári Piarista Fiúliceumot, valamint az ugyanott működő katolikus négyosztályos gimnáziumot is kitelepítették. A magyar növendékeknek ezentúl a román állami kereskedelmi iskola helyiségeiben kellett délutánonként tanulniuk. A kereskedelmi iskola 1942. nyári felújítási költségeinek felét ezért a piaristákkal fizettették. Hun Nándortól értesülhetünk arról is, hogy mivel a Magyar Népközösség nem volt elismerve mint jogi személy, illetéktelen tandíjszedés címén a bánsági Népközösség elnökét és főtítkárárt hadbírórság elé vitték.¹⁶⁸

Az iskolai épületek elvétele azonban szinte valamennyi dél-erdélyi magyar középiskolát és néhány elemi iskolát is érintett. A lefoglalásokra vonatkozó adatainkat¹⁶⁹ a táblázat foglalja össze.

Voltak még olyan dél-erdélyi egyházközségek, ahol nem iskolai, hanem más célt szolgáló épületeket (például tanítói lakás, bérház) vettek használatba. Az ugyanabban a helyiségekben működő román tannyelvű iskolákban egyébként zavartalanul folyt a tanítás, azokat nem zaklatták. A katonaság által okozott károk mértéke igen nagy volt. A Brassói Református Kereskedelmi Fiúliceumban például 147 900 leire, a segesvári református iskolában 1 millió leire rúgott. A lefoglalásokkal kapcsolatos zaklatások a tanszemélyzet idegrendszerét is rendkívüli módon próbára tették.¹⁷⁰

A magyar iskolák működését megnehezítette a német népcsoport tevékenysége is. A gyulafehérvári egyházmegyében a németek 1941. február 1-jén engedély nélkül önkényesen lefoglalták a bojczai (Hunyad megye) római katolikus iskola épületét, mely 1934 óta zárva volt a magyar tanulók hiánya miatt. A öreg plébános, mivel hívei között akadtak, akik újabban németnek vallották magukat, nem mert ellenkezni, s Márton Áronnak sem jelentette az esetet. Miután a főpap az öreg plébánost leváltotta, csak az új plébánostól értesült a történetről 1941 szeptemberében. Márton Áron úgy gondolta, hogy precedenst nem szabad teremteni, mert a magyarság meghátrálása a németeket és a románokat egyaránt felbátorítaná, s újabb iskolalefoglalások következnenek. Az új pap Márton Áron utasítására mindjárt meg is tette a szükséges lépéseket: írásban felszólította a német vezetőséget egy bérleti szerződés megkötésére, vagy ha erre nem hajlandók, az épület visszaadására. A német vezetőség nem volt hajlandó a kompromisszumra, s 1942. január 31-én német gyűlést hívott egybe, melyen a megjelent katolikus hívekkel és egyháztanácsosokkal mint „egyháztanáccsal” határozatilag kimondták az iskolaépület átadását a Német Népcsoport részére. A határozat természetesen érvénytelen volt; a határozatba beugratott katolikus hívek és egyháztanácsosok egy része a plébános felvilágosítása után szavazatát írásban visszavonta, a német vezetőséget pedig Márton Áron a plébános útján újból felszólította, hogy kössön bérleti szerződést. Arra az esetre pedig, ha ezt nem tenné meg, felkérte dr. Kolozsy Márton¹⁷¹ dévai ügyvédet, az egyházmegye jogtanácsosát, hogy a német iskola kilakoltatását törvényes úton eszközölje. 1942. március 1-jén Márton Áron tájékoztatta a brassói konzult, hogy a németek lefoglaltak egy iskolát a gyulafehérvári egyházmegyében. „Hitoktatóimat nem engedik be az iskolába. Perelni fogom őket” – mondta. Márton Áron úgy gondolta, hogy a román bíróság örömmel marasztalná el a német népcsoportot. A Magyar Külügyminisztérium intenciójára való tekintettel azonban úgy döntött, hogy pereskedni nem fog. Közben az új papnak sikerült az iskola kulcsát megszerezni, és az iskolaépületből a németeket kizárni. Márton Áron erélyes fellépésével elejét vette a németek újabb akcióinak.¹⁷² Jakabffy Elemér,¹⁷³ Kacsó Sándor és Szemplér Ferenc¹⁷⁴ a nyilvánosság előtt tiltakoztak a németek lépései ellen.¹⁷⁵

A román hatóságok is számos magyar egyházi iskolát bezártak. 1942-ben 3 római katolikus iskolát megszüntettek azzal az ürüggyel, hogy a tanulók létszáma nem éri el a 20-at: a nagyváradi egyházmegye területén a tenkegörbEDI iskolát március 1-jén a csendőrség bezárta, a tanítónőt erőszakkal eltávolította. Így már csak 5 római katolikus elemi maradt az egyházmegyében. A gyulafehérvári egyházmegyében a szászvárosi iskolát 1942. június 12-én, az alvincit június 23-án zárták be.¹⁷⁶ Az aradi konzul 1942. november 13-i jelentése szerint a radnai római katolikus (temesvári egyházmegye), valamint a boldogfalvai református népiskolát (dél-erdélyi egyházkerület) névelemzés ürügyén kívánják megszüntetni.¹⁷⁷ Ezt az iskolát végül nem szüntették meg.¹⁷⁸ 1942. december 4-én Balla Pál miniszteri tanácsos arról tájékoztatta Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy a román Kultuszminisztérium 205.285/1942. számú határozatá-

A lefoglalt iskola neve	A lefoglalás időpontja	Az iskolába beköltözött intézmény vagy hatóság neve
Brassói Református Kereskedelmi Fiúliceum	1940. december 1-jétől 1941. február 18-ig 1941. szeptember 10-től 1942. január 1-jéig 1942. január 1-jétől	Román Vasutak Igazgatósága IV. divíziója román katonai kórház Wehrmacht
brassói Ferenc-rendi zárda (elemi és négy osztályos leánygimnázium internátussal)	1941 szeptemberétől decemberéig	román katonai kórház
Brassói Főgimnázium	1942/43 telén	?
gyulafehérvári Irgalmas Nővérek Leányinternátusának tornaterme	1940. november 28-tól 1941. július 19-ig 1941. szeptember 2-től	a Kolozsvárról eljött Kereskedelmi Akadémia román katonai kórház
Gyulafehérvári Katolikus Főgimnázium és Internátus	1941 novemberétől 1942 októberéig	a román rendőrség kiképző osztálya
nagyszebeni Ferenc-rendi Nővérek Leányintézete (óvoda, elemi, négyosztályos gimnázium, tanítónőképző, felsőkereskedelmi)	1940 szeptemberétől 1941 márciusától 1942/43 telén	7. határvidékes-erzed román katonai kórház német-román aliszti iskola pionírlaktanya pionírlaktanya iasi menekült egyetem a Sft. Spiridon kórházal és orvosi fakultással

A lefoglalt iskola neve	A lefoglalás időpontja	Az iskolába beköltözött intézmény vagy hatóság neve
Baz internátus kb. egyharmadát, 13 termet	1943. május 1-jétől október 26-ig	katonai képzésben részesülő egyetemi hallgatók elszállásolása céljából
nagyenyedi Bethlen Kollégium	1940/41 telén	román és német katonai alakulatok
a Bethlen Kollégium Csombordon működő alsó fokú gazdasági iskolája	1941. október 1-jétől	román katonai kórház
a Bethlen Kollégium elemije és teológiája	1942. február 1-jétől	?
borbándi (Alsó-Fehér megye) katolikus elemi	1941. szeptember 8-tól	román katonaság
szászvárosi katolikus elemi	1941-től	a szászvárosi román líceum internátusa
segsvári református elemi	1941. augusztus 8-tól	román katonaság
fogarasi református elemi	1941. szeptember 1-jétől november 23-ig	fogarasi Radu Negru Állami Fiúgimnázium
dévai katolikus elemi	1942 januárjától	román csendőrség
belényesújlaki református elemi	1942. október 28-ától	belényesújlaki óvoda
nagyszébeni Bererei u. 2. sz. alatti református iskola	1940 őszétől 1942. január 23-áig 1942. február 3-ától	német csendőrség román katonai kórház

val a brassói magyar evangélikus iskola bezárását rendelte el. Bálint Mihály igazgatót és Gyerkó Anna tanítónőt állásától eltiltotta, illetve a tanítási engedélytől véglegesen megfosztotta azon a címen, hogy az iskolában a magyar történelmet a tanterv utasításaitól eltérőleg tanították.¹⁷⁹ Így már csak 4 evangélikus iskola maradt Dél-Erdélyben.¹⁸⁰

A kisebbségi oktatás sérelmére írható a magyar tankönyvek kiselejtezése, az állami magyar tagozatok megszüntetése, a felekezeti iskoláktól a nyilvánossági jog megtagadása vagy visszavonása, az egyházi iskolák megadóztatása, az épületek lefoglalása, a tanulók létszámának korlátozása, a képesítő vizsgákra jelentkezettek megbuktatása, a magyar tanítók áthelyeztetése, a magyar tanítók államsegélyének és a lelkészek tanítói engedélyének megvonása, a magyar pedagógusok katonai vagy munkaszolgálatra való behívása. A brassói konzulnak 4 magyar tanerőről volt tudomása, akiket 1941. június 15-től (tehát Románia hadba lépése előtt) 60 napos munkaszolgálatra hívtak be. Közöttük 45 éven felüliek is voltak.¹⁸¹ 1942 tavaszán és őszén olyan nagy számban hívtak be magyar férfiakat, hogy az intézkedés folytán egész magyar falvak néptelenedtek el, és a városokban is alig akadt magyar férfi. A munkaszolgálatra való behívások csak a magyar nemzetiségűeket érintette. Ahol tévedésből néhány szász vagy román is jelentkezett, ott őket hazaküldték. A munkaszolgálatosokat a bűnözőkkel együtt a frontra terelték, vagy a sárkányi, persányi, tatarani stb. munkatáborokban dolgoztatták az előírt 60 nap helyett 5-6 hónapig is, havi 200 lei bérért. Árpakásalevest kaptak élelem gyanánt, s kenyérhez egyszer vagy kétszer jutottak hetente.¹⁸² A katonai behívások a nagyvezérkar rendelete alapján történtek, amely sürgönyileg rendelte el név szerint a tanárok behívását. Minden tanárt a hadművelleti területre osztottak be, s ha történetesen ezredük nem volt a harctéren, olyan ezredkekhez helyezték át az illetőket, amelyek már a tűzvonalban voltak. A harctérre küldött tanárok nagy része nem volt kiképezve, hiszen mint családfenntartó vagy mint nemzetiségi, korábban fel volt mentve a katonai szolgálat alól. A katonai behívók a gyulafehérvári római katolikus, a brassói római katolikus és református középiskolák, leginkább pedig a nagyenyedi Bethlen Kollégium tanárait érintették. Pogány Albertnek, a gimnázium igazgatójának feljegyzése szerint 1942 márciusában a kollégium 11 tanárát sorozták be.¹⁸³ Kacsó Sándor, az *Erdélyi Gazda* szerkesztőjének adatai szerint 1941 szeptemberében Szathmáry Gyulát, októberben Szabó Mihályt, 1942 februárjában Rácz Lajost, márciusban Bakó Árpádot, Köble Józsefet, Járosievitz Zoltánt¹⁸⁴ és Pogány Albertet hívták be. Még Pécsy László iskolaorvos is megkapta a behívót, Szász Árpád tanítóképző intézeti tanárt pedig a frontra is kivitték, ahol meg is sebesült. Pogány Albertet, a gimnázium igazgatóját 1942. március 15-én hívták be, de Szász Pálnak, a Magyar Népközösség alelnökének közbenjárására hazaengedték. Június 6-án azonban újabb behívót kapott. Ezt már nem bírta elviselni, és egy juhnyáj közepén négykézláb tipegett át a román-magyar határon, hogy elkerülje az újabb katonai szolgálatot. Pedig nem kellett volna sokáig várnia. 1942. június 30-án a román és a magyar kormányzat megállapodása értelmében rendelet született, mely szerint a kölcsönös viszonos-

ság elve alapján a magyar tanárok és tanítók mentesek a katonai összpontosítás-tól még az iskolai szünetek alatt is.¹⁸⁵ A rendelkezést azonban nem tartották be. Szász Árpádot felgyógyulása után egy héttel újra kivitték a frontra. Leszerelése után is tovább zaklatták. 1943. március 7-én a brassói hadbírószágra kísérték, ott azonban felmentették.¹⁸⁶ Az enyedi tanárok közül Eilhardt Károly is a fronton maradt. Nemes János katonai szolgálatot teljesített, s a frontra vitték. Veres Istvánt behívták a 6. zászlóaljhoz. Horváth Zoltánt¹⁸⁷ is behívták katonai szolgálatra.¹⁸⁸ Benczédi Márton, a szováti két tanerős, és Pálffi Lajos a haranglábi egy tanerős unitárius iskola tanítója 1942 szeptemberében már harmadik hónapja volt a livazsényi (Hunyad megye) munkatáborban.¹⁸⁹ Gáspár Józsefet, magyarországi római katolikus tanítót még 1942. október végén sem szabadsággolták.¹⁹⁰

A katonaszökevények ügyében a brassói, a temesvári és főként a nagyszebeni hadbírószág ijesztő méretekben gyártotta az ítéleteket.¹⁹¹ Egy 1942. július 21-i rendelet 5–12 évi börtönre emelte fel a határátlépők büntetését. Az 1942. szeptember 19-i 694. számú rendelet törvény halállal és vagyoneklkobzással büntette a katonaszökevényeket.¹⁹² 1942-ben egy törvényszéken 1248 magyar ellen folytattak eljárást. Miután Dél-Erdélyben három ilyen katonai törvényszék működött, feltehető, hogy a hadbírószág alá vont magyarok száma 4 ezer körül lehetett.

A magyar papok ellen hadbírószági eljárás egész sorát indították. Ezek az eljárások általában felmentéssel végződtek, céljuk a papság zaklatása és megfélemlítése volt. Számos papot internáltak vagy rendőri felügyelet alá helyeztek, és ezzel akadályozták azt, hogy egyházi munkát végezzenek. Utazási engedélyt a magyar papok nehezen kaptak, missziós munkájukat lehetetlenné tették.¹⁹³

Dél-Erdélyben az unitárius lelkészeket érte a legtöbb atrocitás. Ennek oka az volt, hogy a román politika kezdetek óta a színmagyar területek lakosságára zúdította támadásait, s a bécsi döntés után a Romániában maradt területen Aranyosszéken élt egységes székely tömb, ahol éppen az unitárius egyháznak volt jelentős számú egyházközsége. Igaz, a szórványban élő unitáriusokra is hasonló sors várt. 1941. november 16-án a román hatóságok letartóztatták Gálfi András alsófelsőszentmihályi (Torda-Aranyos megye) unitárius lelkészt és Erdő Vilma unitárius tanítónőt, azzal vádolva őket, hogy Dávid Ferenc-ünnepélyt tartottak az iskolában. A szebeni hadbírószágra kerültek, s 4 napig raboskodtak. Désfalván (Kis-Küküllő megye) Sándor Gergely unitárius lelkészt 1941 karácsonya előtt a csendőrök elvitték, mert a templomban magyar nemzeti színű virágot találtak. Csak az ünnepekre került haza.¹⁹⁴ 1942 júniusában letartóztatták Nagy Béla székelymuzsnai (Udvarhelyszék) unitárius lelkészt. A magyar kormány retorzióval fenyegetett, ezért szabadon engedték.¹⁹⁵ 1942. június 8-án délben a tordai rendőrség őrizetbe vette Gál Miklós tordai ügyvédet, unitárius egyházi főgondnokot, és hosszabb ideig fogva tartotta. Az ürügyet az szolgáltatta, hogy ezt megelőzően Kolozsváron közönséges valuta-bűncelekmény miatt az ügyészség letartóztatott egy Bozák nevű román bankigazgatót, miután az bűnösségét beismerte. Józán Miklós¹⁹⁶ unitárius püspök 1942. november 16-án arról tájékoztatta

Kállayt, hogy a román hatóságok 4 unitárius lelkészt börtönbe vetettek. Máthé Sándor újszékelyi (Udvarhelyszék) lelkészt a brassói börtönben minden nap megverték, s vele takarították a börtön árnyékszékét. A mindennapos bántalmazások és meghurcoltatások elől 4 másik unitárius lelkész Magyarországra menekült. Buzogány Kálmán komjatszegi lelkész október 4-én szökött át a határon, és 12-én Kolozsvárt írt feljegyzésében arra hívta fel a figyelmet, hogy „ha a magyar kormány gyorsan nem talál módot arra, hogy a helyzetet változtasson, a dél-erdélyi magyarság teljesen megsemmisül”.¹⁹⁷ Kovács Lajos brassói unitárius lelkész, akit szintén rendszeresen zaklattak, 1942. október 19-én, 61 éves korában elhunyt. Kovács Lajos a brassói unitárius egyházközség szervezője, a templom, a lelkészi lakás és a kultúrház építtetője, és az 1941-ben megszüntetett *Unitárius Jövendő* című folyóirat alapítója volt.¹⁹⁸ Helyébe Fekete Lajos ürmösi (Nagy-Küküllő megye) lelkészt iktatták be.¹⁹⁹ 1943. június 3-án egy újabb unitárius lelkész szökött át Magyarországra, Veress Béla petrozsényi lelkész, aki 1940 és 1943 között 28-szor állt a román hadbíróóság és 5-ször a román polgári büntető bíróság előtt, s élete során már 4 évet ült román börtönben. 1942. június 4-én 2,5 évre ítélte a nagyszebeni hadbíróóság, mert március 15-én magyar hazafias viselkedést tanúsított. 1943. március 2-án szabadon engedték, de az újabb tárgyalás elől menekülni kényszerült.²⁰⁰ Veress Béla az 1940 ősztől indult egy tanerős petrozsényi unitárius iskola oktatója volt.²⁰¹ Elképzelhetjük, hogy növendékei milyen izgalmaknak voltak kitéve. Az unitárius iskolák száma így 9-re apadt.²⁰²

Bethlen Béla így érzekelte a dél-erdélyi magyarság közhangulatát:

Akik a rokonaink, barátaink, régi ismerőseink közül 1940–44. évek között Dél-Erdély különböző vidékeiről át-át látogattak Észak-Erdélybe, valamennyien egyértelműen, mindig azt vetették a szemünkre, hogy mi túlságosan kesztyűs kézzel bánunk a nemzetiségekkel, és nem vesszük tekintetbe azt, hogy Dél-Erdélyben nekik már csaknem elviselhetetlen az életük.²⁰³

1942 júniusában Pázsint Mózes magyarzsákodi lakost, azért mert a vonaton magyarul beszélt, a vonaton utazó csendőrök és katonák a robogó vonatból kidobták. Augusztusban Széll János magyarzsákodi lakost a román csendőrök megverték, mert a segesvári piacon magyarul beszélt. Október 14-én Sándor Mózesné, mert állítólag átjárt Magyarországra, a csendőrök Magyarzsákon megverték, két hétig ágyban feküdt. Orbán Ferenc, Birtalan Elvira, Bajnóczki Lőrincné magyarzsákodi lakosokat szintén bántalmazták. Orbán Ferencet azért, mert magyar határőrökkel beszélgetett.²⁰⁴ Mivel egy forrás egy községből 6 magyar bántalmazásáról tesz említést, feltételezhető, hogy több száz dél-erdélyi magyart ért atrocitás. Halálos kimenetelű incidensekre is van adatunk. A legsajnálatosabb, hogy sok esetben nem a román hatóságok, hanem polgári egyének voltak a tettesek. 1941. március 15-ről 16-ra virradó éjjel Kőbölkút (Kolozs megye) községben egy katonaruhás egyén több puskalövéllel megölte Lakatos Mihály 80

holdas, 58 éves gazdát. A nyomozás nem derített ki semmit.²⁰⁵ 1941. július 31-én Brassóban egy egyenruhás személy meggyilkolta Lőrincz Jánost. Dobán Szilárdot, brassói fiatalembert, a gyilkosság koronatanúját 1942-ben kétévi fogsázbüntetésre ítélték tiltott határátlépési kísérlet miatt.²⁰⁶ 1941. augusztus 21-én egy eltévedt zágoni kovácsmestert, észak-erdélyi lakost (!) a román határőrök leszúrták, miután a határtól 70 m-re, román területre vitték.²⁰⁷ 1941-ben Katona községben (Kolozs megye) Trombitás Sándor 37 éves földművest az utcán verték agyon. Gyilkosát, Koprián Simont és fiát a hatóságok nem találták meg. 1942-ben ugyanott Borbély Ferenc ötgyermekes magyar lakost a kocsmán leszárták. Gyilkosa, Triff Grigor 8 hónapot ült csupán. Kiszabadulása után azzal fenyegetőzött, hogy még 10 magyart megöl.²⁰⁸ 1942. június 9-én Sánta Lőrinc dél-erdélyi katonaszökevény a határtól 80-100 méterre magyar területen beszélgetett Magyarzsákodon hátrahagyott és ott lakó feleségével, amikor egy 5 főből álló román határőr egység üldözőbe vette, s körülbelül 150-200 méterre a határtól, magyar területen lelőtte. A közelben dolgozó emberek a székelyudvarhelyi kórházba szállították, ahol másnap sérüléseibe belehalt. Felesége román területre futott, ahol a határőrök elfogták és összeverték. A mezőn sírdogáló gyermekeiket a magyarzsákodi lakosok vették észre, és vitték be a községbe.²⁰⁹ 1942. szeptember 25-én két román férfi Vinczi István, Barabás Endre és Barabás István magyarsülyei (Alsó-Fehér megye) lakosokat Küküllődombó községben megtámadta. Ezután nekiestek több dombói lakosnak, kizárólag azért, mert magyarok. Vinczi István rövid időn belül belehalt sérüléseibe. A holttestet a hatóság exhumáltatta, s megállapította, hogy a halál a verés során elszenvedett sérülésektől történt, a tetteseket azonban nem büntették meg. A román hatóságokat inkább csak az érdekelte, hogy ki hozta az esetet a magyar konzulátus tudomására.²¹⁰ 1942. október 6-án Bojczában (Hunyad megye) Müller János nyugalmazott főesperes öreg házvezető rokonával együtt rablógyilkosság áldozata lett.²¹¹ 1943. február 2-án Csete Márton magyar állampolgárt (!) román határőrök a határtól 64 méterre magyar területen (!) ölték meg.²¹² Politikai nézetei miatt fogták el 1943 februárjában Palásthy Józsefet, az aradi vasúti műhely munkását, akit az aradi sziguranca²¹³ kazamatáiban halálra kínoztak. Február 25-én került a román rendőrség kezére Szabó Árpád, az *Erdélyi Magyar Szó* egykori szerkesztője, aki a kínzások miatt életét vesztette.²¹⁴

Pedagógusokat is számos sérelem ért. Elekes Viktor²¹⁵ nagyenyedi rektort 1941 szeptemberében Nagyszébenbe vitték engedély nélküli gyűlés vádjával.²¹⁶ Horváth Zoltán radnóti (Kis-Küküllő megye) római katolikus gazdasági iskolai tanár és családja többször volt kitéve lelki erejét felőrlő inzultusnak. 1942. május 14-én egy csendőrőrmester vezetésével egy 7 tagból álló csoport a tanár házában 2 és fél órán keresztül tartó házkutatást és ezzel kapcsolatos motozást tartott, ám semmi kompromittáló dolgot nem talált. Június 30-án Horváth Zoltán rádióját minden indoklás nélkül elvették. Feleségét április 30-án Radnóton egy üzletben bántalmazták, mert magyarul kért árut a magyar kereskedőtől. Ezekon kívül szinte napirenden voltak a csendőrséghez való beidézések, amelyek tűrhetetlenné

tették Horváth Zoltán és családja helyzetét.²¹⁷ 1942. június 12-én a román hatóságok letartóztatták Kovács Józsefné sz. Járay Ibolya keresztvári (Brassó megye) református igazgató-tanítónőt, és a brassói hadbíróásra vitték. A vád szerint a május 10-i román nemzeti ünnepen a gyermekekkel az utcán egy tavaszi dalt énekeltetett anyanyelvükön, s az éneklést még akkor sem hagyták abba, amikor az állami román iskola növendékei jöttek szembe velük román zászlóval. Ez államellenes magatartásnak minősült. A tanítónőt a brassói Magyar Népközösség főtitkárának intervenciójára a tanév végi munkák befejezéséig szabadlábra helyezték, június 15-én azonban ismét kihallgatásra rendelték be.²¹⁸ 1943 februárjában Belényesújlakról Faragó református tanítót Oravicára internálták.²¹⁹ Ercse Miklós dévai (Hunyad megye) református segédlelkész, igazgató-tanító rádióját lepecsételték.²²⁰ Mátray László radnai (Arad megye) római katolikus tanítótól saját szerzeményű kottáit kobozták el.²²¹

A magyar gyári, ipari és vasúti munkásokat sok helyen elbocsátották. 1942. június 8-tól minden gabonát elrekviráltak a magyaroktól, még a kemencében lévő kenyeret is. Maga Dehmel alezredes, a Német–Olasz Tiszti Bizottság elnöke is elismerte, hogy a rekvirálási rendelet a dél-erdélyi magyarságot gyakorlatilag éhhalálra ítélte. A nagyszebeni római katolikus Terézianum árvaházban június 9-én katonai kiküldött jelent meg, ahol az árvák számára tartalékolta 7471 kg búzát és 65 kg kukoricát lefoglalta.²²² Június 9-én Horváth Miklós tordai lakos, a volt tordai magyar alispán fia levelet küldött Muradin Lukács harasztosi (Torda-Aranyos megye) római katolikus igazgató-tanítónak, melyben arra kérte, hogy készítse egy kimutatást a Harasztos községbeli magyaroktól elrekvirált és vissza nem adott gabonamennyiségről. A levelet a község végén cirkáló csendőrőrmester a küldönctől elvette, s annak szövegét egy menekült tanítóval lefordíttatta román nyelvre. A csendőrőrmester a levél alapján Muradin Lukács tanítót éjjel 2 óraker felzavarta és az őrsre kísérte, ahol hajnali 4 óráig vallatta. A román hadbíróóság az összeírási szándékot államellenes tevékenységnek minősítette, Muradin Lukácsot és Horváth Miklóst hadbíróóság elé állította. A hadbíróóság október 29-én tartott tárgyalásán mindkét vádlottat felmentette.²²³

A román parasztek szolidaritása több helyen megmutatkozott a rekvirálások során, amikor az élelmiszereitől megfosztott magyar lakosságot a román szomszédok segítették.²²⁴ Később kiderült, hogy Iuliu Maniu²²⁵ szólította fel paraszt párthíveit, hogy amennyire tőlük telik, pótolják a magyaroktól elvett élelmiszereket. Mikor erről tudomást szerzett Gyárfás Elemér, felkereste Maniut, hogy megköszönje neki e nemes gesztust. Maniu elmondta Gyárfásnak, hogy akár melyik fél nyeri meg a háborút, akár a tengelyhatalmak, akár a szövetségeseik, a román és magyar nép egymásra van utalva. Erdélyből a svájci kantonok mintájára egy független államot kell kialakítani, ahol a román, magyar és német nemzet közösen igazgatja az országot. Maniu az elgondolás végrehajtására Magyarországon a legalkalmasabbnak Bethlen Istvánt tartotta. E kijelentések meglepően hangoztak egy olyan politikus szájából, aki a két világháború között Románia miniszterelnökeként Erdélyt nem Svájcra hasonlónak, hanem románként kívánta tenni.

Gyárfás Elemér több neves magyarországi politikusnak azonnal megírta Maniuval folytatott megbeszélése tárgyát.²²⁶

Emil Hatieganu, az észak-erdélyi románok vezetője, látva a dél-erdélyi magyarság tragikus helyzetét, a román vezető köröket a magyarsággal szemben tanúsítandó megértőbb magatartásra szólította fel, aminek az lett az egyetlen következménye, hogy őt magát kezdték hazafiatlannak minősíteni. Iuliu Hossu szamosújvári–kolozsvári görög katolikus püspök is többször utazott Romániába, hogy a kisebbségek számára kedvezőbb légkört teremtsen.²²⁷ Lépésüket az indokolta, hogy elejét vegyék a dél-erdélyi magyarságot ért sérelmek miatt az észak-erdélyi románságot érintő esetleges retorzióknak.

Néhány pozitív fejlemény között kell megemlítenünk, hogy a nagyenyedi Bethlen Gábor Teológiai Akadémia több mint 4 évtized után (1662–1895-ig működött, utána Kolozsvárra helyezték) 1941. szeptember 1-jén újra megnyílt, dr. Musnai László igazgatósága alatt.²²⁸ Musnai egy nagy horderejű felfedezéssel a román művelődéstörténetbe is beírta a nevét: szorgos utánajárással ugyanis megtalálta később Halics Mihály, vagyis Mihail Halici könyvtárának jegyzékét. Halici a 17. század második felében Pápai Páriz Ferenc és Misztótfalusi Kis Miklós tanuló társa volt Nagyenyeden. Amikor Pápaít Bázalban doktorrá avatták, román üdvözlő verssel köszöntötte őt. Ezt tekintik az első román időmértékes versnek.²²⁹

A teológia másik három tanára Juhász Albert,²³⁰ Nagy József²³¹ és Horváth Jenő²³² lett.²³³ Horváth Jenőt születésnapja alkalmából néhány teológus fel akarta köszönteni, s mivel az üdvözlők száma meghaladta az ötöt, „tiltott gyűlés tartásának” vádjával Horváth néhány teológussal együtt a szebeni hadbírószágra került. Végül felmentő ítélet született.²³⁴

A Dél-Erdélyben maradt protestáns magyarságnak ez volt az egyetlen teológija, ahová 24 hallgató iratkozott be, közülük 15-en az első évre. Ez a szám azért is figyelemre méltó, mert a kolozsvári református teológiára ugyanekkor csak 7 elsős jelentkezett.²³⁵ Ez sem volt elegendő azonban a lelkészi utánpótlásra, hiszen 1944-ben mintegy 50 lelkészi hivatal állt betöltetlenül Dél-Erdélyben.²³⁶ Az intézmény létrejöttét a református egyház vezetői 1941 tavaszán érték el bukaresti tárgyalásaikon. Ígéretet kaptak egy négyosztályos leánygimnázium és egy felsőfokú 5–8 osztályos tanítóképző intézet felállítására is.²³⁷ A teológián tanult 4 evangélikus hallgató is (3 első éves, 1 negyedéves), akiknek Kiss Béla csernátfalusi lelkész, teológiai magántanár adta elő az evangélikus egyház tanításait. 1942 őszén már 2 elsős és 4 másodikos evangélikus hallgatója volt az intézménynek. A negyedéves hallgató pedig a Soproni Evangélikus Hittudományi Karon folytatta tanulmányait, de tanulmányai végeztével vissza kívánt térni Dél-Erdélybe.²³⁸ A teológia tantervébe önként iktatták be az ortodox román egyház hitelveinek és egyházi rendszerének megismertetését, megbeszélték Schütz Antal²³⁹ katolikus dogmatikáját, a tanárok megértésre, s megbecsülésre intették az ifjúságot más egyházak iránt. A teológián 16 református és 2 evangélikus lelkész nyert képesítést. Képesítettek néhány kisebb képesítésű lévita lelkészt is a

kisegítő lelkészi szolgálatok végzésére, hogy valamennyire elviselhetővé tegyék a nagy hiányt, ami a lelkipásztor nélkül maradt gyülekezetek gondozásában fennállt. Ilyen lévitát képesítettek az egyetlen cseh nyelvű²⁴⁰ református gyülekezet számára is, aki a gyülekezet anyanyelvén végezhetett ezután az igehirdetést. Néhányan a kollégium tanárai közül is beiratkoztak a teológiára, s lelkipásztori diplomát szerezve kijártak a szomszédos gyülekezetekbe kisegítő lelkészi szolgálatok végzésére.²⁴¹

A mintegy 29 ezer fős dél-erdélyi unitárius magyarság viszont teológiát és középiskolát fenntartani nem tudott, így lelkészi és tanítói karának az utánpótlása nagy nehézségekbe ütközött.²⁴² A nagyenyedi református teológia ugyan készséggel nyitotta meg kapuját az egyházi hatóság útján felvételt kérő unitárius ifjú előtt is, de az illető nem kezdhette meg tanulmányait.²⁴³ A gyulafehérvári katolikus teológiai főiskolát pedig a bécsi döntés után Márton Áron ideiglenesen áthelyezte Kolozsvárra, hiszen a katolikus magyarság döntő többsége Észak-Erdélyben élt. Gyulafehérváron három papjelölt maradt.²⁴⁴ A katolikus teológia adóját a román kormányzat 3000%-kal emelte: 3996 leiről 126 827 leire.²⁴⁵

A két ország viszonya 1942 tavaszán rendkívül feszültté vált. Sztójay Döme berlini követ május 28-án adta át Weissacker államtitkárnak a magyar–román viszonyról szóló emlékiratát. Ebben teljes joggal a román kormányt tette felelőssé a helyzetért, és kérte a német kormány azonnali közbelépését. A német kormány már márciusban utasította a román vezetést, hogy ne lépjen a retorziós politika útjára.²⁴⁶ (Megdöböntő, hogy a román kormány az elnyomó intézkedéseket retorzióknak próbálta beállítani.) A magyar kisebbség 22 éven át minden elképzelhető politikai megaláztatásnak, gazdasági kifosztásnak és kulturális elnyomatásnak volt kitéve Romániában. A bécsi döntés után az lett volna a természetes, hogy a román kormány jóvátegye a magyar kisebbség sérelmeit. Ehelyett a dél-erdélyi magyarságra a legsötétebb elnyomatás korszaka köszöntött be.²⁴⁷ A román hatóságok a magyarság türelmét akarták próbára tenni a romániai magyarok elleni intézkedésekkel, abban a reményben, hogy Magyarország elveszti a türelmét, és katonai lépésre szánja el magát, amelyből Románia kerül ki győztesként.²⁴⁸ Mivel a magyar támadást hiába várták, határincidenseket provokáltak. A brassói konzul által jelentett dél-erdélyi román hadmozdulatok alapján a német minisztérium elismerte a magyar–román háború lehetőségét. A legsúlyosabb határviellongás 1942. október 24-én Bánffyhunyadtól délre zajlott le.²⁴⁹ Tarányos község közelében négyfőnyi portyázó járőrt magyar területen román járőrök támadtak meg, majd legalább 60–80 főnyi, géppuskákkal felszerelt román erő tört be magyar területre. A déli órákra ezek száma már 200 főre emelkedett, és 2,5 km-re nyomultak be. Délután határvadászaink ellentámadásba mentek át, és visszaszorították a románokat. Másnap Kolozsvárról érkezett egy lövészszázad, egy géppuskás szakasz, és egy nehéz puskás raj támogatásával a magyar területről teljesen kiűzték a románokat. Egy magyar tiszt elesett, egy honvéd súlyosan, három könnyebben megsebesült. A polgári személyek közül egy asszony és egy gyermek sebesült meg. A román veszteségekről nincsenek adatok, de lényegesen súlyosabbak vol-

tak. A hősi halált halt Erdődy Ödön m. kir. honvédhadnagyot október 27-én temették el Kolozsváron. A temetésen részt vett a kolozsvári egyetem 700-750 férfi és 120 női hallgatója is, akik a temetés után betörték az Albina Bank kirakatüvegét. A rendőrség az egyetemi hallgatók csoportját, melyhez néhány egyetemen kívül álló egyén is csatlakozott, feloszlatta. Az egyetemi hallgatók nagy csoportja ezután több kisebb, 100-120 fős csoportra oszlott, és ezek a város különböző részén lévő román intézményekbe és vállalatokba (Nationala Nyomda, Banca Romaneasca, Szent Teréz Háztartási Iskola) betörték. Másnap a román ifjúság Tordán több magyar lakóház ablakát beverte, majd a következő napon Gyulafehérváron a római katolikus püspökség, Nagyenyeden a Bethlen Kollégium, továbbá Aradon és Brassóban ugyancsak magyar házak ablakait verték be.²⁵⁰ A bécsi döntés után gyakoriak voltak a határincidensek, melyek több halálesetet okoztak. Minden egyes esetben meg lehetett állapítani, hogy ezek az atrocitások a magasabb román parancsnokságok jóváhagyásával történtek.²⁵¹ Románia a háború első éveiben Szlovákia és Horvátország támogatását kívánta megnyerni Magyarország elleni háborújához, és 1942-re Magyarország körül egy új kisantant körvonalai kezdtek kibontakozni.²⁵² Az 1942 nyarán rendezett pozsonyi konferencián a magyarellenes határozatok megszületése csak azért hiúsult meg, mert Horvátország nem állt kötélnek.²⁵³

1942–43 telén a keleti fronton bekövetkezett a 3. és a 4. román hadsereg, valamint a 2. magyar hadsereg katasztrófája. Az események a két ország vezetésében megingatták a német győzelembe vetett hitet. A nagyenyedi Bethlen Kollégium a román hatóságok parancsára kénytelen volt beszerezni a német és az olasz zászlót, az 1943. május 10-i román nemzeti ünnepen azonban hatósági parancsra mindkettőt be kellett vonni. Egyre szaporodtak azok a jelenségek is, amelyek szerint a dél-erdélyi szászok elvesztették bizonyos különállásukat, tekintélyüket.²⁵⁴ A román nép hangulata egyre inkább az országot megszállva tartó németek ellen fordult, Temesváron pedig napirenden voltak az összetűzések a román és a német diákok között.

A genfi egyetemen megjelenő román tudósok előadásai jelentették a különféle előkészítésére irányuló román diplomáciai kísérletek fedezését. A kísérletek vezéralakja, Grigore Gafencu Svájcban tárgyalta az angol konzullal.²⁵⁵ A béke-előkészítő munkában a Iuliu Maniu-féle Román Nemzeti Parasztpárt, a Bratianu Dinu-féle Román Liberális Párt és a Tatarescu-féle román-disszidens liberális párti emberek is részt vettek. A kapcsolatokat az Antonescu-kormány teljes hozzájárulásával és leplezett anyagi fedezetével azok a román külképviseleti személyek vették át, akik annak idején megtagadták az Antonescu-rendszert. A román-ság ugyanis egy kérdésben teljesen egyetértett, függetlenül a világnézeti harcoktól: s ez pedig az volt, hogy újjólag Nagyromániát teremtsenek.²⁵⁶

Hogy valódi szándékukról eltereljék a figyelmet, Mihai Antonescu miniszterelnök-helyettes ígéretet tett 1943. január 19-én Nagy József bukaresti magyar követnek, hogy a prefektusokat a dél-erdélyi magyarsággal szembeni toleráns

magatartásra fogja felszólítani, és felhatalmazta a magyar követet, hogy a magyar kisebbség panaszai után egyenesen hozzá forduljon.

Az alsó fokú hatóságok jelentése szerint a magyar–román viszonyban nyugalmi állapot következett be. Ugyanakkor a magyar iskolákat a katonaság bármelyik pillanatban igénybe vehette, a brassói konzul kerületében szinte az összes közép-fokú iskola lefoglalása szóba került. Killinger személyes beavatkozására a magyar kisebbség német nevű tagjait erőszakkal akarták a Dél-Erdélyben felállított német hadosztályok kötelékébe kényszeríteni.²⁵⁷ A brassói konzul 1943. április 23-i jelentése szerint a német birodalmi hadseregbe önként csak a vegyes magyar–német házasságból származó vagy német középiskolát látogató vagy kalandvágyó magyar ifjak jelentkeztek. Egy május 22-i jelentés szerint 4–5 tiszta magyar szebeni fiút azzal vettek rá a jelentkezésre, hogy majd Bécsből átengedik őket a magyar hadseregbe.²⁵⁸ A Nagy-Küküllő megyei Mártonhegyen a német népcsoport vegyes házasságból származó, de magukat magyarnak valló tagjait figyelmeztették, hogy ha nem jelentkeznek önként sorozásra, akkor gyermekeiket a német óvodából és iskolából kiteszik. (A községben ezenkívül csak egy román iskola működött.)²⁵⁹ Nagyobb volt a jelentkezési arány Aradon, ahol 1943. június 6-án 1500 önként jelentkező indult Bécsbe. 40%-uk magyar nemzetiségű volt, akik inkább az SS-t választották a román hadsereg helyett.²⁶⁰

1943. május 1-jén Szászvároson a Kun Kollégium udvarán felállított két Kun-szobrot, gróf Kun Kocsárd és gróf Kun Géza szobraikat prefektusi rendeletre a város lebontatta, s a városi apaállat-istállóba vitette. Bedő Béla református lelkész, a szászvárosi árvaház és Kun Kollégium igazgatója, valamint Martonossy György, az EMKE dél-erdélyi jogtanácsosa hiába tiltakozott a lépés ellen. A kollégium épülete kórház céljára lett bérbe adva 1940 őszén. Az állammal kötött bérleti szerződésben a minisztérium kötelezettséget vállalt a szobor jó karban való tartására, de a románok a megállapodást semmibe vették. Algyógyon pedig román pásztorgyermekek nyíllást fúrtak gróf Kun Kocsárd sírjának falába. A sírt már korábban is több ízben érte hasonló kegyeletsértés. Nem sokkal később a Temes megyei Szabadfaluban a parkban felállított Petőfi-emlékművet távolította el a karhatalom. A szobrot 1912-ben emelték Bem egykori főhadiszállásának helyén. A bécsi döntés után Észak-Erdélyben a magyar kormány egyetlen román jellegű emlékmű eltávolítására sem adott ki rendelkezést.²⁶¹ Amikor a Szilágy megyei Sülelmeden a leventeparancsnok rendeletére a leventék leromboltak egy román időben állított hősi emlékművet, mely a magyar nemzeti érzést sértette, a főispán a magyar tanítót büntetésből felmentette állásából.²⁶²

1943 májusában a román Közoktatásügyi Minisztérium 74 072. számú rendelete utasította az iskolafenntartó egyházi főhatóságokat, hogy a magánoktatási törvény intézkedéseit ezentúl a legszigorúbban tartásuk be. Mivel a bécsi döntés után sok magyar tanító hagyta el Dél-Erdélyt, az egyházi főhatóságok nem tudták betartani a törvény azon rendelkezéseit, melyek szerint egy tanerős iskolában kizárólag, több tanerős iskolában pedig túlnyomó részben férfi tanítókat kell alkalmazni. A törvény be nem tartása miatt majdnem mindegyik felekezeti iskolát

legalább egyszer megintették, többnek pedig nyilvánossági jogát megvonták.²⁶³ A gyulafehérvári római katolikus egyházmegyében 1943-ban az egrestői (Kis-Küküllő megye) és sinfalvi (Torda-Aranyos megye) iskoláknak ismételt kérésre sem adtak nyilvánossági jogot, a bolyai (Nagy-Küküllő megye) iskolától pedig megvonták. A brassói fiú elemi iskolát, a fogarasi és bolyai iskolákat megintették. 1944-ben a brassói fiú elemi iskola 1943. évi megintését továbbra is fenntartotta a miniszter.²⁶⁴

A magyarelles román propaganda módszereire különösen jellemző az Aradon 1943 júniusában megnyílt kiállítás, melyet az aradi és Arad megyei elemi iskolákkal rendeztek meg. A kiállításon, melynek megtekintésére az összes iskolát kötelezték, nagy számban szerepeltek irredenta észak-erdélyi vonatkozású tárgyak és képek, valamint Nagyrománia határait feltüntető ábrázolások.²⁶⁵

1942 végén Bethlen Istvánt az egyik bukaresti nagybank igazgatója kereste fel azzal az üzenettel, hogy Maniu szeretne kapcsolatba lépni vele. Bethlen attól tartva, hogy a németek gyanút fognának, úgy döntött, hogy nem személyesen találkozik Maniuvval, hanem Bánffy Miklóst küldi Bukarestbe. Bánffy Miklós volt külügyminiszter²⁶⁶ 1943. június 18-án érkezett a román fővárosba, miközben báró Rintgen, a Gestapo ügynöke szaglászott utána. Serban Ivanceanu egyetemi lektor kereste fel szállodai szobájában Bánffyt, akivel megegyezett a másnapi sinaiai tárgyalás részleteiben, amelyre Ivanceanu villájában került sor. A román felet képviselő Mironescu, volt miniszterelnök és külügyminiszter azonban csak területi kérdésekről akart tárgyalni. Június 23-án került sor a második megbeszélésre, amelyen Mironescu kijelentette, hogy Románia ragaszkodik Észak-Erdélyhez. Bánffy a parasztpárti Iuliu Maniuvval is találkozott, akinek felvetette, hogy Magyarország és Románia egy időben szakítson Németországgal. Ezzel lényegesen megrövidítenék a háborút, és elkerülnék, hogy országaik hadszíntérré váljanak. Bánffy javasolta, hogy a szakítás után, ideiglenesen, maradjon fenn Erdélyben a „status quo”, míg a nagyhatalmak döntenek az új határokról. Ha nem így történik, akkor ismét egymás ellen fog küzdeni a románság és a magyarság. Maniu azonban azt tanácsolta, hogy Magyarország előbb rendezze a szlovák és délszláv ügyet. Maniu egész fejtegetése az egykori kisantant eszmekörét újította fel. (Egy évvel korábban Gyárfással folytatott megbeszélése során még egészen más álláspontot képviselt.) Így a tárgyalások teljes kudarccal végződtek. A román fél külön utakon járt, s ezt Beneš javaslatai még meg is erősítették.²⁶⁷

Hitler tanácsára Ion Antonescu június 18-án Nagyszébenben tartott beszédében nyíltan megfenyegette Magyarországot. A magyar-román ellentétek újra kiéleződtek.²⁶⁸ Ebben a feszült légkörben került sor számos dél-erdélyi magyar középiskola bezárására 1943 őszén.

A magyar felekezeti elemik megszüntetése már korábban megkezdődött. A legnagyobb veszteségek a reformátusokat érték, akiknek az erdélyi egyházkerületben 1943 őszén már csak 74 iskolájuk volt.²⁶⁹ Amíg a magyar elemik között sokat bezártak, addig a magyar középiskolák száma 1943 nyaráig változatlan maradt. A magyar középfokú tanodáknak tehát sikerült veszteségek nélkül átvészeln-

niük ezt az időszakot. Igaz, fentebb kiderült, hogy számos intézményt eredeti épületének elhagyására kényszerítettek. 1940 és 1944 között csupán két olyan felekezeti középiskola volt, melyet ne foglaltak volna le hosszabb vagy rövidebb ideig katonai célokra.²⁷⁰

1943 őszén azonban megszüntették a nagyenyedi Bethlen Kollégiumot. Az 1622-ben Bethlen Gábor által alapított, és a tatárok által 1658-ban feldúlt gyulafehérvári kollégiumot Apafi helyezte Nagyenyedre 1662-ben, és közel tízezer hold értékes ingatlan jövedelemből táplálkozó intézmény volt a román földreform előtt. A román hatóságok újabb magyarellenes intézkedése a magyar társadalom egészének felháborodását váltotta ki, megmozdult az észak-erdélyi társadalom, különösen a főiskolai hallgatók. Teleki Béla, az Erdélyi Párt elnöke a magyar országgyűlés 1943. november 17-i ülésén interpellációt intézett a miniszterelnökhöz és a külügyminiszterhez a történetekkel kapcsolatban.²⁷¹ A bezárás ellen a sepsiszentgyörgyi *Székelly Népben* éles hangú tiltakozás hangzott el Szentimrei Jenő baloldali író, a kollégium egykori diákja, Whitmanhez legközelebb álló költőnk tollából.²⁷² Ha meg akarjuk érteni, hogy milyen veszteség érte ezzel a magyar kultúrát, érdemes elolvasnunk Méliusz sorait:

Ám a sors kegyéből ritka pihenőkön vagy épp a megpróbáltatás borongó fellegei alatt nemcsak a tudomány virágzik a *schola* falai között, nemcsak Páriz Pápai szerkeszt szótárát, hogy a nemesi rend latin tudásának alapját megvesse, nemcsak Kőrösi Csoma készülődik az idegen nagyvilágba, s nemcsak Bolyai elméje gyakorlatozik, hogy Eukleidésszel mérkőzzék – megszólalnak a múzsák is: Thália és Melpomené bontogatják szárnyaikat az Őrhegy alatt, a diákság Moliere-t fordít, méghozzá magyarul is elsősül, s az első színjátszóink is innen rajzanak ki a tágabb Erdélybe s Magyarországra. Balassi Bálint nevelője, Bornemissza Péter, az első magyar Elektra-fordítás szerzője – s ilyenképpen az én bőrröndbeli Szophoklészem fordítójának elődje – innen lép ki az életbe, s innen kerül ki a nagy magyar nyomdász, Tótfalusi Kis Miklós. Báróczi nemcsak a veseelés metrumait tanulta itt, de itt vált fogékonnyá az „aufklarizmus” iránt is, mely a bécsi Burgban később egészen elragadja és „franciásságunk” előfutárává avatja. Íme, a francia illuminizmus, a görögös klasszicizmus magyarrá válásának bölcseje. Szent helye humanista, racionalista hagyományunknak, mert Cartesius szelleme is megfordult itt.

A kollégium könyvtárában – melynek kéziratai között nem sokkal korábban Musnai profeszszor fedezett fel három újabb Kőrösi Csoma-levelet – Méliusz ka-lauzol bennünket néhány hónappal a kollégium bezárása előtt:

Laikus kíváncsisággal pillantgatok az Erdősi Szilveszter megfejtette rovásírásos székely Miatyánk-szövegre, nézem Arany János és Tompa Mihály gyöngybetűs leveleit, Gyulai Pál és Kriza János kézírását, a kollégiumra testált Mikó-könyvtár csodás művű, egész bőrkötéses

Josephus Flaviusát 1851-es fordításban. És az egyetlen ősnymotatványt 1474-ből – a nagyenykilences enyedi lángtengerből²⁷³ mentették ki.

A fenti sorok igazolják eme intézmény páratlan jelentőségét, ahol a nyár folyamán Méliusz még azt írhatta: „Egy hely, ahol félelem nélkül álmodhatom: a Könyvtár Enyeden.”²⁷⁴

Ami a dél-erdélyi magyar könyvtárakat illeti, a nagyenyedi kollégium 42 404 magyar kötete mellett a gyulafehérvári Batthyaneum (Batthyány Ignác alapítása) 16 ezer kötete, a római katolikus Majláth Gimnázium 20 ezer kötete és a Brassói Római Katolikus Gimnázium 11 024 kötete volt a legjelentősebb. A dél-erdélyi magyar könyvtárak sajnos nem tudtak hozzájutni az újabb magyar tudományos irodalomhoz, és ez a körülmény teljesen bénítólag hatott a tudományos kutatásra.²⁷⁵

De térjünk vissza a nagyenyedi kollégium ügyéhez. A 60 tanerőt²⁷⁶ foglalkoztató intézményben elemi iskola, gazdasági iskola,²⁷⁷ főgimnázium,²⁷⁸ teológiai akadémia és tanítóképző intézet²⁷⁹ működött. E két utóbbi Dél-Erdélyben az egyetlen ilyen intézmény volt. A bezárás a gimnáziumot érintette, s így 305 diákját fosztották meg a magyar nyelvű tanulás lehetőségétől.²⁸⁰ (Az elemi iskola, a teológia és a csombordi gazdasági iskola eredeti helyiségeit már régóta a katonaság tartotta lefoglalva.) Egy tordai menekültnek a Honvédelmi Minisztériumban október 26-án tett beszámolója szerint

...borzasztó súlyosan hatott a magyar szülőkre az újabb esemény, hogy miután a nagyenyedi kollégiumot bezárták, az ott lévő 7. és 8. osztályos diákokat éjszaka meglepte a katonaság, és miután csak annyit engedett meg, hogy felöltözhesenek, de semmi pakkot magukhoz venni nem engedtek, szuronyos katonákkal minden diákot az illetékes sorozó körzethez toloncoltak, ott felöltöztették és ismeretlen helyre vitték, mint katonákat. Ezt onnan tudom, hogy mielőtt eljöttem volna, egy nagyenyedi tanárral találkoztam, aki kétségbeesve panaszkolta, hogy kb. 15 fiút hoztak a fenti formák között a tordai sorozó körzethez, és minden intervenciója dacára katonaruhába öltöztették, és tovább toloncolták őket.²⁸¹

A tanulókat azért vitték el katonának, hogy ne legyenek közel és szabadon, ha mégis meg kellene nyitni újra az iskolát. Ki is esett ez a tanév a kollégium akkor már több mint három évszázados történetéből.²⁸² A nagyenyedi gimnázium bezárásakor bevonultatott magyar diákok karácsony előtt szabadságra jöttek haza, s közülük 22-en átszöktek Magyarországra.²⁸³ Egyébként a temesvári piarista líceumban is voltak olyan diákok, akik katonai szolgálatra vonultak be.²⁸⁴

November elején arról érkezett hír, hogy a brassói református leány és fiú felső kereskedelmi, valamint a leánypolgári iskola sem nyithatta meg kapuit. Az évnnyitót eredetileg szeptember 15-re tervezték, de a román kormány táviratban közölte, hogy szeptember 20-ig felfüggeszti a tanévnyitást. Szeptember 20-án

azonban újabb táviratban közölték, hogy az iskola október 1-je előtt nem kezdheti meg a tanévet. A tanévnyitás azonban ekkor sem történhetett meg, mert a román kormány újabb táviratban közölte, hogy meghatározatlan időre el kell halasztani az évnnyitást.²⁸⁵ A nagyszebeni Ferenc-rendi zárdában is megszakadt a tanítás folytonossága, mert az épületet katonai célokra rekvirálták el, és a növénydekeket eltávolították.²⁸⁶

1943 őszén a magyar gyermekeknek már csak 30%-a tanult anyanyelvén. A brassói konzul területén összesen mintegy 14 ezer magyar tanuló kényszerült román tanítási nyelvű állami iskolába. [Részletezve: dél-erdélyi református egyházkerület: 6393 tanuló (1940/41), erdélyi r. kat. püspökség: 3862 tanuló (nincs időpont jelezve), dél-erdélyi unitárius egyház: 2160 tanuló (nincs időpont jelezve), brassói magyar ev. egyházmegye: 1518 tanuló (1942/43). Azért lehetett csak hozzávetőleges számot megállapítani, mert a különböző adatok nem egy időből valók.] Az aradi konzul területén összesen 7253 magyar gyermek járt román tanítási nyelvű állami iskolába. [Részletezve: Arad vármegye: 2241 tanuló (ezenkívül 1363 beiskolázatlan), nagyszalontai ref. egyházmegye: 774 tanuló (61 beiskolázatlan), Temes vm: 2468 tanuló, Krassó vm: 85 tanuló, Szörény vm: 261 tanuló. Összesen tehát 21 187 magyar diák nem tanulhatott anyanyelvén. A kimutatásból bizonyos területek kimaradtak, például Bihar vármegye, ugyanakkor a nagyszalontai református egyházmegye az egyetlen egyházi hatóság, amely az aradi konzulátus területéből adatot szolgáltatott. Temes vármegyében korábbi adatok szerint 5000 diák tanult román iskolában. Így ezeket az adatokat – bár az adatgyűjtők nehéz és elismerésre méltó munkát végeztek – csak tájékoztató jellegűeknek tekinthetjük.]²⁸⁷

Az aradi állami elemi iskolai tanfelügyelőség 7805/1943. október 6-i rendeletében felszólította a vidéki tanfelügyelőket, hogy december 15-ig a legszigorúbb módon ellenőrizzék a felekezeti iskolák működését, ha a legkisebb rendelleneséget tapasztalják, tegyék meg javaslatukat, hogy az iskolát büntetésre terjesszék fel. Ilyenkor az iskola három hónapi „javulási” időt kapott a kerületi főfelügyelőtől. Ha javulási eredményt nem tudott felmutatni, második intést kapott a minisztertől. Ha ezután sem javult, a miniszter az iskolát bezárhatta vagy megvonhatta működési engedélyét.²⁸⁸

Katonatisztek és felnőtt román férfiak ártatlan kis gyermekeket bántalmaztak, amiért az utcán magyarul beszéltek. A kis magyar gyermekek a legnagyobb félelemmel mentek az iskolába is.²⁸⁹ Csombordon a román iskolán kívüli népművelés keretében a magyar leányokat az utcán végigvonultatták, és román irredenta dalok éneklésére kényszerítették.²⁹⁰

A magyar–román viszony alakulásának mérlegét megvonva 1943. november 12-én Sztójay Döme berlini követ megállapította, hogy a feszültség nem enyhül, hanem egyre fokozódik.

A magyar–román tárgyalásokra készülve a magyar fél a legsürgősebben orvoslandó sérelmek között jelölt meg olyan oktatásüggyel kapcsolatos kérdéseket, mint az ideiglenes tanítói működési engedély biztosítása a magyar nemzetiségű

lelkészek számára, a magyar nemzetiségű tanárok „capacitate” vizsgára bocsátásának engedélyezése, a sürgősen orvoslandó ügyek között szerepelt a katonai és kórházi célokra lefoglalt magyar iskolaépületek igénybevételének arányosítása, és a magyar felekezeti iskoláktól megvont működési engedély revíziója.²⁹¹ November 17-én a magyar kormány írásban tett javaslatot a román kormánynak az iskolaügyi kérdés rendezésére. A magyar javaslatra a román kormány több ízben, azonban mindig csak szóban, mégpedig sokszor eltérő értelemben válaszolt, így nem sikerült a kérdés rendezését elérni.²⁹²

Noha október 26-án Mihai Antonescu miniszterelnök-helyettes, december 4-én pedig Ion Antonescu államfő is tett olyan kijelentéseket, hogy a két kormánynak meg kellene értenie egymást, még ekkor is nyilvánvaló volt a román kormánynak az a törekvése, hogy a számára kedvezőtlenül alakuló harctéri fejleményekről a nemzetiségek elleni hangulat szításával terelje el az egyre inkább ellenzékivé váló román közvélemény figyelmét. A zsidók után a magyarokat állították oda bűnbaknak. Ugyanakkor a nagyszebeni román egyetem és a brassói Kereskedelmi Főiskola tanárai a modus vivendi lehetőségeinek megteremtését sürgették.²⁹³

De nem minden román egyetemi oktató gondolkodott így. Korábban a brassói *Liga Culturala*²⁹⁴ által rendezett nagygyűlésen, melyen egy egyetemi tanár elnökölt, Antonescuék német tiszték jelenlétében határozatilag mondták ki, hogy Románia nem mond le Észak-Erdélyről, sőt még Magyarország tiszántúli részét is Romániához kívánják csatolni.²⁹⁵ Brassóban 1943 tavaszától kezdve alig telt el vasárnap vagy ünnep anélkül, hogy valamilyen magyarelleses gyűlést ne rendeztek volna. A bukaresti román tanítók a nyári szünidőt arra használták fel, hogy Erdélyben körutat tegyenek. 1943. július 18-án vasárnap Aradon rendeztek ünnepséget, melyen az énekek, versek, s előadások kizárólag magyarelleses gyűlöletet fejeztek ki. Bratianu Gheorghe egyetemi tanár 1943. május 30-án Nagyszebenben, augusztus 29-én Tordán, 1944. március 27-én Bukarestben tartott irredenta gyűlést.²⁹⁶

1943. december 7-én elhunyt Fischer Aladár, aradi római katolikus gimnáziumi főigazgató, aki 36 éven át volt az intézmény tanára. Nem volt erdélyi származású, Hont megyében született, Selmechányán és Kassán töltötte diákéveit. Négy éven át volt tagja a premontrei rendnek, ahonnan 22 éves korában lépett ki. 1907-ben került az aradi gimnáziumhoz latin-görög tanárként. A román uralom éveiben is helyben maradt, s életét a magyar ifjúság nevelésének szentelte.²⁹⁷ A tragédia után Arad magyarsága több mint félmillió leit adományozott szegény sorsú diákok segélyezésére és taníttatására.

86 magyar munkaszolgálatos pedig, akik a Zsil-völgyében dolgoztak, fejenként 100 leit adtak össze a szászvárosi református árvaház részére. A munkaszolgálatosok ajándéka az árvák javára nemcsak meghatóan szép cselekedet volt, hanem biztató jele is a tettekben mutatkozó közösségi érzésnek.²⁹⁸ Ekkor már alig akadt olyan 50 éven aluli magyar férfi, aki ne teljesített volna munkaszolgálatot, és akik tömegesen pusztultak el a legembertelenebb körülmények között.²⁹⁹ Egy tordai

menekült elmondása szerint 1943 októberében az összes otthon levő magyar embert 65 éves korhatárig behívták, az 1903-as korosztálytól felfelé pedig minden magyar embert a frontra vittek.³⁰⁰ A magyar tanítók besorozása során semmibe vették a kölcsönös felmentésekre vonatkozó megállapodást.³⁰¹ Segesváron még 18–24 éves magyar nőket is behívtak munkaszolgálatra, s karhatalommal szállították őket munkatáborba.³⁰² 1944 elején Girószász Árpád és Antal Károly türkösi ifjakat egy harmadik, apácai fiatalemberrel együtt Apácánál szökés közben a román határőrök lelőtték. Antal Károly meghalt, ketten halálosan megsebesültek; a katonai bevonulás elől akartak Magyarországra szökni.³⁰³ 1940 és 1944 között 50–60 ezer dél-erdélyi magyar hadköteles szökött át magyar területre.³⁰⁴ A dél-erdélyi magyarság vezetőinek egyöntetű véleménye az volt, hogy a magyarság 5–6 év alatt elpusztul, s a szórványok legfeljebb a statisztikus és történetkutató számára jelentenek érdekességet.³⁰⁵

Magyarország német megszállásának hírért Romániában nagy lelkesedéssel fogadták. Magyarországot közszégyen március 29-én éjjel magyarellenes tüntetések voltak. A magyarajkúak házainak ablakait beverték, és a református templom ajtaját felfeszítve a románok behatoltak és bepiszkítottak a templomba.³⁰⁶

Sztójay Döme miniszterelnök felhatalmazta Gyárfás Elemért, hogy közölje Antonescuvál: a magyar kormány a mostani nehéz időkben kerülni fog mindent, ami a közöttük levő ellentéteket mélyítené. Filotti román követ pedig április 5-én közölte, hogy szeretné a kisebbségi megállapodásokat kiterjeszteni a közös külpolitikai érdekek miatt.³⁰⁷

A magyarság üldöztetése azonban tovább folyt. Bessenyei Ilona árpádi (Bihar megye) tanítónőt kiutasították a községből, mert állítólag engedély nélkül tanított.³⁰⁸

A szovjet kormány 1944. április 12-re – az angol és az amerikai nézetek figyelembevételével – kidolgozta a román fegyverszüneti feltételeket, amelyeket Kairóban átadtak Barbu Stirbey hercegnek, a román ellenzék képviselőjének. A történelem fintora az elnyomókat jutalmazta, és az elnyomottakat büntette: a dokumentum a bécsi döntőbíráskodást igazságtalannak minősítette, közös szovjet–román hadműveleteket irányzott elő a németek és a magyarok ellen „Erdély egésze vagy annak nagyobb része” Romániának való „visszaadása érdekében”, ami azonban „a békeszerződésben történő megerősítéstől függ”. Az utóbbi megfogalmazás Churchill határozott kívánságára került a szövegbe, az eredeti szovjet javaslat ugyanis „egész Erdély Romániának történő visszaadását” tartalmazta.³⁰⁹

Április 16-án angolszász repülők bombázták Brassót. 320-an meghaltak, köztük 50 magyar. 60 halott nemzetiségét nem állapították meg. A kibombázott vagy menekülő magyarokat Árapatak, Pürkerec, Hídvég és Újfalu községekben helyezték el. A román hatóságok semmiféle nehézséget nem gördítettek a magyarságnak ezekben a községben történő elszállásolása ellen, sőt Árapatakon a román menekültek számára lefoglalt református iskolát a helyi hatóság a Népközösség rendelkezésére bocsátotta. Május 6-án ismét támadták Brassót, de ezúttal kevesebb áldozata volt a bombázásnak.³¹⁰ Június 6-án 300 orosz bombavető repülő-

gép támadta a várost.³¹¹ Temesvárt június 16-ról 17-re virradó éjjel érte támadás. Hat ember meghalt, közöttük egy magyar munkás. A vasút közelében lévő Blaskovics-telepen lakó magyarok közül többen hajléktalanná váltak. Július 3-án az angolszász repülők délelőtt Temesvár, a déli órákban pedig Arad ellen intéztek támadást. Aradon a 300 halott között számos magyar nemzetiségű volt.³¹²

A román közoktatásügyi hatóságok rendelkezései következtében az iskolákban a tanítást áprilisban még a húsvéti ünnepek előtt be kellett fejezni. Az így szabadá váló iskolai és internátusi épületeket katonai kórházak, illetve egyéb közcélú intézmények elhelyezésére használták fel.³¹³ 1944 tavaszán a iasi egyetemet Gyulafehérvárra költöztették. A hatóság a római katolikus püspökség intézményeit lefoglalta. Márton Áron öt egyetemi tanárnak és családjának önként biztosított helyet. Az intézők és alkalmazottak azonban a teológia és a Majláth Gimnázium épületét és bútorait nem kímélték.³¹⁴

Az 1939/40-es tanévben a bukaresti főiskolákon és egyetemeken 140, Temesváron 41, Iasiban 14 magyar nemzetiségű hallgató tanult,³¹⁵ az 1943/44-es tanévben a romániai egyetemekre már csak 35 magyar diák járt.

Az 1943 őszén a temesvári műegyetemnek 21 magyar tanulója volt, közülük 5 leány és 16 fiú. 14-en gépészmérnöki, 3-an kémia, 2-en számtan, 1-1 tanuló bányászati, illetve mezőgazdasági szakra járt. A bukaresti egyetemnek 6 tanulója volt, közülük 3 leány. 2-en gyógyszerészeti, 2-en vegyészmérnöki, 1-1 diák orvosi és építészeti fakultáson tanult. Közülük 1 hallgató volt bukaresti, 1 dévai, 2-2 pedig temesvári és aradi.³¹⁶ A nagyszebeni egyetemre 8 magyar nemzetiségű egyetemi hallgató iratkozott be, 5-en az orvosi, 2-en a tanári, 1 diák pedig a jogi fakultásra. 6-an első évesek, 1-1 diák másod-, illetve harmadéves volt. Drága albérleti szobában laktak, a Ferenc-rendi zárda sem tudott számukra helyet biztosítani. Az egyetemen üldözésnek nem voltak kitéve, amit főképp annak tulajdonítottak, hogy olyan elenyésző számban voltak, hogy emiatt jelenlétüket tudomásul sem vették. Zilahy-Sebess brassói konzul javaslatára Ghyczy Jenő külügyminiszter 1944 januárjában hozzájárult, hogy a 8 hallgató fejenként havi 2500-tól 6000 leiig terjedő összegben összesen havi 35 000 lei segílyt kapjon.

A bukaresti M. Kir. Követség kulturális előadója 1944 tavaszán nagyszebeni látogatása alkalmával beszélgetést folytatott az egyetem tanárával. Az újonnan felállított magyar tanszék professzora, Petrovici körülvezette a kulturális előadót az intézetben, szomorúan mutatva, hogy egyáltalán nincs magyar könyve. A kolozsvári volt román egyetem magyar szemináriumát, annak teljes könyvtárával egyetemben Kolozsváron hagyta. Tekintettel arra, hogy a nagyszebeni egyetem magyar tanszéke képesítette a magyar nyelvszakos középiskolai tanárokat, s ez volt az egyetlen utánpótló intézmény, Zilahy-Sebess Jenő követségi tanácsos, a sajtó és kulturális osztály vezetője júliusban egy budapesti könyvkereskedőt bízott meg a nagyszebeni egyetem magyar tanszéke részére szolgáló kis kézikönyvtár összeállításával, mely irodalomtörténeti és tudományos jellegű művekből, magyar klasszikusok és az újabb magyar irodalom több művéből állt volna, a tervek sze-

rint 3431,40 pengő értékben. (Az augusztus 23-i román fordulat miatt az ügy tárgyalanná vált.)³¹⁷

1944 májusában a magyar kormánynak a diákcsera-akcióra vonatkozó javaslatát, amely arra vonatkozott, hogy a Magyarország területén tanulmányaikat folytató magyar diákok nyári szünidejüket Dél-Erdélyben élő szüleiknél, a Romániában tanuló román diákok pedig Észak-Erdélyben élő szüleiknél tölthessék, a román kormány elfogadta. A háborús viszonyokra való tekintettel csak a 18. életévüket még be nem töltött, azaz nem katonaköteles diákok jöhettek számításba. A diákcsera-akciót az 1943. évi diákcsera keretei között kívánták lebonyolítani.³¹⁸

A brassói konzul jelentette, hogy Romániában a vidéki iskolákban a tanítás augusztus elején fog kezdődni.³¹⁹

Az 1934 óta működő kommunista MADOSZ (Magyar Dolgozók Szövetsége) vezetői, Bányai László,³²⁰ Méliusz József, Kurkó Gyárfás³²¹ ekkor már egyre élesebben bírálták Gyárfás Elemér politikáját.³²² Augusztus közepén levált egy csoport a Közösségből, s hátat fordítva a vezetőség politikájának, arra tett kísérletet, hogy a MADOSZ-szal közösen létrehozza a Magyar Demokratikus Blokkot.³²³ A dél-erdélyi magyarság politikai vezetése a front közeledtének hatására balra tolódott.

Jaross Andor³²⁴ belügyminiszter 1944 júniusának végén abban a reményben utazott Észak-Erdélybe, hogy a magyar kormány nevében tegyen egy utolsó kísérletet a Romániával való viszony rendezése érdekében. Sepsiszentgyörgyön, Marosvásárhelyen és Kolozsvárt előadott beszédeit Ion Antonescuhoz intézte. A minisztertanács úgy döntött, hogy tárgyalásokat kezdeményez a román féllel az iskolaügyek és a munkaszolgálatosok helyzetének rendezése érdekében. Ezért utazott augusztus 23-án a magyar követ a román külügyminisztériumba, a kezdeményezés azonban nem talált megfelelő visszhangra. E jelenség azzal volt összefüggésben, hogy Románia már készen állt a németellenes fordulat végrehajtására³²⁵ Észak-Erdély megszerzése érdekében.

1944 őszén Erdély hadszínterré vált. A fegyverek elcsendesedése után sokan reménykedtek abban, hogy az erdélyi magyarság életében egy új fejezet kezdődhet. Ez azonban már egy másik tanulmány tárgya lehetne.

Források és irodalom

Levéltári források

- MOL K 28 A Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztálya
 MOL K 53 Az Észak-erdélyi Ügyek Fővezérési Kormány megbízottja 1940–1941
 MOL K 507 Tanügyigazgatásra vonatkozó iratok
 MOL K 690 Szalai Béla iratai
 MOL-Jelenkori Gyűjtemény-KÜM Bé. o. 56. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-119.
 „Románia propaganda tevékenysége 1944. augusztusig”

- MOL-Jelenkori Gyűjtemény-KÜM Bé. o. 57. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-121. „Románia és Magyarország viszonya 1918–1944 között”
- MOL-Jelenkori Gyűjtemény-KÜM Bé. o. 58. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-124. „Az egyházak helyzete Romániában 1919–1944”
- MOL-Jelenkori Gyűjtemény-KÜM Bé. o. 58. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-125. „Vázlat a dél-erdélyi magyarság helyzetéről a második bécsi döntés után”
- MOL-Jelenkori Gyűjtemény-KÜM Bé. o. 58. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-127. „A megszálló magyar hatóságok tevékenysége az annektált Erdélyben”
- MOL-Jelenkori Gyűjtemény-KÜM Bé. o. 59. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-129. „Középiskolák a magyarok által megszállt romániai részen”

Beszéd- és dokumentumgyűjtemények, adattárak

- A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Bp., 1968.
- Erdély a magyar országgyűlésen. Kolozsvár, 1944.
- Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1850–1941). Bp., 1991.
- Hitler 68 tárgyalása. II. köt. Bp., 1983.
- Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzeti-ségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919–1944. Bp., 1995.
- Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1945–1947) Bp., 1998.

Naplók

- Brassói Lapok (Brassó, 1920–1940) 1940. szept. 1.–okt. 4.
- Déli Hírlap (Temesvár, 1925–1944) 1940–1944-es számai
- Ellenzék (Kolozsvár, 1918–1944) 1940. szept.–okt.
- Erdélyi Néplap (Nagyvárad, 1940–1944) 1940. szept.–okt.
- Székely Nép (Sepsiszentgyörgy, 1938–1944) 1943. okt. 31.
- Székely Szó (Marosvásárhely, 1942–1944) 1942. okt. 30., 1943. nov. 6., nov. 19.

Folyóiratok

- Egyházi Híradó, 1942-től Szatmári Református Híradó, Szatmárnémeti, 1941–1944
- Erdélyi Szemle (Kolozsvár, 1916–1944) 1940–44-es évfolyamok
- Evangélikus Élet (Brassó, 1936–1942) 1938–42-es évfolyamok
- Havi Szemle, Arad, 1943–1944
- Hitel (Kolozsvár, 1935–1944) 1940–44-es évfolyamok
- Ifjú Erdély (Kolozsvár, 1923–1944) 1940–44-es évfolyamok
- Katolikus Világ (Kolozsvár, 1934–1944) 1940–44-es évfolyamok
- Keresztény Magvető (Kolozsvár, 1861–1944) 1940–44-es évfolyamok
- Kisebbségi Értesítő, Pécs, 1944. jan. 1.–1944. nov. 4.
- Kisebbségi Körlevél (Budapest, 1937–1944) 1940–44-es évfolyamok

Kisebbségvédelem (Budapest, 1938–1944) 1940–44-es évfolyamok
 Külügyi Szemle (Budapest, 1920–1944) 1940–44-es évfolyamok
 Láthatár (Budapest, 1933–1944) 1940–44-es évfolyamok
 Magyar Kisebbség (Lugos, 1922–1942) 1940–42-es évfolyamok
 Március, Kolozsvár, 1942–1943
 Református Család (Kolozsvár, 1937–1944) 1940–44-es évfolyamok
 Református Egyházi Élet (Nagyenyed, 1934–1942) 1940–41-es évfolyamok
 Református Ifjúság (Kolozsvár, Marosvásárhely, 1933–1943) 1940–43-as évfolyamok
 Református Szemle (Kolozsvár, 1929–1978) 1940–44-es évfolyamok
 Unitárius Jövendő, Brassó, 1939–1941
 Unitárius Közlöny (Kolozsvár, 1888–1944) 1940–44-es évfolyamok
 Vasárnap (Arad, 1924–1940) 1940-es évfolyam

Visszaemlékezések, emlékiratok, útinaplók

Beke György: *Tolmács nélkül*. Bukarest, 1972.
 Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Bp., 1989.
 Gazda József: *Hát én hogyan síratnám. Csángók sodró időben*. Bp., 1993.
 Kacsó Sándor: *Nebéz szagú iszap fölött*. III. köt. Bp., 1985.
 Major Zoltán: *Bánffy Miklós irathagyatéka*. In: *A Ráday Gyűjtemény évkönyve*. III. 1983. 214–237.
 Méliusz József: *Sors és jelkép*. Bp., 1984.
 Nagybaczoni Nagy Vilmos: *Végzetes esztendőök*. Bp., 1986.
 Péter Antal: *Utazás Székelyországba*. Bridgeport, 1941.

A bécsi döntés előtt megjelent könyvek

Barabás Endre: *A romániai magyarnyelvű oktatásügy első tízéve 1918–1928*. Lugos, 1928.

A vizsgált korszakban megjelent könyvek

Barabás Endre: *A magyar iskolaügy helyzete Romániában. 1918–1940–1941*. Kecskemét, 1944.
Erdély újra a mienk. Szeged, 1941.
 Hegedűs Nándor: *Erdélyi levelek*. Nagyvárad, 1941.
 Oberding József György: *Az óromániai magyarság*. Pécs, 1940.
 Pusztai-Popovits József: *Román kultúralet a magyar Erdélyben*. Pécs, 1942.
 Vámszer Géza: *Szakadát*. Kolozsvár, 1940.
 Vásárhelyi János: *A számadás útján...* Kolozsvár, 1942.

1945 után megjelent tanulmányok

Enyedi Sándor: *A romániai magyar oktatás helyzete 1945-ben*. Magyarágkutató, 1989. 139–164.

- Korom Mihály: *A második bécsi döntéstől a fegyverszünetig*. In: *Tanulmányok Erdély történetéről*. Debrecen, 1988. 167–180.
- Lipcsey Ildikó: *A MADOSZ és az Ekésfront, 1935–1944*. *Történelmi Szemle*, 25. (1982) 3. sz. 458–482.

1945 utáni szakirodalom

- Beke György: *Régi erdélyi skólák*. Bp., 1989.
- Binder Pál: *Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek és iskolák története és névtára. (1542–1860)*. Szecseleváros, 1994.
- Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Bern, 1989.
- Csatári Dániel: *Forgószélben*. Bp., 1968.
- Csatári Dániel: *Román–magyar kapcsolatok*. Bp., 1958.
- Domokos Pál Péter: *Rendületlenül...* Bp., 1989.
- Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke*. Bp., 1994.
- Gosztonyi Péter: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Bp., 1992.
- P. Szőke János: *Márton Áron*. Innsbruck, 1988.
- Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztése*. Bp., 1989.
- Szalay Jeromos: *Márton Áron erdélyi püspök*. Párizs, 1952.
- Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–41)*. Bp., 1967.

JEGYZETEK

¹ Korom Mihály: *A második bécsi döntéstől a fegyverszünetig*. In: *Tanulmányok Erdély történetéről*. Debrecen, 1988. 167–180.

² Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztése*. Bp., 1989. 65.

³ 1946-ban háborús bűnösnek halálra ítélték és kivégezték.

⁴ 1947-ben a kommunisták erőszakkal lemondatták, és elhagyta az országot.

⁵ *Erdély újra a mienk*. Szeged, 1941. 29.; Csatári Dániel: *Forgószélben*. Bp., 1968. 34.

⁶ MOL K 28. 202. cs. 20.672/1940.

⁷ Kacsó Sándor: *Nebéz szagú iszap fölött*. III. köt. Bp., 1985. 337.

⁸ Méliusz József: *Sors és jelkép*. Bp., 1984. 252.

⁹ MOL K 28. 143. cs. 0-19.780-1940 (M. Kir. Rendőrség Lőkősházi Határszéli Kirendeltsége, 1940. szept. 3., szept. 9.); 181. cs. 372. tétel, 20.782/1940 (M. Kir. Rendőrség Lőkősházi Határszéli Kirendeltsége, 1940. okt. 23.)

¹⁰ MOL K 28. 143. cs. 14.937/1940. VII. res. (BM-től Teleki Pál 1940. október 26-án).

¹¹ Erdélyi Néplap, 1940. okt. 8.

¹² MOL K 28. 13. cs. 57. tétel, 57-1940-15.150, 22.643. sz./B. kt. 1940. dec. 6. (Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő).

¹³ MOL K 690. 2. cs. Erdélyi egyházi ügyek (Rázmány Mór unitárius lelkész 1941. január 31-i levele).

¹⁴ Csatári D.: *i. m.*, 35–37.

¹⁵ Brassói Lapok, 1940. okt. 3.

¹⁶ Csatári D.: *i. m.*, 36., 120–121.

¹⁷ Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–41)*. Bp., 1967. 314.

¹⁸ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Bp., 1968. 531. (Weizsäcker külügyi államtitkár figyelmeltetése Sztójaynak 1940. szeptember 11-én Berlinben); Hitler 68 tárgyalása. II. köt. Bp., 1983. 90. (Ribbentrop megjegyzése Horthynak 1943. ápr. 16-án Klessheimben).

¹⁹ MOL K 28. 144. cs. 1942-0-28.220 (A brassói konzul a magyar kisebbség helyzetéről 1942. október 30-án).

- ²⁰ MOL K 28. 158. cs. 331. tétel, 22.373. sz./eln. 2. vkf. nyíl. 1940 (A vezékkari főnök 1940. október 18-án Teleki Pálnak írt jelentése).
- ²¹ MOL K 28. 143. cs. 12.811/1941. VII. res. (Bárdossy a BM-től 1941. augusztus 2-án).
- ²² 1917–18-ban Kis-Küküllő főispánja volt, 1945. október 4-én hunyt el Bukarestben, ahová a román fordulat után internálták.
- ²³ Csatári D.: *i. m.*, 45. (alelnökök: Bethlen Bálint, Bethlen Béla testvére, Jakabffy Elemér, Szász Pál; Kisebbségvédelem, 1941. 3–4. sz. 51.)
- ²⁴ P. Szőke János: *Márton Aron*. Innsbruck, 1988. 423.
- ²⁵ Külügyi Szemle, 17. (1940) 527.
- ²⁶ MOL K 28. 181. cs. 371. tétel, 1941-R-19.450
- ²⁷ Láthatár, 9. (1941) 156.; MOL K 28. 214. cs. 1941-J-20.806.
- ²⁸ Református Szemle, 34. (1941) 574.
- ²⁹ MOL K 28. 267. cs. Erdélyi értekezés, 22.
- ³⁰ Külügyi Szemle, 18. (1941) 494.
- ³¹ Külügyi Szemle, 20. (1943) 549.
- ³² Láthatár, 10. (1942) 184.
- ³³ 1944. augusztus 23-a után a románok Nagyenyedről a Tirgu-Jiu-i táborba hurcolták, ahonnan csak 1945 júniusában szabadult Vita Zsigmonddal együtt.
- ³⁴ Író, kommunista politikus, 1945 után a romániai magyar színházak felügyelője lett, 1949-ben hat évre bebörtönözték mint „náci kémert”, ítélet nélkül, s e könyvét is kivonták a forgalomból.
- ³⁵ Pogány Albert, a nagyenyedi kollégium igazgatója, aki 1942 júniusában szökött át a határon.
- ³⁶ Méliusz J.: *i. m.*, 252.
- ³⁷ Katolikus Világ, 37. (1940) 270.
- ³⁸ MOL K 28. 266. cs. f) dosszié (Iskolák helyzete, 1941/42-es tanév).
- ³⁹ Brassói Lapok, 1940. szept. 29; Déli Hírlap, 1943. júl. 31.
- ⁴⁰ Külügyi Szemle, 20. (1943) 72. (Az adatok 5 evangélikus iskolára vonatkoznak. 1940-ben a brassói egyházmegye 4 iskolájában csak 8 tanító működött: MOL K 28. 147. cs. 283. tétel, 20.223/1940.)
- ⁴¹ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1942-0-18.141; Unitárius Jövendő, 3. (1941) 62.
- ⁴² Székely Szó, 1943. nov. 19. 1938-as adatok szerint 135 római katolikus (86 a gyulafehérvári, 11 a nagyvárad, 38 a temesvári egyházmegyében), 205 református (159 az erdélyi, 46 a királyhágómelléki egyházkerületben), 13 evangélikus és 13 unitárius, összesen 366 tanító működött Dél-Erdélyben. (Magyar Kisebbség, 20. [1941] 527.)
- ⁴³ MOL K 507. 99. cs. 109.758/1942. (E forrás csak egy evangélikus lelkészről és egy segédlelkészről tud, Szórády Lajos evangélikus lelkészről: MOL K 28. 266. cs. b) dosszié.)
- ⁴⁴ MOL K 28. 266. cs. b) dosszié (A menekült és visszakerülő áthelyezett tanítók ügye, 1941. március 7.)
- ⁴⁵ MOL K 28. 145. cs. 21.862/1943 (1942. júliusi adat).
- ⁴⁶ MOL K 28. 147. cs. 283. tétel, 20.223/1940. szept. (ekkor még 49 unitárius és 18 evangélikus).
- ⁴⁷ MOL K 28. 66. cs. 141. tétel, 1942-0-21.090 (1941. december 31-i adat). (Ettől eltér egy 1940. szeptemberi kimutatás: Brassói Lapok, 1940. szept. 29.)
- ⁴⁸ MOL K 690. 2. cs. Erdélyi egyházi ügyek (Rázmány Mór unitárius lelkész 1941. január 31-i levele).
- ⁴⁹ MOL K 28. 145. cs. 21.862/1943; MOL K 28. 266. cs. f) dosszié (Iskolák helyzete).
- ⁵⁰ Evangélikus Élet, 6. (1941) febr. 15.
- ⁵¹ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1942-B-21.290; MOL K 507. 98. cs. Hely, 111.156/1942.
- ⁵² Ellenzék, 1940. okt. 18.
- ⁵³ Református Egyházi Élet, 8. (1941) 124.
- ⁵⁴ MOL K 507. 99. cs. 2800. biz. (1942) ME. II.
- ⁵⁵ MOL K 507. 98. cs. 16. tétel, 110.023/1942 (Pogány Albert 1942. június 22-én írt vázlat); MOL K 28. 266. cs. f) dosszié (Iskolák helyzete).
- ⁵⁶ MOL K 507. 99. cs. 2800. biz. /1942. ME. II.
- ⁵⁷ Déli Hírlap, 1943. jún. 28.
- ⁵⁸ Kisebbségi Körlevél, 7. (1943) 384–385.
- ⁵⁹ Március, 1943. nov.
- ⁶⁰ MOL K 28. 144. cs. 281. tétel, 1942-0-21.741.
- ⁶¹ Déli Hírlap, 1943. jún. 28., jún. 30.
- ⁶² MOL-Jelenkori Gyűjtemény-KÜM Bé. o. 59. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-129. 11.
- ⁶³ MOL K 28. 203. cs. 1944-0-15.085 (Csefő Sándor igazgató 1944. február 2-án).
- ⁶⁴ Láthatár, 11. (1943) 226.

⁶⁵ Evangélikus Élet, 7. (1942) okt. 1.; Déli Hírlap, 1942. szept. 14.

⁶⁶ Kisebbségi Körlevél, 7. (1943) 384–385.

⁶⁷ Evangélikus Élet, 7. (1942) júl. 15.

⁶⁸ Magyar Kisebbség, 20. (1941) 264–265.

⁶⁹ Külügyi Szemle, 20. (1943) 454.

⁷⁰ Brassói Lapok, 1940. szept. 20.

⁷¹ Láthatár, 9. (1941) 156.; 197–198.; Arató Andor: *Anyanyelvi oktatásunk helyzete Szörény megyében*. Magyar Kisebbség, 20. (1941) 408–409.

⁷² MOL K 28. 73. cs. 1941-0-19.731.

⁷³ MOL K 53. 3. cs. 202. sz., 290. sz., 423. sz.

⁷⁴ MOL K 690. 2. cs. Erdélyi iskolák szociális ügyei.

⁷⁵ MOL K 28. 212. cs. 464. tétel, II. Kolozsvári Diákvédő Hivatal, 26.231. sz. érk. 1942. X. 8., 22.150. sz. érk. 1942. X. 27.

⁷⁶ Református Szemle, 36. (1943) 520.

⁷⁷ Láthatár, 9. (1941) 197.

⁷⁸ Ellenzék, 1940. okt. 25.

⁷⁹ Csatóri D.: *i. m.*, 40–47.

⁸⁰ MOL K 28. 266. cs. f) dosszié (Nyelvhazsnálat); MOL-Jelenkori Gyűjtemény-KÜM Bé. o. 58. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-125. 40.709/Bé. 1945. sz.; Kacsó S.: *i. m.*, 439.; Bédi Imre: *A magyar kisebbség helyzete Dél-Erdélyben a bécsi döntéstől 1941. decemberig*. Kisebbségi Körlevél 6. (1942) 224–237.

⁸¹ *Magyarok kisebbségben és szóróványban*. Bp., 1995. Főszerk.: Romsics Ignác. 307.

⁸² MOL K 28. 266. cs. f) dosszié (Zaklatások).

⁸³ MOL K 28. 67. cs. 143. tétel, II. 1942-0-27.608.

⁸⁴ Kisebbségvédelem, 4. (1941) 52. (Már 1940. november 13-án is megjelent, de két nap múlva betiltották. (Erdélyi Szemle, 26. [1941] 6. sz.) (A dél-erdélyi magyar sajtóról: Tinódi Gábor: *A dél-erdélyi magyarság szellemi élete*. Hírel, 9. (1944) 2. sz. 69–83.)

⁸⁵ Méliusz J.: *i. m.*, 139., 395.

⁸⁶ Tinódi G.: *i. m.*

⁸⁷ MOL K 507. 98. cs. 16. tétel, 110.023/1942 (Pogány Albert 1942. június 22-én írt vázlat).

⁸⁸ MOL K 28. 144. cs. 281. tétel, 1942-0-27.937.

⁸⁹ Magyar Kisebbség, 20. (1941) 265.; Református Egyházi Élet, 8. (1941) 75.

⁹⁰ Kisebbségi Körlevél, 7. (1943) 368. (Ugyanezen forrás az unitárius iskolák számát

tévesen 5-re, az evangélikusokat 6-ra teszi); a *Kisebbségvédelem* című folyóirat (1941. 1–2. sz. 52.), valamint Bédi Imre (Bédi I.: *i. m.*) szerint (1938-as adatok) 58 római katolikus népiskolából 42 a gyulafehérvári, 6 a nagyvárad, 10 a temesvári egyházmegyében, 119 református elemiből 95 az erdélyi református egyházkerület, 24 pedig a királyhágómelléki református egyházkerület területén volt, ezenkívül 8 unitárius és 5 evangélikus népiskola működött. A római katolikus egyház tartotta fenn Nagyszebenben a 2 római katolikus német tannyelvű elemi iskolát, és az Orsolyiták nagyszebeni német tannyelvű leánygimnáziumát. Barabás Endre adatai meggyeznek a *Kisebbségi Körlevél* adataival, de ő az unitárius iskolák számát 12-re teszi. (Barabás Endre: *A magyar iskolaügy helyzete Romániában. 1918–1940–1941*. Kecskemét: 1944. 37.), adatait valószínűleg az *Unitárius Jövendő* című folyóiratból vette, amely megjegyzi, hogy a 12 iskola közül a lupényit bezárták, a szindi iskoláról pedig nincsenek adatai (Unitárius Jövendő, 3. [1941] 62.). Az erdélyi református egyházkerületben 1940. október 30-i adatok szerint 95, december 1-jei adatok szerint 104, 1941. május 1-jei adatok szerint 98 elemi iskola működött, mely közül 22-nek nem volt nyilvánossági joga. (Református Egyházi Élet, 1940. 30., 64., 1941. 172.); a gyulafehérvári római katolikus egyházmegyében 7 iskolának nem volt nyilvánossági joga. (MOL K 28. 72. cs. 149. tétel, 1942-0-17.822); a királyhágómelléki református egyházkerületben 1940-ben és 1943-ban 27 iskola működött (Brassói Lapok, 1940. szept. 29; Déli Hírlap, 1943. júl. 21.). Az 1939/40-es tanévben a temesvári római katolikus egyházmegyében 13 magyar és 8 német–magyar iskola működött. (Vasárnap, 23. [1940] 285.)

⁹¹ Unitárius Közlöny, 50. (1940) 207.; 51. (1941) 18., 33.; MOL K 507. 99. cs. 109.758/1942.; Unitárius Jövendő, 3. (1941) 62.

⁹² Unitárius Közlöny, 50. (1940) 207.

⁹³ MOL K 28. 11. cs. 50. tétel, 1942-0-28.945, 146. cs. 1943-0-27.631 (Buzogány Kálmán komjantszegi lelkész 1942. szeptember 30-án Ion Antonescuhoz írott levele).

⁹⁴ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1942-0-18.141; Unitárius Jövendő, 3. (1941) 62.

⁹⁵ MOL K 690. 2. cs. Erdélyi egyházi ügyek (Rázmány Mór unitárius lelkész 1941. január 31-i levele).

⁹⁶ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1942-0-18.141; Unitárius Jövendő, 3. (1941) 62.

⁹⁷ Frint Lajos a román kormány által 1940. március 3-án elismert Aradi Zsinatpresbiteri Ágostai hitvallású Evangélikus Egyházkerület püspöke volt. 1940 nyarán elhunyt, utóda Argay György lett.

⁹⁸ Evangélikus Élet, 1938. jan. 16., 1941. ápr. 15., jún. 1., dec. 25., 1942. márc., máj. 1., jún. 1., Déli Hírlap, 1943. júl. 18., vasárnapi iskolák: MOL K 690. 2. cs. A romániai magyar evangélikusok névtára (Beke György tévesen írja, hogy a barcasági csángók között felekezeti elemik egyáltalán nem voltak. Beke Gy.: *Régi erdélyi iskolák*. Bp., 1989. 357.); Az iskolák alapítási ideje: Binder Pál: *Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek és iskolák története és névtára* (1542–1860). Szecseleváros, 1994, valamint Evangélikus Élet, 1938. nov. 20.; a szakadáti iskoláról: Vámszer Géza: *Szakadát*. Kolozsvár, 1940. 90–92., *Evangélikus Élet*, 1942. máj. 1.

⁹⁹ MOL K 28. 68. cs. 144. tétel, 1944-0-18.981.

¹⁰⁰ MOL K 28. 266. cs. f) dosszié (Egyházak helyzete).

¹⁰¹ Alapítási évszám: Barabás Endre: *A romániai magyarnyelvű oktatásügy első tízéve 1918–1928*. Lugos, 1928.

¹⁰² Alapítási évszám: Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Bern, 1989. 445.

¹⁰³ Nyilvánossági joggal működött a 116.292-1938. sz. miniszteri engedély alapján. (MOL K 690. 2. cs.); Bíró Sándor szerint az 1935/36-os tanévtől működött.

¹⁰⁴ Kisebbségi Körlevél, 7. (1943) 368., 85–387. (Főgondnoka: Martonossy György volt: *Magyar Kisebbség*, 20. [1941] 261.)

¹⁰⁵ Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Bp., 1989. 65.

¹⁰⁶ Református Egyházi Élet, 7. (1940) 65., 8. (1941) 128.

¹⁰⁷ Külügyi Szemle, 19. (1942) 264.; Déli Hírlap, 1943. jún. 20.

¹⁰⁸ Láthatár, 10. (1942) 35.

¹⁰⁹ Domokos Pál Péter: *Rendületlenül...* Bp., 1989. 163.

¹¹⁰ Külügyi Szemle, 19. (1942) 408., 473. (Alapítási évszám: Vasárnap, 23. [1940] 285.)

¹¹¹ Bédi Imre: *i. m.* (De még így is a dél-erdélyi magyarság 75%-a falusi lakos volt: Méliusz J.: *i. m.* 138.)

¹¹² P. Szőke J.: *i. m.*, 145.

¹¹³ MOL–Jelenkori Gyűjtemény–KÜM Bé. o. 58. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-125. 40.709/Bé. 1945. sz.

¹¹⁴ Kacsó S.: *i. m.*, 446.; MOL–Jelenkori Gyűjtemény–KÜM Bé. o. 59. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-129. 11.

¹¹⁵ MOL K 28. 212. cs. 464. tétel, II. 1944-B-25.836

¹¹⁶ MOL–Jelenkori Gyűjtemény–KÜM Bé. o. 58. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-125. 40.709/Bé. 1945. sz.

¹¹⁷ Református Egyházi Élet, 8. (1941) 124.

¹¹⁸ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1942-0-21.095.

¹¹⁹ MOL K 28. 141. cs. 280. tétel, 19842-0-25.682 (Hun Nándor beszámolója, Kolozsvár: 1942. augusztus 31.)

¹²⁰ Magyar Kisebbség, 19. (1940) 378–381.; Bédi I.: *i. m.*; Tökés Gyula: *Bunyaszegszárd múltja és jelene*. Magyar Kisebbség, 21. (1942) 91–105.; Arató A.: *i. m.*; Szabolcs Ferenc: *Anyanyelvi oktatásunk bevezete Temes-Torontál megyében*. Magyar Kisebbség, 20. (1941) 391–395.; Aradi Ágoston: *Anyanyelvi oktatásunk bevezete Arad megyében*. Magyar Kisebbség, 21. (1942) 195–199.

¹²¹ MOL–Jelenkori Gyűjtemény–KÜM Bé. o. 58. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-127. 474.

¹²² MOL K 28. 204. cs. 450. tétel, 17.311/1944, 1944-0-18.321; Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1850–1941). Bp., 1991.

¹²³ MOL K 28. 143. cs. 1941-0-18.972 (A brassói konzul 1941. május 19-i jelentése), 1942-0-17.763 (Jelentés a marosludasi katolikus magyarság állapotáról, Gyulafehérvár: 1942. II. 2.).

¹²⁴ MOL K 28. 266. cs. f) dosszié (Elítélések, letartóztatások).

¹²⁵ MOL K 28. 266. cs. f) dosszié (Iskolák helyzete).

¹²⁶ MOL K 507. 99. cs. 107.281. sz. érk. 1942.; MOL K 507. 98. cs. 16. tétel, 106.627. sz. érk. 1942. IV. 22.; MOL K 28. 144. cs. 281. tétel, 1942-0-18.826, 1942-0-18.500.

- ¹²⁷ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1944-0-17.698 (A bécsi döntés után Brassóban és Aradon működött magyar konzulátus).
- ¹²⁸ MOL K 28. 266. cs. f) dosszié (Iskolák helyzete). A magyar tagozatok megszüntetéséről Szalay Jeromos tett említést. (Szalay Jeromos: *Márton Áron erdélyi püspök*. Párizs, 1952. 120.)
- ¹²⁹ Enyedi Sándor: *A romániai magyar oktatás helyzete 1945-ben*. Magyarságkutatás, 1989. 139-164.
- ¹³⁰ MOL K 28. 203. cs. 15.710/1943 (M. Kir. Rendőrség Dési Kapitánysága, 1943. március).
- ¹³¹ MOL K 507. 99. cs. 46/pol. 1942.
- ¹³² MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1943-0-26.127.
- ¹³³ MOL K 690. 1. cs. 3. tétel, Erdélyi politikai ügyek, 253.835./1942./ V/a. ü.o. sz.; MOL K 28. 74. cs. 21.757/1943.
- ¹³⁴ MOL K 28. 9. cs. 1943-0-33.052.
- ¹³⁵ Beke György: *Tolmács nélkül*. Bukarest, 1972. 518-519.
- ¹³⁶ Brassói Lapok, szept. 1. (Más adatok szerint az északi parókialis kör keblében is működött négyosztályos elemi, Ellenzék, 1940. aug. 31.)
- ¹³⁷ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1942-0-26.778.
- ¹³⁸ Hegedűs Nándor: *Erdélyi levelek*. Nagyvárad: 1941. 154.
- ¹³⁹ Református Szemle, 34. (1941) 72.
- ¹⁴⁰ Egyházi Híradó, 22. (1942) 10. sz. 3., más adatok szerint 67 (Külgügyi Szemle, 19. (1942) 473.).
- ¹⁴¹ MOL K 28. 266. cs. c) dosszié.
- ¹⁴² Református Szemle, 34. (1941) 72. (Más források szerint a regáti református magyarság 1941-ig 30 ezerrel csökkent, Református Család, 13. [1941] 32.)
- ¹⁴³ Református Ifjúság, 7. (1940) 76.
- ¹⁴⁴ MOL K 690. 2. cs. Erdélyi egyházi iskolák ügyei (A romániai magyar evangélikusok névtára).
- ¹⁴⁵ Keresztény Magvető, 74. (1942) 47.
- ¹⁴⁶ Oberding József György: *Az óromániai magyarság*. Pécs, 1940. 52.
- ¹⁴⁷ Gazda József: *Hát én hogyne síratnám. Csángók sudró időben*. Bp., 1993. 93.
- ¹⁴⁸ MOL K 28. 7. cs. 22. tétel, Moldvai csángók hazatelepítési ügyei, 1013/1942.
- ¹⁴⁹ Láthatár, 9. (1941) 255.
- ¹⁵⁰ Domokos P. P.: *i. m.*, 163.
- ¹⁵¹ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1942-0-28.206.
- ¹⁵² MOL K 28. 266. cs. f) dosszié (Iskolák helyzete).
- ¹⁵³ Evangélikus Élet, 6. (1941) márc. 15.
- ¹⁵⁴ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1943-0-28.901.
- ¹⁵⁵ Brassói Lapok, 1940. szept. 1.
- ¹⁵⁶ MOL K 28. 141. cs. 280. tétel, 19.842-0-25.682 (Hun Nándor beszámolója, Kolozsvár: 1942. augusztus 31.).
- ¹⁵⁷ MOL K 28. 144. cs. 281. tétel, 1942-0-21.741, Déli Hírlap, 1941. jún. 18., 1942. jún. 17.
- ¹⁵⁸ Szatmári Református Híradó, 23. (1943) 36. sz. 4.
- ¹⁵⁹ MOL K 28. 202. cs. 1942-0-16.585.
- ¹⁶⁰ Láthatár, 9. (1941) 255. Más adatok szerint az aradi egyházközség a fiúgimnázium felső négy osztályának nyilvánossági jogát, az iskola-nővérek által fenntartott négyosztályos leánylíceum 8 osztályra való kibővítését, a fiúgimnázium első osztályának 2 párhuzamos első osztályra történő kiépítését kérte eredménytelenül (MOL K 507. 98. cs. Hely, 55.354/1941).
- ¹⁶¹ Láthatár, 9. (1941) 255.
- ¹⁶² A román fordulat után 10 hónapot szenvedett a Tírgu-Jiu-i táborban. (Kacsó S.: *i. m.*, 630-634.)
- ¹⁶³ MOL K 28. 143. cs. 12.811/1941. VII. res. (Bárdossy a BM-től 1941. augusztus 2-án); MOL K 28. 266. cs. f) dosszié (Elítélések, letartóztatások).
- ¹⁶⁴ MOL K 28. 147. cs. 281. tétel, 1944-0-25.297, 1944-0-25.579
- ¹⁶⁵ Láthatár, 9. (1941) 255.
- ¹⁶⁶ Kisebbségi Körlevél, 7. (1943) 385.
- ¹⁶⁷ Később belgyógyász tanársegéd lett.
- ¹⁶⁸ Magyarok kisebbségben és szórványban. 339-344.
- ¹⁶⁹ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1942-B-18.713, 1943-0-21.611; 72. cs. 149. tétel, 1942-D-28.449; 141. cs. 279. tétel, 1944-0-22.444; 143. cs. 1942-0-17.823; 145. cs. 1943-0-15.661, 22.839/1943; 147. cs. 283. tétel, 1942-0-18.468; 203. cs. 1943-0-32.294; MOL K 507. 98. cs. Hely, 82.992/1943; Református Egyházi Élet, 8. (1941) 247.; MOL-Jelenkori Gyűjtemény-KÜM Bé. o. 58. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-124. (A római katolikus egyház helyzete Erdélyben a

román uralom alatt, Katonai célokra lefoglalt iskolák).

¹⁷⁰ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1942-B-18.713.

¹⁷¹ Nem sokkal később a nagyszebeni törvénytisztekre vitték, de felmentették (MOL K 28. 145. cs. 19.872/1943).

¹⁷² MOL K 28. 143. cs. 1942-0-17.770. érk. 1942. III. 13., 144. cs. 281. tétel, 1942-0-18.157.

¹⁷³ Középnemesi származású, 1910-ben 29 éves korában országgyűlési képviselő a boksánbányai (Krassó-Szörény) nemzeti munkapárti mandátum birtokában, 1922-től 1937-ig a bukaresti parlamentben a Magyar Párt képviselője, 1925 és 1935 között a romániai magyarság képviselője a nemzeti kisebbségek genfi kongresszusán, 1922-ben alapította a *Magyar Kisebbség* című folyóiratot, melyet 1942. szeptember 19-én több más folyóirattal együtt megszüntettek, a dél-erdélyi szegény diákok segélyezését, az árvák védelmét, az iskolák ügyét támogatta, 1938-ban az MTA külső tagjává választotta, tagságát az 1960. évi tagrevízió nem erősítette meg.

¹⁷⁴ Író, költő, 1945 után állami díjjal tüntették ki, a Román Népköztársaság írószövetsége elnökségének tagja, az írószövetség nemzetiségi bizottságának elnöke, az Államtanács titkárságának titkára lett.

¹⁷⁵ Csatári D.: *i. m.*, 145.

¹⁷⁶ MOL K 507. 99. cs. 8253/ Pol. 1942.

¹⁷⁷ MOL K 690. 1. cs. 3. tétel, Erdélyi politikai ügyek, 253.835./1942./ V/a. ü.o. sz.; MOL K 28. 74. cs. 21757/1943.

¹⁷⁸ MOL K 28. 266. cs. c) dosszié (a radnai iskoláról nincs adatunk, de még egy 1943-as forrásban is feltűnik a radnai tanító, MOL K 28. 146. cs. 1943-0-33.531).

¹⁷⁹ MOL K 507. 98. cs. Hely, 253.963/1942.

¹⁸⁰ Déli Hírlap, 1943. júl. 18.

¹⁸¹ MOL K 28. 143. cs. 1941-0-18.980.

¹⁸² Csatári D.: *i. m.*, 136–138.

¹⁸³ MOL K 507. 98. cs. 16. tétel, 110.023/1942 (Pogány Albert 1942. június 22-én írt vázlat); Domokos Pál Péter szerint a brassói és gyulafehérvári római katolikus gimnázium tanárai nem tértek vissza a frontról (Domokos P. P.: *i. m.*, 161.). A Gyulafehérvárról katonai behívót kapott 40 éven felüli magyarok között volt Held József iskolaszolga, aki asztmás, szívbeteg és reumás volt (MOL K 28. 144. cs. 1942-0-23.187).

¹⁸⁴ A román fordulat után 10 hónapot szenvedett a Tirgu-Jiu-i táborban. (Kacsó S.: *i. m.*, 630–634.)

¹⁸⁵ Kacsó S.: *i. m.*, 446–448.

¹⁸⁶ MOL K 28. 145. cs. 1943-0-19.663.

¹⁸⁷ A román fordulat után 10 hónapot szenvedett a Tirgu-Jiu-i táborban. (Kacsó S.: *i. m.*, 630–634.)

¹⁸⁸ MOL K 28. 144. cs. 281. tétel, 1942-0-22.931.

¹⁸⁹ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1942-0-18.141.

¹⁹⁰ MOL K 28. 72. cs. 149. tétel, 1942-D-28.449.

¹⁹¹ Csatári D.: *i. m.*, 133.

¹⁹² MOL K 28. 184. cs. 382. tétel, 15.084/1943 (Gyárfás Elemér 1942. szeptember 24-i jelentése).

¹⁹³ MOL–Jelenkori Gyűjtemény-KÜM Bé. o. 58. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-125. 40.709/Bé. 1945. sz.

¹⁹⁴ MOL K 28. 147. cs. 283. tétel, 1942-0-18.468.

¹⁹⁵ MOL K 28. 9. cs. 1942-0-23.445.

¹⁹⁶ 1941 novemberétől püspök, 1944 nyarán zsidókat bújtatott, 1946. január 7-én cionista diákok bántalmazták Kolozsvárt, és belehalt sérüléseibe.

¹⁹⁷ MOL K 28. 11. cs. 50. tétel, 1942-0-21.479, 1942-0-28.945; 146. cs. 1943-0-27.631; Buzogány Kálmán 30 hold földet hagyott Dél-Erdélyben, csak 1944 júniusában sikerült egy 5 holdnyi földhöz jutnia a Bihar megyei Berettyó-kohányban (MOL K 28. 146. cs. 1944-0-15.069).

¹⁹⁸ Keresztény Magvető, 74. (1942) 265.; MOL K 28. 11. cs. 50. tétel, 1942-0-28.945.

¹⁹⁹ Külügyi Szemle, 20. (1943) 262.

²⁰⁰ MOL K 28. 146. cs. 1944-L-15.438.

²⁰¹ Unitárius Jövendő, 3. (1941) 62.

²⁰² Déli Hírlap, 1943. aug. 26.

²⁰³ Bethlen B.: *i. m.*, 58.

²⁰⁴ MOL K 28. 144. cs. 1942-0-21.676 (M. Kir. Csenedőrség Kp-i Nyomozó Parancsnoksága, 1942. dec. 17.).

²⁰⁵ MOL K 28. 147. cs. 283. tétel, 1942-0-18.468 (Magyar Népközösség, 1942. március 7. „Kolozs megye”).

²⁰⁶ MOL K 28. 143. cs. 1941-0-21.678; 144. cs. 1942-0-28.208; 5. cs. 1941-0-20.763; 266. cs.

f) dosszié (Gyilkosságok, e forrásban Domain Szilárd szerepel).

²⁰⁷ MOL K 28. 266. cs. f) dosszié (Gyilkosságok).

²⁰⁸ MOL K 28. 145. cs. 18.914/1943 (M. Kir. Rendőrség Szamosújvári Kapitánysága, 1942. aug. 6.).

²⁰⁹ MOL K 28. 144. cs. 1942-0-24.076.

²¹⁰ MOL K 28. 146. cs. 27.160/1943.

²¹¹ MOL-Jelenkori Gyűjtemény-KÜM Bé. o. 58. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-124. (A római katolikus egyház helyzete Erdélyben a román uralom alatt).

²¹² MOL K 28. 145. cs. 1943-0-19.179.

²¹³ A monarchista Románia politikai rendőrsége.

²¹⁴ Csatári D.: *i. m.*, 362.

²¹⁵ A román fordulat után 10 hónapot szenvedett a Tirgu-Jiu-i táborban. (Kacsó S.: *i. m.*, 630–634.)

²¹⁶ MOL K 28. 266. cs. f) dosszié (Elítélések, letartóztatások).

²¹⁷ MOL K 28. 144. cs. 281. tétel, 25.274/1942.

²¹⁸ MOL K 28. 144. cs. 281. tétel, 22.079/1942.

²¹⁹ MOL K 28. 204. cs. 450. tétel, 15.832/1944 (M. Kir. Rendőrség Nagyvárad Kapitánysága, 1943. évi február).

²²⁰ MOL K 28. 145. cs. 19.872/1943.

²²¹ MOL K 28. 146. cs. 1943-0-33.531.

²²² MOL K 28. 5. cs. 12. tétel, 1942-0-25.268; MOL K 28. 144. cs. 281. tétel, 1942-0-21.971.

²²³ MOL K 28. 144. cs. 281. tétel, 1942-0-27.937.

²²⁴ Méliusz J.: *i. m.*, 77.

²²⁵ 1928–32 között háromszor volt Románia miniszterelnöke, magyarellenes politikus, Antonescu nyugati orientációjú ellenzéke, 1947-ben a kommunisták koncepciójában perben életfogytiglanra ítélték, 1953-ban meghalt a máramaroszigeti börtönben, de a hírt csak 1956-ban hozták nyilvánosságra.

²²⁶ MOL K 28. 144. cs. 1942-0-24.014.

²²⁷ Csatári D.: *i. m.*, 145.

²²⁸ Láthatár, 9. (1941) 321.

²²⁹ Beke Gy.: *i. m.*, 342–343.

²³⁰ A dél-erdélyi református vasárnapi iskolák irányítója. (Vásárhelyi János: *A számadás útján...* Kolozsvár, 1942. 11.)

²³¹ A román fordulat után 10 hónapot szenvedett a Tirgu-Jiu-i táborban. (Kacsó S.: *i. m.*, 630–634.)

²³² A dél-erdélyi református szórványmisszió vezetője. (Vásárhelyi J.: *i. m.*, 11.)

²³³ Ifjú Erdély, 20. (1941) 170.

²³⁴ Kacsó S.: *i. m.*, 443.

²³⁵ Ifjú Erdély, 20. (1941) 170.

²³⁶ Kisebbségi Értesítő, 1944. ápr. 22. 8. (1941. december 31-i adatok szerint 33 dél-erdélyi és 8 regáti református egyházközség volt betöltetlen: MOL K 28. 66. cs. 141. tétel, 1942-0-21.098).

²³⁷ Láthatár, 9. (1941) 157.

²³⁸ Evangélikus Élet, 6. (1941) okt. 15.; 7. (1942) júl. 15., okt. 1.

²³⁹ Piarista szerzetes, teológus, filozófus, az MTA tagja (1925–1949), a budapesti egyetem dogmatika tanára (1916–46), fő művei közé tartozik a „Dogmatika”. (I–II. Bp., 1923.)

²⁴⁰ Más adatok szerint Dunaszentilónán és Nagyperegen volt cseh nyelvű gyülekezet. (Külügyi Szemle, 18. [1941] 180.; Brassói Lapok, 1940. szept. 29.)

²⁴¹ Musnai László: *Bethlen Gábor teológiája*. Havi Szemle, 2. (1944) 218.

²⁴² Láthatár, 8. (1940) 364.

²⁴³ Musnai L.: *i. m.*

²⁴⁴ Faragó Ferenc: *A gyulafehérvári papnevelő-intézet Kolozsváron*. Erdélyi Szemle, 26. (1941) 8–9. sz.

²⁴⁵ Szalay J.: *i. m.*, 120.

²⁴⁶ Csatári D.: *i. m.*, 100.

²⁴⁷ MOL K 28. 144. cs. 281. tétel, 23.637/1942. júl. 29. („Az észak-erdélyi magyar kormányintézkedések és a román panaszok ismertetése” című memorandum vázlata).

²⁴⁸ MOL K 28. 144. cs. 281. tétel, 1942-0-21.676 (M. Kir. 69. Határvédezésrezred Parancsnokság, 1942. jún. 15.).

²⁴⁹ Csatári D.: *i. m.*, 101–106.

²⁵⁰ MOL-Jelenkori Gyűjtemény-KÜM Bé. o. 57. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-121. 1039/ Bé. 1946.; MOL K 28. 145. cs. 1943-0-21.074; MOL K 28. 202. cs. 25.645/1942. 22.597/ 1942. VII. res. 1942. nov. 18.

²⁵¹ Nagybacsoni Nagy Vilmos: *Végzetes esztendő*. Bp., 1986. 140.

²⁵² Csatári Dániel: *Román–magyar kapcsolatok*. Bp., 1958. 168.

- ²⁵³ MOL K 28. 13. cs. 57. tétel, 19.327/1942. VII. res. (Balla Pál miniszteri osztálytanácsos Kállaynak).
- ²⁵⁴ MOL K 28. 158. cs. 331. tétel, 5360/pol. 1943.
- ²⁵⁵ Csatári Dániel: *Forgászelben*. Bp., 1968. 226., 365.
- ²⁵⁶ *Revízió vagy autonómia?* Bp., 1998. 47.
- ²⁵⁷ Csatári D.: *i. m.*, 225–246.
- ²⁵⁸ MOL K 28. 158. cs. 332. tétel, 3580/pol.-1943., 4350/pol.-1943.
- ²⁵⁹ MOL K 28. 145. cs. 1943-0-18.355 (Márk Jenő mártonhegyi lakos 1943. május 27-én).
- ²⁶⁰ MOL K 28. 203. cs. 1943-0-27.307.
- ²⁶¹ MOL K 28. 146. cs. 1943-0-25.674, 1943-0-27.955.
- ²⁶² MOL K 28. 74. cs. 21.757/1943, 27.893. sz. érk. 1943. aug. 17.
- ²⁶³ MOL K 28. 146. cs. 1944-0-15.863 (Az aradi konzul jelentése 1944. január 8-án).
- ²⁶⁴ MOL-Jelenkori Gyűjtemény-KÜM Bé. o. 58. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-124. (A római katolikus egyház helyzete Erdélyben a román uralom alatt, A következő elemi iskolákat intették meg, Elemi iskolának ismételt kérésre sem adtak nyilvánossági jogot).
- ²⁶⁵ MOL K 28. 203. cs. 24.679/1943.
- ²⁶⁶ 1921–22-ben Magyarország külügyminisztere, 1926-ban visszatért Erdélybe, vezetése alatt alakult 1938-ban a Magyar Népközösség, a bécsi döntés után a magyar felsőház tagja lett; rokoni szálak fűzték Bethlen Istvánhoz.
- ²⁶⁷ Csatári D.: *i. m.*, 236–250.; Major Zoltán: *Bánffy Miklós irathagyatéka*. In: *A Ráday Gyűjtemény évkönyve*. III. 1983. 214–237. (Már 1942 késő nyarán is történt magyar részről bizonyos kezdeményezés: Wesselényi Miklós báró kérését akkor kapcsolatot a román királyi udvarral. Meghallgatták ugyan Bukarestben, de küldetése végül is eredménytelennek bizonyult. (Gosztonyi Péter: *A magyar honvédség a második világ-háborúban*. Bp., 1992. 114.)
- ²⁶⁸ Csatári D.: *i. m.*, 251.
- ²⁶⁹ Március, 1943. nov.; Más adatok szerint a bukaresti iskolával együtt 79. (MOL K 28. 266. cs. c) dosszié).
- ²⁷⁰ MOL-Jelenkori Gyűjtemény-KÜM Bé. o. 56. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-119. 62.
- ²⁷¹ *Erdély a magyar országgyűlésen*. Kolozsvár: 1944. 67.
- ²⁷² Székely Nép, 1943. okt. 31. (Beke György: *Régi erdélyi iskolák*. Bp., 1989. 358.)
- ²⁷³ 1849. január 8-án a menekülő román népfelkelők bosszúból a földdel tették egyenlővé Nagyenyedet, felégették kollégiumával, annak könyvtárával együtt, 30–40 ezer kötetet pusztítva el, és szörnyű vérfürdőt rendeztek a magyar városban, 5 ezer lakosából több mint ezret megöltek. (1704-ben a császáriak pusztították el a várost.) Wohlgemuth tábornok, Erdély katonai kormányzója 1849 után csak elemi iskola felállítását engedélyezte. Ez volt a megtorlás, amiért a kollégium diákjai közül sokan beálltak honvédeknek 1848-ban. (1944-ben szovjet katonai kórház lett, ekkor a diákok a gyulafehérvári Majláth Gimnáziumba iratkoztak be, 1945-ben újraindult, 1948-ban államosították, 1986-ban is megakarták szüntetni az intézményt.)
- ²⁷⁴ Méliusz J.: *i. m.*, 191–192., 214., 223.
- ²⁷⁵ Vita Zsigmond: *Könyvtáraink és tudományos feladataink*. Magyar Kisebbség, 20. (1941) 487–492.
- ²⁷⁶ Legtöbben a tanítóképzőben: 24 tanár, és a főgimnáziumban: 21 tanár. (Kisebbségvédelem, 6. [1943] 3–4. sz. 66.)
- ²⁷⁷ Igazgatója Nagy Endre. (Magyar Kisebbség, 20. [1941] 261.)
- ²⁷⁸ Igazgatója N. Pogány Albert 1942 nyarán átszökött a határon.
- ²⁷⁹ Igazgatója Csefő Sándor. (Magyar Kisebbség, 20. [1941] 261.)
- ²⁸⁰ Kisebbségvédelem, 6. (1943) 5–6. sz. 61. (Hajdan 1500 diákja volt az intézménynek. Péter Antal: *Utazás Székelyországha*. Bridgeport, 1941. 44.)
- ²⁸¹ *Magyarok kisebbségben és szóróványban*. 380–384.
- ²⁸² Beke György: *Régi erdélyi iskolák*. Bp., 1989. 358.
- ²⁸³ *Magyarok kisebbségben és szóróványban*. 392–395.
- ²⁸⁴ Kisebbségi Körlevél, 7. (1943) 248.
- ²⁸⁵ Székely Szó, 1943. nov. 6. (A Szatmári Református Híradó adatai tévesek, mely szerint a román minisztérium elrendelte volna a gyulafehérvári és brassói római katolikus főgimnáziumok bezárását is, Szatmári Református Híradó, 24. [1944] 3.)
- ²⁸⁶ *Erdély a magyar országgyűlésen*. Kolozsvár, 1944. 67.

- ²⁸⁷ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1944-0-17.698. (az 1941/42-es tanévben a dél-erdélyi református egyházkerület elemi iskoláit 6079 diák, 1945. április 6-i adatok szerint már csak 4075 gyermek (2112 fiú, 1963 leány) látogatta: MOL K 28. 266. cs. f) dosszié (Iskolák helyzete), c) dosszié.)
- ²⁸⁸ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1943-0-33.011.
- ²⁸⁹ MOL K 28. 146. cs. 33.395/1943.
- ²⁹⁰ MOL K 28. 146. cs. 31.594/1943 (A brasói konzul 1943. október 15-i jelentése).
- ²⁹¹ Csatári D.: *i. m.*, 338., 236.
- ²⁹² MOL K 28. 7. cs. 21. tétel, 1944-0-21.595.
- ²⁹³ Csatári D.: *i. m.*, 372-377.
- ²⁹⁴ 1891. január 24-én, a román fejedelemségek egyesülésének évfordulóján alakult, tagjai a bukaresti egyetem tanárai és hallgatói, akadémikusok s liberális párti képviselők voltak. E román társadalmi szervezet folytatta leghatásosabban az Erdély megszerzésére irányuló propagandát. 1895-ben Clemenceau-t a Liga Culturela tiszteletbeli tagjává választották Bukarestben. A Liga Trianon után megszűnt, 1941-ben újra kezdte működését.
- ²⁹⁵ Nagybacsoni N. V.: *i. m.*, 136-140.
- ²⁹⁶ MOL K 28. 203. cs. 1943-0-29.203; MOL K 28. 204. cs. 1944-0-20.226; MOL K 28. 55. cs. 120. tétel, 24.531/1943, 1943/026.700, 27.356/1943.
- ²⁹⁷ Kisebbségvédelem, 7. (1943) 1-3. sz. 81.; Havi Szemle, 1. (1943) 153., 182.
- ²⁹⁸ Kisebbségi Értesítő, 1944. márc. 10. 6., ápr. 22. 9.
- ²⁹⁹ Csatári D.: *i. m.*, 374.
- ³⁰⁰ *Magyarok kisebbségben és szórványban.* 380-384.
- ³⁰¹ MOL K 28. 204. cs. 450. tétel, 17.813/1944 (Az aradi konzul 1943. október 30-án).
- ³⁰² MOL K 28. 146. cs. 1944-0-15.353 (Külföldieket Ellenőrző Országos Kp-i Hatóság, Kolozsvár 1943. dec. 22.); Erdély a magyar országgyűlésen. Kolozsvár: 1944. 73.
- ³⁰³ MOL K 28. 266. cs. e) dosszié, 22.683/1944. ME. II. sz.
- ³⁰⁴ *Revízió vagy autonómia?* Bp., 1998. 51.
- ³⁰⁵ MOL K 28. 147. cs. 281. tétel, 1944-0-17.052.
- ³⁰⁶ MOL K 28. 204. cs. 450. tétel, 1944-0-19.978.
- ³⁰⁷ Csatári D.: *i. m.*, 354.
- ³⁰⁸ MOL K 28. 147. cs. 281. tétel, 1944-0-20.461.
- ³⁰⁹ Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke.* Bp., 1994. 27.
- ³¹⁰ MOL K 28. 147. cs. 281. tétel, 1944-0-21.784 (Az árapataki református iskola az 1940/41-es tanévben szűnt meg: MOL K 28. 266. cs. c) dosszié).
- ³¹¹ MOL K 28. 204. cs. 450. tétel, 25.338/1944.
- ³¹² MOL K 28. 204. cs. 450. tétel, 25.174/1944, MOL K 28. 203. cs. 15.070/1944.
- ³¹³ MOL K 28. 204. cs. 450. tétel, 19.989/1944.
- ³¹⁴ Domokos P. P.: *i. m.*, 166. (Más források szerint a iasi egyetemet 1943 májusában költöztették Gyulafehérvárra: MOL-Jelenkori Gyűjtemény-KÜM Bé. o. 58. sz. doboz. XIX-J-1-a. IV-124. A római katolikus egyház helyzete Erdélyben a román uralom alatt, Katonai célokra lefoglalt iskolák).
- ³¹⁵ Vasárnap, 23. (1940) 240-241.
- ³¹⁶ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1944-019.516. (Csatári Dániel 27-re teszi a magyar hallgatók számát, figyelmen kívül hagyva a nagyszabeni egyetem 8 magyar tanulóját [Csatári D.: *i. m.*, 373.]; a *Kisebbségi Értesítő* adatai szerint a temesvári egyetemen 1944 tavaszán már 23 magyar hallgató tanult: 18 fiú és 5 lány, akik közül 8-an Erdélyből, 15-en pedig a Bánátból származtak [Kisebbségi Értesítő, 1944. máj. 30. 11.]; a kolozsvári magyar egyetemen ugyanakkor 1941/42-ben 146 román diák tanult [Pusztai-Popovits József: *Rómán kultúrélet a magyar Erdélyben.* Pécs: 1942. 31.]
- ³¹⁷ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 1944-0-18.748, 1944-025.103.
- ³¹⁸ MOL K 28. 212. cs. 465. tétel, 1944-0-21.295.
- ³¹⁹ MOL K 28. 34. cs. 84. tétel, 25.616-1944.
- ³²⁰ Történész, 1930-tól 1932-ig csíkszeredai középiskolai tanár, 1933 őszén bebörtönözték kommunista tevékenysége miatt, szabadulása után különböző baloldali politikai állásokat töltött be, 1945-ben a kolozsvári népbíróóság mellett népgyűszként a magyarellenes perekben segédkezett, 1952-től 1956-ig a kolozsvári egyetem rektora, 1956-tól 1959-ig miniszterhelyettes, majd 1966-ig a bukaresti Történeti Intézet igazgatója.

³²¹ 1949-ben letartóztatták, koncepciók perben elítélték, 1964-ben engedték szabadon, a súlyos börtönbüntetés során elméje megbomlott.

³²² Csatári D.: *i. m.*, 388.

³²³ Lipcsey Ildikó: *A MADOSZ és az Ekés-front, 1935–1944*. Történelmi Szemle, 25. (1982) 3. sz. 458–482.

³²⁴ Az első bécsi döntés előtt a felvidéki magyarság egyik politikai vezetője volt, utána pedig 1940 áprilisáig a felvidéki ügyek tárcanélküli minisztere, 1944 márciusától augusztusáig belügyminiszter. A népbíróság ítélete alapján 1946-ban kivégezték.

³²⁵ Csatári D.: *i. m.*, 358–359.

ZÓNI MÁRIA

A halál, az elmúlás sorsfordító pillanatai Szabó Magda regényeiben

Szabó Magda regényeiben visszatérő motívum a halál tényének, az elmúlásnak különböző elfogadása, a főszereplők további életére tett hatása.

Vannak pillanatok az ember életében, amikor akármilyen fiatal is, esetleg csak kisgyerek, megérzi, hogy ettől a másodperctől fogva valami másképp lesz. [...] Ezek a sorsfordító pillanatok befolyásolják ki-ki élete alakulását, személyisége kiteljesedését, fejlődését, általában gyakran a jövőjét is. Megírtam az *Okút*-ban, életem első tíz esztendejét összefoglaló önéletrajzomban, hogy én kicsi koromban szentül azt hittem, hogy mindenki más meg fog halni, de mi annyira szeretjük egymást anyámmal, apámmal, hogy mi hárman leszünk az örökké élő kivételek. [...] Egyszer aztán – ez már a mélylélektan körébe tartozik, végül is hogyan és mitől, de rájöttem: talán tévedek, a halál törvénye nekünk sem irgalmaz majd. [...] Érzékelhető módon megfordult a világ alattam: soha többé nem volt kétségem afelől, hiába szorítom apám testét, köpenyegét, egyszer majd nem lesz erőm az örök útról visszatartani.¹

A gyerekkori sokk és egy a felnőttkorban átélt családi temetés kettős termékenyítő hatására jött létre első regénye. Ez a regény, a *Freskó*, 1953-ban született, 1958-ban jelent meg. A mű közönségsiker lett, a kritikusok is lelkesen fogadták.

A regényben a tarbai nyugalmazott református pap családjával ismerkedünk meg, emberekkel a halál árnyékában, valamilyen módon megérintve az elmúlástól. Nem a részvét vagy a fájdalom serkenti ebben a történetben eszmélkedésre, tünődésre a benne felvonuló szereplőket – hisz egy immár három évtizede örült asszony elmúlásáról van szó, s már senkinek sem jelent különös megrázkódtatást az elválás. Más okozza a feszültséget. Itt a halál is, a temetés is csak a társadalmi konvencióknak kiszolgáltató emberek próbaköve. Ebben a szokások követelte „játékban” kötelező a részvétel, s a botránytól való félelem legalább akkora, mint amekkora az istenhitből fakadó jámborság kötelezettsége. A tarbai nyugalmazott református pap feleségének halála a család egyetlen tagjából sem vált ki fájdalmat, de mindannyiukat arra készíti, hogy megmérjék saját sorsukat az esemény által kiváltott helyzetben. A család kénytelen összetalálkozása, a feltűnő körülmények között megszökött kisebbik lány esetleges megjelenése indítja önvizsgálatra az egymástól elidegenedett családtagokat, s okoz bennük valamiféle szorongást.

Számot vetnek önmagukkal már csak azért is, hogy kialakíthassák viselkedésformájukat abban a nem kívánt helyzetben, ha a család fekete báránya, Annuska megérkezik. De számot vetnek azért is, mert a régen várt halál új helyzetet teremtett mindegyikükben.

Az író az egész regényt a találkozási jelenetre építi fel. Azokra a pillanatokra, amikor a családtagoknak a mindeddig elodázódott, de most elháríthatatlanná érett konfliktust meg kell élnie. A regény szerkesztési módja a klasszikus drámaszerkesztés sűrítettségét követi. Ennek az analitikus szerkesztésnek, melyben lényegében minden megtörtént már a múltban, s a szemben álló, drámai összeközösre felkészült személyek sorsának, életének visszagombolyításánál lehetünk tanúk – számtalan XX. századi európai regény megkísérelte, de a drámai sűrítés ilyen koncentrátságának megvalósítása szinte példa nélkül való. A modern regény a XX. század eleje óta küzd az idővel. Proust nagy felfedezése, hogy nem a gépies szabályosság, hanem az élmény mélysége és erőssége méri az idő múlását – nem maradt folytatás nélkül (Woolf, Thomas Mann, Giraudoux munkái). A modern regénynek ezek a kísérletei kitágították a regény kereteit, ráébresztettek a belső élet árnyaltságára. Szabó Magda különlegesen tömör ábrázolásmódjának megteremtéséhez a leg többet a drámairodalomból merítette, erre a regény expozíciója a legjobb bizonyíték.

A regény hősnője, Annuska, a családjától elszökött lány bemutatásával indul a történet. Felébred szülővárosa szállodájában, s kilencévi távollét után minden hang, jel, mozdulat eszébe hoz valamit gyerekkorából. Az író néhány oldalon, kevés szóval, természetes könnyedséggel mutatja be a helyszínt, az időt, a cselekmény várható alakulását, olyan művészi, hogy úgy érezzük, mintha már régen ismernénk a környezetet, a családot. Nem magyaráz, hanem megidéz – magunknak kell összeraknunk mozaikszerűen a történetet, ahogy ezt Annuska is teszi.

A gyerekkorát és felnőtté válását néhány jellemző képpel visszaálmódó Annuska, akinek látszólag csapongó asszociációi révén nemcsak dacos, elszánt, megbolázhatatlan, egyenes gerincű egyéniségét ismerjük meg, hanem érzelmi kötődéseit, illetve kötődését egyetlen emberhez, Anzsuhoz, az öreg cselédhez. Ő volt az egyetlen megértő társ, nevelő, aki nem fékezni, nem megtörni akarta, hanem kibontakoztatni. Ez a szabad, kemény, jóságos és zárkózott ember mellette állt születésétől kezdve. Ő volt a megértő barát abban a minden örömet és szertelenséget pusztító, fojtogató családi körben, ahol Annuska felnőtté kényszerült.

Már a regény elején érzékeljük, hogy nem csupán egy lázadó egyéniség lélektani megfejtésére vállalkozik az író, hanem a nyomasztó és elviselhetetlen, a teljes életem át nyomot hagyó légkör összetevőit és hatását akarja elemezni. Amikor Annuska felfedezi Anzsu szegény viskójában a takarva őrzött freskót, ahol egy indulatos gyerek ösztönösségével merevítette fagyossá családját, a tarbai paplakot – tudjuk, hogy az író annak a felkutatására vállalkozott, hogy miként hat, s hogyan torzítja el az emberi lelket ez a szigorú, kegyetlen környezet. Azok az egyformán arctalan családtagok, akiknek csak a külsőségei emlékeztetnek önmagukra, mind ellenszenvesek, mert ők jelentik a megkövültséget, az egyéni akaratot

porrá törő kegyetlenséget Annuska gyermeki tudatában. Ő, aki minden más környezetben simulékony, kedves, jószívű, álmait megvalósító művésszé válhatott volna – ebből a nyomasztó légkörből ki tudott menekülni, minden ereje felhasználásával, de amint azt további élete bizonyítja, nagy terheket cipelt magával. Művészi visszahúzódásának, sikertelenségének az a gyerekkor is oka, melynek élményei, megaláztatásai felszívódtak benne. Farigcsál, lámpaernyőt festeget, beleöli művészi tehetségét és fantáziáját – de nem fejezheti ki, nem tárhatja fel őszintén önmagát. De nemcsak Annuska, hanem a konok, megmerevedett elveket valló család valamennyi tagja eltorzult ember. Nincs közük egymáshoz, s nem is érdeklődnek a másik gondolatai, vágyai felől. Önmagukba zárkoznak, szenvednek. Mindannyian tragikus alakok.

A szereplők belső monológokban tárulkoznak fel. Múltjuk, emlékeik, kapcsolataik, kötöttségeik szövevényében – bármennyire nyugtalanul röpdösnek is gondolataik – jól el tudunk igazodni, mert a család és a kor legjellemzőbb pillanatait megidézik, s az atmoszférát meghatározó eseményekre mindannyian reagálnak. A folyamatosságától megfosztott idő belső rendje – éppen a történések, az emlékezetben élő benyomások súlya miatt – végül is egységes időrenddé alakul az olvasó tudatában. A szereplők sorsa segít összeállítani a család sorsának tragikus képét. Szabó Magda az embert úgy mutatja be mint egészet, akinek a múltja örökösen jelen van az életében, s minden mozdulatban, döntésben, elhatározásban egész lényével vesz részt.

A regény szereplői egyetlen nap alatt nyílnak meg előttünk. A 13 fejezetből az első nyolc a szereplők bemutatását szolgálja. A belső monológok egyre mélyebbre visznek bennünket, de Szabó Magda könyve nem úgy lélektani regény, hogy az ösztönök eredetét kutatná, hanem úgy, hogy a környezet hatására kialakult lélektani mozzanatok feltárását végzi el, melyek tartósan mérgezik az ember életét.

A kilencedik fejezettel elérkezünk a jelenbe – készülődés a temetésre, majd a tizenegyedik fejezetben a temetési szertartásnak lehetünk tanúi. A résztvevők mindannyian saját legszorongatóbb gondjaikkal foglalkoznak, miközben az esperes a gyászbeszédet tartja. Annuska megjelenése elkábítja őket, nem tudják, hogyan kellene viselkedniük. De nincs is rá szükség, mert a lány olyan hirtelen eltűnik, mintha a föld nyelte volna el. Nincs bocsánatkérés, bűnbánat – csak Janka öleli magához testvérét, mielőtt behantolná a sírt. Mindenki éli a maga életét, a halált csak a halott éli egyedül... A konfliktus elodázódott, mert Annuska, aki szembe mert szállni családjával, többé nem fél, felszabadult. A freskó képei megelevenednek, Annuska szorongásai elmúltak. Ráébredt, hogy egyetlen emberhez van köze, Anzsuhoz. Egyértelmű választ kaphattunk arra, hogy ki lehet szabadulni a múlt béklyóiból, ha bátran szembenézünk a múlttal. A temetésre hazalátogató Annuskának sikerült maga mögött hagynia a múlt szorongató emlékeit úgy, hogy embersége ép, sértetlen maradt. Ki tudott lépni a családi békétlenség és torzsalkodás világából, és létre tudott hozni egy új, el nem nyomható életminőséget.

Szabó Magda második regénye *Az őz*. 1959-ben írta, huszonhat nyelven jelent meg, és nincs irodalomtörténész, aki említés nélkül hagyná. A regény egy hajdan lecsúszott középosztálybeli lány – később híres színésznő – hatalmas belső monológja. A műben visszaköszönnek az író gyermekkorának alakjai: a szurkos cérnáért bőséges ellenszolgáltatást váró Ambrus suszter, Kárászék cukrászdája, az emberkerülő, talpig becsületes, visszahúzódozó, virágot kedvelő Apa; az Anya megfestésében is feldereng néhány megélt alapmotívum.

...Anyám szenvedélyesen szerette a zenét, ha álmodom róla, mindig zongorázni hallom, az arcát nem látom soha, csak azt hallom, hogy játszik, valami Mozartot, Händelt. [...] Álomban is tudom mindig, milyen bátor az anyám, míg veri az etűdöket, és nem fárad bele, hogy rámosolyogjon apámra.²

Encsy Eszter dacossága, makacssága az író saját életére emlékeztető motívum. Csakhogy Szabó Magda a szeretet és a derű légkörében nőtt fel, ahogyan azt önéletrajzában is megírta. Ennek ellentétpárját írta meg *Az őz* című regényében. Az örökké kiszolgáltatott, sok munkában és kevés örömben nevelődött Encsy Eszter soha fel nem engedő zárkózottsága, önerejének felfokozott tudata, minden szálnalmat elutasító büszkesége örömtelen, gondokkal teli gyermekkorából ered. Eszter nem alkalmazkodó természet, hisz egész életében csak önmagára számíthatott, s igazodnia is csak belső erkölcsi törvényeihez kellett. Ez a mindig emlékező, őszinte kapcsolatot soha senkivel sem találó ember lélekben egyre torzabb lett. Nyomasztó világát nem enyhítette semmi, kedves, becézó szót nem hallott. Szülei inkább egymással voltak elfoglalva, Eszter még a családon belül is kívülálló volt, és az is maradt egész életében. Nem tartozott, és nem is tudott később felnőttként sem tartozni senkihez igazán. Nem fogadták be, később már nem is engedte, hogy valaki igazán közel kerüljön hozzá.

A halál, az elmúlás ténye ennek a regénynek is funkcionális eleme. Az író a történet titkát csak a végső pillanatban tárja fel. Encsy Eszter halott szeretője sírja mellett vallatja ki önmagát, s vallja meg szerelmük történetének valóságos hátterét, lélektani összetevőit. A valóságos ellentétek nem Eszter és a férfi, hanem Eszter és Angéla – az örökösen megalázott, küszködő szegény lány, és a dédelgett, szerencsés Angéla között feszülnek. Szabó Magda kitűnő pszichológiai érzékeléssel választja ki a feloldhatatlan sérelmek emlékképeit. Encsy Eszter nem hitt a jóságban, mert azt tapasztalta, hogy nincs jócselekedet ellenszolgáltatás nélkül a világban. Neki mindig mindenért sokszorosan meg kellett fizetnie. Az elkényeztetettek és a jómódban élők jóságát megalázónak érezte. Az első igazi vonzalom kezdetén csak a győzelmet érezte, hogy sikerült elvennie a gyerekkora óta gyűlölt Angélától a férjét. De a súlytalan győzelem nem elégítette ki. Gyilkos indulatai, féltékeny irigysége, a birtoklás vágya a teljesség megszerzésére sarkallja. Nem a férfit akarja megadásra kényszeríteni, hanem a szerencsés vetélytársat, az „angyali” Angélát szeretné legyőzni, soha nem múltó fájdalmat okozni neki. Esz-

tert semmi sem boldogítja – sem a siker, sem a művészi elismerés, sem a pénz. Csak egyetlen dolog: ha sikerül Angélát és saját fájdalmas gyerekkorát legyőznie. Az őz elszöktetése, halálba engedése csak gyermeki vágyát elégítette ki, hisz akkor megszerezte Angéla legnagyobb kincsét. Felőttként sérelmeit még nagyobb fájdalommal akarta megtorolni. Úgy gondolta, ha Angéla férjének megszerzése sikerül, akkor végre ő is kiegyensúlyozott és boldog lehet. A véletlen közbejöttével halálba küldött férfi múlhatatlanul fájdalmas győzelmet hoz Encsy Eszternek. Végre kivallathatja önmagát, de kifosztottá válik, mert a múlttal és az önmagával vívott küzdelemben elégett az élete. Eszter helyzete bonyolultabb, mint Annuskáé volt a *Freskóban*. Eszter diadala ugyanis magában hordja bukását is. Ő benne marad eredeti környezetében, formálisan hiába lép ki belőle. Gyerekkori vetélytársnője, Angéla, az új világban is otthonosan él. Eszter akkor az őzet irigyelte el tőle, most a férjét, de egyiket sem tudja megtartani. Eszter mögött úgy van a mélyben sérült élete, hogy nem is beszélhet róla. Új életet kell hazudnia. Úgy akarja megszerezni magának Angéla férjét, hogy ezáltal tönkretége gyerekkori ellenfelét. Ekkor már a gonoszság működik benne, a sérültek romboló ereje. A külvilág felé szeszélyes, szerelmes asszony, belül: szenvedélyes és bosszúszomjas. Ennek az életnek a logikáját a vesztes múlt határozza meg. Nagyon kell gyűlölnie annak, akinek még az öröme is mérgezett. Szabó Magda megtalálja a cselekményben ennek az emberi sorsnak a legmegfelelőbb csapdát, Eszter kettős élete egymásra vetül: szeretője a gyűlölt múltat idézi és egyben tanúja a sikereknek is. El kell vesztenie szerelmét, hogy szabadulhasson. „Eszter teljes diadala: egyben teljes bukása. Mert nem lehet igazi győztes az, aki csak »kívülről« győz. Lehet sikeres ember, csodálhatják, irigyelhetik – ez marad Encsy Eszternek szerelme halála után. De már nem teljes ember. A temetés után a temetőben szólal meg: amit nem mondott el – félelemből, gonoszságból, színjátásból? – az élőnek, azt a halottra zúdítja. Élete logikája ekkor tárul fel önmaga előtt is igazán. De csakis önmaga előtt: megfejtett titkával magára marad.”³

A férfi halála döbentti rá arra, hogy milyen kiüttalan és sivár magány várja, hogy ezzel a halállal, melynek okozója is – bár ezt önmagának sem meri bevallani – egész hátralévő élete boldogtalan lesz, mint ahogy az volt gyermekora és ifjúkora is. Nem számít már a siker – a magára maradottság fájdalmát semmi nem enyhítheti.

A lélek torzulásának okait és összefüggéseit kutató író ebben a regényében az önvizsgálat mélységeibe vezeti el az olvasót. Az író belső monológokra építő technikája a csúcspontra ért. A gondolati síkokat, az emlékek összjátékát olyan észrevétlenül sikerült megoldania, hogy egyetlen pillanatig sem érzünk törést.

„Az első két regény a személyes bosszú perzselő műve: két hősnő, egyszerre kétféle történelmi meghatározottság kiközösítettje (a polgárvilágban a család múltja és a szegénység valósága közötti színlelés miatt, a »szocializmusban« pedig úri múltja okán) családjával szakítva egy különleges terepen, művészként (Corinna a *Freskóban* festő, Encsy Eszter *Az őzben* színész) diadalmaskodik. Corinna diadala: erkölcsi diadal, mert művészete csak önmaga szemében érték, a

diktatúra kultúrpolitikája által az is kitagadott. Diadala széthulló, alamuszi, alkalmazkodó családjával szemben valóban érvényes. Encsy Eszter már külsőleg is érvényesül művészetével is, a rendszer receptje szerint hazudott-átírt önéletrajzával is. Csakhogy diadalával éppen belső világát teszi tönkre, szerelmét is elpusztítja. A rossz, a pusztítás démona költözik belé, akaratlanul is mindent szétold, amit megkötni szeretne...⁴

Az öregek gondja, életlehetőségei, magányossága, az elmúlás, a halál lelki feldolgozása a témája Szabó Magda Pilátus című regényének, amely 1963-ban jelent meg. Az író ebben a művében választ keresett arra is, hogy két nemzedék, öregek és fiatalok találhatnak-e közös nyelvet egymás megértéséhez.

A mű elején az öregek oldaláról szemléli a világot, s azt mutatja be, hogy a céltudatos fiatalok minden jószágosnak, figyelmesnek látszó cselekedete sem ér semmit, ha nincs átélt érzelmi töltete, ha nem szeretetből, hanem kötelességteljesítésből „gyakorolják a jót”.

...A Pilátus témáját anyámmal beszéltek meg, én is benn ültem a vendégei között, amikor a gyerekeikről nyilatkoztak, s borzadva elemeztük, milyen lehet egy beprogramozott érzelmi élet, a szeretet öt éves terve...⁵

A regény cselekménye röviden összefoglalható: az özvegyen maradt vidéki asszonyt magához veszi lánya, kiemeli régi környezetéből, Pestre költözteti, mindennel ellátja, jólétben tartja, csak a szeretetéből, a megértéséből hiányzik valami, ami talán a leglényegesebb: az örömteli adakozás jósága. Ezt érezve az öregasszony feleslegesnek, haszontalannak látja az életét, és öngyilkos lesz. A történet olyan egyszerű, mint a mű szerkezeti tagolása: az ókori görögök tudománya szerint való négy alapelem – a Föld, a Tűz, a Víz és a Levegő – szimbolikus tézisein nyugszik a cselekmény. A négy fejezetre tagoló regény négyféle megközelítésben ábrázolja a tragikus történetet.

Az első, a Föld, amely befogadja a halottat, a családot a természetes kötődések teljességében mutatja be. Ha Vince, az apa ezekben a pillanatokban válik is meg az élettől, összetartó ereje még él. Még meghatározza a hozzátartozók, felesége és lánya, Iza, valamint veje, Antal minden megmozdulását, gesztusát. Az utolsó órák hírére megérkező lány – Szőcs Iza doktornő – energikus, kemény akaratú, mindent hibátlanul megszervező ember. Gondolatban már rég eltemette az apját, mert hónapok óta tudja, hogy rákja van, s most az utolsó percekben nem akar búcsút venni az esendően összetöpreődött testtől, nem akar ijesztő, szomorú emlékeket. Úgy szeretné magában megőrizni az apját, ahogy még egészségesen maga előtt látta. Orvos létére sem szokta meg a halál jelenlétét, riadtan utasítja el magától a megrendülés lehetőségét is:

– Utoljára kártyáztam vele – mondta Iza, s hangjában az volt a félelmetes, hogy nem volt semmilyen, sem indulatos, sem védekező, se magyarázkodó. – Nagyon jó napja volt, magánál volt és nevetett. Elég embert láttam meghalni életemben, apámnak az élő arcára akarok emlékezni.⁶

Kötelességének inkább azt érzi, hogy meggyötört anyját, az élő istápolja. Minden terhet levesz róla: megszervezi a temetést, anyja kikapcsolódásnak, a fájdalom enyhítésére szánt üdülését, a régi ház eladását, s a gyermekien kiszolgáltatott öregasszonyt elköltözteti Budapestre. Mint egész életében, most is mindenben egyedül dönt. Elhatározásait kedvesen, de szigorúan közli édesanyjával, aki hálás a gondoskodásért. Álmodat sző az új otthonról, de elképzeléseit nem közli lányával, s mert mindent meglepetésnek szán, csalódása ezért is fájdalmasabb.

A második fejezet, a Tűz, az ábrándos kis öregasszony álmainak, vágyainak, új életének elégsét, végzetes magára maradását, gyökértelenségét, megfélemlítettségét, kiszolgáltatottságát mutatja be. Izának eszébe sem jut, hogy a mindenétől megfosztott, az emlékeket idéző tárgyaktól is elválasztott öregasszonynak a feleslegesség tudata iszonyú teherrel nehezedik a lelkére. A két ember csak jelek útján érintkezik egymással. Egyik sem mondja meg, hogy mi bántja, mit szeretne, mi zavarja, s ez az örökös megfektetésre váró jelbeszéd mindkettőjüket zavarja, ingerli. A lány csak azt érzékeli, hogy anyja, akinek mindent megadott, nem találja a helyét, hogy érthetetlen, kellemetlen dolgokat csinál. Iza tudja, hogy anyjának elfoglaltságra lenne szüksége ahhoz, hogy hasznosnak érezhesse magát. Csak azt nem tudja, hogy minden sérelem eltörpülne az öregasszony tudatában, ha megértőbb lenne hozzá, ha érezné a szeretetét. Mindkét szereplő szenved, csak más-más intenzitással. Az érzelmes, ösztöneire hagyatkozó, talaját vesztett öregasszony szeretetért, együttérzésért, összetartozásért eseng.

A túlzottan fegyelmezett 35 éves elvált asszony, Iza, a modern ember már nem tud mit kezdeni sérülékeny, érzelmes, naiv édesanyjával. A szociális gondoskodás benne kimeríti a gondoskodás fogalmát, az anyagi ellátottság pedig az emberséget. Racionális, hideg lélek, akit azonban bánt, hogy anyja állandó jelenléte irritálja, hogy idegesíti az öregasszony. Szabó Magda kettőjük ábrázolásában azt mutatja be, hogy a kétféle szemléletben felnőtt s megrögzött emberek, ha akarnak, sem tudnak jók lenni egymáshoz – teljesen külön világban élnek, nem tudják érzékelni a másokban lezajló belső konfliktusokat.

A harmadik fejezet, a Víz – az Iza korosztályába tartozó fiatalabb nemzedék egy másik típusát, Antal doktort, Iza volt férjét mutatja be. Ő a megértőkészséget, az emberséget szimbolizálja a műben. A melegszívű, hálás Antalnak lélekben több köze van a szerencsétlen öregasszonyhoz, mint a hidegen eszes, oldódni képtelen Izának.

A negyedik fejezet, a Levegő – mely elnyeli a boldogtalan öregasszonyt, az egyetlen embert, aki Izát mindenkinél jobban tudta szeretni. Ez a fejezet összefoglalja a történeteket, és kilátástalan magányra ítéli Izát, aki nem érti, hogy any-

ja öngyilkosságának az volt a célja, hogy ne legyen terhére szeretett kislányának. Iza nem érez felelősséget, nem érti és nem is akarja érteni az áldozatot:

Meghaltál, anyám – gondolta Iza azzal a személytelen részvétellel, amellyel az ember hús esztendeje porladó szerettei sírkerítésére könyököl –, mert a Balzsamárok meg Antal meg az értelmetlen tárgyak erősebbek voltak annál a szeretetnél, amellyel szerettek. Meghaltál, szegény szívem, pedig mindent megpróbáltam érted, amire csak ember képes, de nem tudtál mit kezdeni vele. Én ártatlan vagyok.⁷

Az öregedés folyamatáról, arról, hogy „az évek során, a felnőtté válásban elvész a gyermekkori sziget, az összetartozás boldogságával együtt”⁸ Szabó Magda *Katalin utca* című regényében olvashatunk. Központi elem ebben a műben is az elmúlás, az ifjúság elmúlásának fájdalmas ténye és a halál mint emberi sorsokat eldöntő esemény. Henriett halála a könyv szereplőinek életében egyben sorsformáló tragédia is. Az 1969-ben megjelent regény megírásának célját a könyv bevezetőjében fogalmazza meg az író: arról akar írni, amiről nem tud az orvostudomány, amit nem fogalmazott meg még az irodalom sem, hogy az öregedés folyamata más, mint gondoltuk.

Senki se mondta meg nekik, hogy a fiatalság elmúlása nem azért iasztó, mert elvesz tőlük, hanem mert ad nekik valamit. Nem bölcsességet, nem derűt, nem józanságot, nem nyugalmat. A bontott Egész tudatát.

Egyszer csak észrevették, hogy az öregedés felbontotta múltjukat, melyet az ifjúság és a relatív fiatalság éveiben olyan kereknek és összemarkoltnak éreztek: az Egész részekre bomlott, minden megvolt benne, és benne volt, ami addig a napig velük történt, csakhogy másképpen. A tér helyszínekre, az idő időpontokra, az események epizódokra tagolódtak, s a Katalin utca lakói megértették végre, hogy mindabból, ami életük összetevője volt, csak pár helyszín, pár időpont és néhány epizód számított igazán, minden más csak kitöltötte a törekeny létet, mint egy nagy útra előkészített ládában a forgács, amely meggátolja, hogy megsérüljön a tartalom.

Akkor már azt is tudták, hogy holtak és élők közt csak kvalitatív a különbség, nem sokat számít, és azt is, hogy minden embernek csak egy olyan valaki jut az életben, akinek a nevét elkiálthatja a halál pillanatában.⁹

A regény történései három helyszínen játszódnak. Az első az Elekes család megszokhatatlan új lakása, ahol a megöregedett, látását elvesztett, a fél életén át szabályosan, törvénytisztelően, minden lázongó gondolattól idegenkedő volt iskolaigazgató él családjával: az egész életében rendetlen, figyelmetlen feleségével, leányukkal, Irénnel, a gyerekkorától ehhez a famíliához is tartozó orvos vejével, és a mindenkinek útjában lévő egyetlen unokával, az Irén első házasságából szü-

letett Kingával, aki éppolyan betolakodott idegenként téblábol az egymáshoz el-
téphetetlen szálakkal kötődő családtagok között, mint annak idején az apja, Pali.
Mert az egymáshoz láncolt családtagok „tudnak valamit, amit ő nem”, aminek
senki sem tudja a nevét, de ami összekapcsolja őket, a múlt, amit csak együtt tud-
nak visszajátszani. De még ők is csak felemás módon kezdhetnek bele az újra és
újra felidézett múlt örökké ismételt produkciójába, mert hiányoznak közülük a
halottak, és Blanka, a kisebbik lány, akit kiűztek a nagyvilágba.

A regényben egy már kialakult s változtathatatlan helyzet létrejöttének oknyo-
mozását írta meg Szabó Magda. A család, amelynek tagjaival megismerkedünk,
sivár, nyomasztó légkörben él. Valamennyien bezárták már személyiségük min-
den mellékajtaját is. A regény cselekményének kezdetekor már csak Irénnek kell
lemerülnie a múltba, személyisége mélyére, hogy megfejtse, mikor, hogyan
rontotta el az életét. Az örökösen fegyelmezett, illedelmes, törekvő, szorgalmas
és alkalmazkodó Irénnek azért nem teljesedett ki az élete, mert nem tudta sza-
bálytalanul élni, s mert nem tudta elemezni, az igazságig hatolva a körülötte tör-
ténteket, mert nem tudott szembenézni önmagával. Előítéletei megakadályozták
a leplezetlen őszinteségben. Túl későn értette meg a dolgok összefüggéseit, s túl
későn döbbsent rá, hogy idegenként élt együtt önmagával. Tévesen megítélt ön-
magaán kívül nem figyelt semmire, azért nem ismerhette fel, hogy előbb önmagát
kell megváltoztatnia ahhoz, hogy életének új irányt adjon.

A második helyszín a kisebbik Elekes lányt, Blankát hozza elénk. Blanka ide-
gen környezetben, megszelídülten és engedelmesen, de örökre boldogtalanul éli
száműzetése napjait. Nincs benne harag az otthoniak iránt, s nem érzi, hogy fel-
áldozta magát a többiek – főként Irén – boldogságáért. Gondolatban folyton
velük van, családjá minden tagját megidézi magányosságában, hisz férjéhez,
anyósához lélekben nincs köze, s ő, akit gyerekkorától fogva mindig, mindenki
szabálytalanul, engedetlenül tartott, most ugyanazzal a természetes jóssággal,
ösztönös szeretettel – ahogyan gyerekkorában Irén táskájába csempészte az arany
lapocskákat, ahogyan szó nélkül elviselte, amikor Henriett haláláért őt tették
felelőssé, s ahogyan elviselte kiűzetését a családból –, ugyanazzal a természetes-
séggel beszél anyósának az angyali jóssággá átrajzolt Irénről és Bálintról, mintha
soha semmi sérelem nem érte volna. Blanka csak a regény elején jelenik meg
valóságos szereplőként. Életének mozzanatait Irén és Bálint emlékezéseiből rak-
hatjuk össze. A szokványos emberi-társadalmi minősítésben rossz jegyet kapott
Blanka valódi embersége így mutatkozik meg az olvasó előtt. Az adakozó jószág,
a másokért való cselekvés a legfőbb értéke ennek az indultatos, pillanatnyi ötle-
tektől vezérelt és kiszámíthatatlan lánynak. Irén későn döbbsent rá, hogy mennyi-
re szereti, és hogy milyen fontos szerepet játszott az életében.

A harmadik helyszín Henriett világát mutatja be. Ennek a regénynek is fontos
eleme a halál: hogyan hat Henriett halála az életben maradtakra. Henriett a
maga kifinomultságával, kibontakozó nőiességével csupa vonzás. A regényben
folytonosan jelen lévő meggyilkolt lány nem a szemrehányás szellemalakjaként
van jelen, hanem valóságosan, mert oda vágyik vissza, az ellopott gyerekkorba,

ahol otthon érezte magát, ahová tartozott, ahol megoszthatta önmagát azok között, akiknek az élete az ő életének egy darabja, sőt egész élete volt. Nem halálának körülményeit nyomozza, nem a kíváncsiság és a felelősségre vonás kényszerre hajtja a Katalin utcába, hanem az összetartozás, az odatartozás érzése. Tudja, hogy élete nem múlt el nyomtalanul, mert mindig jelen van az élők tudatában és emlékeiben. Páratlan írói következetességgel építette fel Szabó Magda az általa elképzelt életen túli életét Henriettnek, aki éppúgy magányos, mint a szigeten Blanka. Henriettnek csak a valóságos életben van kijelölt helye: az élők emlékeiben, lelkiismeret-furdalásában. A rég halott lánynak azért is jelen kell lennie, hogy az élők megtalálhassák életük megfejtését. „Az első fejezet – Helyszínnek – ötlete kitűnő. Mentésíti a továbbiakban a külső-belső ábrázolást, leírást, elemzést, eseményelbeszélést, egyszóval, mint ma mondani illik a narrációt, a helyszínnek folytonos újraemléstől, rajzától. Van azonban egy belső, fontosabb feladata is. A »Katalin utca« jelképesen is értendő: egy együtt élő, egymást értő, egymást becsülő, egymáshoz csiszolódt emberek együttese ez.”¹⁰

A második fejezet főcíme: *Időpontos és epizódok*. Az alcímeket hat évszám adja. Az első: 1934, a gazdasági válság utáni időszak. A gyerekvilág rajza, a jellemalakulások, a majdani vonzások és választások, kényszerpályák és vállalt életutak érzetése áll a középpontban. A második évszám: 1944. Az egyes emberi sorsok egymáshoz kapcsolódása, egymásra hatása kötődik ehhez az évszámhoz. Heldék, elsősorban Henriett beilleszkedése, rokonszenvszerzése, női vonzerejének megsejtetése a tárgy. S annak a tragikus egyedi bonyodalomnak az előrevetítése is, amely majd 1952-től Irén, Bálint és Blanka sorsában jellegzetessé, föloldhatatlan pszichológiai ütközéssé válik. Irén és Bálint eljegyzésére készülődnek. Az ünnep igazi döbbenetté válása a Held szülők elhurcolása. Ezt követi az elbújtatott Henriett véletlenek összejátzásából bekövetkezett halála, a tragédia, ami valamennyi szereplő életét megváltoztatja. Ez a fejezet hű tükre a politikától távol álló, magába húzódtó értelmiségi réteg döbbsé és bénult zavarának, amely sem érteni, sem hinni nem tudja, hogy a korszak eseményei megtörténhetnek.

Bálint életét kiúttalanná teszi Henriett halála. Teljesen elveszti lába alól a talajt, lelkileg összeomlik. Olyan fájdalmat érez, mintha gyermekét veszítette volna el. Irén segíthetne elviselni a szenvedését, de nem érti – csak később döbben rá, hogy elszalasztotta a pillanatot, amely eldöntötte kettőjük sorsát. Henriett halála Blanka életét is megváltoztatja. Blanka, aki egyszer akart életében szorgalmas lenni, s bevete a kerítés meglazított szögeit, Henriett menekülésének útját, a „gyilkos” szerepébe kényszerül – pedig nem tudott semmiről, arról sem, hogy Henriett Bálinték házában rejtőzik, hisz titkot őrá senki sem mert bízni. Henriett halála Irén életét is megváltoztatja, aki Bálint kérése ellenére elment otthonról, pedig ő volt a bujkáló lány menekülésének egyetlen őre. Nem meri bevallani magának sem, hogy azért is ment el, mert féltékeny volt Henriettre az elrontott eljegyzés miatt, melyre úgy készülődött, mint élete legboldogabb napjára. Attól félt, hogy Henriett elveszi tőle a számára legdrágábbat, Bálintot. A következő fejezet: 1952. A néma félelem, a hallgatás korszaka ez. Irén már kész pedagógus,

a tanításba menekül, apja az olvasásba, anyja a háztartási ügyekbe, Blanka a kórházi irodai munkába. Nem értik, ami körülöttük történik, csak azt érzékelik, hogy ki vannak szolgáltatva. Bálint, aki közben hazatért a hadifogságból, Irénéknél lakik, orvosként dolgozik. A szereplők élete tele van szorongással. Bálint nem akarja feleségül venni Irént. Irén sejti, érzi, hogy Henriett emléke állhatott közte és Bálint között. Blanka testvére sérelmét akarja megbosszulni, és feljelenti Bálintot.

Következik: 1956. Blankának menekülnie kell. Bálint és Irén meg akarja és meg is menti Blankát, aki Bálint ismerőse segítségével külföldre szökik. A következő időpont: 1961. Ebben a fejezetben Henriett szelleme a központi alak. Itt emlékezés, álom, látomás, lelki jelenségek a fejezet fő jellemzői. A látomásos megoldás, vélhetőleg, két célt kívánt szolgálni, az addigiak kétséges lelki földolgozását, illetőleg földolgozhatatlan voltát. Hogy aztán ezzel az állapottal, ezzel a lelki, s tudattartalommal, úgy-ahogy tovább menjen vagy elakadjon az élet.”¹¹

Elsősorban Bálintnak kell megküzdenie a látomással, a hallucináló emlékezés-sel. Irén elhagyja Palit, a férjét, aki mellett el lehetett viselni a múlt terheit – Bálint nyomasztó világát választja. Azért egyezett bele házasságukba, mert együtt emlékezhetnek ugyanarra, ami kínozza őket. Hogy mitől ment tönkre az életük? – talán mert Bálint is hasztalanul küzdött egyedül a megoldással, magányosan nem találhatta meg a visszautat a Katalin utcába, amikor még fiatalok voltak mind a ketten. Ráeszmél, hogy nem csupán az ő sorsukat törte ketté a háború, hogy mindenki vétkes valamiben, és mindenki felmenthető valamiért. Az utolsó fejezet: 1968, a jelen, az öregedés időszaka. Ismét Henriett áll a középpontban, révület, képzelet, látomás és valóság vegyülmése. Ebben a fejezetben a finom lírát a groteszk elégiával vegyíti az alkotó. Henriett szeretné látni a maga egykori világát, de hiába keresi – visszatér halottai közé. A könyv bevezetőjének utolsó mondata – „mindenkinek csak egyvalaki jut, akinek nevét elkiálthatja a halál pillanatában” – a regény végén megismétlődik, kiegészítve még egy mondattal: „Hozzátok haza Blankát!”

A boldogtalan Irén és a család számára is Blanka az egyetlen, aki megkönnyíthetné az emlékezést, segíthetne a sivár, nyomasztó világból emberibb körülményeket teremteni, enyhülést, lelki nyugalmat adni. Irén számára ő az, akinek nevét elkiálthatná halála pillanatában.

A regényben az író elsősorban Irén életét elemzi. Ő az egyetlen, akit hol kívülről szemlélve mutat be, hol önmagát a figurát juttatja szóhoz a belső monológokban. Itt, ebben a műben ért be az a regényírói törekvés, mely a *Freskó* és *Az őz* folyamatosan alkalmazott belső monológjaitól, belső ábrázolási módjaitól a *Pilátus* már váltogatott technikájú, a külső leírást is megkísérlő módszeréhez közelítve a *Katalin utcában* olyan ábrázolásmóddhoz jut el, amelyben a funkcionálisan mindig jelentős belső vallomás az árnyaltság eszköze és segítője, s a szereplő feltárásának eszköze.

Szabó Magda regényeiben a hősnők lelkének vizsgálata, a belső ön-vizsgálat a tisztességesen kivívott siker csúcspontján kezdődik. Így történik ez *Az ajtó* című regényében is. Amikor az Európa Könyvkiadó 2000-ben újraindította Szabó Magda életműkiadását, nem a pályakezdő *Freskó* megjelentetésével kezdte, hanem *Az ajtó* című regényével, amely alkotója jelenlétét harmincnégy nyelven igazolja vissza a nemzetközi könyvpiacra.

Mint általában a jó regények esetében, néhány mondatba sűrítve *Az ajtó* című regény története is hétköznapiak tűnne fel: a mű a sikeres író és bejárónője, Emerenc bizalmas kapcsolatának története. Emerenc mohón reméli, hogy az író nő emberileg méltó arra, hogy mind többet felfedjen előtte régebbi és mai életéből. Az író nő védekezik, elzárkózna a befogadástól. Emerenc titka: lakásába senki sem mehet be, mert ott gyűjti a szájalomból megmentett macskákat, nagy tisztaságban. Amikor megbetegszik, magatehetetlenné válva, egyedül akar meghalni, agyontisztított lakásában, mert titkát – jelképesen: a szájalomból felnevelt macskákat – meg nem láthatja életében senki. A bizalom csúcsa, titkának megosztása: egyedül az író nőnek mutatja meg lakását. Okulásként még egy példát is mutat neki: nyomorult, céltalan vélnő védencét – Polettet – hagyta meghalni, sőt ő maga készítette fel az öngyilkosságra. Emerenc azt szeretné, ha vele is így bánnának: amíg értelme van az életének, csak addig akar ő is élni. Megalázottan, kiszolgáltatottan már nem. Igazi titka: amíg méltósággal viselheti életét, addig akar csak élni. „Amíg minden – ritkán kimondott – szava, mozdulata, gesztusa célba találó ténykedés, amíg léte minden megnyilvánulása értelmes és hasznos jelenlét környezete életében, addig tartja csak a kapcsolatot a külvilággal. Utána az igazi törődés: ha magára hagyják. Mert ő így akarja. Ezt bízta rá az író nőre.”¹²

Amikor megbetegszik, mozdulni is képtelen, bezárkózik – s mivel magatehetetlen, szenny és bűz gyűlik a tiszta lakásban. A környék lakói meg akarják menteni és az író nő is velük tart. Az ő szavára nyitja ki Emerenc az ajtót, és minden bekövetkezik, amitől félt: az utca látja Emerenc szégyenét. Az író nő eljátszik még egy kínos komédiát: megnyugtatja a kórházban Emerencet, hogy a macskák jól vannak, és senki nem tud a lakásban történekről, otthona sértetlenül várja. Emerenc meggyógyul, és készül haza. Az író nő nem meri megmondani neki az igazat, az ezredesre bízta. Ezt a csalódást már nem éli túl Emerenc.

Hiába vizsgázott jól minden jelenetben az író nő, a valódi próbatételkor azonban elbukik. Két értékrend ütközik össze. Emerenc szerint – ezt Polett halála is példázta – ha már nem látja valaki értelmét az életének, joga van a méltóságtagteljes, tisztességes halálhoz, ahhoz, hogy úgy haljon meg, ahogy ő szeretné. Úgy véli, hogy a halott sorsa mindegy a halott számára, de nem mindegy az élők számára. Az író nő ezt nem tudja elfogadni, sem neveltetése, sem értékrendje nem teszi ezt lehetővé. A legnagyobb hibát azonban akkor követi el, amikor magára hagyja Emerencet, nincs mellette az ajtó feltörésekor, nem akadályozza meg azt, hogy az öregasszony méltóságát veszítve megszegyenüljön. Akkor még nem érzi, hogy nincs annál fontosabb – sem munka, sem tévéinterjú –, hogy ott legyünk akkor és abban a percben, amikor egy számunkra fontos és szeretett ember segítségre

szorul. Ilyenkor nem lehet a segítséget, a megnyugvást eredményező törődést későbbre halasztani, és arra gondolni: majd később, majd holnap. Sokszor jóvátehetetlen és egy életen át végigkísérő lelkiismeret-furdalás lehet ennek a következménye, mert nincs később és nincs holnap, vagy ha van, az már nem ugyanaz. A regény nyitófejezetében és befejezőként is ugyanaz a mű egészét sűrítő metafora jelenik meg:

Forog a kulcs.
Hiába küszködöm.

A nem nyíló ajtó lesz az író visszaterő álma és büntetése, soha meg nem szűnő bűnhődése, mert félt attól, hogy hagyja Emerencet saját törvénye szerint meghalni.

Kabdebó Lóránt *Szabó Magda, az író és irodalomtörténész* című tanulmányában kiemeli, hogy *Az ajtó* című regény kétféle alkat összekötése: az egyik az író, aki szenvedélyes, de megértést kereső, a másik a cseléd, a magában mérlegelő, döntéseihez ingathatatlanul ragaszkodó. Kétféle intelligencia összemérése is: a kiművelt humanizmus és az ősi-archaikus emberség szembeállítás. Göndör András és Györke Ildikó az emberi tisztesség balladájának tartja ezt a regényt. „A tisztesség, amely elvont fogalomnak tűnhet, ezen a gondolati síkon megelevenedett balladai hős, amely küzd önmaga fennmaradásáért, önmaga megtartásáért, azért, hogy tisztességes maradjon, s amely a körülmények, az események szorításában elbukik.”¹³

A balladákra jellemző módon stilizált a belső monológ, a lélektani hatásfolyamat leírása. Tömörítve, kihagyással annyit hoz csak tudomásunkra, amennyit a narrátor – az író – átélt. Lelki konfliktusának, büntudatának feloldását nem adhatja meg önmagának – az olvasóra bízta.

„»Ez a könyv nem Istennek készült« – olvassuk a bevezetőben, *Az ajtó* című fejezetben. A jakabi példázat (5, 16) azonban azt mondja, hogyha nem is bűnbocsánatot, de kölcsönös részvétet és kölcsönös vigasztalást nyerhetünk egymástól. Részvétet vállalunk, mert mi is így cselekednénk, és talán némi vigaszt is adhatunk, ha látjuk, a bűn elkerülhetetlen, mert ez a kultúránk vállalásából fakad, abból, hogy nem mondhatunk le az emberi életről, hogy mindenáron ragaszkodunk hozzá, még olyan áron is, hogy föladjuk emberi méltóságunkat. De ezzel az erkölcsi tétellel azt is tudomásul kell vennünk, hogy ezáltal más ember méltóságát is képesek vagyunk föláldozni. Erkölcsi rendünk vállalása egyben olyan utat jelöl ki számunkra, amelyről nem tudunk visszafordulni többé, már soha nem nyílhat ki az az ajtó, amely egyszer bezárult mögöttünk.”¹⁴

A halál, az elmúlás megváltoztatja az életben maradók életét, sorsát, személyiségét. A szenvedés, a lelki fájdalom mindig fokozottabb önvizsgálatra is késztet. Így van ez az életben, és így van Szabó Magda regényeiben is. Ezért is olyan csodálatosak, őszinték, igazak és lélekbe markolóak művei. A *Freskóban* az

öreg papné halála nem rázott ugyan meg senkit, hisz már hosszú évek óta nem élt köztük, lelki halottjuk volt már harminc éve. De temetése újra egybegyűjti a lélekben is szétszóródott családot. Halála mindegyikük életében változást idéz elő. A főszereplő, Annuska, végre felszabadul, a múlt már nem fáj, nem gyötrő emlék többé. A temetés után érzi, hogy most lett igazán felnőtt, felelősséget vállaló, ugyanakkor gondoskodó és szerető gyermeke annak az embernek, akit édesapjának tekint, Anzsunak. *Az őz* hősnőjét, Encsy Esztert szerelme halála döbben-ti rá, hogy nem teljes ember többé. Lehet sikeres, nagy színésznő, de feloldhatatlan magány és lelkiismeret-furdalás fogja kínozni egész életében. A *Pilátus* Izáját sok vád érheti, pedig jót akart, de nem tudta, mi a jó, mi az igazi szeretet, amit nem lehet beprogamozni. Két halálon kell túljutnia. A hozzá legközelebb álló édesapja, majd édesanyja halálán. Az apa halála sorsdöntő felesége és lánya életében. Az öregasszonyt a feleslegesség tudata, a szeretet érzésének hiánya a halálba kergeti. Nehéz elfogadnia férje halálát, a változás, az új környezet nem segít, mert érzi, hogy lányának nincs szüksége rá, teher a számára. Öngyilkossága a gyermekét szerető anya fájdalmasan megdöbbenő áldozata. Izát – bár nem érzi magát felelősnek anyja halála miatt – magány és kirekesztettség várja. A *Katalin utca* című regény főszereplőjének, Irénnek – és a regény minden szereplőjének az életét – Henriett halála változtatja meg. Irén élete teljesen tönkremegy, tudat alatt lelkiismeret-furdalás gyötri, hiába próbálja győzködni magát, hogy nem felelős. Henriett halála mintegy láncreakciót elindítva Blanka és Bálint sorsát, életét is kiúttalanná teszi. A legmegrázóbb halál *Az ajtó* Emerencének halála, aki emberi méltóságának elvesztését nem tudja túlélni. És a legmegrázóbb vallomás *Az ajtó* írónőjének vallomása: bár megmenteni akarta, ő ölte meg Emerencet. Bűntetése: az önemésztő lelki gyötrelemként visszatérő álom.

Szabó Magda regényeinek szereplői gyűjtik magukban a sérüléseket, majd egy kivételes pillanatban ömlik belőlük a vallomás, megpróbálják jóvátenni a már jóvá nem tehető, feloldani a néma éveket, visszaszerezni a gyermekkor szépségét, az összetartozás boldogságát és őszintén vállalni elkövetett hibáikat. Minden ember titok, mindannyian szerepeket játszunk, és ezek a szerepek elfedik a személyiséget. Minden embernek van titka Szabó Magda regényeiben, ez a titok mindenkinek a maga élete. Vallja, hogy könnyebben elfogadható a halál, ha az az ember belső érzésének, morális erőinek és a leélt életnek a függvénye. Nem a már nem létező múlthoz tapadva kellene élni, és nem a még nem létező jövőtől rettegve, hanem intenzíven élni az egyetlen realitást, a jelent. A folyton haladékokkal lavírozó életvezetés, a „holnap kezdődik az élet” attitűdje, amikor egy napon észreveszi az ember, hogy elmúlt az élete, és ami kimaradt, az már soha nem pótolható – akkor nagyon keserű lehet az öregség és a halál. Nem a halál, az élet volt keserű és elhibázott.

Szabó Magda regényeiben a halál sorsfordító pillanatai az életről szólnak.

JEGYZETEK

¹ Kabdebó Lóránt: *Sorsfordító pillanatok*. Miskolc: Felsőmagyarországi 1993. 161.

² Szabó Magda: *Az őz*. Bp.: Szépirodalmi 1979. 31.

³ Kabdebó Lóránt: *Vissza az emberig*. In: *Újbold-Évkönyv*. Szerk.: Lengyel Balázs. Bp.: Magvető 1988/1. 415.

⁴ Kabdebó Lóránt: *Szabó Magda, az író és irodalomtörténész*. = It 1997/3. 339.

⁵ Kónya Judit: *Szabó Magda*. Bp.: Szépirodalmi 1977. 199.

⁶ Szabó Magda: *Pilátus*. Bukarest: Kriterion 1987. 27.

⁷ Kónya Judit: *Szabó Magda*. 197.

⁸ Kabdebó Lóránt: *Szabó Magda, az író és irodalomtörténész*. I. h. 338.

⁹ Szabó Magda: *Katalin utca*. Bp.: Szépirodalmi 1981. 5–6.

¹⁰ Németh G. Béla: *Az ötvenes évekről, 56-ról, a konszolidációról – 69-ben*. It 1997/3. 354.

¹¹ Uo. 357.

¹² Kabdebó Lóránt: *Szabó Magda, az író és irodalomtörténész*. I. h. 341.

¹³ Göndör András–Györke Ildikó: *Az emberi tisztesség balladája*. It 1997/3. 374.

¹⁴ Uo. 386.

Sorstalanság

Néhány megjegyzés Kertész Imre művéhez

Kertész Imre *Sorstalanság* című műve már első megjelenése óta foglalkoztatja az irodalmi közéletet, fontos, kihívóan újszerű, a különféle értelmezési lehetőségek és dimenziók szinte kimeríthetetlen tárat adó mű. Nem kétséges, hogy maga a szöveg könnyen olvasható, ugyanakkor kénytelenek vagyunk belátni, hogy korántsem könnyen befogadható, magától értetődő, magyarázatot nem igénylő textus. A felületes olvasó könnyen beleesik a „naiv, laikus, dilettáns”¹ olvasás csapdájába. Máshogy fogalmazva ez azt jelenti, hogy a regény nem rúgja fel látványosan az olvasási konvenciókat. Első olvasatra klasszikusan realistának tűnik, mégis megrázó, mivel a szokványostól eltérő ideológia felől világítja meg azt, amit évtizedekig mindenki megmagyarázhatatlannak hitt. Hogyan lehet túlélni egy olyan helyzetet, amit a közfelfogás a koncentrációs táborok „borzalma”-ként emleget, „természetesen”.

Ami „természetes”, az nem szokatlan. Egy „természetes” léthelyzet magától értetődő, nem igényel különösebb magyarázatot, azt élni (túlélni, átélni) kell, nem értékelni. Kertész sem a panasz hangján beszélteti Köves Gyurit. Nem alkalmazza azokat a kész szövegsémákat, melyek Auschwitzcal kapcsolatban forognak a köz- és irodalmi beszédben. Köves nem egyértelműen áldozatként éli meg azt, ami vele történt. Alapvető életstratégiája nem a szembenállás vagy a küzdelem a feje tetejére állított világgal, hanem, hogy abszurd módon, megtalálja a racionalitást egy totálisan abszurd léthelyzetben. Ezt fejezi ki a „természetesen” szó gyakori használatával. A szabadság és rabság, szabad akarat és kényszerűség kettőssége közt mozogva olyan ironikus nyelvet hoz létre, amely azt hivatott kifejezni, hogy „mindaz, ami történik, az élet koncentrációs tábori normalitásához képest érthető és elfogadható, viszont maga a koncentrációs tábor elfogadhatatlan”.² A megélt esemény és a megírt történelem közt valójában nem állítható fel referenciális kapcsolat. Köves, aki nem ismeri a borzalom természetrajzát, aki gyermeki, tétova ártatlansággal, mondhatni természetességgel próbál beilleszkedni a tábor abszurd világába, még „pátosz” nélkül néz szembe a kizökent valósággal. „Igen meglepődtem, hisz végtére most először láttam életemben – ily közelségből legalábbis – valódi fegyenceket, a gonosztevők csíkos gúnyjában, kopaszra nyírt fejével, kerek sapkájában. Egy kissé mindjárt hátra is hőkölttem tőlük, természetesen.”³ A még gyermek Köves csak lassan, fokozatosan jön rá, hogy a „banálisnak” tűnő utazás végül számára is túlélendő újdonságot tartogat: ő is

fogoly lesz, akinek minden pillanatban alkalmazkodnia kell a körülményekhez. Köves nem filozofál. A megmaradás képlete egészen egyszerűnek tűnik: a legfontosabb dolog a mosdás, ugyanilyen fontos a fejadag beosztása, vagy hogy ételosztáskor az ember a sor végére kerüljön, akkor ugyanis már a „sűrűjéből” kap; menetelés vagy sorakozó idején az egyetlen biztos hely középen van. Ugyanakkor van egy furcsa kettősség is abban, amit Köves megél és ahogy megéli. A „természetesen” szóban, ami a regény fontos rendező elvét, mintegy eszmei lényegét adja, ott húzódik az „irónia hasadása”,⁴ az események történelembe való beíratása és történelmen kívülsége közti törés. E kettő közt ugyanúgy nincs átjárás, mint ahogy a regény végén a Kövest faggató újságíró sem volt képes Köves szemszögéből megérteni az eseményeket: „Ő erre... azt mondta: – Nem, nem lehet elképzelni –, s részemről ezt be is láttam. Gondoltam is: akkor hát, úgy látszik ezért mondanak helyette inkább poklot, bizonyára.”⁵ Az újságíró a „lágerek poklá”-t említi, és próbálja finom erőszakkal rábírtani az éppen visszatérő Kövest, hogy a kívülálló sémái szerint értelmezze Auschwitzot. Kertész azonban, Köves Gyurin keresztül, ellenáll a szokásos értelmezésnek, radikálisan felülírja a holokausztal kapcsolatos értelmezési elvárásokat.

„A Holocaustról, erről a felfoghatatlan és áttekinthetetlen valóságról egyedül az esztétikai képzelet segítségével alkothatunk valóságos elképzelést.”⁶ A holokauszt csak az esztétikai képzelet segítségével jelenhet meg olyan történelmi eseményként, amelyhez egyéni történetek, egyéni értelmezések tartoznak. Az esztétikai képzelet az a rendező elv, amely lehetővé teszi, hogy a történetírás nyelvtől elvonatkoztatva, Kertész szabadon, új nyelvi és értelmezési alapokra helyezze a holokausztot, és megkérdőjelezze, hogy sorssá válhat-e az, ami esetleges; hogy bebizonyítsa, minden sorstulajdonító művelet valójában hazugság. A *Sorstalanságot* Kertész „nyelvkritikai regény”-nek nevezi, mert érvényteleníti az ideológia nyelvét, lebontja a cselekményesítéseket, ugyanakkor nem kísérletezik „Auschwitz adekvát cselekményformájának megtalálásával”, hiszen nyilvánvaló igazsággként fogadja el, hogy a „nyelv maga is ideologikus”.⁷ A nyelvvideológia egyik szószólója Lajos bácsi, Köves mostohaanyjának testvére, aki azt állítja, hogy a koncentrációs tábor a közös zsidó sors része. Ezekhez az álláspontokhoz Köves is asszimilálódik. Ezt egyrészt ő maga is belátja: „Akkor még Lajos bácsi félrehívott, s pár komolyabb szót is váltott velem: a többi közt intett, ne feledjem, hogy munkahelyemen nem csupán magamat, hanem a zsidók egész közösségét képviselem, s hogy így miattuk is vigyáznom kell magaviseletemre, mivel ebből most már órájuk, mindőjükre nézve vonnak le ítéletet. Csakugyan, erre nem is gondoltam volna. De beláttam, persze, igaza lehet.”⁸ Másrészt, pont kívülállásával, a megélt sors „sorstalanításával”, az elbeszélés hangsúlyainak áthelyezésével helyezi új távlatokba a közös sors értelmezési lehetőségeit.

Kertész szerint a „rossz” magától értetődő, a „rosszra” mindig van ésszerű magyarázat. Ami irracionális, ami nem ésszerű okozati összefüggések alapján jön létre, az a „jó”. Ez az idea jelenik meg a „Tanító úr” történetében, aki, saját túlélési esélyeinek csökkentésével visszaviszi a haldokló fiúnak az elveszettnek vélt

fejadagot. Ez a gesztus, amely az adott körülmények között egyáltalán nem „természetes”, sőt, a koncentrációs tábor körülményei között ésszerűtlen cselekedet, a „Tanító úr” részéről mégis magától értetődő. Mert „létezik egy szintiszta, semmiféle idegen anyagtól: a testünktől, a lelkünktől, a vadállatainktól nem fertőzött fogalom, egy eszme, amely mindannyiunk elméjében egyforma képzetként él, igen, egy idea, amelynek a... sérthetetlensége, megőrzése... az ő, a »Tanító úr« *egyetlen valódi esélye* az életben maradásra, hogy az életben maradás esélye az ő számára enélkül egyáltalában nem esély, egyszerűen, mert ennek a fogalomnak az épségben tartása, a szintiszta, zavartalan szemlélhetősége nélkül nem akar... valószínűleg nem is *tud* élni.”⁹

A holokausztról gondolkodva általában azt szoktuk mondani, hogy talán az egyetlen olyan történelmi esemény, amely „önmagában hordja jelentését”,¹⁰ vagyis, amelyben egyértelműen elválik a jó és a rossz, ami minden nézőpontból ugyanolyan értelmet kap, ugyanolyannak látszik. Kertész *Sorstalansága* ugyanakkor bizonyítja, még egy ilyen esemény is elbírja a szokásostól eltérő interpretációt, többféleképpen, akár a historiográfiai megközelítés érvénytelenítésével is feldolgozható. A közvetlen történelmi tapasztalat Kertésznél újszerű nyelven kel életre. A történelmi lezártág, lekerékített nyelv helyett a narráció fő rendező elve a totalizációra törekvő értelmezés ironikus felülírása, annak megmutatása, hogy az értelmezés lehetősége nyitott és lezártatlan.

Az ironia és a humor az a lehetséges eszköz, amely segít abban, hogy az ember felülkerelkedjen a körülményein, hogy távolságot teremtsen a valóság és a valóságot felfogni kénytelen értelem között. A koncentrációs táborban is létezett, ha csak pillanatokra is, humor.¹¹ A humor segített az állandó bizonytalanság és halál körülményei közt az elszenvedett élményeket visszajára fordítani: „Egyikük aztán kigondolja a gázt: egy másik mindjárt a fürdőt, egy harmadik a szappant, egy negyedik pedig a virágokat teszi hozzá, s így tovább. Némelyik ötletet esetleg huzamosabb ideig is vitathattak, javíthatattak, míg másoknak viszont mindjárt megörültek, s felugorva (nem tudom miért, de ragaszkodtam hozzá: felugrottak) egymás tenyerébe csaptak.”¹² A személyiség szintjén az értelem és az érzelem védekezési mechanizmusa ez. Az elbeszélés szintjén a „hamis cselekményesítés”, a holokauszt-témájú irodalom kialakította elvárásrendszer elleni védekezés. Annak bizonyítása, hogy a holokauszt értelmetlenségében is értelmezhető, többféleképpen.

Ezt erősíti a szereplőválasztással is. Köves Gyuri olyan túlélő, aki nem a „túlélés”-re játszik, aki „megéli” azt a sorsot, amelyet alapvetően nem tud magáénak felfogni, de amellyel mégis azonosulni kénytelen, hogy elfogadhatóvá tegye az eseményeket saját maga számára. Az, hogy egy naivan ártatlan, a világban még helyét kereső kamasz fiú szemével láttatja a történeteket, lehetőséget teremt arra, hogy az eseményeket a szokásos interpretációs lehetőségeket elkerülve tárja a szemünk elé. A kamasz fiú nem magyaráz, az egymást követő élethelyzeteket szigorú tárgyilagossággal írja le, szinte érzelmektől mentesen. Kövesnek még nincsenek rögzült sémái a világ megértésére, a külvilágból érkező jelzésekre való

reagálásra. Jellemző módon csak nagyon lassan, szinte lépésről lépésre tudatosul benne, hogy Auschwitzban maga is rab lesz. Idegenül áll az abszurd világban, ahogy idegen volt a „normális” világban is. Ez a kívülállóság, a „szocializáció és beavatottság hiánya”¹³ teszi lehetővé, hogy egy új, teljességgel elfogulatlan nézőpontból láthassuk az eseményeket.

Az értelmezési lehetőségekre való folytonos nyitottságot szemlélteti a visszatekintő elbeszélésmód elutasításával. Szabadulása után Köves Fleischmann és Steiner bácsival, régi szomszédaival való beszélgetése során azt próbálja bebizonyítani, hogy ami történt, nem egyszerűen „megtörtént”. Hogy az elszenvedett eseményeket nem lehet egy lezárt, az egyénen kívül álló történésként értelmezni. „Egy szó igen gyakori, már-már fárasztóan sűrű ismétlődését vettem a monológjukba észre, mellyel minden újabb fordulót, változást, mozzanatot jelöltek: így például »jött« a csillagos ház, »jött« október 15-e, »jöttek« a nyilasok, »jött« a gettó, a Dunapart, »jött« a felszabadulás. No meg a szokott hibát: mintha ez az egész elmosódó, valósággal elképzelhetetlennek tetsző és részleteiben – ahogy néztem – immár őnékik maguknak is visszaállíthatatlan esemény nem is percek, órák, napok, hetek, hónapok rendes medrében, hanem úgyszólván mind egyszerre... egy amolyan furcsa, váratlanul duhajra fordult délutáni összejövetelen esett volna meg.”¹⁴

Ezzel a sorsértelmezéssel szemben azonban, Kertész művéből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy minden jelen szituáció saját döntéseinkre is épül. Múltunk ismeretében, a jövőnk iránt érzett felelősségtől áthatott döntés viszi előbbre az életet. Ez ragadható meg a kijelentés és a felszólítás közti különbségben: a „*van és legyen*” közti kontraszt megmutatásával¹⁵ nyílnak meg olyan távlatok, amelyek értelmet adhatnak életünknek. Jól szemlélteti mindezt Köves, aki az Auschwitzba való megérkezést és az emberek szortírozását így írja le: „Ezenközben mármost a sor egyre halad, mindenki lép egy fokot... Nem egészen úgy volt csak, hogy »jött«: mi is mentünk.”¹⁶

Kertész a jövő iránti felelősségtől vezérelve értelmezi Auschwitzot. A holokauszt egyedi értelmezésének/értelmezéseinek lehetősége, a szokásos erkölcsi elvárások és esztétikai felfogás elvetése azt eredményezi, hogy a világégés, mint textus, nyitottá válik a folyamatos és folyton változó értelmezés számára. Így válik lehetővé, hogy Auschwitz emlékezete ne „az antikvárius történetírás halott ismereteként, hanem az élet lehetőségét fenntartó, az életet, a jövőt szolgáló kultúráként maradjon fenn”.¹⁷ Köves is úgy érzi, hogy életének csak akkor lehet a továbbiakban új értelmet adni, ha emlékezik, méghozzá a saját módján. Fleischmann bácsival való beszélgetésében így válaszol, amikor az öregebb az élet szabad újrakezdését a felejtéssel köti össze: „...ami történt, az megtörtént... végre is nem parancsolhatok az emlékezetemnek”.¹⁸ Az emlékezés etikai parancsolatát teljesíti az újraértelmezés, az újfajta távlatokba helyezés esztétikai módszerével.

Kövesnek is ez az egyetlen esélye arra, hogy amit átélt saját sorsaként legyen képes feldolgozni. „Én is végigéltem egy adott sorsot, nem az én sorsom volt, de

én éltem végig.” „Én léptem, és nem más, s kijelentettem, hogy az adott sorsomban mindvégig becsületes voltam.” „Azt akarják, hogy ez az egész becsület és valamennyi előző lépésem mind-mind az értelmét veszítse?”¹⁹ Csak így nyerhet értelmet az, ami eredendően értelem nélküli. A kiszolgáltatottság, a sorstalanság csak így válik személyes történelemmé, így válik Auschwitz Köves személyes sorsává, szabadsága visszanyerésévé: „Ha szabadság van... akkor nincs sors, ...azazhogy akkor mi magunk vagyunk a sors”.²⁰ Vagyis az ember soha nem lehet teljesen kiszolgáltatott egy történelmi szükségszerűségnek. Ha felismeri saját helyét a történések folyamában, akkor képes lesz beszélni, akár a „koncentrációs táborok boldogságáról” is.

JEGYZETEK

¹ Kálmán C. György: *Kertész közöttünk*. Élet és Irodalom, 2002. december 13.

² Schein Gábor: *Összekötni az összeköthetlent*. In: *Az értelmezés szükségessége*. Szerk. Scheibner Tamás, Szűcs Zoltán Gábor. Bp.: L'Harmattan 2002. 117.

³ Kertész Imre: *Sorstalanság*. Bp.: Magvető 1975. 99–100.

⁴ Schein Gábor: *Összekötni...* 117.

⁵ Kertész: *Sorstalanság*. 318.

⁶ Kertész: *Hosszú, sötét árnyék*. In: Uő: *A száműzött nyelv*. Bp.: Magvető 2001. 62.

⁷ Vári György: *A Sorstalanság történelmszemléletéről*. Élet és irodalom, 2002. október 18.

⁸ Kertész: *Sorstalanság*. 37.

⁹ Kertész: *Káddis a meg nem született gyermekért*. Bp.: Magvető 1990. 61–62.

¹⁰ Vári György: *A Sorstalanság...* I. h.

¹¹ A koncentrációs táborban „muzulmán” névre keresztelték a már régóta ott lévő ortodoxokat. Róluk így beszél Köves: „– Ha az ember rájuk néz, az életkedve is elmegy – vélekedett [Citrom Bandi] s volt is a szavában igazság, ha idővel be is láttam: ehhez azért még sok egyéb is szükséges.” *Sorstalanság*. 175.

¹² Kertész: *Sorstalanság*. 141.

¹³ Proksza Ágnes: *Döntés és ítélet*. In: *Az értelmezés szükségessége*.

¹⁴ Kertész: *Sorstalanság*. 324–325.

¹⁵ Vári György: *A Sorstalanság...* I. h.

¹⁶ Kertész: *Sorstalanság*. 327.

¹⁷ Vári György: *A Sorstalanság...* I. h.

¹⁸ Kertész: *Sorstalanság*. 326.

¹⁹ Uo. 329., 330.

²⁰ Uo. 330.

A kontextusát vesztett beszéd lehetőségei

(Ljudmilla Petrusovszkaja: *A fecsegő*)¹

„...ott meredeznek a szövegeimben ezek a kiszögellések. A szerzői hang gyöngédsége, megértése, sajnálata, szájalma itt-ott, bármennyire is nem szeretném, érződik azok iránt a hősök iránt, akikkel a fecsegő tömeg pletykája olyan érdemtelenül, méltatlanul bánik.”

(Ljudmilla Petrusovszkaja)²

Mihail Epstejn szerint a szocialista realizmus (a fennálló politikai rend szövetségeseként) a nyugati posztmodern irányzatokat megelőzően már a hétköznapi élet részévé tette a szimuláció jelenségét. Epstejn rendszerében a posztmodern meghatározó jegyének tekintett szimulákrum az orosz kultúra korszakolási szempontja is egyben. Így kerülhet a posztmodern eredete az orosz kultúra korábbi századaiba. Epstejn Nagy Péter korszakának imitációs, a nyugati kultúrát leképező, szimuláló törekvéseiben véli viszontlátni a posztmodern első jegyeit. Ekkor történt meg az első nagyszabású kísérlet (Pétervár felépítése) egy mesterséges valóság létrehozására.³ Ebből pedig azt a távolra mutató következtetést vonja le, hogy az orosz kultúra valójában sohasem volt más, mint a látszatok világa, a nyugati kultúrából átvett formák és tartalmak reprodukciója, s egyben dekonstrukciója.

Az Epstejn által szovjet kornak nevezett időszakban a hatalmi rendszer és annak művészetideológiája, a szocialista realizmus, a tényleges valóságot kreált valósággal helyettesítette, s ez a helyettesítés a kultúra s az életvilág szinte minden területén végbement. A valóság mint jelölt kiiktatása és egy jelszerű valósággal való felcserélése a referencia problémáját teljességgel a valóságot újraalkotó jelrendszeren belülré helyezte.

A szocialista realizmus mint szimulákrum, egyszersmind mint szimulációt generáló, tehát kettős szimulákrum, azonban még nélkülözte az „érett” posztmodern ironikus önreflexivitását.⁴ A posztmodern művészet a szovjet korban létrejött jelvilág elemeit eredeti kontextusukból kiemelve, műalkotásként állította „légüres térbe”, melyben nyilvánvalóvá válhatott, hogy ezek a jelölők, csupán eredeti alkalmazási kontextusukban érvényesek, abban az összefüggésrendszerben, amelyből kiszakadtak.

A szimuláció mindig a totalitárius hatalmi struktúrák/diskurzusok térnyerésével vált meghatározó jegyvé az orosz kultúrának.⁵ Az orosz/szovjet szimulákrum problémája végső soron egy történelmi és filozófiai identitáskrizisre vezethető vissza. Oroszország soha nem volt képes arra, hogy kijelölje saját helyét a törté-

nelemben, s ennél fogva elvesztette történelmét. Igor Szmirnov e tényben egyenesen a totalitarizmust megalapozó gondolati-filozófiai tudatállapotot látja: „A Nyugat úgy áll szemben Oroszországgal, mint amely rendelkezik történelemmel. Ez az összeütközés viszonylagos. A történelmen kívül, a társadalmi létet megcélzó totalitarizmus (az idegen kultúrák utánzása mellett még egy olyan forma, amelyben más ölt testet, mint a történelem) azokban az európai országokban alakult ki, amelyeknek, Oroszországhoz hasonlóan, hiányzott a saját történelmük...”⁶ Ahol tehát a múlttól való beszéd nem formálja a jelen diskurzusát, ott az elveszített nyelvi tudat idegen szólamokkal való helyettesítése, az identikus beszéd kizárása egyszerűen megszünteti a (beszélő) szubjektumot is mint erkölcsi létezőt.

Azonban kérdéses, hogy a szocialista realizmus „valóságmodelláló” gyakorlata valóban szimulákrumot hozott-e létre, vagy éppenséggel a reális világ megkettőzését hajtotta végre. Hogy a fordítás, illetve az idegen valóság transzformációja szimulákrumot hoz létre, vagy az átalakítás köztes helyén (például a médiában, a közvetítésben) reked meg, nem egyértelmű – állítja Sylvia Sasse.⁷ Ha pedig a szimuláció folyamata nem marad észrevétlen, nem keletkezhet szimulákrum. Mivel az orosz/szovjet szimulákrum egy utópisztikus jövőideál ideológiájában jelölte ki a referencia terét, a jelölők által alkotott valóság és jövőbeli teljesülésének ígérete, valamint a tapasztalt valóság között egyfajta elcsúszás következett be. Az utópia nem annyira szimulákrumként, mint inkább virtuális valóságként a tapasztalat valóságával paralel módon létező világgként konstituálódott.⁸

Nemcsak a valóság helyett állított szimulákrumban rejlik az önreferencia potenciálja, hanem elsősorban a média azon eljárásában, amely nem annyira a valóságot, mint inkább a befogadói perspektívát módosította úgy, hogy elbizonytalanította; és „egy olyan világban, ahol többé nem hagyatkozhatunk saját észleleteinkre, megnő a virtualitás potenciálja”.⁹ Ebben a jelvilágban voltaképpen maga a realitás vált irreálissá, az egyetlen törekvés pedig az maradt, hogy a szimulákrum realitása megőrződhessen.¹⁰

*

Ljudmilla Petruszskaja novellájának „hőse” – ahogy azt Szőke Katalin tanulmánya is megállapítja – valóban a nyelv, a pletyka nyelve, a hétköznapi nyelvi világa.¹¹ A hétköznapi verbalitás irodalmi szövegbe való emelésével Petruszskaja novellája egy olyan beszédműfaj újraalkotását hajtja végre, amely – legalábbis Gogol óta feltétlenül – állandóan jelen van az orosz irodalmi tradícióban, nevezetesen a *szkazét*.

A szkaz eredendően önreflexív beszédműfajnak tekinthető, amennyiben a benne hangra találó nyelvi tudat saját beszédét, az elbeszélés nyelveként állítja a beszédalany és a narratíva közé. Petruszskaja novellája ráadásul megkettőzi e beszédmód öntükröző vonását, amikor magát a beszédet, a kommunikáció aktusát tematizálja. A szkazban hagyományosan a hétköznapi beszélt nyelv, a verbális

érintkezés egy közösségre jellemző szokásrendszerének reprodukciója jelenti a szövegalkotás kiindulópontját. Innen tehát a kérdés, hogy vajon „az irodalmi szöveg milyen módon narrativizálja e primer kommunikatív formákat?”¹²

A szkaz, ámbár többféle meghatározása létezik,¹³ alapvetően olyan közlésmódként érthető, mely egy behatárolt kompetenciájú beszélőt tesz egy történet elbeszélőjévé, azaz egy látványosan korlátolt szövegalkotói tudatot imitál. „Ez a közvetítői tudat a szkaz-ban tulajdonképpen mindig korlátozott (rendszerint korlátolt is), s noha a mindentudó szerző szerepét imitálja, kompetenciája azonban csak a történetek torz és felületes értékelésére terjed ki.”¹⁴ „A redukált történetet még jobban elszűrki, katarzis-nélkülivé teszi a klisékből álló »szovjet« nyelv, amely már abszolút alkalmatlan az emberi érzések és gondolatok kifejezésére.”¹⁵ E korlátozottság nem abban áll, hogy az elbeszélés nyelve nem képes a szövegben jelentéseket közölni és működtetni, mely probléma arra lenne visszavezethető, hogy a szkazban megnyilvánuló beszédtevékenység egy szociálisan is körülhatárolható diskurzus alkalmazásával valósul meg. A szkaz korlátozottsága inkább abban áll, hogy a beszédet alkalmazhatósága alapján szemléli és értékeli. A beszéd közvetítő jellege az elbeszélésben olyan ütközőpontként funkcionál, amely kétségbe vonja, hogy a beszéd alanya *teremtő* módon viszonyul az általa használt nyelvhez.¹⁶ A szöveg a szkaz alkalmazásával és a hétköznapi imitációjával látványosan elutasítja a szerzői szövegalkotás jelzéseit, és narrátorul egy általános alanyt állít. Ezzel egyben azt is állítja magáról, hogy nem kötődik semmiféle alanyisághoz, nem része és nem eredménye semmilyen szubjektumhoz kapcsolható beszédtevékenységnek. Egyszersmind elutasít mindenféle technikát, írói eljárást, melyek jelenléte a szerző és az elbeszélő előzetes azonosítását feltételeznék. Petruszovszkaja novellája mind műfaji, mind pedig tematikus szinten nemhogy narrativizálná a szóbeli műfajt, de kifejezetten ellenszegül a narratív szövegformálást feltételező vélekedésnek. A szétszóródó történelemekben megjelenik az emberi élet szinte minden határpontja: a betegség, a halál, az élet újrakezdése (Galja férjhez megy). A tematikus események, valamint az elbeszélés nyelve között keletkező feszültség azonban arra utal, hogy valódi fordulat nem az elbeszélés eseményben, hanem a nyelvi kapcsolattartásban történik; a kérdezést felváltja a hallgatás, és a szereplő, aki sokáig a válaszadó pozíciójában volt állandó megszólítottként, maga kezd megszólítani és kérdezni:

Aztán Galja úgy jön vissza dolgozni, mintha mi sem történt volna, pontosan olyan, amilyen volt, még csak nem is sápadtabb a szokásosnál. És akkor megváltozik minden. Megváltozik, mert senki nem kérdez tőle semmit... [...]

Aztán Galja behozta a ruhához való gyöngygallért meg a gyöngy kélőt, és bárkinek, aki kérte, lerajzolta, hogy milyen lesz a ruhája. Viszont az, hogy mindent kifecsegett, már egyáltalán nem hasonlított azokra az időkre, mikor még őt kérdezték és ő válaszolt. Nem – most ő maga mondott el mindent, és mintha a hideg rázná, rettegett attól, hogy nem hallgatják végig.¹⁷

A szkaz Petruszevszkaja novellájában olyan beszéd, amely maga is szimulációs hálózatként működik abban az értelemben, hogy beszélői csakis alkalmazási módját ismerik (vagy nem ismerik). A novellában két diskurzus egymásra vonatkozásában, egymást relativizáló ellendialógusában történik meg az elbeszélés nyelvének destrukciója. De éppen ott, ahol a két nyelv egymás iránti értetlensége teljessé válik, ahol az ellentétes szólások kioltják (kioltani látszanak) egymást, teremtődik újjá egy pillanatra, kezd újraformálódni az immár „végsőkéig redukált” nyelv, jelezve, hogy el kell tudnunk hallgatni, hogy azután újból beszélni tudjunk: „Aki az egymással-beszélés során hallgat, az tulajdonképpen jobb módon »adhat értésre valamit«, azaz inkább alakíthat ki megértést, mint az, aki nem fagy ki a szóból.”¹⁸

*

A szerző novelláját tulajdonképpen *rasszkaznak*, azaz elbeszélésnek nevezi. Az 1995-ben megjelent *Tajna Doma (A ház titka)* című kötet¹⁹ alcíme a novellák műfaji megjelölése is egyben: *Povesztyi i rasszkazi. A fecsegő* című novella így különös jelentőséget nyer, hiszen egyfelől a kötet, másrészt pedig a *Bessmertnaja ljubov* című ciklus első darabja. Központi helyét nem kevésbé indokolja címe, melyet a magyar fordítás az eredetitől eltérően *A fecsegőként* ad vissza. A szó szerinti fordítás alapján a címben valójában elbeszélőről van szó, vagy mesélőről (*Rasszkazsica*). A magyar címváltozat – a novellában kirajzolódó közönség nyelvhasználatának perspektívájából fogalmazódott minősítés („fecsegő”) –, valamint a szó további lehetséges fordításai között jelen lévő feszültség az elbeszélés eldönthetetlennek tetsző kérdését vetíti előre. A semlegesebb értelmet adó fordítás szerint a fecsegőnek nevezett szereplő egyszersmind elbeszélő, mesélő, ha tetszik, magával az elbeszéléssel azonosítható (*rasszkazi – rasszkazsica*). A történet fecsegőjét (Galját) az imagináriust létrehívó, költői funkcióval ruházza fel a szöveg, neki tulajdonítja a szövegalkotás képességét. Benne maga az elbeszélés, az alkotás méretik meg, alakja még nyilvánvalóbbá teszi, hogy rajta keresztül valójában a prózanyelv önreflexiója történik. A műfaj és a szereplő összekapcsolása arra utal, hogy a novellában egyszersmind az elbeszélés, a művészi beszéd lehetőségeit teszi mérlegre a szöveg: fenyegetés-e Galja nyelve, vagy a hangját vesztett költészet beszéde? Mi történik akkor, ha a múlt relikviái, a klasszikus szövegek átmentett mondatai sem feledtethetik a nyelv szinte véglegessé vált jelentéktelenségét?

Korlátolt beszéd

Mihail Bahtyin a művészetet a kommunikáció speciális változatának nevezi, mely „sajátos, csak rá jellemző formában nyilvánul meg”.²⁰ Mind a hétköznapi, mind pedig a művészi kommunikáció egyaránt a szó alapvető kétszólamúságára alapozódik. Hogy a művészi szó mindig egyfajta válasz, és létrejötté

feltételezi, hogy kérdés előzze meg, annak megalapozását Bahtyin a hétköznapi beszéd vizsgálatával kezdi. A beszélő hétköznapi verbális megnyilatkozásait egyfelől beszédének tárgyához való viszonya, másfelől más, idegen megnyilatkozásokhoz való viszonya formálja.²¹

A kimondott szó mindig magával hozza életbeli kontextusát. E kontextus a szóhoz kapcsolódó kimondatlan tudás összefüggésrendszere, mely a kimondottat konstituálja. Ezért megértése mindig feltételezi, hogy a befogadó e külső, nyelven kívüli összefüggést értelmezni tudja. „A megnyilatkozás e nyelven kívüli kontextusa három mozzanatból tevődik össze: 1. a párbeszéd résztvevői számára közös térbeli környezet [...], 2. az adott helyzet azonos ismerete és értelmezése mindkettőjük részéről, és végül 3. ennek a helyzetnek az egyforma megítélése.”²² Ezt a nyelven kívüli kontextust – mely mint mögöttes tartalom, a beszédet megvilágító és valójában értelmessé tevő háttértudás artikulálódik a szóban – nevezi Bahtyin entimémának. A novella egyik részlete mintha pontosan ezt az entimémát tematizálná.

Van, amit Galja nem ért, valamiféle szemérmes női titkokat, valamiféle védekezési technikát, annak a kagylónak a taktikáját, amelyik néha csapkod a héjával, de eddig még senki sem látta, hogy mit rejteget magában, holott mindenki tökéletesen tudja, mit is rejtegethet. Amit nem nevezünk meg, olyan, mintha nem is létezne a természetben, ezért csak találgatni lehet, de pontosan senki sem ismeri. Hát ez az igazi szemérmesség, ez az igazi szerénység. De Galja nem ilyen, ...²³

Vannak olyan dolgok, melyeket a beszélő titkolni igyekszik, melyeket felvillant ugyan, de teljességgel soha nem tár fel a hallgató(i)nak. A néma tudás nem csupán ezt az elhallgatottat jelöli, hanem arra a beszédhasználói szabályra is utal, mely szerint bizonyos dolgok homályban tartásukat követelik meg a beszélőtől. A tudás tehát inkább egyfajta „védekezési technika” tudása, mintsem e technikák által a másiktól távol tartott tudás.²⁴ A tudás valójában azoknak a manővereknek összessége, melyek segítségével a beszélő saját magát alkotja. Ebben az a lehetőség rejlik számára, hogy saját szövegét a befogadó előtt félreérthetővé tegye. Mert végső soron csakis ebben a félreérthetővé-tételben jelentkezhethet sokoldalú értelemkínálat. S noha a nyelv ezzel látszólag kilép a szubjektum uralma alól, felülkerekedése mégis a kimondó nyeresége lesz, mert védelmet nyújt attól, hogy a mindenkori „másik” őt – mint szöveget – egyértelművé tehesse. Az elbeszélői szólam erőteljesen képviseli tehát azt vélekedést, mely szerint a beszéd sikeressége abban áll, hogy a beszélő hogyan képes szövege többértelműségét demonstrálni. Az elbeszélő egy önmagát mint jelöltet *felismerhetetlenné* alakító beszédmagatartást tart a mindennapi beszéd normájának.

Megnyilatkozás csak ott jöhet létre, ahol a beszélők értelmezni képesek az entimémát. A hozzáértett tudás azonban sohasem egyedül csak a beszélőre jellemző szubjektív értelemképzés (ebben az esetben képtelenség volna őt megér-

teni). A nyelven kívüli kontextus mindig egy közösség közös tudására épül: „Az a háttér, mely minden viselkedés mögött ott van, szociális háttér is egyben.”²⁵ Bahtyinnál az önkimondás, ami a hétköznapi verbalitást illeti, a közösség kontrollja alá van rendelve: „A megnyilatkozásba annak mögöttes jelentéseként, csupán az épülhet bele, amit *mi*, az összes beszélő tudunk, látunk, szeretünk és elismerünk, amiben *mi*, az összes beszélő egyek vagyunk.”²⁶ A megnyilatkozás ily módon a közösség hitelesítő ítéletét igényli. A közösség tehát az a (kollektív) alany, amely a nyelven kívüli kontextus elemeit létrehozza, a beszéd megalkotásának szabályait meghatározza, oly módon, hogy „a lét jelenségeihez értékítéleteket kapcsol”. A beszéd elemeihez kapcsolt értékítéletek – ahogy Bahtyin mondja – „legtisztább alakban az intonációban jutnak kifejezésre”.²⁷ Az intonáció valószínűleg meg a szó és a szóval értett, ki nem mondott kontextus kapcsolatát: „Az intonáció a verbális és a nemverbális, a kimondott és a kimondatlan határán mozog. Az intonációban a szó közvetlenül az étellel érintkezik.”²⁸ Az intonáció teljességgel a hallásra hagyatkozik. Ha az általa utalt értelem a másik jóváhagyását elnyeri, tudniillik a közösség által megjelölt jelentésekre támaszkodik, akkor felerősödik és tisztán hallatszik. Ellenkező esetben elveszíti artikuláltságát, és mint szó megszűnik létezni.²⁹

A *szubjektív elem* Bahtyin szerint nem annyira a beszéd tartalmában, mint inkább annak intonációs rétegzettségében jelentkezik. A másik beszédével való viszonyba lépés jelentheti a szubjektum megképződésének kezdetét, bár Bahtyinnál az intonációban is egy erőteljesen közös nyelvre alapozó értelemképzés valósul meg: „Még az öntudatosítás legintimebb rezdülése is arra irányuló kísérlet, hogy az alany önmagát egy közös nyelvre fordítsa le, számot vessen a másik ember nézőpontjával, tehát máris tartalmazza a potenciális hallgatóra irányuló ráhangolódást.”³⁰ A másikra való „ráhangolódás” határozza meg tehát a megszólaló alanyt. Bahtyin elgondolása később azonban módosul.³¹ A másik fél továbbra is fontos eleme marad elméletének, de az én beszédét többé nem a másik beszédétől való függés jellemzi, hanem az én éppenséggel a másikkal szemben, a tőle való különbözőségben formálja meg saját beszédét. Ha a beszélő képessé válik arra, hogy saját beszédét a másokétól elkülönítse, akkor válik önkimondó szubjektummá, és valódi dialógus kezdődhet közte és a többiek között.

A novellában egy teljességgel intonáció nélküli beszédmód tematizálódik. Az elbeszélő több alkalommal utal erre:

„És mi a baja az anyukádnak?” – Rákos, válaszol, *mintha ez lenne a világ legtermészetesebb dolga*. „És régóta?” – kérdi a munkatárs, aki már annyira érintett az egészben, hogy nyugtalanul fészkelődik a helyén. „Nyolc éve” – válaszolja a fecsegő, és tovább felelget az egymást követő kérdésekre, majd amikor megérkeznek és a fecsegő leszáll, a munkatárs döbbenet, a hirtelen az arcába szaladt vértől vörösen ott marad a buszon, és megigazítja nyakán a lecsúszott selyemkendőt.³² (Kiem. Cs. K.)

És miközben ezeket meséli, nem sír, pedig mindenkinek, akinek elsorolja, már könnyes a szeme.³³

*Mindezt szép sorban elmondja, ha a többiek kérdezzetik. Közben egyáltalán nem úgy néz ki, mintha szégyellne vagy nem akarna némelyik kérdésre válaszolni, és hirtelen úgy döntene, azért mégis folytatja: jöjjön, aminek jönnie kell. Nem, ő teljesen közömbösen önti ki a lelkét.*³⁴
(Kiem. Cs. K.)

A novella szereplője ezek szerint nem áll viszonyban sem saját beszédével, de a közösség által a beszédnek tulajdonított értékelésekkel sem. A közösség nevében szóló narrátor elvárna, hogy Galja személyes tragédiáját közlő mondatai a tartalomnak megfelelő modalitással párosuljanak, de ez nem történik meg. Galja beszéde megbontja a verbalitás és az intonáció magától értetődő egységét, paradox módon éppen abban különíti el magát a mások beszédétől, éppen abban lesz egyedi, hogy felfüggeszti az intonációt, azaz megfosztja beszédét a szubjektivitástól.

A Galja beszédét minősítő megjegyzések közvetett módon arra utalnak, hogy éppen a nyelvi közösség által alkotott szabályok vannak veszélyben, mert ahol az „alapvető értékelést kimondják és bizonyítják, ott már kétségessé vált, leszakadt a tárgyról, megszűnt életszervező erőként működni, következőképp elvesztette kapcsolatát az adott közösség létfeltételeivel”.³⁵ Ha magyarázatot követel a rendszeralkotó közösség által állított norma, akkor az nemcsak a renitens nyelvi magatartásról, hanem a nyelvi konvenciók viszonylagos voltáról, megkérdőjelezhetőségéről tanúskodik. Ha egy nyelv saját szervezőelveit kezdi magyarázni, az az illető nyelv válságára utal.

Kontextus nélküli beszéd

Ljudmilla Petrusovszkaja novellái mintha egy parttalan, kezdet és vég nélküli beszédfolyam darabjai lennének, amelyek a beszélésben véletlenszerűen beálló szünetek által különülnek el egymástól. *A fecsegő* című novella pedig mintha paradigmaértékű volna e tekintetben. Hőse levegővétél, s bármiféle mérlegelés nélkül mond el mindent, ami eszébe jut, szinte anélkül, hogy hallaná, mit beszél. A novella mindenfajta kommunikáció létrejöttének lehetetlenségét éppen az által a paradoxon által tematizálja, hogy miközben a szereplő beszédével az önközlés teljességének látszatát igyekszik kelteni, mindaz, amit magáról mond, furcsa módon elveszíti jelentőségét, netalán jelentését a szóáradatban. Mert hiába minden beszéd, ha a beszélő nem tett szert bizonyos technikákra, melyek közléseinek olyan differenciálását tennék lehetővé számára, hogy az konform lehetne olyan beszédhelyzetek sorában, melyek alapvetően az elhallgatás stratégiájára alapozódnak. S mégis, a „főhős” generalizáló beszédmódja éppen arra válik alkalmassá, hogy a hallgatás mögött rejtőző értetlenséget, a hallgató megértésre való képtelenségét leplezze le.

A novellában legalább két beszédmód jelentkezik: egyértelműnek tűnik a különbségtétel a beszéd célpontjaként állított szereplő, a „fecsegő” (Galja) és az elbeszélő szövege között. Ez utóbbi a másik beszédétől való függetlenségét, különállását hangsúlyozza, illetve annak elszigeteltségét, izolált voltát mutatja ki. Az elbeszélő a másik nyelvről alkotott ítélete – Galja beszédének különossége – azonban nem tükröződik az írásfolyamatban. A szereplő beszédének felidézésekor az idézőjelbe foglalt részek és anélkül álló, a szereplőnek tulajdonított megszólalások ötletszerű egymásutániségben, egyaránt megjelennek. Noha az elbeszélő elhatárolja magát a Galja-féle beszédmódtól, a szöveg nem tesz egyértelművé ilyen elhatárolódást, sőt inkább elmossa a határvonalat a diszkriminált és a diszkrimináló beszéd között:

A szemébe lehet ezt neki mondani, mire ő megfordul, felemeli a lábát, és naivan mesélni kezd, hogy olyan lesz, mint az anyja. Ha tovább kérdezzetnek, akkor elmondja azt is, hogy az anyja egy kövér nő, főleg a hasa nagy, akkora, mint egy terhes nőé a kilencedik hónapban. „És persze teljesen össze van vagdalva, de ő mégis minden harmadik hónapban megoperáltatja magát, megint felvágják a hasát. És ez így megy már 8 éve.” Még él, mondja a fecsegő...³⁶

Az idézett beszéd feltüntetése olyan határ a művészi szövegben, ahol leghallhatóbbá válhat a beszélő felek között teremtődő dialogikus viszony.³⁷ Petruszka novellájában ez a határ gyakran Galja szövegébe kerül. Ezekon a pontokon bizonytalanná válik, hogy melyik beszélő kerekedik felül a másikon: a Galja-féle beszédmód ölt testet az elbeszélő megnyilvánulásaiban, vagy az elbeszélő beszédmódja irányítja a szereplőt? Azzal, hogy a narráció szava látványosan belép a szereplő beszédébe és átveszi annak szerepét, valójában csak még inkább megerősíti, hogy jogot formál a másik szövegére. Noha a narrátor nem hagy kétséget afelől, hogy éppen a szereplő az, aki állandó beszélésével nem enged teret mások megnyilvánulásainak, csak a saját szövegével van elfoglalva, képtelen a másik beszédére odahallgatni, a narráció szövegének kiterjedése arra enged következtetni, hogy a látszólag hangzó beszéd (Galja beszéde) valójában hallgatásra van ítélve a szereplő és az elbeszélő megszólalásmódjának egybetűnése folytán, és már csak ezért is képtelen az (ön)reflexió bármilyen formájára.

Úgy tűnik, az elbeszélő határozott véleménnyel bír a Galja-féle beszédmódról. Jobban mondva: véleményét egy közösség ítéletével azonosítja, e közösséget pedig egy nyelvi tradíció letéteményeseként szemléli. Galja beszéde eszerint a helytelen nyelvi magatartás példája, mely megsérti a beszéd e közösségen belül használatos szabályait. Az elbeszélő igyekszik e közösség határait az elbeszélés fikatív keretein túl, az olvasóra is kiterjeszteni, illetve az olvasót is bevonni a normalkötő többségbe, és annak beszédgyakorlatára alapozni érvelését, legalábbis így is értelmezhető gyakori gesztusa, amikor többes szám első személyben egyfajta nyelvi közösség nevében szólal meg, melybe tehát akár az olvasó is beletartozhat:

Az ilyen dolgokat nem így csinálják. Ha ilyen dolgokról van szó, azt mindenképpen szemtől szemben kell megkérdezni, hogy *lássuk* a partnert, és az arckifejezése alapján *el tudjuk dönteni*, hogy *fenntartsuk-e* vele a baráti kapcsolatot egy olyan aljasság után, mint egy esküvői meghívás elutasítása.³⁸ (Kiem. Cs. K.)

Galja beszéde a közösség beszédével való viszonyában hibás, helytelen. De mi-
ben áll elhibázottsága? Miért hívja ki a közösség korrekcióját vagy elutasítását?
Miért kelt megütközést hallgatóiban?

Az elbeszélésben különös hangsúlyt nyerne a főszereplő beszédének aszinkronitására való utalások. Galja megszólalásai rendszerint nem lelik a megfelelő helyzetet, s nem találják a megfelelő beszédpartnert. Ennek pontosan az a paradox beállítódás az oka, hogy *minden* helyzet és *minden* személy potenciális beszédhelyzet és beszélgetőtárs számára: „Ő bezzeg a *akár* a buszon is beszél magáról *valamelyik* munkatársának, ha az unalmában megkérdezi, hogy van.”³⁹ (Kiem. Cs. K.) A beszédkontextus hiánya egy válogatásra képtelen, gátlástalan beszélői magatartásnak tulajdonítható. A szöveg általános és határozatlan névmásokkal utal e beszédben megmutatkozó differenciálatlanságra (*valamelyik, az egyik asszony, egyszer csak néhányan megjegyzik* stb.). Egy látszólag csupán önmaga kimondásába bezáródott beszédalany tűnik itt elő. Talán túlságosan is egyértelműen következhet ebből, hogy az önkorlátozás nélküli nyelviség feloldja, semlegesíti azokat a beszéd szabályokat, amelyek a szubjektumot a beszéd tárgyává válástól megvédenék. A korlátlan, önreflexió nélküli nyelviség a rákérdezés, a kérdés reflektálatlanságában végződik, amely nincs tekintettel a kimondó szubjektumra, átlépi a személyiséget védő nyelvi határokat:

Mondhatni az irodában, ahol Galja dolgozik, ez egy új sportág lett: kiszedni belőle mindent a legutolsó részletig, maradéktalanul, *azt is, amit még ő maga sem tud*, de amit mindenki más, a tapasztalt asszonyok és férfiak sokkal jobban tudnak nála. [...] Például nem kell tőle megkérdezni, hogy szűz-e még...⁴⁰ (Kiem. Cs. K.)

Az idézett részlet szerint a novella főszereplőjét, Galját szinte a vallatás, kihallgatás szituációjába kényszerítik munkatársai. Olyan helyzetbe, ahol arról is be kell számolnia, „amit még ő maga sem tud”, de mindenki más jobban tud nála. A vallatásban olyan dolgok igazolására is rábírhadják a beszédet, melyek nem történtek meg, nem valósak. A vallatásban a beszélő a vallató beszélgetőtárs médiumává válik, annak a beszédnek közvetítőjévé, melyet hallani akarnak tőle. Vagyis a beszéd elszakad beszélőjétől, és mások beszédévé lesz. Ahol pedig ez megtörténik, ott megkezdődik a beszéd szimulákrummá alakulása, melyben az többé nem az én önmegértésének, hanem az én más(ok) által valahogyan értésének közege lesz; a másik szubjektum teremtője, s egyben kifosztója.

A narrátori beszédmód Petruševszkaja novellájában voltaképpen optikai szűrőként működik – s ezt a szerepét a szöveg szándékosan hangsúlyozza, akár el is

túlozza – mely minden más megszólalást, így Galja beszédét is közvetíti. Galja élete csupasz valóságában mutatkozik meg olvasói előtt, s mégsem válik fontosá. A közöny, amellyel róla beszélnek történetbeli olvasói, a novella olvasójának is alapérzelmévé lehet. Nem a valóság változik itt meg, hanem a perspektíva, a befogadás pillanata, a befogadó pillantása.⁴¹

A szöveg diszkurzív alanyának tehát az a szerepe, hogy a beszédet az elbeszélő és a szereplő beszédének egymásra vetítése által problematizálja. A szereplő beszéde éppen a másik, az elbeszélő által való kontextualizációja folytán veszíti el a megszólítás és megszólíthatóság jegyeit. Az elbeszélő kontextusalkotó szerepét tekintve a novella inkább arról szólna, hogyan beszélünk másokról, illetve hogyan beszélünk el másokat, és miért szeretünk a másokról beszélni, nem pedig önmagunkról.

Provokatív nyelv

Petrusevszkaja szövegét sajátos kettősség, a benne megszólaló nyelvek között fennálló feszültség élteti. A szöveg ambivalens vonása abban áll, hogy a benne jelen levő beszédmódok nem csupán egymás, de akár saját maguk ellentétéként is olvashatók. A szöveg forma hétköznapi verbalitást reprodukáló közlésmódja a szöveget ugyan egyetlen beszélő alany nyelvi perspektívája alá rendeli, a megszólalás módja folytán azonban kérdéssé válik, hogy valójában ki beszél itt, s kit beszél el. A szereplő nyelve végsőkéig az elbeszélő által megszólaltatott, avagy netalán az ő beszédmódja furakodik az elbeszélő nyelvébe?

A két beszédmód kölcsönviszonya lehetővé teszi, hogy a nyelvhez való viszony legalább kétféle formáját tulajdonítsuk mindegyiküknek.

Galja beszédében az a megdöbbentő, hogy mindent pontosan úgy ért, ahogy érteni kell, illetve ahogy érteni tanulta. Úgy ért félre, hogy nem ért félre. A szavak szó szerinti értelmére reflektál beszéde, s mindaz, amit mond, szó szerint értendő. Az ő beszédében fenyegető tapasztalattá lesz, hogy a jelölő voltaképpen nem más, mint a jelölt, és semmi több.

Aztán eltelik vagy két hónap, és az egyik asszony csak úgy, megszokásból mégis feltesz egy kérdést Galjának, egy vicces kérdést, amelyre egy normális lány sem felelne: Mikor lesz már a lagzi? Ám Galja, mintha mi sem történt volna, mindenki füle hallatára elmondja, hogy az esküvőt mostantól két hónapra tűzték ki, tizenhetedikére, péntekre. Először is, senki nem várt tőle ilyen pontos választ, és senki sem volt erre kíváncsi, senkit sem érintett.⁴²

A főszereplő beszédmódja az azonosíthatóság és megfeleltethetőség elvére épül. Az igazság, a „teljes igazság” csak ott létezhet, ahol az ember mindennek ismeri a pontos jelentését. Ez a problematika Galja emlékeinek, az apjával való kapcsolatának leírásában a történet szintjén is megjelenik. Az apa erőszakos való-

ság utáni nyomozása a főszereplőt saját beszédének (a saját beszéd) feladására, illetve annak egyértelművé tételére kényszeríti. A hazugság – mint a történet újraírása s így lényegében alkotó folyamat –, tiltott dolog Galja számára.

De Galja nem ilyen, Galja például elmondja, hogy apa minden este kikérdezte arról, hogy telt a napja, utána meg ellenőrizte, felhívta a tanárnőt, a barátókat, úgyhogy Galjának akarva-akaratlanul a teljes igazságot kellett mondania. De apának még ez is kevés volt. Kikérdezte még a gondolatairól is, arról is, mi bántja, sírt-e és hol sírt, amikor a tanár nő kiküldte az osztályból azért, mert az első padban ülökkel fecserészett. És miről fecsegtél, kérdezte apa, és a kezét a szék támlájára tette, ahol Galja ült, és tudta, hogy apa bármelyik pillanatban felordíthat „hazudsz”, és ütni kezdi, és szinte teljesen kivetkőzött magából, és ha nem jutott rögtön eszébe az, amit apa kérdezett, már nem akart mellébeszél, mivel apa rögtön megérezte, mikor nem mond igazat, inkább üldögélt, míg eszébe nem jutott és végül elmondta, hogy csak a radírját kérte vissza, amit még az előző órán kértek el tőle az első padban ülök.⁴³

Ha nem „valamely struktúra önálló és elvonatkoztatott léte jelenti az objektív megismerés zálogát”, akkor a struktúra temporális nyitottságában, a közösség által felhalmozott nyelvi tapasztalatban nyílik meg a megértés interszubjektív közege.⁴⁴ A szereplő beszéde ebben az összefüggésben azért mutatkozik deficitikus közlésformának, mert nem veszi tudomásul, hogy a nyelv mint struktúra kommunikációra utalt, pontosabban, mert a nyelvhez kizárólag mint struktúrához viszonyul. A funkcionalitásra egyszerűsödött nyelvviség végső soron olyan beszédet hoz létre, amelyben az egyértelműség követelménye megszünteti a nyelvi jelek egymáshoz való viszonyát. A nyelv szegmentálódik. Így a szereplő ismételt kérdésében egymás mellé kerülhet személy és tárgy, férj és cipő.

Meséltek arról, hogy Galja az ő sajátos naivitásával megkérdezte tőlük: „Na, hogy tetszik a férjem?” – majd hosszú ruhája alól megmutatta nekik a cipőjét: „Na, hogy tetszik a cipőm?”

Ide tartozhatnak azok a szövegrészletek is, ahol a narrátor a beszéd ötletszerű intencionáltságát jelzi („Mondjuk egy téli estén a buszmegállóban elmeséli...; Például nem kellett tőle megkérdezni...; Így hát Galjával nem kellett mindig az elejéről kezdeni a faggatózást, csak folytatni kellett onnan, ahol előzőleg abbahagytuk. Például megkérdezni tőle, hogy érzi magát az anyja.”)⁴⁵ Mindegy tehát, hogy Galja miről beszél, akár más is lehetne a témája. Mindaz, amit elmond, viszonylagos, egymással felcserélhető.

De paradox módon épp a jelölő és a jelölt viszonyának rögzítése idézi elő, hogy a jelölők egymással felcserélhetővé váljanak a szövegben. Galja megnyilvánulásait mindvégig a nyelvi jel jelölő funkciójának felfüggesztettsége jellemzi, kétségbe

vonva jel és jelölő magától értetődő kapcsolatát. Az előző idézet az ismétlés által a cipő és a férj egymásnak való megfeleltethetőségét, egyenértékűségét is létrehozza.

Az elbeszélő megszólalásaival hasonló a helyzet. Noha a nyelv félreérthetőségét, a nyelvi jelölhetőség viszonylagosságát állítja, pontosan e meggyőződését alakítja szabállyá, kommunikációs stratégiává.

Az elbeszélő és a szereplő szólama között stílusbeli rokonság is mutatkozik. Mindkettő az „intim, bizalmas beszéd” megjelölés alá tartozhat a bahtyini teória szerint, ahol a beszélő és a beszéd címzettjének távolsága minimális. E stílusban alapvető a másik megszólíthatósága. A beszélőt „a címzett iránti mélységes bizalom hatja át.” [...] „...a beszélő számít a partner válaszoló megértésében kifejeződő rokon érzésekre, a másik fogékonyságára, jóindulatára.”⁴⁶ Ez a bizalomteljes kapcsolat tükröződhetne tehát egyfelől a szereplő (Galja) és a hallgató, másfelől az elbeszélő és az olvasó viszonyában. A bizalmas stílus „sajátos szabadszájúságra”, bizalomra alapozó kimondásra, a másik megszólítására, ha tetszik, provokációjára alapozódik. Annálfogva válik a hivatalos nyelv felforgatójává, hogy elveti az azt jellemző ritualizált nyelviséget, szokásokat és tabukat. A szkak közlésmód épp ezért lehet a kétszólamúság megszólalásának fóruma, az írásbeliségben rögzített értelem szóbeliségben megmutató ellenpólusa.⁴⁷ Az elbeszélés nyelve éppen a félreérthetőségre alapozott nyelv szokást ritualizálja (csak az a kijelentés érthető, amely a közösség nyelvi szokásai szerint félreérthető). Ennek megfelelően ez a beszédmód csak a nyelv használati szabályaira reflektál. Galja nyelve a közösség beszédmódjával való szembekerüléskor felforgató nyelvvé válik, mert szabályszegéseivel felfedi annak ritualizáltságát.

*

Úgy tűnik, Petruszevszkaja novellájában a verbális nyelv többé képtelen a személyiség kifejezésére. A beszélő kénytelen más nyelvhez folyamodni. Ez az igazibb nyelv paradox módon épp a beszéd beszüntetése, az elhallgatás lehet. Nem csoda, hogy Galja beszédére nem érkezik verbális reflexió, csupán a gesztusok, a mimika nyelvén születik meg valamiféle válasz („...és a fecsegő leszáll, a munkatársa döbbenten, a hirtelen az arcába szaladó vértől vörösen ott marad a buszon, és megigazítja nyakán a lecsúszott selyemkendőt”; „És miközben ezeket meséli, nem sír, pedig mindenkinek, akinek elsorolja, már könnyes a szeme.”)⁴⁸ A szereplő egyetlen olyan megnyilvánulása, amely megnyilatkozásnak tekinthető, a novellának az a részlete, amikor Galja munkatársnőivel fut össze a kávéházi mosdóban és sír:

Észrevették Galját, zavarba jöttek és átnyújtották neki azt a szerencsétlen csokor fehér liliomot, bután csak ennyit mondtak: „Nesze.” Galja a bokáig érő ruhában felemelte a fátylát, levette a kesztyűjét, és rettenetesen zokogott ebben a koszos kávéházi mosdóban.⁴⁹

Az elbeszélő nem közli, hogy miért sír Galja, de ez a sírás intonációjában gazdag. Itt válik először kérdéssé, vajon mi lehet az, amit ezúttal nem volt képes szakvakba foglalni. A virágátadás nem a szokványos módon történik meg, és nem is a szokványos reakciót váltja ki a szereplőből. Ezen a ponton nyilvánvalóvá válik a közösségi rítus helyzetéhez nem illő volta is. A novella utolsó mondata mintha a beszéd összefüggéseinek végső elvesztéséről beszélne. A fehér lilium, a menyasszony a koszos mosdóban éppen úgy kiesett életbeli kontextusából, mint a beszélők reakciói: a „Nesze!” felszólítás és Galja zokogása. Mégis, ez az összefüggéseit vesztett sírás mintha az elveszett kapcsolatok hiányát panasznál.

Persze a lányok most elsősorban erre a szörnyen hülye esetre emlékeznek, ahogy a lagzi vége előtt a koszos mosdóban hirtelen a menyasszony kezébe nyomták azt a csokor fehér liliumot, és neki a kezében kellett tartania a levett kesztyűjével együtt, s fogalma sem volt róla, mit csináljon vele.⁵⁰

JEGYZETEK

¹ Ljudmilla Petrusovszkaja: *A fecsegő*. Tiszatáj, 1998. 9. 94–99. Ford. Novák Anikó.

² „...én – én akarok lenni...” (Ljudmilla Petrusovszkajával beszélget Kiss Ilona). Beszélő, 1995. febr. 23. 35.

³ Mihail Epstein: *Az orosz posztmodern értelme és eredete*. In: *A posztmodern és Oroszország*. Vál., jegyz. M. Nagy Miklós. Bp.: Európa, 2001. 39. Ford. M. Nagy Miklós.

⁴ Uo. 11.

⁵ Sylvia Sasse: „Anna Karenina goes to Paradise” neben anderen Illusionen von der „Elektrifizierung des ganzen Landes”. etcetera.htm etcetera.htm ostWEB 8.

⁶ Igor Szmirnov: *Lét és alkotás*. Debrecen, 2001. 147. Ford. Kukucska Csilla.

⁷ Sasse: *i. m.* 10.

⁸ Uo. 9.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 10.

¹¹ Szőke Katalin: *A XX. századi orosz irodalom „szubkulturális” szövege*. Tiszatáj, 1998. 9. 16.

¹² Kovács Árpád: *A költői beszédmód diszkurzív elmélete*. In: *Uő: A szótól a szövegig és tovább...* Bp., 55.

¹³ Kovács Árpád: *Akakéta. A szkázról és Gogol szövegvilágáról*. Szépliteraturai Ajándék, 1995. 3., 1996. 1. 88.

¹⁴ Szőke Katalin: *i. m.* 16.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Petrusovszkaja novellái gyakran az elbeszélő cselekményelemek és az azokat közvetítő nyelv aszinkronitásából származó feszültségre építenek. A történet közvetítettsége a novella lényeges pontjain, éppen a jelentősnek nevezhető események közlésénél megkettőződik. A novella tematikus szintjén mediális kommunikáció iktatódik közbe. A legfontosabb dolgokat telefonon közlik, így Galja anyukájának halálát, Galja esküvői meghívását:

„Ekkor megcsörren a telefon, és egy férfihang közli, hogy Galja anyukája meghalt, emiatt csak csütörtökön megy dolgozni, és csak akkor tudja hozni a fizetés nélküli szabadság meghosszabbításához szükséges kérvényét, úgyhogy kéri, hogy a papírokat korábbi dátumokkal töltsék ki.” Petrusovszkaja: *i. m.* 97.

¹⁷ Uo. 97–98.

¹⁸ Martin Heidegger: *Lét és idő*. Bp., 1989. 311.

¹⁹ Ljudmilla Petrusovszkaja: *Tajna doma*. Moszkva, 1995.

²⁰ M. M. Bahtyin: *A szó az életben és a költészetben (A szociológiai poétika alapkérdései)*. In: *Uő: A szó az életben és a költészetben*. Bp.: Gondolat, 1985. 14. Ford. Könczöl Csaba.

²¹ M. M. Bahtyin: *A beszéd műfajai*. In: *Uő: Beszéd és valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*.

Bp.: Gondolat, 1986. 406. Ford. Orosz István.

²² Bahtyin (1985): *i. m.*, 18.

²³ Petrusovszkaja: *i. m.*, 96.

²⁴ Bahtyin (1985): *i. m.*, 20.

²⁵ Waldenfels: *A dialógus köztes tere*. Szépliteratúrai Ajándék, 1998. 2–3. 43. Ford. Bujáki Tibor–Seregi Tamás.

²⁶ Bahtyin (1985): *i. m.*, 20.

²⁷ Uo. 23.

²⁸ Uo. 24.

²⁹ Uo. 25.

³⁰ Uo. 50.

³¹ Mihail Bahtyin: *Dosztovszkij poétikájának problémái*. Bp., 2001. Ford. Hetesi István, Horváth Géza, Kőnczöl Csaba, Szőke Katalin.

³² Petrusovszkaja: *i. m.*, 94–95.

³³ Uo. 96.

³⁴ Uo. 95.

³⁵ Bahtyin (1985): *i. m.*, 23.

³⁶ Petrusovszkaja: *i. m.*, 95.

³⁷ M. M. Bahtyin (1986): *i. m.*, 406.

³⁸ Petrusovszkaja: *i. m.*, 98.

³⁹ Uo. 94.

⁴⁰ Uo. 96.

⁴¹ Sasse: *i. m.*, 9.

⁴² Petrusovszkaja: *i. m.*, 97.

⁴³ Uo. 96.

⁴⁴ Bengi László: *Nyelv, struktúra, megértés (Humboldt koncepciója nyomán)*. Szépliteratúrai Ajándék, 1998. 2–3. 9.

⁴⁵ Petrusovszkaja: *i. m.*, 95, 96.

⁴⁶ Bahtyin (1986): *i. m.*, 412.

⁴⁷ Renate Lachmann: *Dialogizität und poetische Sprache*. In: *Dialogizität*. (Hrsg. von Renate Lachmann). München, 1982. 53.

⁴⁸ Petrusovszkaja: *i. m.*, 95., 96.

⁴⁹ Uo. 99.

⁵⁰ Uo.

A jövő emlékiratai

Szavak és tettek egysége

Egy politikus karrierjének legbiztosabb építőelemei lehetnek a szavak – egy jó időben, jól megfogalmazott bejelentés, egy jól sikerült szereplés, egy-egy jól eltalált kifejezés megnyithatja az utat a sikerhez, az ismertséghez, a hatalomhoz. A közvélemény támogatása, a népszerűség mindig jó ajánlólevél, de a gyors felemelkedést gyors bukás követheti, ha elmaradnak a szavakkal azonos üzenetet hordozó tettek. A Távol-Keleten a mai napig megvetik azokat az embereket, akiknek a szavai nem állnak összhangban a viselkedésükkel. A fordítottja viszont kevésbé igaz: a tettek önmagukban is sikert jelenthetnek, kiváltképp abban az esetben, ha a szóban forgó „tettek embere” nem ragaszkodik mindenáron a rivaldafényhez, ahhoz, hogy a babérokat is ő arathassa le.

„Vannak, akik »valakik« akarnak lenni, és vannak, akik tenni szeretnének valamit” – mondta egyszer Jean Monnet,¹ aki cselekedeteivel kiérdemelte az „Európa atyja” nevet, bár sohasem volt politikus, és egyáltalán nem volt a szavak embere. Életét, tetteit is csak kevesen ismerik, a belőlük fakadó következmények azonban mindenki számára ismeretesek. Az Antant győzelme az első világháborúban, a Népszövetség sikerei, az amerikai hadiipar emberfeletti teljesítménye és kibontakozó fölénye nyomán a náci Németország és Japán legyőzése, a háború után Franciaország gazdaságának helyreállítása nem kis mértékben Jean Monnetnek volt köszönhető. S mindezek után a korszakhatárt jelentő Schuman-terv, mely kiindulópontja lett az Európai Szén- és Acélközösségnek, s végül maga az Európai Gazdasági Közösség és az Európai Unió, melyek alapjaiban változtattak meg egy kontinenst, valószínűleg létre sem jöttek volna Jean Monnet nélkül.

Monnet életének 90 éve alatt bebizonyította, hogy a tettek, és csak a tettek embere. Fiatalkorában nem jeleskedett a humán tudományok terén. Iskolai teljesítménye közepesnél valamivel rosszabb volt, nyelvi kifejezőképessége gyenge. Kortársai említik, hogy alig olvasott, csak újságokat vett a kezébe, s írni sem tudott folyékonyan. Nehezen tudott beszédet mondani, improvizálni; mindig csak akkor szólalt meg, ha már tudta, mit fog mondani. Bár tudott élni a hatalommal, ezen nehézségei miatt sohasem lett volna jó „arc” a politikában. Azt szokta mondani: a hatalom megszerzéséhez és megtartásához rengeteg idő és energia kell, nem marad idő információszerezésre, új ötletek megvalósítására, valódi problé-

mák megoldására. A politikusok viszont bárkitől elfogadják a jó ötleteket, a segítséget, azzal a feltétellel, hogy a dicsőséget is megtarthatják maguknak. Könnyebb hatalmon lévő embereknek tanácsot adni, mint saját magunkat a hatalomban tartani.² Nos, Monnet önként lemondott a politikai hatalomért való küzdelemről és pártoktól, politikusoktól, érdekektől függetlenül állt a közjó szolgálatába. Ezzel sikeresen kivonta magát a napi csatározásokból; eltűnt a politikai porondról, nem volt arccal rendelkező, azonosítható közszereplő, így kívülállóként, „fölülről” irányíthatta az eseményeket, ha a körülmények ezt lehetővé tették. Hatvan évig volt a demokrácia és az európai (sőt atlanti) egység szürke eminenciása. Monnet tisztában volt vele, hol és mikor lehet befolyása az események alakulására: „ezek nem a legnyilvánosabb helyek és a legvalószínűbb pillanatok, s ha valaki élni akar a lehetőséggel, le kell mondania arról, hogy ő legyen az előtérben” – írta emlékirataiban.³

A mi történetünk csak 1975-ben kezdődik, amikor is Monnet végleg kivonult a politikából. S nem csak ő – vele közel egy időben az egész háborús generáció nyugdíjba ment. 1975-ben Monnet már 87 éves volt. Egészsége gyengült, szellemi frissessége is alábbhagyott, s egy súlyos tüdőgyulladásból felépülve, a Schuman-terv 25. születésnapján egyszerűen, örökösök megnevezése nélkül (csak Willy Brandt neve merült fel rövid időre), feloszlatta Akcióbizottságát,⁴ s elhatározta, hogy megírja emlékiratait. Erre két komoly oka volt. Először is, szerette volna az utókorra hagyni politikai végrendeletét. Másodsor – sokkal prózaibb ok –: sürgősen pénzre volt szüksége.⁵ Monnet fiatalokora óta fenntartotta anyagi függetlenségét (tizenévesen céget alapított, hogy ne függjön többé az apjától), és büszke volt erre, mert ez politikai függetlenséget is jelentett számára. Bár szerény jómódban élt családjával, éveken keresztül kétszer annyit költött, mint amennyi bevétele volt. 1963-ban eladta a családi konyakkereskedést, melyet 1992-ben végül megvett a Hennessy cég; a sors iróniája, hogy a Monnet-céget éppen azért alapították meg egykoron, hogy ellenálljon a gazdag Hennessyeknek. A könyvért kapott 150 000 dolláros honorárium és a jogdíjbevétele jökor jött tehát.

Egy könyv megírása azonban nem bizonyult könnyű feladatnak. Mint mondtuk, Monnet nem jól írt (az általa régebben bemutatott szövegeket valójában munkatársai írták meg, ő csak átnézte őket: mint mondta, írni nem tud, de javítani igen⁶), másra viszont nem szívesen bízta a feladatot, egyrészt, mert gyanakodott, másrészt, mert szépírókat megszegyenítő stílust várt el. Ráadásul nem saját életéről akart írni, emiatt eleinte visszautasította az egyes szám első személy használatát (később persze engednie kellett). Nem volt célja az sem, hogy kortársainak portréit felvázolja. Monnet kimondottan egy politikai testamentumot akart, egyenesen azt kérdezte, hogy miért nem lehet rögtön a „jövő emlékiratait” megírni.⁷

A helyzetet François Fontaine, Monnet egyik kedves munkatársa oldotta meg, aki anyagi türelemmel, emberfeletti munkával végül megíratta-megírta és összeállította a könyvet. Nem ritka, hogy neves államférfiak életpályáját a titkáruk

vagy egy bizalmasuk jegyzi le, diktálás után, vagy néha saját kútfőből. Fontaine ugyanezt vállalta, részleteket azonban nem árult el később sem. Így ír erről:

Minden erőmmel azon voltam, hogy segítsék [a memoárok] szerzőjének megírni az általa elért eredmények történetét és levonni belőle a tanulságokat. Bölcs dolog lett volna itt abbahagyni. Jean Monnet mindent elmondott, amit akart, de tartózkodása meggátolta abban, hogy kitárulkozzon. Emiatt memoárjai, melyek egyes szám első személyben íródtak, nem mutatják be személyiségének gazdagságát és alkotó géniusának mély forrásait.⁸

Az biztos, hogy nem volt könnyű dolga. Bár szakmájában kiváló, elismert esszéíró volt, Monnet-val meggyűlt a baja: a perfekcionizmusáról híres öregember a szöveget elolvasva folyamatosan javítani, árnyalni akart, s mindig volt hozzáfűz-nivalója. Az időközben teljesen kimerült Fontaine azonban sikerre vitte a vállalkozást. Monnet a könyv legelső oldalán így mond neki – meglehetősen visszafogottan – köszönetet: „A szerző köszönetet mond François Fontaine-nek az általa nyújtott segítségért: a megértésért és a kitarásért, melyek nélkül valójában semmi sem lehetséges.”⁹ Monnet később – majdnem a könyv legvégén – azt írja: „mindig óvakodjunk a perfekcionizmustól”, s ezzel közvetetten bevallja, hogy ez esetben nem volt igaza. A következő idézet tanúsága szerint el is gondolkodott a dolgon: „A befejezetlenség a dolgok lényegében rejlik, s nagy művészet, nagy bölcsesség kell ahhoz, hogy valamit idejében abba tudjunk hagyni.”¹⁰ Ezzel egyrészt igazságot szolgáltatott Fontaine-nek, másrészt rámutatott arra, hogy még az emlékiratok megírásából is tanult valamit.

Monnet-nak először komoly kétségei voltak az emlékiratokkal kapcsolatban, és csak akkor volt hajlandó zöld jelzést mutatni, mikor David Bruce, szintén egy régi barát, nagy meggyőződéssel dicsérte az egyik korai fejezetet, tudván tudva, hogy ha nem ezt teszi, az egész terv kútba esik. Monnet egyébként egészen addig visszautasította a memoárok megírását. Ennek az volt az oka, hogy amikor évekkorábban felkérték, a kiadók anekdotikus stílust, érdekes események leírását várták tőle. Mikor azonban sikerült bebizonyítani Monnet-nak, hogy tettei, módszerei kizárólag az övéi,¹¹ és mindig is azok voltak, vagyis létezik egy sajátosan monnet-i „módszer”, végül beadta a derekát. Az ő szemszögéből nézve az eseményeket így újdonságokat is felfedezhetünk. Monnet memoárjaiban azt írja: „tudtam, hogy ez a könyv csak akkor jelenhet meg, ha teljes lényemmel ezen leszek [...] egy könyv megírása teljes odafigyelést igényel, s egészen más, mint jegyzeteket írni [...] sosem volt sem időm, sem kedvem ahhoz, hogy feljegyezzem életem eseményeit”.¹² Az idő azonban múlik, s Monnet-ban egyre erősebb a késztetés arra, hogy összefoglalja gondolatait:

Nem történelemkönyvet akarok írni. Szeretném meggyőzni azokat, akik elolvassák a könyvemet arról, hogy mennyire alapvető fontosságú az európai egység, mely minden akadály ellenére jó úton halad... [...]

Csak egy módszer van Európa létrehozására – nem lehet kettő egyazon pillanatban. Nem léptünk még ki az Európai Közösség korszakából, a szuverenitás közös intézményekhez való delegálásának korszakából, mely az egyetlen eszköz arra, hogy biztosítsuk népeinknek a függetlenséget és haladást, és a békét a föld ezen része számára. Ezt akartam elmondani egy könyvben, melynek létrehozásához minden időmre és erőmre szükségem volt.¹³

Monnet 1975 májusában, minden kötelezettségétől sikeresen megszabadulva, nekiállt a munkának. Bár sosem szeretett önmagáról beszélni, végül meggyőzte magát arról (és ebben, mint láttuk, barátai is segítettek), hogy el kell mondania a tapasztalatait, egyrészt, mert ez az a dolog, amiről a legtöbbet tud (és ő tud a legtöbbet), másrészt, mert ez másnak is a hasznára lehet. S Monnet titkon remélte, hogy könyve halála után is befolyásolhatja olvasóit. Nem receptkönyvet akart írni, sem örökké érvényes irányelveket adni; nem azt akarta, hogy szolgáljanak mások tanulóknak az ő tapasztalatából, elkerüljék ugyanazokat a hibákat, ugyanazokat a történelmi katasztrófahelyzeteket. Monnet, az ember ennek megfelelően elbújt az olvasó elől, s az olcsó hatásadás helyett a hosszú távon maradandó eredményekre, sikerekre szorítkozott. Így történhetett meg, hogy – bár végül saját nevében beszélt, egyes szám első személyben – szinte csak jelzésszerű a gyerekkor és az otthon világának leírása, a két világháború között bankárként töltött évek is csak néhány oldalt foglalnak el, s a két kötetben több mint 800 oldalon kiadott könyv jóval több, mint a fele az 1950 utáni eseményekkel foglalkozik. Egy-egy fontosabb epizód részletes leírása után a kevésbé fontos események szinte eltűnnek. Ilyen epizód Monnet Silvia Bondinival való megismerkedése és összeházasodásuk kalandos története (amelyből akár bestsellert is írhatna egy jó mesélő...).

Az emlékiratok 1976 őszén jelentek meg, s nagy sikert arattak. A Fayard kiadó gondozásában, nagy, keményfedeles kötetben adták ki (amely így elég reprezentatív volt ahhoz, hogy politikusok is kézbe vegyék). Később, a könyv hatalmas sikerét látva, a Fayard a *Le Livre de Poche* sorozatban is megjelentette a könyvet, kisméretű, kétkötetes, olcsó változatban.

Fiktív emlékiratok

Az emlékirat – jellegéből adódóan – mindig a szerzőről szól, mondhatni, a szerzőt alkotja meg. Az önéletrajzzal ellentétben nem annyira az életút biografikus elemeire koncentrál, mint az élet során végrehajtott tetteket, azok motivációit, következményeit veszi számba. Narratív szerkezete így alapvetően metonimikus, ok-okozati viszonyok, lineáris időbeliség jellemzi. Monnet memoárjainak az első fejezete kilóg a sorból; ötven évet előregrik az időben és az 1940-ben sebtében felvázolt brit–francia egységgel kezd. Ebből a tervezetből ak-

kor nem lett semmi. Utolsó szalmaszál volt, melyet lelke mélyén mind Churchill, mind de Gaulle agyrémnek tartott, de úgy gondolták, megpróbálják. Franciaország kapitulációja miatt a terv füstbe ment, de Monnet levonta a következtetést:

Nem értettem meg kellőképpen ezt a leckét sem az előző háborúban, sem a Népszövetségben, később meg már nem volt időnk arra, hogy kihasználjuk a lehetőséget és ellenálljunk ez első német rohamoknak, de elhatároztam, hogy emlékezni fogok rá, amint újra alkalom adódik arra, hogy közösen cselekedjünk. Életem során sohasem volt hiány cselekvési lehetőségekben. A lényeg az, hogy fel legyünk készülve. [...] Ha eljön az idő, minden egyszerűvé válik, mert a szükségszerűség többé nem hagy időt a habozásra.¹⁴

Monnet bevezetése azért találó, mert rögtön a cselekvés, a tettek fontosságát hangsúlyozza, keretet adva ezzel a Memoároknak. A következő 800 oldal Monnet tetteinek koherens, logikus sorozata, s a záróaktus maga egy „metatett”: saját tetteinek összefoglalása, leírása egy könyvben.

Mégsem mindegy, hogy mindez hogyan realizálódik. A közéleti szereplők többsége egocentrikusan, önmaga fontosságát előtérbe helyezve, esetleg cselekedeteinek igazolása vagy felnagyítása végett kezd emlékiratokat, önéletrajzokat írni. Esetenként attól sem riadnak vissza, hogy olcsó szórakozást nyújtsanak vagy megbotránkozassák közönségüket. Monnet Memoárjaiban nehéz megtalálni a populáris memoárirodalomra emlékeztető elemeket. Végtelenen egyszerű, de óriási suggesztív erejű szöveget kapunk tőle. Monnet nem jó író, de jó rábeszélő. Egyszerű stílusa erős fegyver: elhiteti velünk, hogy tökéletesen tudja, mit beszél; ugyanakkor hozzásegít ahhoz, hogy mások is jól megértsék mondanivalóját. Végül, de nem utolsósorban, az egyszerűség bizalmat szül. Monnet a végletekig puritán módon és egyenesen fogalmaz:

1935 szeptemberében éppen Murnane-nél ebédeltünk Long Islanden, mikor Foster Dulles megérkezett a hírrel: Hitler zsidóellenes törvényeket hozott Németországban. „Aki képes ilyet tenni, az képes lesz háborúzni is”, mondtam a barátaimnak. „A diszkrimináció és az elnyomás szelleme nem ismer határokat.”¹⁵

Egyszerű és – ez néha érezhető a Memoároknak – kissé tudálékos. Nem nevezhetnénk szépirodalomnak. Köznapi, egyszerű beszéd – gyanúsán hétköznapi. S itt térünk vissza a nyitva maradt kérdéshez: ki is írta valójában Monnet memoárjait? Életrajzírói szerint Fontaine, valószínűleg úgy, hogy megírt egy-egy fejezetet vagy fejezetrészt, majd odaadta Monnet-nak olvasásra, javításra (erre is csak utalásokból lehet következtetni). Monnet közben úgy tett, mintha nem tudna semmiről, hogy elháríthassa a felelősséget, ha valami nem jól sikerül.¹⁶ Az a tény azonban, hogy a Memoárok szülőanyja végső soron François Fontaine volt, újabb kérdéseket vet föl.

Minden önéletrajzi jellegű írás olvasata egy szerződés elfogadását feltételezi, mégpedig annak elfogadását, hogy maga a szerző, a szövegben megszólaló narrátor és a szöveg főszereplője egy és ugyanazon személy. Ez a mi esetünkben kétségbe vonható. A szerző feltételezhetően Fontaine, de „szerzőként” Monnet szerepel. A narrátor és a főszereplő viszont kétségkívül Monnet, a szerző személyétől függetlenül. Nem mintha ez bármilyen problémát jelentene, hiszen Monnet elolvasta, jóváhagyta a szöveget. De biztosan nem ő volt a Memoárok *megírója*. Adatok támasztják alá, hogy pársoros feljegyzéseknél többet egyszerűen képtelen volt írni. Több ezer kis cetli maradt a hagyatékában (például a „rózsaszín feljegyzések” a *notes roses*), de minden hosszabb írását a munkatársai fogalmazták meg. Fontaine több, mint 20 évet dolgozott Monnet-val, egyik legközelebbi ismerőse, barátja volt. Jól ismerhette Monnet-t, főleg a háború utáni tevékenységét. Talán nem véletlen, hogy Monnet gyerekkora és családi háttere szinte teljesen kimaradt a szövegből; mint már említettük, a Memoárok legnagyobb részét az 1950 utáni események leírása foglalja el. S nem kerülheti el figyelmünket az a tény sem, hogy a Memoárok egyre részletesebb és mélyrehatóbb elemzést adnak az európai helyzetről, ahogy az 1970-es évek felé haladunk.

Ha elfogadjuk a tényt, hogy Fontaine nagyon is tevékeny részt vállalt a monnet-i emlékiratok megírásában, nem kerülhetjük ki ennek irodalmi hozadékát sem: nevezetesen azt, hogy a Memoárok szövege dokumentumból valamelyest fikcióvá lényegül át. Irodalmi mű lehet fikció; dokumentum nem. Fontaine műve tehát valójában irodalmi alkotás (míg Monnet-é nem az; hogy mi, arra később térünk ki), amelyről Duchêne meg is jegyzi: „Fontaine gyakran és figyelemre méltóan jól eltalálta Monnet beszédstílusát.”¹⁷ Narratívája lényegre törő, egyszerű – az olvasónak néha az az érzése, hogy erőltetetten egyszerű. A szöveg valóban koherens, egységes egész, hiszen Monnet életpályájának figyelemre méltó egysége lehetővé teszi azt, hogy a szöveg minden irodalmi díszítés nélkül is összeálljon. Bizonyos részei azonban kilógnak ebből az egyszerűségből. Ilyen helyeken Fontaine személyisége akaratlanul is kilép a Monnet-maszk mögül. Az eredeti Fontaine-szöveg (amely eleve a Monnet-stílust imitálja), és az ezen Monnet által végrehajtott módosítások együtt adják ki a végleges szöveget, amelyben így elkerülhetetlenül váltakoznak a stílusukban, komplexitásukban különböző részek, a szöveg „hullámszerűsége” idézve elő. Ez a hullámszerűség azonban nem zavaró, sőt elandalítja az olvasót. Modellezi az emlékezet működését is, hiszen régi emlékekből nehéz egy, az elejétől a végéig egységes szöveget létrehozni. Fontaine emlékezik, elképzeli, Monnet javít: a végeredmény közös is, egyéni is. S mivel a névleges szerző Jean Monnet, a végső referens is ő lesz. Memoárjaiban minden, a tény is, a fikció is, Monnet felé mutat.

A jövő emlékiratai

Monnet két nagy részre osztotta könyvét. Az első rész címe: *Az erő kudarca* (*Échec à la force*). Ez a rész írja le a Monnet szemében „elkerülendő” ese-

ményeket, melyeknek visszatérését mindenáron meg kell akadályozni: az első világháború fejtelenségét, a Népszövetség kudarcait és bukását, a náci Németország megerősödését és Franciaország vereségét a második világháború elején. Az első rész második felében mutatja be a demokratikus államok fokozatos győzelmét, az amerikai hadiipar – a francia–brit megrendelések által előidézett – felluttatásától Roosevelttel *Victory Programján* át az 1943-as francia Ideiglenes Kormány megalakulásáig.

A második részben (melynek címe *Az egység ideje [Le temps de l'union]*) először Franciaország háború utáni helyzetét elemzi, majd áttér Európára, ezen belül is a francia–német kérdés egyre sürgetőbb megoldatlanságára. Monnet szilárdan meg volt győződve arról, hogy az európai egyesítés motorja – Németország bevonásával – Franciaország lehet. Így jöhetett létre a sorsfordító Schuman-terv, majd a Szén- és Acélközösség. Monnet szerény; általában nem saját érdemének tartja a sikereket, hanem „a körülmények kényszerítő erejé”-ről beszél, és gyakorta állítja, hogy „ez volt az egyetlen, amit tehattünk”, vagy „nem volt más megoldás”. Utólag elmondhatta: így volt. Monnet mindig konkrét, kézzelfogható célokat fogalmazott meg, és tudta, egy adott helyzetben hogyan érheti el azokat. Ahogy az első fejezetben ígérte volt, felkészült, kihasználta az alkalmakat, gyakran mindent egy lapra téve fel.

A legfontosabb azonban nem az, hogy „nem volt más megoldás”, hanem az, hogy egyáltalán *volt* megoldás. Mert az Európa egyesüléséről és békéjéről szőtt szép álmok, melyek évszázadok óta léteztek, vagy például a francia–német megbékélés, sosem válhattak valósággá. A vezetőknek mindig nagyon tetszett „elméletben”, de csak addig, amíg nemzeti előnyöket láttak benne. Mikor áldozatokat kellett volna hozni, azonnal megtorpantak. A dominanciára, egyoldalú előnyre épülő szövetségi rendszerek pedig – Monnet nagyon jól tudta – magukban hordozzák a kudarcot. Európa létrehozásában a nagy ötlet alapja a közgazdászok által *spill-over*-nek nevezett folyamat (átcsordulás), amelynek során a gazdaság valamely fontos szektorában végrehajtott integrációs lépés hatására az ezen ágazaton végigsöprő integrációs lendület integrációs szükségletet indukál más ágazatokban is, tehát fokozatosan átcsordul más ágazatokba is, és végighalad a taggazdaságok egészén.¹⁸ Monnet ezzel megteremtette egy szupranacionális rendszer alapjait, melynek lényege a szuverenitás részleges delegálása és egy egyenlőségen alapuló közös testület létrehozása, mely egy döntő fontosságú szektort (a nehézipart, amely a hadifelszereléseket gyártja) irányít és egyben ellenőrzi. Ha a Szén- és Acélközösség gondolata nem is teljesen, de gyakorlati megvalósítása mindenképp Monnet-nak köszönhető. Monnet önzetlen tevékenységére, szavak és tettek egységére jó példa a következő eset. 1954-ben Luxembourgnban német szakszervezeti vezetőkkel találkozott. Egyikük, Walter Freitag, a bányász-szakszervezet elnöke a következőket mondta Monnet-nak: „Megbízunk Önben, mert Ön azt teszi, amit mond, és azt mondja, amit tesz. Csinálja tovább Európát, és mi követjük Önt.”¹⁹

A Memoárok második részének végén Monnet az Akcióbizottság munkáját ismerteti, és olyan problémákat elemez, mint például Nagy-Britannia csatlakozása, Európának az Egyesült Államokkal való viszonya, vagy az Európa Tanács létrehozása. Itt ír pár sorban élete végéről is, amikor már nem politizált, csak pihent, interjúkat adott és az emlékiratait írta. Írás közben emlékeire hagyatkozott a legkevesebbet, hiszen nem volt jó emlékezőtehetsége, inkább csak a dolgok lényegét ragadta meg, az eseményeket teljes kontextusban, előzményeikkel és következményeikkel együtt ábrázolva. Monnet legtöbbször nem tényeket, hanem folyamatokat mutat be.

Ha konkrét célja volt, ha a könyv megírását valamilyen elv vezérelte, akkor csak egyre gondolhatunk: az, hogy egyesítse az embereket, s tartóssá tegye a békét. A könyv mottója is ez: „Nem államszövetségeket hozunk létre, hanem az embereket egyesítjük.”²⁰ Ez Monnet egyik alapeszméje: nem az államokat kell szövetségekbe tömöríteni, hogy ezáltal más államok ellen felléphessünk, felettük uralkodhassunk, hanem mindenkit egyenrangú félként kell kezelnünk, mert így érhető el az, hogy valódi párbeszéd alakuljon ki, melynek során közös problémáinkra közös megoldásokat találhatunk.

Monnet tehát valójában nem annyira emlékiratokat, mint végrendeletet írt, melynek hatása (és potenciális cselekedtető ereje) szükségképpen a jövőbe mutat. A könyvben elkezdett-leírt folyamatok tovább működnek, tovább írják magukat, a könyv idősíkjából kilépve a valóságban folytatódnak tovább. Európa létrehozása egy önmagát újraíró és újraértő szöveg, egy nagy felfedezés, s ezzel Monnet is így volt; az asztalán Thor Heyerdahl híres *Kontiki* tutajának makettje állt, szimbolizálva Európa útját az ismeretlen, a felfedezés felé. „Ezek a fiatal emberek kiválasztották az útvonalat és elindultak. Tudták, hogy nem fordulhatnak vissza. Jöjjön bármilyen nehézség, egyetlen választásuk marad: továbbmenni.”²¹ S most, egy bővítés előestéjén, egy sosem látott méretű Európa megalakulásának küszöbén mi magunk is érezhetjük, hogy Monnet emlékiratai a jövőbe vezetnek.

JEGYZETEK

¹ Idézi: Pascal Fontaine: *Jean Monnet: l'inspirationeur*. Paris: J. Grancher 1988. 11. Fordítások itt és végig a tanulmányban tőlem: Sz. B.

² Monnet ezt több helyen is leírja; először a Népszövetségben végzett munkája kapcsán, majd a Schuman-terv és később az Európai Szén- és Acélközösség létrehozásakor. Duchêne is ír erről könyvének 348. oldalán.

³ Jean Monnet: *Mémoires*. Paris: Fayard 1976. 786.

⁴ *Comité d'action pour les États-Unis d'Europe* (Akcióbizottság az Európai Egyesült Államokért). A Monnet által 1955-ben létrehozott szer-

vezetnek neves politikusok, államférfiak voltak a tagjai, és a döntéshozók meggyőzésével, befolyásával próbálták Európa valódi politikai egységét megvalósítani.

⁵ Ezt Duchêne említi meg, aki a legkritikusabb Monnet életrajzírói közül (340.).

⁶ Idézi: Richard Mayne: *Gray Eminence*. 123. In: *Jean Monnet: The Path to European Unity*. Ed. by Douglas Brinkley and Clifford Hackett. London: Macmillan 1991. 114–128.

⁷ François Duchêne: *Jean Monnet. The First Statesman of Interdependence*. New York: Norton 1994. 339.

⁸ François Fontaine: *Forward with Jean Monnet*. 1. In: *Jean Monnet: The Path to European Unity*. 1–66.

⁹ *Mémoires*. 5.

¹⁰ *Mémoires*. 788.

¹¹ Monnet módszereiről lásd Duchêne tanulmányát. François Duchêne: *Jean Monnet's Methods*. In: *Jean Monnet: The Path to European Unity*. 184–209.

¹² *Mémoires*. 783–784.

¹³ *Mémoires*. 784–785.

¹⁴ *Mémoires*. 38–39.

¹⁵ *Mémoires*. 163.

¹⁶ Duchêne: *Jean Monnet*. 339.

¹⁷ Uo.

¹⁸ *Európai közjog és politika*. Szerk. Kende Tamás. Bp.: Osiris 2000. 84.

¹⁹ *Mémoires*. 606–607.

²⁰ *Mémoires*. 7. Az eredeti kifejezés (*Nous ne coalisons pas des Etats, nous unissons des hommes*) francia és angol nyelven már legendássá vált.

²¹ Richard Mayne: *Gray Eminence*. 123.

Anorganikus vagy új-organikus?

(József Attila *Eszmélet*ének értelmezéséhez)

Vajon valóban az organikus világgép szétesése felől, a „korszerűbbnek” vélt anorganikus – posztmodern – létszemlélet előzményeire fókuszálva olvasandó-e újra József Attila költészete – ahogyan erre az utóbbi időben számos elemző kísérletet tett¹ –, avagy egy merőben másfajta megközelítésre volna szükség ahhoz, hogy az életmű formátuma és időszerűsége valóban feltáruljon; nevezetesen egy olyan új-organikus szemléletre, mely e költészet mitikus világgépét állítja előtérbe, s azt mint születőfélben lévő régi-új látásmódot, a (költői) világot folyamatosan (újra)teremtő „cselekvő szemléletet” próbálja meg olvasni és leírni? – Jelen pillanatban ez a József Attila-recepció talán legfontosabb kérdése, melynek középpontjában meglátásom szerint a költő időszemléletének értelmezése áll.

„Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, szét-hull darabokra.” Az *Eszmélet* e sokat idézett aforisztikus költői tételsorában feltűnő az első két kijelentés egymásba átfejlő növényi metaforikája (bokor → virág). A teremtett világ organikus működésének hasonló költői megidézése ez, mint amelyet Babits *Esti kérdés*ének zárósoraiban olvashatunk: „miért nő a fű, hogyha majd leszárad? / miért szárad le, hogyha újranő?” A két költő szemléletmódja, világgépe azonban merőben más.

Babits a természet ciklikus változását olyan szüntelenül ismétlődő, önkörébe záródó folyamatként (nő → leszárad → újranő ~ él → meghal → újraéled) állítja elének, mely örök érvényű és belátható. Költői kérdése nem is e körforgás működésrendjére vonatkozik, hanem olvashatóságára, értelmezhetőségére az ember külső szemszögéből, aki, mint az a természeti példát bevezető tulajdonképpeni kérdésből („miért a végét nem lelő idő”) kiderül, a finalitás és a racionális célszerűség elvét próbálja meg érvényesíteni és mintegy számon kérni a vegetáción. József Attila viszont, Babitscsal ellentétben, a természet ciklikus változására nem kívülről tekint – emberi szemszögével belép, belehelyezkedik ebbe a körforgásba. A „nincs ... bokra” elvont metafora, e „képtelen kép” a létesülésnek azt a latens drámai fázisát teszi nyelvi foghatóvá, mely a külső szemlélet számára rejtett, beláthatatlan marad.

A költő lét- és művészetfilozófiájának kulcsfogalmát, a „világhiányt” e sorok növényi szimbolikája a vegetációs ciklus ismétlődő fázisaként állítja elének. A természetes műveltség évköri rendjében ez a fázis a fény és a növényzet halálával, a

„nincs”-cselel jellemezhető téli napforduló időszaka. A mitikus költői világkép analógiás gondolkodásmódját követve az elvont metafizikai tétel metaforikája egymásból következő metonimikus folyamatábraként válik számunkra olvashatóvá; a szakasz első két sorában a „nincs bokrán” megjelenő „virág” a születés misztériumának megidézője lesz, melynek keresztény jelképisége – a költő intuitív nyelvi emlékezetének hála – e jelképiség asztrálmitikus eredetére is visszaül: a *bokra* szótöve hangalakilag a születés közegét, a Bak havát, s képileg az ágazó-bogazó világfát idézi, amelyen a virág – Krisztus, a világ világossága, az új Nap évről évre megjelenik.

Az időnek ezzel a nincsből a lesz (majd újra a nincs) felé tartó organikus, ciklikus folyamatszerűségével állítódik szembe a harmadik sorban a *van* anorganikus állapot-ideje, melyben az élő minőség nem szervesen bomlik le, hanem szétesik, megsemmisül: „ami van, széthull darabokra”; az életfa „dekonstruálódik”, holt fává változik – lásd a *bokra-darabokra* szótö-lehasító paronomázikus egybecsengetését, mely a negyedik szakaszt indító költői hasonlatra („Akár egy halom *hasított* fa, / hever egymáson a világ,”) rímelt és reflektált – mint „cselekvő szemlélet”, költői „mesterfogást” tárgyiasítva újra a képet a hangzó matériában.

Azonban a holt minőség, a (fa)darabokra széthulló *van* nyelvi „továbbhasogató” mint költői eljárás itt váratlan-véletlen eredményt hoz: miközben a szótö megbontásával a holt minőség felismerhetetlen elemeire hullik szét (a keletkező kvázi-lexéma, a dara a szilárd örlemény átmeneti halmazállapotának [lásd búzadara → hódara] képzetét is aktivizálja), nyelvileg újraíródik és képileg újra előhívódik a *bokra* szóalak, s vele az élő minőség organikus teremtő közege. Vagyis a *van* felismert széthulló tendenciájával konform, „korszerű” poétikai „mesterfogás” a dekonstruáló (önironikus) indíttatással ellentétes irányt vesz: a nyelv organikus eredetére, világszerűségére, teremtő potenciáljára eszméltet. Azt a felismerést sugallva ezzel, hogy a *van* holt állapot-idejéből (az álló „időtlen időből”) csak a dekonstrukció és a konstrukció kettős nyelvi történése révén (a „halálnak halálával halsz” mitikus fordulatának nyelvi megvalósítása által) nyílik visszaút a *nincs* teremtő közegének folyamat-idejébe, ahonnan, újraindítva a teremtést, átfeljódhatunk a *lesz*be.

Ha általánosítjuk e költői tételsor konzekvenciáit, József Attila meglátása szerint olyan korszakot élünk, amikor, képletesen fogalmazva, a „holt fa” csak az ember – a teremtő nyelv – közvetítésével juthat túl a halálon, s születhet újjá, változhat vissza virágot termő „életfává”. Erre utal az elemzett három sor képi logikája, melyből egyértelműen az olvasható ki, hogy a *nincsből* a *lesz*be a *vanon* keresztül – vagyis a múltból (a kezdet kezdetétől) a jelenen át a jövőbe – immár nem vezet organikus út: holt fán nem terem virág. Nincs más alternatíva, mint a *van* holt állapot-idejéből való nyelvi kimozdulás, mely a *nincs* teremtő közegébe térít vissza. Ha ez a nyelvi fordulat – a nyelv önmagára eszmélése – nem következik be, a teremtés, a *nincs* és a *lesz* – a múlt és a jövő – egyként a *van* holt állapot-idejébe zuhan.

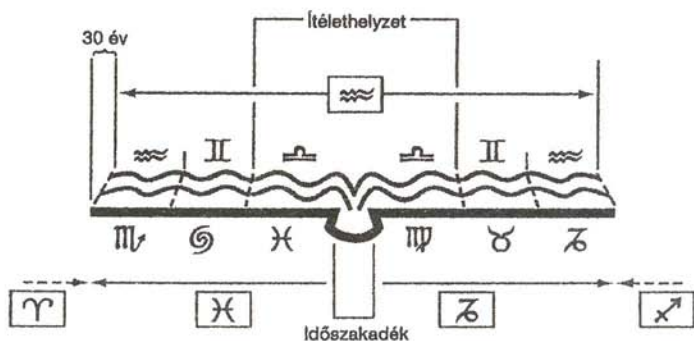
A bevezetett asztrálmitikus értelmezési javaslat e költemény esetében mindenképp jogosnak tetszik; meglátásom szerint az időnek ez az a ránk hagyományo-

zott organikus modellje, melynek szimbólumrendszere felől a József Attila-i képnyelv „széttartónak” tetsző elemei is összefüggő motívumrendszerré állnak össze. Így a negyedik szakasz fent elemzett aforisztikus tételsora is, mely az évkörben a Bak születésszituációját idézi, összeolvasható lesz a nyitó szakasz kozmogonikus képsorával: „Földtől eloldja az eget / a hajnal s tiszta, lágy szavára / a bogarak, a gyerekek / kipörögnek a napvilágra;”. Túl a természet napi ritmusán, a nappalok és éjszakák váltakozásán itt a Bakkal szemközti Rák női teremtésközege idéződik meg – lásd a *kipörögnek* igét, mely mintha egyenesen e jegytartomány hagyományos képjelét szemléltetné, „szólaltatná meg”, s vonatkoztatná a bogarak és a gyerekek napvilágra jövetelére (vegyük észre: a *bogarak*, akárcsak a *bokor* ugyancsak a Bak közegének hangalaki megidézője!).² A harmadik szakasz, rejtetten bár és negatív aspektusból, immár a személyes biográfia felől közelítve, úgyszintén a genezisre (a nő, az „oldalborda” hiányára és a gyermektelenségre) utal:³ „Nem dörgölődzik sült lapocka / számhoz s szivemhez kisgyerek”. Az ugyancsak biográfikus, gyermekkori élményt idéző ötödik szakasz képsorában pedig a rejtőzködés, a némaságra és láthatatlanságra kárhordatott (tetsz)halott létállapot idéződik meg: „...úgy lapultam a fa tövéhez, / mint egy darab csönd; ...Holtan lestem az őrt, mit érez, ...” A rejtőzködés helyszíne, a fa töve, túl az életképi konkrétságon, az előző szakaszban kétszeresen exponált motívumra (holt fa – élő/élettelen bokor) utal vissza, miközben a világfa mitikus képzetét is aktivizálja; a *darab csönd* metaforában pedig a darabokra széthulló *van* világállapota íródik újra, immár az emberi minőségre, a személyes egzisztenciára vonatkoztatva a gyermek napvilágra jutásának (= megszületésének) ellehetetlenülését, a testetlenedő lét és a testet öltő nemlét paradoxonát.

Ez a mostoha létszituáció minden bizonynal összefügg azzal a földtörténeti léptékű kozmikus változással, mely a Krisztus születését követő közel 2000 év alatt ment végbe. A precessziós csúszás⁴ folytán ma Krisztus (a Nap) újjászületésének kozmikus „helyszíne” nem a Bak hídfő – a Bak havának kezdete, december 24-e; az Ikrek–Nyilas tengely mentén a Tejút ugyanis nem ekkor, hanem csaknem egy jegytartománnyal később, a Bak harmadik, Szűz dekanátusában metszi az ekliptikát. Már Krisztus születése is a lehető legmostohább körülmények között történt;⁵ ám az újjászületés esélye ma, a Bak Szűz dekanátusának vége felé közeledve szinte a lehetetlenség határát súrolja. Ha az asztrálmítikus szimbolika segítségével továbbgondoljuk a versben a *van*, a jelen állapot költői képletezését, a helyzet ma eszerint úgy áll, hogy a feldarabolt, halott Szűzből⁶ kell mesterségesen kivágni – egyelőre még nem is a gyermeket, hanem csak az élet ígéretét, magát az életfát, amelyen a virág (a gyermek) majd újra megteremhet. E műveletet ugyanakkor az könnyíti meg, hogy korszakunkban a Bak Szűz időszakának ez a látszólag szilárd jelenvalósága a Vízöntő-paradoxon érvényesülése folytán már maga is széthullófélben van (a földes szilárdból a cseppfolyós vizes, az anyaghoz kötöttből a hullámtermészetű levegős létforma felé tartva).

De vajon mit is jelent mindez? A Vízöntő-paradoxon kifejezés az „idők végének” apokaliptikus szituációját jelöli, s arra a földtörténeti léptékű kozmikus for-

dulatra utal, amely már a Halak korszakába lépve, Krisztus születésével kezdetét vette. A Vízöntő ugyanis, nem rendelkezvén saját idővel, az előző és a rákövetkező téridő-egységre, a Halakra és a Bakra „ömlik rá”.⁷ Az alábbi ábra azt szemlélteti, hogy a Halakkal egyidejűleg már a Vízöntő-korszak is a kezdetét vette, miközben a Vízöntő ellenkező irányú „átömlése” következtében a Bak térídejébe is állandó átjárásunk van:

(Pap Gábor nyomán)

Nem egy népmesénk cselekményében (például *A zsoltáréneklő madár, Pengőkirályfi*⁸) modelleződik ez a kettős (a Bakból a Vízöntőn át a Halak felé tartó kis-évköri s a vele ellentétes precessziós) haladási irány. E mesék szüzséje egyrészt a kis-évköri Kosban esedékes újjászületés nagy-évköri akadályoztatását, másrészt azt a konfliktushelyzetet képletezi, amely Krisztus születési „helyszínének” precessziós elcsúszása folytán állt elő. S pontosan ez az a (kozmiikus) szituáció, mely József Attila *Eszméletének* elemzett három sorában, az idő-paradoxon költői megfogalmazásában elementárisan nyilatkozik meg.

A fenti ábráról az is leolvasható, hogy napjainkban, precessziós irányban a Halak világekorszakának végéhez (≈ 2160) közeledvén, éppen a Halak dekanátusában járunk, miközben a másik oldalon a Vízöntő révén a Bak Szűz dekanátusában is benne tartózkodunk; sőt, jobbra úgy tűnik, mintha sokkal inkább ebben a közegeben volnánk (testi valónkban) jelen, mint a Halakban. (Lásd *Melléklet, 5. ábra*.) Ennek az a magyarázata, hogy a nagy-évkör precessziós rendjében a Halak világekorszakának harmadik (Halak) dekanátusával szemközt a Szűz első (Szűz) dekanátusát találjuk, ami azt jelenti, hogy a Halak szellemiségéhez az elmúlt közel hatszáz éves időszakban már eleve a Szűz testiség társul.⁹ Ugyanakkor azonban ez már a Vízöntő harmadik, Mérleg dekanátusának a közege, az „utolsó ítélet” aktuális helyszíne is.

A József Attila-vers elemzett sorainak tanúsága szerint ebben a helyzetben a teremtést kettős irányban újraindító „mesterfogás” sikeréhez a kivételes tehetség mellé kivételes morális érzék (mérlegelő és ítélőképesség) is szükségeltetik. A feladat nem kisebb ugyanis, mint hogy a magunkra vállalt dekonstrukció (a jele-

nünkre, a Halak elfojtó, meghalasztó és a Szűz szétforgácsoló, megsemmisítő tendenciáira való óhatatlan ráhangolódás) közepette kell észrevennünk és sértetlenül kimenekítenünk a holt anyagból az élet csíráját, lehetőségét. A költői praxisra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy a szervesen, holt anyagként viselkedő nyelv dekonstruálása, és szerves, élő szellemiségként¹⁰ való feltámasztása, (újra)konstruálása korunkban valójában egyidejű költői eljárás kell(ene) hogy legyen.¹¹

E kettős kihívásnak megfelelni – szó szerint emberpróbáló feladat. Világosan jelzi ezt az elemzett sorok „mutáló” hangneme, mely (az *Eszmélet* egészére nézve is érvényesen) kérdéssé teszi a költői szubjektum önazonosságát, identifikálhatóságát. A szintaxis szabályos (klasszikus) retorikai alakzata (*csak ami nincs – csak ami lesz – ami van*) az ítélethozó (szaturnikus) atyai szigort, a törvényt, a megfelelőbezetetlen igazság kimondásának pátozát közvetíti, szólaltatja meg, míg a lexémát dekonstruáló rímtechnikában (*bokra–darabokra*) a játékos (gyermeki) kreativitás könnyedségét, ha úgy tetszik, felelőtlen könnyelműségét érzékeljük, mely a maga „értelmen túli”, véletlen leleményével mintha nem is nagyon akar-ná komolyan vétetni magát – holott a „megoldókulcsot” valójában ő tartja a kezében. Folytonos kettősség és átmenetiség, folyamatos alakváltás és libikóka – ez József Attila költészetének alapjellegzetessége, mozgásformája. E mozgás energiacentrumát azonban – mint itt is – a nyelv önkéntelen teremtő gesztusa¹² generálja újra, tartja életben.

Az ihlet – a nyelv teremtő gesztusa. A költői egzisztencia – nyelvi egzisztencia.¹³ Egyre világosabb ma már, hogy József Attila elvont lételméleti és művészet-filozófiai krédója is a költői praxis nyelvi perspektívájába állítva értelmezendő újra: „A világ, mint a valóságelemek egységes teljessége, valóságmögötti tény, az ihlet [...] valóság előtti tény: hiánytény, – az ihlet a világ hiányának ténye az egzisztenciában. De ha az ihlet a világhiány ténye az egzisztenciában és ugyanakkor teljes valóságot alkot, úgy a teljes valóságot nem alkothatja másért, mint hogy amiként a világ elvész a valóságban, úgy vesszen el a világhiány a művészet valóságában.”¹⁴

A nyelv teremtő gesztusában önmagára ismerő költői egzisztencia otthonléte azonban csak ideiglenes máslet, a biografikus én álom-léte (a Halak „ihlető”, teremtésközeli halál-állapota¹⁵), melyből ismételten a világhiányra ébred – s képletesen szólva a Vízöntő Mérlegének másik serpenyőjében, a Bak Szűz közegében, a *van* holt állapot-idejében, az ihlet inerciájának állapotában találja magát. Az *Eszmélet* dialogikus metaszövegében a nyitó szakaszt követően voltaképp mindvégig ez a számkivetett költői egzisztencia reflektál önmagára: a költői alak-mások hol biográfiai konkrétságú, hol elvont-szentenciózus megszólalással kísérletezve tematizálják a versben az ihlet (kozmikus) gátoltságát. Az újabb és újabb megszólalás tétje azonban a Szűz fogvatartottságból való szabadulás, a nyelv teremtő gesztusához, s vele a nyitókép teremtésközegéhez való visszatalálás. Ez válik nyilvánvalóvá a fent elemzett három sorban, melynek váratlan-véletlen nyelvi leleménye túlmutat a költői identitás (egzisztenciális) állapotszerűségén, folya-

matos újraszituálásának (biográfiailag is konkrét) alakszerűségén, a versnyelv „polifón” retorizáltságán.

Az első és a negyedik szakasz egybevetése már csak azért is indokolt, mert a növényi metaforika elemei azonos képzetkörből valók: *fa, levél, bokor, virág*. Fel-tűnő továbbá, hogy mindkét esetben az idő különös viselkedését modellező visz-szatérésről, visszatérítésről van szó: láttuk, a negyedik szakaszban a holt anyag-ban rejlő élő minőség (*darabokra*) nyelvi „kiszabadítása” révén jutunk vissza a *vamból* a kezdetekhez, a *nincs* teremtő közegébe; a nyitó szakasz utolsó két sorá-nak hasonlatában („Az éjjel rászálltak a fákra, / mint kis lepkék, a levelek.”) az idő hasonlóan reverzibilis: a fa itt úgyszintén nem a természet törvényeinek engedelm-skedve, tavasszal újul meg, válik termővé, levelessé, hanem a lehullott, elhalt levelek szállnak rá vissza lepkék képében, vagyis a növényi minőség nem minden-napi módon, animális „közvetítéssel” születik újjá a halálból.

Kulcsár Szabó Ernő e hasonlatot elemezve a „teremtés nyelvi önkényéről” be-szél, s benne a „de-naturalizáló” „anorganikus lírai kód” működését véli tetten érni, mely szerinte a továbbiakban az *Eszmélet* egész „széttartó” versvilágában ér-vényben marad. Úgy véli: „Leghatározottabban a strófa záró hasonlata távolítja el a versből az organikus kód szimbolikus nyelvmodelljét, ahol a fához szervesen hozzátartozó levelek maguk is mesterséges úton, a nyelvi teremtés képi teljesít-ménye nyomán kerülnek az ágakra.”¹⁶ De vajon a kétségkívül „denaturalizáló” képpalkotás szükségképpen anorganikus nyelvi kódot feltételez-e? Kulcsár Szabó szerint ez egyértelmű – holott nem kerüli el a figyelmét, hogy az olvasó az első szakasz képsorát minden nehézség nélkül organikusán kódolja: „A verset nyitó antropomorfizmus ugyanis olyan hirtelen véletlen erejével létesíti a látványt, hogy annak »referenciális« plaszticitása (>láthatósága«) úgyszólván mindjárt el is feledteti, hogy e látvány domináns elemei a nyelv figuratív alakzatainak világába tartoznak (>csilló könnyűség lebeg«, a hajnal »tisza lány szava«, a lepkék mint falevelek). Ennek az effektusnak a hatása alatt szükségszerűen a versolvasás orga-nikus kódja lép működésbe...”¹⁷

De vajon mit is jelent ez valójában? Netán azt, hogy a de-naturalizált költői kép az olvasói tudatban mint természethű, természetes életkép jelenik meg, esetünk-ben valahogy így: „az éjjel rászálltak a fákra a lepkék, olyanok, mintha levelek vol-nának” – egy ilyesfajta olvasat volna annak a működésbe lépő organikus kódnak az eredménye, mely a vers „anorganikus” nyelvi kódját mintegy korrigálni hiva-tott? Nyilvánvalóan nem erről van szó. Ez a racionalizáló olvasat nem megfejt, hanem törli az eredeti képi információt, melyben a nyelv „varázslatának” – a ha-sonlat figuratív alakzatának – hála a levelek szállnak rá a fára, lepkéként, lepke alakot öltve.

E hasonlatban mindenekelőtt a növényi és az animális létszint közötti átjárha-tóság őszi költői tapasztalata, spirituális élménye idéződik meg: a *levélből lepke, lep-kéből újra levél* alaki hasonlóságon alapuló metamorfózisa. E kép azonban egyút-tal az évköri vegetációs ciklus két fázisának (az őszi–téli levéltelen és a tavaszi-nyári leveles fának) a megidézője is, jóllehet áttételesen: az „idő egészét”, a koz-

mikus nagy-évköri ritmust és a természet kis-évköri ritmusát a nappalok és éjszák váltakozásaként jelenítve meg.¹⁸ E „kétütemű” napi körforgás itt egyszerűsmind a költői eszmélet időterének kettős közege, a költemény ciklikus kompozíciójának formaalkotó ritmikai impulzusa is: „Nappal hold kél bennem s ha kinn van / az éj – egy nap süt idebent” – olvashatjuk a következő szakaszban. A költői eszmélet eszerint a természet ritmusára ráhangolódva, ám vele ellentétesen működik: a sötétség, a nemlét, az inercia fázisában válik aktívvá, mozgósítja a Logoszt, a nyelv „figuratív alakzatait”, indítja újra a teremtést. A *levél* és a *lepke* versbéli azonosítása, túl az alaki hasonlóságon, a költői eszmélet mibenlétére utaló analóg jelképiségük felől is értelmezhető: mindkettő a lélek halhatatlanságának szimbóluma (lásd a temetői örökzöld leveleket és a babérkoszorút); mint ahogy tudvalevő: a testet elhagyó lélek az ősi kultúrákban és az ókorban is madár, szárnyas bogár vagy lepke alakját ölti. Ezt a hagyományt továbbviszi a keresztény ikonográfia és mindmáig töretlenül őrzi a népművészet is.¹⁹

Hogy József Attilához mennyire közel áll ez a fajta archaikus jelképhasználat, arra jó példa az ugyancsak 1934-ben, az *Eszmélet* szomszédságában született *A fán a levelek* című költemény: „A fán a levelek / lassan lengenek. / Már mind görbe, sárga / s konnyadt, puha. // Egy hallgatag madár / köztük föl-le jár, / mintha kalitkája / volna a fa. // Így csinál lelkem is. / Jár-kel bennem is, / ágról-ágra lépked / egy némaság. // Szállhatnék – nem merek. / Meghajlik, remeg / a galy, vár és lépked / a némaság.” – A lepkét felváltó madár itt az emberi lélek explicit hasonmása; s a fa, mely még nem hullatta le életteleenné vált leveleit, a hallgatag, néma madár kalitkajaként jelenik meg. Asztrálmítikus olvasatban itt ugyancsak a Bak fogva tartó Szűz közege idéződik meg, mely önmagát túlélte bár, mégis halálát elodázza késlelteti az újjászületést, a madár alakot öltött lélek szabadulását, az ihlet fölszárnyalását, az ének megszólalását.²⁰

Korántsem valamiféle új, anorganikus, „posztmodern” látásmód ez tehát; nemcsak a népmese, de archaikus képiró népművészetünk és a gyermeki alkotó fantázia²¹ is ugyanezen a nyelven beszél, ugyanezt a „denaturális”, ám attól még organikus – a valóságot nem leképező, hanem teremtő módon újraalkotó – nyelvi kódot működteti.

S ha meggondoljuk, a reverzibilis időszemlélet, mint e nyelvi kód konstans formaképző elve, korántsem csupán a nyelv „figuratív alakzataiban” ölthet testet – lásd a hangok szintjén a tükörszerűen oda-vissza olvasható palindromát,²² vagy a szűzsé szintjén a kronologikus időt a vég felől újrendező fordított regényi perspektívát; de nem hagyható ki a sorból a mozgókép, a film nyelve sem, mely mint a huszadik század új korszakot nyitó technikai és művészi felfedezése naturális konkrétségében teszi láthatóvá korunk Vízöntő-paradoxonát: a celluloidszalagról vetített világ mint kétdimenziós fényképsor, mint oda-vissza játszható²³ testetlen szellemlét (fordított árnyékvilág) jelenik meg a vásznon.

Az *Eszmélet* nyitó szakaszának képközpontosi módja azonban meglátásom szerint képiró népművészetünk nyelvezetével tart szorosabb rokonságot, melynek jelkészletében és időszemléletében nem a tükörszimmetria mechanikus elve

érvényesül.²⁴ A *genezis szóval* teremtő női Logoszát megidéző képsora („Földtől eloldja az eget / a hajnal s tiszta, lágy szavára / a bogarak, a gyerekek / kipörögnek a napvilágra”) után a teremtett világ különmemű elemei (a lepkék és levelek) a költészet hasonlatképző potenciálja révén válnak a természet működését modellező folyamatábra összetartozó, egymásból átfejlő elemeivé. A két (állati és növényi) létfokozat közötti átmenet és szintváltás ily módon egyúttal az emberi létfokozat nyelvteremtő gesztusát is jelöli: az organikus költői szemlélet (az éjjel aktív, az inercia ellenében ható eszmélet) metaforájaként értelmezhető, mely a *szóval* teremtésben, a „teremtés könyvének” oda-vissza való folyamatos újraolvasásában, az „idő egészében” érdekelt.

Ez a képalkotási mód meglátásom szerint csupán az európai racionalizmus irreverzibilis időszemléletének, finalitás-elvű, kauzális világképének mond ellent, mely a teremtést befejezettnek nyilvánítja, s mint üdvtörténetet az eszkatologikus célképzet felől egyfajta szilárd, geometrikus konstrukcióként véli megragadhatónak, miközben, mintegy előre beteljesítve az „idők vége” apokaliptikus jóslatát, metafizikus és hétköznapi szinten egyaránt érvényteleníti, „nullázza” az időt, s a földi létre mint mozdulatlan „örök jelenre” (pokolra és/vagy paradicsomra) tekint.

Összehasonlításként érdemes újra a fiatal Babits egy másik versét, *A lírikus epilógiát* idéznünk, ahol a vég és a kezdet, az ómega és az alfa Krisztusra utaló jelképe a költői személyiség fogva tartó börtönként, „bűvös köreként” értelmeződik, mely önszemléletét és alkotóterét eleve behatárolja. A babitsi időszemléletben itt voltaképp a mozdulatlan, önmagát ismétlő „örök jelen” képleteződik, hűen az európai racionalizmus szelleméhez. Holott első kötete (*Levelek Írisz korszorújából*) még e világképből való kitörési kísérlet jegyében indul (*In Horatium, Óda a bűnhöz*) – és tudvalevően éppen ő az, aki (eredetileg filozófusnak készülve) 1911-ben szakavatott tanulmányt ír Bergson *Teremtő fejlődés* című munkájáról, mely a befejezett teremtés elméletének megkérdőjelezésére épül. Témánk szempontjából ez nem közömbös, hisz köztudott, hogy Bergson elmélete, melyet Babits az „ihlet és az élet párhuzamosak” és a „minden pillanat új és teremtő” tételében foglal össze,²⁵ József Attila metafizikájának formálódására is elementáris hatással volt.

De vajon az *Eszmélet* záró szakaszának hasonlatában (a jövő-menő vonatok fényes ablakai mint örök éjben kivilágított nappalok) nem az *Esti kérdés* babitsi időszemlélete képleteződik-e új módon, immár a költői eszmélet időtlen jelenének, egyszerre kozmikus és civilizatorikus „egy-helyben járásának”, körbezártságának metaforájaként? S vajon a megelőző szakaszok szaturnikus közeget jelenetező költői képeiben (vas világ; kocka; halom hasított fa; ház – háziúr; egek fogaskereke; törvény szövedéke; cementfalak; [a csillagok, a Göncölök] rácsok a hallgatag cella fölött; az udvar szigorú gyöpe) nem *A lírikus epilógiának* költői egzisztenciája kísért-e, szólal-e meg újra, konstatálva az „örök jelenből” való kitörési kísérlet hiábavalóságát, (kozmikus) kudarcát?

Az mindenesetre nem lehet véletlen, hogy József Attila éppen ekkor, 1933-ban érzi elérkezettnek az időt, hogy versben engesztelje ki az általa korábban keményen bírált idősebb pályatársat. Ennél is többet mond azonban, hogy éppen a *Magad emésztő...* című versben bukkannak föl először azok a nevezetes sorok, melyek azután az *Eszmélet* negyedik szakaszába kerülnek bele („Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ, / szorítja, nyomja, összefogja / egyik dolog a másikát / s így mindenik determinált.”).

De feltűnik itt (s éppen a fenti sorokat megelőzően, mintegy azok bevezetőjeként) az *Eszmélet* általunk középpontba állított növényi metaforikája is, méghozzá éppen a babitsi „portré” változását, költészetének módosulását szemléltetve: „a lomb lehullt / s a fájdalom ágai benned, / mint mindenki benn, elkövesednek.” Az „elkövesednek” ige itt ugyanazt a szaturnikus (Bak) közeget idézi, mint lejjebb a holt „hasított fa”. De a címet megszólító első két sor után a verset már eleve ez a növényi metaforika indítja: „Botot faragtál, ábrákkal tele, / beszélt a nyele, / aztán megúntad. Így volt? / S eldobtad, ahogy az égbolt / az unt csillagot ejti le. / Én fölvettem és rádhuztam vele.”

A bot olyan holt fa, melyről a mitológus emlékezet azt tartja: ha kiválasztott ember veszi a kezébe, élő fává változik vissza²⁶ (lásd például az Ószövetségben Áron kilombosodó botját). Sokatmondó azonban, hogy az élő minőséggé való átváltozást József Attila itt a beszédre való képességgel jelöli.²⁷ Ez az eldobott isteni képesség, az égboltról csillagként leejtett „beszélő bot” volt hát az a „staféta-bot”, melyet József Attila Babitstól vett át (s melyet, fájdalom, először éppen őellene fordított). A zárósorokban explicite is megfogalmazódik, hogy József Attila Babits (filozófiai) költészetét mint atyai örökséget viszi tovább, s ha perben álltak és állnak azóta is, mára már ez a perlekedés „apa és fiú” – a racionálisan mérlegelő tapasztalat és a szív, a „messzeragadó” ifjonti indulat – nemes, (baráti) vetélkedésévé, „iker-viadalává” változott, illetve változhatna.

József Attila „megbocsátó” gesztusában meglátásom szerint itt az a felismerés nyilatkozik meg, hogy – közkeletű mai terminológiával élve – ugyanazon a „késő-modern korszakküszöbön” állnak mind a ketten, s hogy az európai racionalizmus bűvös köréből való kitörési kísérletük költői tapasztalatai számos ponton egyezést vagy legalábbis hasonlóságot mutatnak.

Tartósan aktuális, a XX. század egészére (s feltehetően a XXI. századra is) érvényes, minden jelentékeny költői életművel újrainduló program ez. Így vagy úgy, de mindenki mintha Babits elejtett „beszélő” botját emelné föl, s vinné stafétabotként tovább. De, a költő-utódok szemszögéből visszatekintve, voltaképp miben is állt ez a program?

Nemes Nagy Agnes Babitsról szóló tanulmányának hihetetlenül plasztikus megfogalmazásaiból érdemes idéznünk ezen a ponton: [*A lírikus epilógjáról*] „...ha valaki, ő volt az első a magyar irodalomban, aki ki akart lépni az első személyből, aki más tudatokkal, tényekkel akart tárgyiasan azonosulni. És bámulatos! Úgy tüntetik fel a kérdés lényegét érintő, riadalmas kételyeit, mint az alanyiség programversét. Mintha akarná azt, amitől menekül.” (21.); [a költői alkatról

– a *Hadjárat a semmibe* című vers kapcsán] „önellenzőse már-már bírói” (20.) „belülre néző, a jelenségeken túlhatoló tekintet” – „Ahogy a harmadik halmazállapot, a szilárd test, áthatol a folyadékon, úgy hatol át ez a babitsi lelkiállapot, mondhatni, negyedik halmazállapot a szilárd testeken, saját súlya alatt süppedéskesnek érezve a keményhéjú világot.” – „Az anyag sodró hömpölygéssel válik ideává a versben, és ugyanakkor minduntalan visszatesztül, egy fordított költői transz-szubsztantáció törvényei szerint”; [az *Esti kérdésről*] „Kőoszlopok »tánca«”; „...összeforrasztja a nyitott és zárt szerkezetek lehetőségeit”; „a babitsi játékoság szinte sosem tud könnyeddé válni, mindig marad benne valami súly”; „éles, világos, metszően kérdő jellegű és ugyanakkor zsúfoltan emocionális, habzsolóan hömpölygő, a fájdalomig sűrű. Fegyelem és áradás egyszerre van jelen itt; a vers kiárad az egész világra (ilyen módon ábrázolva a rejtett, belső világot is), de nem árad szét. Egy szélső ponton [...] az áradó visszatér saját medrébe, a logikum ledöntött-felépített ön-korlátozásáig.” (33.) Nemes Nagy Ágnes metaforáiban, szinte szóról szóra haladva, mintha a Vízöntő-paradoxon (költői) működési modellje képleteződne. Az anyagszerű, önkorlátozó Bak, a szellemi beállítottságú, mérlegelő Vízöntő és az áradó, emocionális Halak mentalitást elemzése mint egyidejűleg érvényesülő, ellentétes irányba ható, mégis egymást kiegészítő, egymásba áthatoló formateremtő elvet érzékeli és érzékelteti. Pontosan látatva velünk azt az alkotbeli sajátosságot (szaturnikus atyai dominanciát) is, mely Babitsot József Attilától megkülönbözteti.

Asztrálmítikus közelítéssel fogalmazhatunk úgy is, hogy míg Babits a Halakra ráömlő Vízöntő-energiákkal feltöltődve rendre a Bak szaturnikus közege felé tart (lásd jellemzőeként a megkövesedő növényi metaforát a *Magad emészto* című versben), József Attila kezében a Vízöntő „mérlege” jobbára az ellenkező irányba leng ki: bár korántsem idegen tőle az önfegyelmező Bak mentalitás (lásd a *Téli éjszaka* „Légy fegyelmezett!” nyitósorát és az *Eszmélet* képeivel összeolvasható szaturnikus motívumait), ő sokkal inkább az istenfiú közegében, a Halakban – a megújulás, a (szellemi) újjászületés ígéretének latens (ihletett) létállapotában – érzi otthon magát.

De az életművét betetőző, „felülíró” új hangot Babits számára sem véletlenül a *Jónás könyve*, a bibliai példázat újraírása hozza meg, melyben a hős (a költő alakmása) a cethal gyomrában, a Halak közegébe való alászállás révén válik alkalmas-sá a prófétai szerepre. Beavatásának azonban ez még csak az első stációja. Krisztusi előképpé, az új idők előhírnökévé Jónás akkor válik, amikor a rábizott küldetést teljesítve az Úr „színeváltozásának” tanúja lesz. Amikor, várakozásával ellentétben, a szaturnikus (ószövetségi elkötelezettségű) ítélet-végrehajtás helyett az Atya új időszámítást hirdető tanításával, evangéliumi szellemiségével, Ninivét megkímélő (jupiteri) „ingyen kegyelmével” szembesül.

Dramai olvasatban az Úr az „aktív változó”²⁸ itt is; „színeváltozása” azonban aligha függetleníthető Jónás szerepvállalásától. Az atyai minőség megújulása ebben a történetben a prófétává lett Jónás aktivitásának a következménye: az Úr „ingyen kegyelme” a krisztusi minőség, (a „fiúság”) megszületésének köszönhető.

A két (drámai értelemben antagonisztikus) szereplő „szöveg mögötti” (lírai) egysége²⁹ valójában ebből a kölcsönös függésből fakad. Nemes Nagy Ágnes fejtegetését továbbgondolva úgy is fogalmazhatnánk, hogy Jónás „kisebb tudata” a szemünk előtt tágul itt az Úr „nagyobb tudatává”;³⁰ vagy másképp: a Jónás személyiségében (mint ahogy bennünk is) jelen levő „én-felettes”³¹ születik itt újjá, s vele az én-kép és az isten-kép (a teremtő terve) immár egyszerre válik számunkra foghatóvá – s új módon olvashatóvá.

A *Jónás könyvével* valójában Babits korábbi időszemlélete, a „végét nem lelő idő” mozdulatlan, örök jelene, s vele a költői egzisztencia bezártság-élménye válik túlhaladottá. S ha az ifjú Babitsot a „folytonfolyású” idővel versenyre kelő heroikus költői programtól (lásd *In Horatium*) feltehetően az első világháború sokja téríthette el végképp, a második világháború apokaliptikus végjátékának előérzete az idősödő Babits számára mintegy újrainyitja az időt: a Apokalipszis kétezer éve tartó korszakát immár nem mint állandósult, „időtlen” világállapotot szemléli, hanem mint folyamatosan újrainduló drámai történet, mint máig eldöntetlen, illetve épp most eldöntendő nyílt üdvtörténeti játszmat – s ezzel voltaképp a „teremtő idő” közegébe, s vele a próféta-költő (József Attila szerint számára egyedül méltó) szerepköréhez, formátumához talál vissza.

Ami azonban Babits számára valójában csak utolsó művében adatik meg – az „idők végének” apokaliptikus élménye József Attila költészetében kezdettől jelenvaló (lásd 18 évesen írott szonettkoszorúja, *A kozmosz éneke* Juhász Gyulának címzett ajánlásában a „Krisztusig emelkedem” programját, s az 1928-ban született *Medáliciákat*, mely szerkezetében és képalkotásában, tematikájában és retorikájában is az *Eszmélet* előzményének tekinthető). S nem egy, az *Eszmélet* szomszédtságában íródott töredékében is az idő (kozmosz) megújulására való várakozás tematizálódik. Csak néhány kiragadott példa:

„Mi emberek, sötét erők, / érezzük, napjaink letelnek. / S ha érezzük, a vég előtt, / mint dögöt légy, a világ ellep. / Eszmék északi fénye mellett / mért őriznők hát az időt? / Miért piszkálnánk húnyt szerelmet? / Én fölgyújtom a temetőt.” Az „idők végének” sejtelme, az emberi faj pusztulásának víziója, a halál legyőzésének „anarchikus” költői gesztusa („Én fölgyújtom a temetőt”) itt voltaképp a „halálnak halálával halsz” mitikus perspektíváját, az idő újjászületését előlegezi.

„Hizlalt eső kapirgál / a vastetőn – / csak kotyogj vén tyúk s immár / költsd ki az én időm. // Te drága anya, tojj s költs / tojásokat, / aranyos, kék, piros, zöld / gyöngé nappalokat!” Az új (saját) idő „kiköltését” jelenetező bizarr metaforika itt a *Kalevala* teremtéstörténetét, az arany- és vastojásokat³² tojó sas mítoszát perszifalálja. Az *Eszmélet* nyitó szakaszának hajnali teremtésközege, és a második szakaszban megidézett álom-valóság ihletett, teremtésre hangolt, „születés előtti” létállapota motívikusan és szövegszerűen is párhuzamba állítható a fenti képsorral.

„Nagy a mű. Hogy férne ilyen szűk kapun, / melyen kétoldalt porló istenek / fehér szemükkel ki-be libegő / bankárok után elmerengenek? // Töredeznek a világ pántjai.” Az új világ születése a fenti töredék metaforikájában ugyancsak mint (költői) teremtés, mint a „nagy mű” világrahozatalának aktusa jelenik meg.

„Ének, hajolj ki ajkamon / s te bánat, ne érij el, csak holnap. / Mélyebbre kell még hajlanom, / hogy semmit nem tudón dudoljak. // És énbennem is leng a mérleg, / de nem húzza le, ami kell. / Lány verőfény! Semmit sem értek, / csak hallom, kislány énekel. // Szádon az igazság bugyogjon / s te nyelj, hiszen te úgy hazudsz! / Ez a bölcs átok addig fogjon, / míg vitatni s szeretni tudsz!” (Töredékek – 1932–33) A költészet megújításának vágyát itt jellegzetes Vízöntő-metamorforika közvetíti: az (új) igazság nem a megszerzett tudás által, a Bak mérlegelő racionalitásának nyelvén lesz megszólaltatható, hanem a forrásként felfakadó ének, az értelmén túli dúdolás hangján, melyhez újfajta érzékenységre, „új-organikus” testérzékelésre, a természetes hallás és hangadás képességének visszaszerzésére, újratanulására van szükség. Az asztrálmítikus szimbólumok felől közelítve a megidézett kislányhangban itt a Bak harmadik dekanátusának öreg Szűze szólal meg, fiatalodik vissza, s válik „mesterré”, új ihletforrássá a költő számára; hasonlóképpen olvashatjuk fentebb a termékenyítő égi eső „vén tyúk” metaforáját, „aki” ugyancsak hangja révén válik itt jelenvalóvá – úgy is, mint a költőt versírásra (az idő kiköltésére) készítő teremtő impulzus.

A fordulópontot az *Eszméletben* is a Vízöntő metamorforika, az (új) hang meghaladására való képesség emlékezetbe idéződése jelzi: „Hallottam sírni a vasat / hallottam az esőt nevetni” – s bizonyára nem véletlen, hogy éppen az ember megszületésének hónapszámára utaló kilencedik szakaszban következik be ez a váltás;³³ mint ahogy a kompozíció szerves voltát bizonyítja az is, hogy az arany-metszés helye éppen a mélypontra, a nyolcadik szakasz közepére esik. Ebben a szakaszban az idő éjfélét követő újraindulására utaló első sort („Fülett a csend – egyet ütött”) követően, jóllehet hiányként, kudarcként, a szabadság („képzelhetsz egy kis szabadságot”), az aktivitás („hát amint fölállok”), a kozmikus nyitás („a csillagok, a Göncölök”) vágyképe jelenik meg, mely voltaképp már a következő szakasz fordulatát, a megidézett újjászületés stációjának pszichikai energiátöbbletét jelzi. Ettől kezdve szembetűnően visszaszorul a Bak fogvatartottságot jelző metamorforika és tematika. A „vas világ” rendjét, a (kozmikus) determináltságot ostromló értelem túlsúlya után, mely a szív lázadását hiábavalónak ítélte („Rab vagy, amíg a szíved lázad”), s mely a világot szilárd (materiális) állapotosságában látta, a József Attila-i eszmélet, illetve eszmélkedés itt mintegy dimenziót vált: a lélek „irracionális” közegébe száll alá. Nem az indító képsorok „álomlátó” teremtésközegébe tér vissza, de ismét a Halak ihlető sugallatára hallgat. Asztrálmítikus olvasatban a Halak teremtés előtti szellemisége most a Vízöntő lelkiségével társul, kiszabadítván az anyagból (a Bak megkötöttségéből) a hullámtermészetű hangot.³⁴

A „Hallottam sírni a vasat, / hallottam az esőt nevetni” metaforapár a költemény második szakaszának képsorában exponált, kibékíthetetlennek látszó ellentétet is feloldja: „Kék, piros, sárga, összekent / képeket láttam álmaimban / és úgy éreztem, ez a rend – / egy szálló porszem el nem hibbant. / Most homályként száll tagjaimban / álmom s a vas világ a rend.” A (gyermeki) alkotó fantázia szabadsága (álom-léte) révén születő spontán rend, mely (a Halak és a Vízöntő tu-

dat alatti együttthatásaként) mintegy vízfestékből keverte ki, alkotta meg a világot, nem egyeztethető össze a tudatos (felnőtt) ébrenlét közegével, a (Bak és a Vízöntő együttállására utaló) „vas világ” merev, szaturnikus rendjével. A „vas világ” itt még az emberiség jelenének, hanyatló civilizatorikus stádiumának a jellemzője;³⁵ a kilencedik szakaszban azonban a vas már nem így, az ipari korszakot definiáló metaforaként, hanem anyagszerűségében, s nem önmagában, hanem a víz elemével társítva jelenik meg újra. A vas és a víz fizikai értelemben holt, szervesen anyagának életmegnyilvánulása, a sírás és a nevetés az újjászülető emberi minőség, a gyermek első hangjainak megidézőjeként egyúttal kozmikus távlatot kap: az (emberi) intelligencia univerzális jelenlétéről, a holtak látszó szervesen anyagi világot is mozgató életelv teremtő potenciáljáról tudósít.

E tudósítás személyes jellege, élményszerűsége arra mutat, hogy itt nem egy elméleti világmagyarázat költői „átfogalmazásával” van dolgunk. A spirituális világérzékelés spontán megnyilvánulása ez, mely József Attila költői alkatára eredendően jellemző, s melynek természetéről versei kezdettől jóval többet árulnak el, mint elméleti stúdiumai³⁶ és ifjúkori költészetelméleti munkái.³⁷ A költői életmű differenciáltabb képet és biztosabb fogódzót nyújthat számunkra természettudományos és filozófiai vonatkozásban is arról a huszadik században bekövetkezett szellemi fordulatról, melynek világképi konzekvenciái még csak most válnak igazán beláthatóakká és megkerülhetetlenné.³⁸

Míg a negyedik szakasz fentebb elemzett aforisztikus tételsorában („Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, széthull darabokra.”) az élet újragenerálása a költői *ihlet* nyelvi leleményének volt köszönhető, e lépték- és dimenzióváltás az *intuício* érzéki evidenciája révén jön létre, mely bár múltba utalt, mint átélt léttapasztalat megkérdőjelezhetetlen. Az idő különös viselkedését a következő sor ugyanebben a szellemben tematizálja: „Láttam, hogy a múlt meghasadt.” E metaforában az elvont fogalmiság, az idők végének sejtelme (a Vízöntő időszakadéka) úgyszintén mint élményszerűség, mint „képtelen kép” válik foghatóvá. Az *ihlet* és az *intuício* státusának újragondolását jelzi a következő sor: „s csak képzetet lehet feledni” – mely mintegy felülírja József Attila költészetelméletének azt a tételét, hogy a teremtő *ihlet* egyértelmű primátust élvez a passzív *intuício*val szemben. Ez a fordulat azt jelzi, hogy az *Eszmélet* szövege olyan metatextusként értelmezendő, mely a költészet, a költői egzisztencia mibenlétére, s túl a költészetten – a létrejövő (változó-alakuló) emberi minőségre kérdez.³⁹ A költeményben az *intuício* stádiuma kompozicionálisan nem megelőzi, hanem követi az *ihlet* stádiumát, s mint az *eszmélet* magasabb rendű fokozata jelenik meg: olyan *ihletett lét- és tudatállapotként*, melyben a teremtés könnyve válik olvashatóvá. A költő itt nem „külön világot alkotó” kreatőr (lásd 18 évesen írott szonettkoszorújának nyitósort), hanem sokkal inkább *közvetítő*, aki a teremtett világ, a teremtő nyelvét hivatott lefordítani az emberi nyelvre – és vizszont.

Olyan újfajta, kozmikus tágasságú dialogikus horizont ez, mely a költő önszemléletét, önmagához való viszonyát is megváltoztatja; a mérlegelő értelem he-

lyett a feltétlen érzelmi azonosulás képességével, a lázadás helyett az alázat attitűdjével definiálja önmagát: „s [láttam] hogy nem tudok mást, mint szeretni / görnyedve terheim alatt –”. Ebből a perspektívából az adott világ, az emberiség vaskora, a fegyverkező, háborúra készülő jelen a költő számára immár nem fogvatartó börtön; a szakaszt záró sorpár tanúsága szerint mintha csupán közjáték, múltó epizód volna: „minek is kell fegyvert veretni / belőled, arany öntudat!” A költeményben egyedülálló megszólító formula révén (korábban e retorikai alakzat önmegszólításként funkcionált) a címadó eszmélet szinonimájaként is értelmezhető emberi öntudat elvont fogalma személyesül itt, mint nemes, fényteli, a nappal egylényegű (isteni) világszellem, s egyúttal úgy is, mint a vaskort megelőző aranykor élő emlékezete, folyamatos jelenvalósága.⁴⁰

Ezt követően a tizedik szakasz indító sora az önmagára eszmélő emberi egzisztencia kiteljesedett állapotát, készenlétét exponálja: „Az meglett ember...” Ez ismét arra utal, hogy e költemény korántsem csupán úgy olvasható, mintha egymással mellérendelő viszonyban álló, s így akár fel is cserélhető pillanatfelvételek sorozata volna; olyan „laza, kihagyásos” versfüzérként, melyben, Nemes Nagy Ágnes megfogalmazását idézve, „az egyes részek, a versszakok rendeltetése félreérthetetlen, összefüggésük azonban homályos”.⁴¹

A kompozíció egyik szervező elvére a tizedik szakasz „archimedesi pontja”, nyitósora felől láthatunk rá: innen nézve a költemény olyan „lírai fejlődésregényként” értelmezhető, ahol az egymásra következő szakaszok az „egzisztencia önreflexének” (József Attila kifejezése) folyamatos megújulását mint előrehaladó, egymásból következő eszméleti stádiumokat jelenítik meg. A tizedik szakasz azt a morális stádiumot képviseli, mely az ihlet ösztönös teremtő potenciáljaként már a negyedik szakasz aforisztikus tétel sorában („Csak ami volt...”) megnyilvánult. Mindkét esetben a Vízöntő ítélet-szituációjának való egzisztenciális kitettség képleteződik – azonban míg ott a Halak szellemiségét hordozó Fiú talál rá gyermeki spontaneitással az élet nyitjára, itt a tudatos felnőtt, az „arany öntudatú” „meglett ember” morális mérlegelő attitűdje jelenik meg; nem a teremtés, hanem az élet megőrzésének szaturnikus gesztusa. A „halálra ráadásul” kapott élet mint „talált tárgy” hasonlatával a költő szemléletesen jelzi, hogy ez az érték-választás negatív aspektusból fogalmazott; nem a Halak életigenlő érzelmi ihletettsége felől, hanem a Vízöntő másik térfeléről, a Bak eldologiasító, életellenes tendenciája felől. Erre utal az általános értelmű harmadik személyű alany („az meglett ember”) és a kijelentés kategorikus jellege (rejtett imperatívusza) is, mely a negyedik szakasz szentenciózus retorikáját idézi, amely azonban itt, a környező versszakok én-áttételű élményközegében idegen szólamként hat. Meglátásom szerint e szakaszt az egzisztencialista „tanítás” sajátos interpretációjaként olvashatjuk, melyben a tan racionális igenlése (mondhatni apologetikája) és emocionális elutasítása (önmagától való elidegenítése) mintha egymást oltaná ki: „Az meglett ember, akinek / szívében nincs se anyja, apja / ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja / s mint talált tárgyat visszaadja / bármikor – ezért őrzi meg, / ki nem istene és nem papja / se magának, se senkinek.”

A familiáris kötelékektől, az isteni gondviseléstől és a transzcendens küldetés-tudattól való megfosztatás motívumai óhatatlanul emlékezetünkbe idézik József Attila ifjúkori „nemzedékversét” (*Tiszta szívvel*, 1925), melynek, mint köztudott, a költő első látványos sikerét és a polgári társadalomból való kitagadását (a szegedi egyetemről való eltanácsolását) köszönhetette: „Nincsen apám, se anyám, / se istenem, se hazám, / se bölcsőm, se szemfedőm, / se csókom, se szeretőm.” A személyes hangnem e versben mindvégig az indulati-érzelmi attitűd dominanciáját jelzi. Az árvaság, istentelenség, hazátlanság motívumai itt nem az önmagára hagyatkozó, önmagába záruló szaturnikus mentalitás jellemzői, hanem a (krisztusi–antikrisztusi⁴²) lázadó szellemiség attribútumai. Ez a szellemiség még nem a precessziós világidővel, az emberiség Vízöntő korszakával áll szinkronban, nem a Halak és/vagy a Bak tulajdonságkörét, hanem a kis-évköri Kos marsikus karakterét, és az ugyancsak tűz-elemű, szív-vezérelte Oroszlán jegyeit mutatja: „Tiszta szívvel betörök, / ha kell, embert is ölök.” Mindez arra utal, hogy asztrálmítikus olvasatban ez a vers – ellentétben az *Eszmélettel* – még elsősorban a személyes biográfia felől közelíthető meg (József Attila születési dátuma április 12-e, mely a Kos második, Oroszlán dekanátusába esik; aszcendese pedig a Skorpió, melynek meghatározó jegytulajdonsága az ön- és közveszélyes agresszió⁴³). A költőnek a világidőre, a Vízöntőre való kivételes ráhangolódási képessége egyrészt a precessziós csúszással magyarázható (azzal tudniillik, hogy korszakunkban a Kos napja a Halakra és a Bakra ráterülő Vízöntő csillagképben kel föl), másrészt „misztikus síkon” azzal, hogy az asztrálmítikus hagyomány szerint a Kos „misztikus” lelki párja a Halak. (Lásd *Melléklet*, 8. ábra.) S a vers végén a krisztusi életáldozat (a Halak köztes közege), illetve a halál utáni növényi élet (az átelleni Szűz testiség) valóban meg is idéződik – a megelőző szakaszok marsikus karakterének pszichológiai ellensúlyaként, feloldásaként. A lázadó szellemiség és az áldozatvállaló lelkiség végül nemcsak hogy egyensúlyba kerül, hanem, a beteljesedő sors jóslataként, a verszáró jelzős szerkezettel érezhetően az utóbbi oldalára billen a mérleg: „s halált hozó fű terem / gyönyörűszép szívemen”.

S minthogy Vízöntő korszakunkat immár 720 éve a Halak és a Szűz tulajdonságköre határozza meg (lásd fentebb a Vízöntő–paradoxont bemutató ábránkat), ez a születési konstelláció kétségkívül elősegíthette, hogy József Attila, túllépve személyes biográfiája keretein, a Nagy Világidő költője legyen (miközben ugyanez a konstelláció magyarázatot adhat személyiségében a lelki dimenzió, a Halak–Szűz tulajdonságkör [haláltengely] dominanciájára, pszichológiai túlterheltségére is).

Az *Eszmélet* fent elemzett szakasza a „kor emberének”, általános alanyának e lelki dimenzióval való leszámolását képletezi – asztrálmítikus olvasatban a Vízöntő Bak térfelére rekedt s ott berendezkedni próbáló egzisztencia végsőikig racionális Szűz mentalitását. Azt a magabízó egocentrizmust, melyet mint „hittételt” Descartes fogalmazott meg először (Cogito ergo sum), s melynek gyakorlati morálfilozófiai értelmezésére a huszadik századi egzisztencializmus tesz kísérletet, amikor a sorsáról szabadon döntő embert mintegy a Vízöntő ítélet-szituációjába

helyezi. A Vízöntő Bak térfelén rekedve, a Szűz józanságára hagyatkozva azonban e választásnak József Attila interpretációjában mintha nem volna valódi alternatívája, egzisztenciális és morális tétje. Az élet mint „talált tárgy” hasonlat azt jelzi, hogy az élő és a holt állapot közötti különbség e mentalitás felől majdhogynem közömbösnek tetszik; az élet csak mint absztraktum, csak mint „halálra ráadásul” kapott többlet értelmezhető a számára.⁴⁴

Az európai szellem e heroikus vállalkozásának kudarcát azonban József Attila igazából a következő szakasz szint- és közegváltásával érzékelteti: az emberi minőség itt animális fokozatra száll alá, az életet kiteljesítő boldogság disznó képében jelenik meg. S minthogy a Disznó a keleti zodiákusban a Bika megfelelője, általa a Vízöntő–Oroszlán tengelyre merőleges Bika–Skorpió tengely (s vele az évkör „szilárd keresztje” is kirajzolódik.⁴⁵ A versbéli disznóban (Bikában) a vízöntőbeli Bak egocentrizmusa és anyagelvűsége mint önmagát gyarapító, túlméretezett testiség jelenik meg: „Láttam a boldogságot én, / lágy volt, szőke és másfél mázsa. / Az udvar szigorú gyöpén imbolygott göndör mosolygása. / Ledőlt a puha, langy tócsába, / hunyorgott, röffent még felém – / ma is látom, mily tétovázva / babrált pihéi közt a fény.” E súlyával jellemzett testiség azonban valójában a lelkiség metaforája (a Bika misztikus párja önmaga!), és megnyilvánulásai szellemi természetűek, az emberi minőség jelenlétére utalnak (szőkeség, mosolygás, hunyorgás, „kommunikatív”, beszédszerű röffenés). Alakjának nincsenek földies, szilárd körvonalai, igei jellemzői (imbolygott, ledőlt) a nehézkedés és a súlytalan lebegés kettősségére utalnak. Közége sem egynemű: az „életképi keret”, az épített tér mértani szabályossága („az udvar szigorú gyöpén” a földjegyű Bika Szűz dekanátusának helyszínét, „a puha, langy tócsa” viszont a vízelemű Halak közegét idézi. A két jegytartomány jellemzőinek ez az egymásba való áttűnése nem meglepő, ha tudjuk, hogy a precesszió folytán Vízöntő korszakunkban a Bika napja a Halak csillagképben kel fel, minek következtében a föld-elemű Bika szilárd karakterjegyei szó szerint elmosódottakká válnak, föloldódnak a víz-elem közegében.

Ami azonban ebben a képsorban a legizgalmasabb, az a fénytéliség (mondhatni: szépség), mely egyaránt jellemző az animális lénynek (lásd a *szőke* jelzőt) és a közegnek – lásd a szakasz utolsó sorát, melyben a külső (égi) fény és az állat testiségéből, (szőke) pihéiből áradó belső (földi) fény a *babrált* igei metafora révén egy feminin auto-erotikus aktus jelenetezésében vonódik össze. Asztrálmítikus olvasatban ez az együttállás annak a venerikus hatásnak köszönhető, mely a Bikában és a Halakban egyaránt meghatározó (a Vénusz bolygó a Bikában otthon, a Halakban erőben van – lásd *Melléklet, 9. ábra*). Ez a kép – jóllehet pervertált formában – az égi és földi szféra egyesülését, „kozmoszt” jeleníti meg; hogy egy látszólag távoli asszociációval éljünk, mintha a bukott Sophia testiségében rejtőző földi fény felszabadulását és az égi fényvel való egyesülését idézné.⁴⁶ Ha azonban a költemény sokak által már szóba hozott fény-szimbolikájára gondolunk, nagyon is indokoltá válik ez a párhuzam. Hiszen az első szakasz nyitó képsora is női teremtésmítoszra utalt: a Hajnal a kozmikus „éganya” allegóriája,⁴⁷ aki

a természet napi körforgásában a földi élet újraindulásának letéteményese – ő választja szét az eget és a földet, és szóval teremt, akár az Úr a Bibliában. E kozmogonikus képsor a záró szakasz felől úgy is olvasható, hogy ez a női teremtő az éjszakát a „szellem napvilágánál” átvirrasztó költő elhallgatását követően szólal meg. Innen nézve az egész költemény mintha azért született volna, hogy az eszmélet grádicsain, a „cselekvő szemlélet” nyelvi stációin át a költő visszataláljon a teremtő Igéhez, mely magát a világot kelti életre. S innen nézve a versben létrejövő „lírai én” nem más, mint az a napról napra újjászülető gyermek, aki újra és újra elindul, hogy költővé válva végigjárja életútját, az eszmélet stációit.

A záró szakasz e véglegesülő „lírai én” kettős státusát képletezi, aki iminár egyidejűleg, egyként van jelen útonlétének „eliramló” stádiumaiban és a megtalált mozdulatlan középén: „Vasútnál lakom. Erre sok / vonat jön-megy és elelnézem, / hogy’ szállnak fényes ablakok / a lengedező szösz-sötétben. / Igy iramlanak örök éjben / kivilágított nappalok / s én állok minden fülke-fényben, / én könyöklök és hallgatok.” Míg az előző szakaszok a „lírai én” metamorfózisát, a változó-alakuló költői egzisztencia „önreflexét”, az alakmások polifón szölamait, drámai szituáltságát jelenítették meg, a költeményt záró sorpár immár egyetlen „portrét” sokszoroz, a személyes névmás megismétlésével is a „lírai én” önazonosságát hangsúlyozva. Nagyon is jogos Szuromi Lajos interpretációja, aki szerint e „portré” valójában a mozdulatlan középén álló „modellt” teszi láthatóvá: „...a záró két sorban a szakasz kezdetének szituációját kell látnunk. A fényes ablakok (fülke-fények) mindegyike rávetül a mozdíthatatlan nyugalommal álló s közben könyöklő költőre.”⁴⁸

Ez az olvasat azonban némiképp mégis egyoldalú; József Attila képnyelve ugyanis, mint mindenütt, itt is túlmutat az életképi konkrétságon: a jövő-menő kivilágított vonatokat megidéző kettős kép (fényes ablakok – fülke-fény/ek) közé egy olyan hasonlatot ékel („Igy iramlanak örök éjben / *kivilágított nappalok*”), melynek metaforikája a műfény-természetes fény kettőssége, helycseréje⁴⁹ révén az isteni világtéremtés kezdetére mutat,⁵⁰ illetve a teremtő művét folytató ember egyszerre mitikus és civilizatorikus státusát jelzi, visszaalva a költemény második szakaszának eszméleti stádiumára is, melyben a szellem és a kozmosz egymással ellentétes irányú (egymást egyszerre ellenpontoszó és kiegészítő) működési modellje, körforgása képleteződik: „Nappal hold kél bennem s ha kinn van / az éj – egy nap süt idebent.” Ily módon a „kivilágított nappalok” hasonlat után a jövő-menő vonatokat ismételtén megjelenítő fülke-fény, túl a villanyfény életképi konkrétságán, az eszmélet, a „szellem napvilágának” metaforájaként (illetve metonímiájaként) is olvasandó. Erre késztet a szóösszetétel első tagja, a *fülke* is: a szótó a látás mellett a hallás kitüntetett szerepére, mondhatni elsődlegességére utal; elemzésünk során láthattuk, hogy a költeményben az eszmélkedés fordulópontja a nyolcadik, majd kilencedik szakaszban pontosan ennek az érzékszervnek volt köszönhető: „Fülett a csend” ...; „Hallottam sírni a vasat, / hallottam az esőt nevetni.”

Ahogy ott az újszülött sírását megidéző élő emberi hang szólalt meg, vált hallhatóvá a vas szervesen, „holt” anyagában, itt az ugyancsak hullámtermészetű fény szintén az emberi minőséget, a véglegesülő „lírai én” szellemi arculatát teszi láthatóvá. S a megsokszorozódott kép forrása, közege itt ugyancsak a vas, a vasút, a vonat, mely már folyamatos horizontális mozgása révén is az ember által életre keltett „holt” anyag civilizatorikus jeltárgyaként jelenik meg. A szakasz nyitóképeiben azonban a költő ihletett szemlélete révén a vas „holt” anyagából kilépő fény vertikális mozgási iránya is kirajzolódik, kozmikussá tágítva a teret: a vonat „fényes ablakai” eloldódnak látszanak szilárd hordozó közegüktől, a vonat-szerelvénytől; súlytalanná válva mintha madárként szállnának fölfelé, vagy legálábbis mintha lebegnének, „lengedeznének” ég és föld között.

Most már a szakasz egészének képnyelvét olvasva olyan képzetünk keletkezik, mintha ezek a földi közeget elhagyó, mintegy a vas anyagából kiszabaduló fénykockák (~ filmkockák) kozmikus üzenethordozók volnának, s mintha az emberi minőség fény-teste, szellem-teste maga volna a kozmoszba küldött üzenet.⁵¹ A költő (el)hallgat, helyette a megsokszorozott fény-kép „beszél”, mintegy dialógusba bocsátkozva a nyitó szakaszban megjelenő, a földtől az eget eloldó női Teremtővel. Mintha egy új világteremtés modellje képleteződne itt: a magára eszmélő földi ember, a férfi szellemi „ősnemző gesztusa”, aki a földből felszabadított fényenergiát, a költői eszmélet éjjeli napvilágát, a véglegesült „lírai én” „genetikai kódját” hivatott eljuttatni, visszatáplálni az ég-anyába, hogy újra testet ölthessen az Ige, újraindulhasson a teremtés.

E mito-poétikai olvasat érvényét, jogosságát támaszthatja alá József Attila feltehetően legutolsó verse is, melyben az embernek (illetve a költészetnek) ugyanez az isteni minőséget újrageneráló kozmikus küldetése, „ősnemző gesztusa” jelenik meg, immár félreérthetetlen, explicit formában: „Édesanyám, egyetlen, drága, / te szűzesség kinyílt virága / önnön fájdalmad boldogsága. // Istent alkotok (szivem szenved) / hogy élhess, hogy teremtsen mennyet, / hogy jó legyek s utánad menjek!” A szűzanya és az istenfiú kettősének („mennyei nászának”) ebben a megidézésében Vízöntő korszakunk utolsó harmadának meghatározó jegytartomány-kettősére, a Bak Szűz dekanátusának és a Halak névadó dekanátusának együttállására ismerhetünk.⁵² E kozmikus szituációra a Vízöntő-paradoxon folytán – mint azt fentebb már kifejtettük – egyszerre jellemző e két jegytartomány egymásba való átjárhatósága, a (szűz)anyaság és az (isten)fiúság tulajdonságkörének egymásban való tükröződése,⁵³ és ugyanakkor, a Vízöntő időszakadékból következően, a földi értelemben beláthatatlan és áthidalhatatlan térbeli távolság.

Ennek fényében új módon láthatunk rá az *Eszmélet* kompozíciójára is. A két minőség, a költemény nyitó szakaszában megjelenő teremtő (ég)anyaság és a záró szakaszban megjelenő érett, krisztusi stádiumába lépő (isten)fiúság csak oly módon találkozhat (mint ahogy arra elemzésünkben javaslatot is tettünk), ha a záró szakasz után a nyitó szakaszra visszaugorva – azaz mintegy a Vízöntő időszakadékat áthidalva! – körkörösén zárjuk, és újraolvassuk a költeményt. (Megjegyzendő, hogy ez az olvasati mód be van kódolva már a szövegszerkesztés szín-

taktikai és lexikai szintjén is – lásd a negyedik szakasz tételsorában a *bokra-dara-bokra* paronomáziát, melyet fentebb olyan poétikai mesterfogásként értelmeztünk, amely a teremtő kezdetekhez térít vissza.) De erre a körkörös olvashatóságra adhat alapot már csak az is, hogy a költemény tizenkét szakaszból áll, mely köztudottan a teljesség száma (lásd asztrálmítikus értelmezési kísérletünk alapját, a földi és kozmikus téridő működését modellező tizenkét osztatú évkört).

De az *Eszméletben* és a költő fent idézett utolsó versében nemcsak az (isten)anyaság és az (isten)fiúság idéződik meg, hanem a vízöntőbeli atyai minőség is, aki – egyik lábával a Halakban, másikkal a Bak Szűz dekanátusában állva – a Végítélet mérlegét tartja a kezében. Az utolsó versben ez a minőség az „istent alkotok, [...] teremtsen mennyet” költői gesztusaként jelenik meg, míg az *Eszmélet* utolsó szakaszában az atyaságot a véglegesült „lírai én” szemszöve képviseli, aki ott áll mozdulatlanul az origóban, a Vízöntő kétirányú mozgástendenciáját megidéző jövő-menő vonatok találkozási pontján.

Kétségtelen, hogy e záró szakasz topográfiája nemcsak a véglegesülő „lírai én” és a „szemléleti világegész” (asztrálmítikusan a Nagy Világidő) jelképes téridőmodellje felől olvasható, hanem a költő személyes biográfiája felől is.⁵⁴ Hiszen a szakasz nyitósora („Vasútnál lakom”) konkrét életrajzi tényre utal, s a költeményben a gyermekkori szénlopás élményét jelenetező ötödik szakasznak ugyancsak a teherpályaudvar a helyszíne. A kérdés csak az – s ennek József Attila egész életművére nézve messzemenő konzekvenciái vannak –, hogy e konkrét referenciális olvasat elválasztható-e egyáltalán a szimbolikus referenciálistól.⁵⁵ E megidézett konkrét terek a költeményben ugyanis az ébrenlét való világát mint létegeszt metaforikusan képletező „vas világ” részegységei, színekdochéi, akárcsak azok a tárgyi elemek, amelyek nem is feltétlenül e konkrét terekhez kötődnek (mint a vagonok, a vonat), ám anyaguk révén nagyon is beletartoznak a „vas világ” metonimikus képzetkörébe ([egek] fogaskereke, cementfalak, rácsok, cella, [síró] vas, [arany → vas] fegyver). Megjegyzem, a *vasút* szóösszetételt a „vas világ” új-ranevezéseként is értelmezhetjük, észrevéve, hogy utóbbi jelzős szerkezetben a *világ* 'fény' jelentésének hála, voltaképp már benne rejlik az a „fény-felszabadítási program”, mely az utolsó szakaszban a vonatok s bennük a „lírai én” alakmásainak útonléte révén bontakozik ki – tudniillik a vas fogva tartó közegéből kiszabadul a világ, a fény.⁵⁶

Heidegger kifejezésével élve a vasút, a pályaudvar József Attilánál a „költői lakozás”⁵⁷ helyszíne – egyszerre konkrét és metaforikus értelemben: az életút és az életmű stációinak keresztvezetési pontja, a „biográfiai én” és a „lírai én” folyamatosan megújított dialógusának közege.⁵⁸ Az „én-felettes” atyai szemszög és az önfeláldozó krisztusi sors origója – az életút tragikus lezárulásának helyszíne, mely sejtelemként megjelent már a költő ifjúkori versében (*Részeg a síneken*), és jóslatként ott kísért a *Szabad-ötletek jegyzékében* is: „megvan a nyakam, nem vágta el a vonat”.⁵⁹ Arról is tudhatunk, hogy a halálát megelőző napokban a költőt nemegyszer látták a balatonszárszói állomáson, amint a sínekre tapasztva fülét a jövő-menő vonatok hangját figyelte – hallgatta a vas üzenetét...

JEGYZETEK

¹ Lásd ehhez a következő tanulmányokat: Kulcsár Szabó Ernő: „Széttérült ütem hálója”. *Hang és szöveg poétikája: a későmodern korszakküszöb József Attila költészetében*; Kulcsár-Szabó Zoltán: *Utak az avantgarde-ből. Megjegyzések a későmodern poétika dialogizálódásának előzményeihez Szabó Lőrinc és József Attila költészetében*; Hansági Ágnes: *Diszkusszió nélküli vita: néma-játék*. A Klárisok-vita mint batástörténeti paradigma; Lőrincz Csongor: *Allegorizáció és jelserlegelés József Attilánál*; Bókay Antal: *Határterület és senki földje. Az én geográfiaja az Eszmélet XII. szakaszában*; Odorics Ferenc: *Az Eszmélet újraolvasása*. In: *Újraolvasó. Tanulmányok József Attiláról*. Szerk. Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna. Bp.: Anonymus, 2001.

² A Rák és a Bak a hónapok kis-évköri rendjében egymással szemközt helyezkedik el, a nyári és a téli napforduló tengelyét jelölve ki. (Lásd *Melléklet, 1. ábra*) A precessziós nagy-évben ez a jegytartomány a Halak második, Rák dekanátusának feleltethető meg. (Lásd *Melléklet, 2. ábra*) A nyitó szakaszban, mint alább látni fogjuk, valójában ez utóbbi közege jelenik meg.

³ Asztrálmítikus közelítésben a Bika közegeinek bűnbeesés-szituációját idézve meg, mely, mint látni fogjuk, a precessziós nagy-évben a Bak 2. dekanátusának feleltethető meg.

⁴ Az égbolt csillagképei és a kis-évköri időegységek megközelítőleg i. e. 2160 és időszámításunk kezdete között estek egybe. Ekkor a tavaszi napéjegyenlőségkor, a Kos havának kezdetén, március 21-én a Kos csillagképben kelt föl a Nap. Azóta, a csillagképeknek az ekliptikához képesti eltolódása, „hátráló elmozdulása”, *precessziója* folytán (megközelítőleg 2160-ig) a tavaszponton a Halak, illetve a ráterülő Vízöntő csillagképben kel föl a Nap. (Lásd *Melléklet, 3. ábra*.)

⁵ „...a teremő erők forrásának [ti. a Nyilas csillagkép irányában látható Tejútnek – P. Á.] a precessziós mozgás következtében történt átcusúsása a szaturnuszi rezidenciába, a Bak jegyébe, egyfajta „átkozott” állapotot hozott az emberi minőségre, melyet csak úgy tud megúszni, ha az evolúció létráján alább száll egy fokozattal, másképp fogalmazva: ha előmbb, töményebb, természetközeli életmódra vált át.” – Eszerint

nemcsak képletesen, hanem konkrétan is érthetjük a vers metaforáját, tudniillik hogy az élet ígérete a „nincs bokrán” termő *virágként* jelenik meg. Vö. Pap Gábor: *Csak tiszta forrásból*. Bp.: 1990. 67.

⁶ A darabolás, daraboltság, az egésznek részekre való felbontása jellegzetes Szűz tulajdonság – mely, mint az elmúlt közel 600 éve tartó időszakra általánosan jellemző attitűd, az *analitikus* szemléletmód térnyerésében is egyértelműen megmutatkozik.

⁷ Lásd erről Pap Gábor: *Csak tiszta forrásból* (Adalékok Bartók *Cantata Profaná*jának értelmezéséhez). Debrecen: Magányos Kiadó, 1999. 50–52.

⁸ „...a király a halála órájában meghagyta fiainak, hogy minden áldott nap új csizmát húzzanak fel” – ebben az aktusban a csizma „útja” a lábfejtől (Halak) a lábszáron (Vízöntő) át a térdig (Bak), majd visszafelé a korszakunkra jellemző kettős mozgásirányt képletezi a test zodiákusában. (Lásd *Melléklet, 4. ábra*) Vö. Benedek Elek: *Világszép nádszálkisasszony*. Bp.: Móra, 1973. 126.

⁹ A testiség-szellemiség oppozíciós viszonyáról az évkörben lásd Pap Gábor: *i. m.* 57–68.

¹⁰ Lásd ehhez Humboldt nyelvszemléletét, melyben az emberi (nyelvi) organizmus és a természeti organizmusok egy egységes organikus létszemlélet eltérő, ám ugyanakkor össze is tartozó entitásaiként jelennek meg: „A nyelv szerves lény, és aszerint kell bánnunk vele (42.) [...] a természetnek, de az emberi ész természetének műve (47.) [...] organizmusa nem holt tömegként nyugszik a lélek homályában, hanem mint törvény irányítja a gondolkodó erő funkcióit (47.) [...] a nyelvet az ész intellektuális ösztönének nevezhetjük (47.) [...] a nyelv a gondolat alakító szerve (95.)”. Vö. Wilhelm von Humboldt: *Válogatott írásai*. Bp.: Európa, 1985. Lásd ehhez még Kovács Árpád Humboldt-kommentárját: „[a nyelv] »intellektuális inger«, mentális készletet a naturalisan – biológiailag és pszichofiziológiailag – adott, örökölt, kódolt rendszerek inerciájának meghaladására.” Vö. Kovács Árpád: *A filológiai aktus*. *Literatura*, 2002/4. 409.

¹¹ E kettős irányultság tudatosul a 20. századi avantgarde elméleti alapozottságú költészetfelfogásában és nyelvszemléletében – így az orosz

formalista iskola jellegzetes fogalomhasználatában is: szó-matéria, konstrukció elv, faktor, eljárás. Lásd erről Pálfi Agnes: *Puskin-elemzések (Vers és próza)*. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1997. 11–27.

¹² Lásd ehhez József Attila nevezetes mondatát, mely szerint a nyelvteremtésben éppen az általunk elemzett *szószintnek* van kitüntetett szerepe; a *keletkező szó* lényegében magát a létrejövő műalkotást jelenti: „...a szó a használatban szemlélet, keletkezésében pedig műalkotás. Így a szó a műalkotásban saját keletkezésének szerepét játssza.” Vö. József Attila: *Irodalom és szocializmus*. In: *József Attila művei II*. Bp.: Szépirodalmi, 1977. 101–102.

¹³ Az irodalomelmélet és a poétika iskolateremtő irányzataiban ma ez az a közös nevező, mely az irodalmi mű ontológiai státusának újraértelmezésében egyöntetűen kulcsszerepet játszik. A tétel a 20. század második felének magyar líráját elemző Kulcsár Szabó Ernő megfogalmazásában így hangzik: „...a vers voltaképpen nem az egyén, nem a vallomástevő szubjektum, hanem a szó hatalma alatt áll. De már nem a szómágia értelmében, mintha a szövegben a szó különleges státusza következtében tárlónak fel a »metafizikai« mélységű jelentésrétegek, hanem a jelentésképzés nyelvhasználati szempontjainak tulajdonítva elsődlegességet.” A huszadik századi költészet a „metafizikai pozícióit elvesztett személyiség új önmegértésére apellál [...] a végletes pontossággal kidolgozott nyelvi-szólambeli hangzás maga az, amelyen keresztül a személyiség a hatalmasabbal megküzdve mégis alakítani képes a rend elvileg nem emberérdékű mértékét.” Vö. Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Bp.: Argumentum, 1995. 72. és 77.

¹⁴ Vö. József Attila: *Tanulmányok, cikkek, bírálatok*. Bp.: Szépirodalmi, 1977. 315.

¹⁵ A *Holt vidéket* záró költői képben a Halaknak pontosan ez a halálközeli „máslete” jelenetződik – nyilvánvaló jelképes tartalommal: „Uraságnak fagy a szőlő / Neki durrog az az erdő. / Övé a tó a jég alatt / neki bujnak a jó halak / iszapba.” Vö. József Attila: *Minden verse és versfordítása*. Bp.: Szépirodalmi, 1980. 305.

¹⁶ Vö. Kulcsár Szabó Ernő: „Szétterült ütem hálója” (*Hang és szöveg poétikája: a későmodern korszakküszöb József Attila költészetében*) In: *Tanulmányok József Attiláról*. Bp. 2001. 15.

¹⁷ Vö. Uo.

¹⁸ E léptékváltó időszemlélet alapja a költészet – világréptől független – ritmikai formaalkotó ösztönében rejlik. Az eltérő léptékű időegységek (a kozmikus és biológiai „metrika”) egymásba való átválthatóságának természettudományos magyarázatáról lásd Baktay Ervin: *A csillagfejtés könyve*. (Reprint), Bp.: Szépirodalmi, 1989. 295.

¹⁹ Lásd a *lélek és levél* címszót (in: Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György: *Jelképtár*. Bp.: Helikon, 1990.

²⁰ *A szoltárenéklő madár* című népmesében az újjászületés kozmikus akadályoztatásának jelképisége feltűnő hasonlóságot mutat e verssel. A mese asztrálmítikus értelmezését lásd Pap Gábor: *Nefejejs (Emlékezetre méltó dolgok népmeséinkről, csillagainkról, sorsunkról)*. Örökség Könyvműhely, 2000. 45–62.

²¹ Az *Eszmélet* nyitó szakaszának utolsó két sorát meglátásom szerint így is olvashatjuk, mint amelyet a „napvilágra kipörgő” gyermekek látásmódja alakít.

²² Érdemes itt szóba hoznunk egy olyan példát, melynek nyelvfilozófiai és költészetelméleti konzekvenciái is vannak. A posztmodern teória kitüntetett „műszava”, a *nyom* (mely a magyarban eleve kettős, igei és névszói jelentésű), visszafelé olvasva a kinyomás, kitolás eredményeként létrejövő *tojás* tájnyelvi megfelelője, a *mony*. E palindroma ily módon a művet létrehozó „nyomolvasás” fordított útirányát, azaz a jelentésképződésnek, a szimbolikus referencia létrejöttének mikéntjét jelöli. Itt jegyzem meg, hogy a *mony*-nyal azonos tövű ikerszavunk, a *mende-monda* a költészet (illetve a filozófia) nyelvi útonlétének ugyanazt a móduszát jelöli, mint amelyről Heidegger *A földút* című esszéjében olvashatunk. Lásd Martin Heidegger: „...költőien lakozik az ember...” *Válogatott írások*. Bp., Szeged: T-Twins Kiadó–Pompeji, 1994. 219–222.

²³ Jurij Lotman a történész által rekonstruálható múlt és a mozifilm analógiája kapcsán azonban rámutat arra, hogy az oda- és visszafelé porgetett filmkockákból létrejövő kép a világról korántsem tükröszzerűen azonosítható: „Rögtön feltűnhet, hogy ennek a filmnek minden kockája – az elsőt kivéve – teljességgel előrelátható, s következőképp teljesen fölösleges. De még csak nem is ez a baj. Fontosabb, hogy észrevegyük: így maga a történelmi folyamat lényege lesz

meghamisítva. A történelem – aszimmetrikus, vissza nem fordítható folyamat. Marc Bloch példájával élve: ez egy olyan furcsa mozifilm, amelyet visszatekerve *nem jutunk el* az első kockához. Ebből keletkeznek a viták. Bloch szerint – s ez a retrospektív szemlélet természetes következménye – a múlt eseményeit a történésnek úgy kell tekintenie, *mint az egyedül lehetségeseket.*” Jurij Lotman: *Történelmi törvényszerűségek és szövegstruktúra.* (kézirat) (fordította Szitár Katalin).

²⁴ Lásd ehhez népművészetünk jellegzetes képtípusát, a „csőréből-szájából virágos ágat kisarjazzató” „beszélő” állatalakot. Pap Gábor e képtípust elemezve hívja föl rá a figyelmet, hogy miközben ez a képjel az „igével teremtés” *nem megfordítható* folyamatát képletezi, „ez azonban nem jelenti azt, hogy [...] — hasonlóan a népművészet egyéb képjeleihez — [ne volna] oda-vissza egyformán jó eséllyel olvasható.” Az „oda-olvasás” azonban ebben az esetben (ellentétben a „tükrözött tértípussal”) más eredményhez vezet, mint a „vissza-olvasás”: „»Beszélő állatainkról« szólna: ha a növekedés (növényi elem, beszéd, teremtmény, »a kibocsátott«) irányból közeledünk az állapot (állati elem, beszélő, teremtő, »a kibocsátó«) felé, akkor úgy foglalkozhatunk össze benyomásainkat, hogy az állat növényt eszik (»csipeget«), és ezáltal állagában gyarapodik. Ha fordított irányban haladunk az olvasással, akkor azt mondhatjuk: az állat információt bocsát ki, és ezáltal tömegszerűségét apasztja, illetve annak egy részét mintegy »kihelyezi«, más típusú (általában egy fokozattal kevésbé strukturált, azaz »primitívebb«) közegre váltja át.” (Lásd *Melléklet, 6. ábra*). Vö. Pap Gábor: *Hazatalálás* (Művelődéstörténeti írások). Bp.: Püski, 1999. 62.

²⁵ Vö. Henri Bergson: *Teremtő fejlődés.* Bp., 1930. XXII.

²⁶ Lásd erről a Jelképtár *bot* címszavát.

²⁷ A *beszéd* és a *levél* szimbolikus azonosságáról lásd a Jelképtár *beszéd* címszavát.

²⁸ Vö. Nemes Nagy Ágnes: *A hegyi költő.* In: Uő: *A magasság vágya.* Bp.: Magvető, 1992. 102.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² A „Világtójsárol” mint a Vízöntő-paradoxon alapbrájáról (*Melléklet, 7. ábra*) lásd Pap

Gábor: *Nefejejts.* Örökség Könyvműhely, 2000. 126.

³³ E szakasz kiemelt szerepére utal Beney Zsuzsa is, amikor ezt tekinti „a költemény lírai csúcának”. Lásd Beney Zsuzsa: *A gondolat metaforái. Esszék József Attila költészetéről.* Bp.: Argumentum, 1999. 154.

³⁴ Hogy egy népköltészeti párhuzammal éljünk, olyasfajta váltás ez, mint amelyet a *Kőműves Kelemenné* című balladánk számos változatában megtalálunk: a történet rendszerint azzal zárul, hogy a fiú számára foghatóvá válik halott, kőbe épített édesanyjának hangja. Nemkülönböztetve érdekes a cselekmény lezárulásának kettőssége: a meghasadó kő legtöbbször a fiút is magába temeti, de van egy olyan csíki variáns is, melyben a várandós anya élve falaztatik a kőbe, s ott hozza világra a gyermeket, majd – a fiú közreműködésével – az eredeti házasság is helyreáll. Lásd *Magyar népballadák.* Vál. Kriza Ildikó. Bp.: Szépirodalmi, 1968. 107–122.

³⁵ Érdemes itt utalnunk Szabó Lőrinc *Kalibán* című kötetének (1923) cikluscímére: „Vas-korban élünk, nincs mit menteni”. A ciklus harmadik darabja és az *Eszmélet* motívumai között fel-tűnő a hasonlóság: lásd a *vas* és az *arany* szembe-állítását, a *múlt*, a *szín*, a *fény* hiányának tematizálását, és a jelenre mint az utolsó ítélet közegére való utalást, mely, mint láttuk, az *Eszmélet*ben nem tematikusan, hanem mint poétikai mesterfogás van jelen – József Attila kifejezésével élve „cselekvő szemléletként”. Szabó Lőrinc aktivitás-kultusza e versben merőben más természetű; infernális, expresszív hangütésével mintha a fiatal Babits hellén ihletettségi kozmikus pátoszát profanizálná: „A vas! a vas! Megint vaskorban élünk... / Vas-lelkek, -izmok... Vas legyen a vers is, / hisz az idő vörös-fehér dühe / vasdobokon veri már az utolsó / ítélet indulóit... Rajta! rajta! / nincs arany és nincs csillogás, az ember / undorodik magába s másba nézni, / undorodik a kifecamodott / világ minden tükrétől... Rajta! rajta! / a síp torka barbár dalt csikrogjon / síkítva és zörögve! Mért siratni / a mul-tat? Úgyis túlvölt / a csont- és vas-zene! – Mit hoz ez a / nagy rendtelenség? Nincs szép, nincs kenyér, / nincs mult, nincs szín, nincs fény, ne is legyen, / vaskorban élünk: nincs mit menteni.” Vö. Szabó Lőrinc: *Összegyűjtött versei.* Bp.: Szépirodalmi, 1969. I. 72.

³⁶ Ebből természetesen nem az következik, hogy e stúdiumok szellemi hozadéka elhanyagolható volna. A Bergson-hatás mellett, mint ismeretes, kimutatható a filozófus Pauler Ákos hatása is, akit József Attila a pesti Pázmány Péter Tudományegyetemen hallgatott 1927-ben. Pauler filozófiatörténeti áttekintésében számos olyan problémafelvetést találunk, melyben a filozófus saját nézetrendszere körvonalazódik, s mely a költő szemléletének alakulására nyilvánvalóan inspiráló hatással lehetett. Leibniz metafizikájának ismertetésében például ezt olvashatjuk: „A világban minden »telve van« [...] ezért a világegyetem bármely pontjának változása kihat a világegyetem minden pontjára, »annyira, hogy az, ki mindent lát, minden egyesből kiolvashatná, hogy mi történik az egészben. [...] az anyagnak minden egyes része az egész világegyetemet ábrázolja ... még az anyagnak legkisebb részében is a teremtmények, élőek, állatok, entelechiák és lelkek egész világa leledzik. Az anyagnak minden egyes része úgy tekinthető, mint egy növényekkel telt kert, vagy halakkal telt tó. [...] nincsen a világegyetemben semmi műveletlen, terméketlen, halott, nincs káosz, nincs zavar, csak látszólag.« [...] [Leibniz] Descartes-tal szemben hirdeti, hogy az állat nem merőben finom gépezet: az életben a monasz [a lélek, az entelechia – P. Á.] örök öntevékenysége lüktet ... Minden él s a születés s a halál nem abszolút történések. A monaszok különböző fejlődési fokon állnak: némelyek mintegy szunnyadnak, mások ébredőben vannak, mígnem az emberben a monasz világos öntudatra ébred.” Vö. Pauler Ákos: *Bevezetés a filozófiába*. Danubia, reprint kiadás, 188, 189.

³⁷ „A végén verset ír megint” – jellemzi magát József Attila 1926-ban Galamb Ódónek címzett levelében, mely biográfiai életrajzihoz való viszonyának, természettudományos fogékonyságának és filozófiai rendszeralkotó ambíciójának egyaránt fontos dokumentuma. E levélben meglátásom szerint annak a kompozíciós elvnek az elméleti megalapozására tesz kísérletet, mely körkörös, „önmagába visszatérő” nagyverseinek jellemzője – szonettkoszorújának, *A Kozmosz énekének*, a *Medáliáknak* és az *Eszméletnek*. De e levélben olvasható az a mondata is, melyben költői alkatát, költészetének energiacentrumát jellemzi – egész életművére érvényesen: „Olyan vagyok önmagamnak, mint

egy belső nap, melytől egyforma sebességgel nő a folyó, a lótetű és a hinár.” Vö. József Attila: *Tanulmányok, cikkek, levelek*. Bp.: Szépirodalmi, 1977. 479., 482.

³⁸ Érdemes felhívni a figyelmet arra az úttörő munkára, melyben egy Nap-kutató fizikus vállalkozik egy filozófikus igényű holisztikus világkép körvonalazására. Ez a XX. századi természettudományos felfedezéseken alapuló szemlélet József Attila költői világérzékélésének univerzális érvényét, „korszerűségét” igazolja. Lásd Grandpierre Attila: *Az élő világegyetem könyve*. Bp.: Válasz Könyvkiadó, 2002.

³⁹ József Attila ifjúkori téziseiben az ihlet és az intuíció valójában mint *összetartozó* fogalom-pár jelenik meg. A költő az intuíciót az egzisztencia fogalmával kapcsolja össze: „Az intuíció [...] maga az egzisztencia az adott pillanatban beállott valóságában. [...] az egzisztencia állandó tevékenység és megszűnne az lenni, ha egyetlen beteljesültségi mozzanatában megdermedne. [...] Az időhöz viszonyított különbség [...] az, hogy az intuíció a pillanat határtalan végesége, az ihlet pedig a pillanatban határolt vételesség: az előbbi a pillanat alakja, az utóbbi a pillanat tartalma.” Vö. József Attila: *Tanulmányok és cikkek 1923–1930*. Bp.: Osiris, 1995. 110., 111., 112. Lásd erről Tverdota György: *Ihlet és eszmélet*. Bp.: Gondolat, 1987. 307–335.

⁴⁰ Az asztrálmítikus hagyomány az aranykort a Vízöntővel szemközti Oroszlánba helyezi (legutóbb i. e. 8640–6480 között tartózkodtunk ott). Korszakunkból erre az időszakra már csak azért is kivételes rálátásunk van, mert az Oroszlán a Vízöntő szellemiségét *testiségében* hordozza; bibliai hasonlattal élve: a Földön képes fölépíteni az égi Jeruzsálemet.

⁴¹ Vö.: Nemes Nagy Ágnes: *József Attila: Eszmélet*. In: *Miért szép?* (Századunk magyar lírája verselemzéseiben). Bp.: Gondolat, 1974. 330.

⁴² E korszakunkra jellemző (ikerszerű) ketősség a pszichológus Jung elemzi behatóan. Lásd C. G. Jung: *Álóm*. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1993.

⁴³ Lásd ehhez Trentai Gábor *Öngyilkosok képletei* című tanulmányát. Új Elíxír, 1992. november.

⁴⁴ A szabad választás előfeltétele – mint azt a *Jónás könyvével* a babitsi életmű is példázza – a Vízöntő másik téréfén a Halak köztes lét- és tudatállapotába való alámerülés: a jézusi sorsvállalás.

lásban újjászülető emberi minőség személyes megtapasztalása. De ugyanígy hivatkozhatnánk e vonatkozásban például Camus *Közönyére* vagy Pilinszky János egész költői életművére is.

⁴⁵ A hagyomány szerint ezeknek az egymásra merőleges tengelyeknek a metszéspontjában az egymásra „veszélyes”, egymást „keresztbe verő” jegytartományok helyezkednek el.

⁴⁶ A női teremtető elvről, Sophia (illetve Heléna) alakjáról és a fényfelszabadítás üdvtörténeti programjáról a gnosztikus hagyományban lásd Kákossy László: *Fény és káosz* (I. és V. fejezet). Bp. 1984.

⁴⁷ Lásd ehhez József Attilának a költői „névvarázst” szemléltető példáját: „a hajnal eredetileg nem szó volt, hanem ily kifejezésjelentés: az ég leánya (vogul *chuj nalem*).” In: József Attila: *Tanulmányok, cikkek, levelek*. Bp.: Szépirodalmi, 1977. 33.

⁴⁸ Vö. Szuromi Lajos: *József Attila*: Eszmélet. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977.

⁴⁹ Ennek jelentőségére – tudniillik arra, hogy a „*kivilágított nappalok*” jelzője életképi referenciális olvasatban a vonatfülkére utal, s ezért funkciója itt metaforikus, Tverdota György is felhívja a figyelmet. Lásd Tverdota György: *A tizenkettedik – Korszerűtlen elméletek József Attila Eszmélet-ciklusának XII. verséről*. In: *Tiszatáj* (diákmelléklet), 2002. április 4–5.

⁵⁰ Lásd ehhez Odorics Ferenc idézett tanulmányát (1. jegyzet), 175–176.

⁵¹ Lásd ehhez a Nap-fizikus Grandpierre Attila fentebb már említett könyvéből a következőket: „...honnán és hogyan képződik az az információ, mely a galaxisok mintázataiban és távolból nehezen felmérhető részletgazdagságában már benne van?” (249.); „...a fizikai világ minden folyamatát hullámjelenségek kísérik! Hanghullámok, fényhullámok, láthatatlan elektromágneses hullámok, kvantummechanikai anyaghullámok válnak le a folyamatokról, és a kozmikus erőterekbe vegyülve minden folyamatról másolatot, mintázatot küldenek az űrbe. A képpé alakítás egyetemes jelensége mögött talán egy mélyebb elv húzódik meg: az információk kozmikus továbbadásának elve. A minden fizikai folyamatot kísérő hullámjelenségek úgy is felfoghatók, mint parányi rádió- vagy tévéadók, amelyek filmszerűen közvetítenek minden folyamatról, egy kozmikus hírközlő rendszer elemeiként.” (271.); „...érzéseink és gondolataink

fokozatosan hozzáadódnak a Világegyetem logikai hálózatához...” (286.); Az anyagi valóság összefügg az élet és az értelem valóságával, és mindezek együtt alkotnak egy szellemi természetű valóságot.” (287.). Grandpierre Attila: *i. m.*

⁵² Ez az égi nász idéződik meg rituálisan a *kánai mennyegző* népszokásában is, a Vízöntő havának kezdetén.

⁵³ Erre utal a *Mária az igazág (Jézus) tükré* keresztény szimbóluma; a tükröződés azonban valójában kölcsönös: az istenanya ugyanúgy a világra jött istenfiúban ismer magára. Lásd ehhez korábbi dolgozatomban József Attila *Ervösödik* című versének értelmezését és a *Szentháromság* szimbolikáját tárgyaló fejezetet: Pálfi Ágnes: *Hová vezetnek a vadnyomok? – Bartók Cantata profanájának motívumai József Attila költészetében*. In: *Tanulmányok József Attiláról*. Bp.: Anonymus, 2001. 193–200.

⁵⁴ Lásd ehhez Tverdota György idézett tanulmányát.

⁵⁵ Lásd ehhez Paul Ricoeur: *Válogatott irodalomelmélet tanulmányok*. Bp., 1999. 230–239.

⁵⁶ Ez a program – tudniillik az anyagi világba lekötött fény felszabadítása az „én” önmagára, önnön fény-természetére való eszmélése révén – feltűnő hasonlóságot mutat a manicheista gnózis üdvtörténeti programjával. Lásd erről Mircea Eliade: *Vallási biedelmek és eszmék története II*. Bp.: Osiris, 1995. 303–313.

⁵⁷ Lásd azonos című tanulmányát in: Martin Heidegger: „...*költőien lakozik az ember*...” *Válogatott írások*. Bp., Szeged: T-Twins Kiadó–Pompeji, 1994.

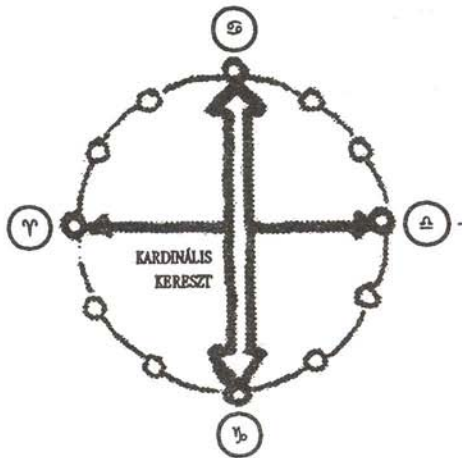
⁵⁸ Kosztolányi Dezső első kötetében (*Négy fal között*, 1907) az „álló” és „elbogaró” idő kettősiségének metaforája ugyancsak a *vonat*, a *vasút* (lásd *Vészfék*, *Alföld*, *A magyar paraszt*, *A holtak vonatja* című verseit). *A szegény kisgyermek panasza* (1910) nyitóversében ugyanez a közeg a „lírai én” meghatározó időszemléletét jelenetezi: az *emlékezés* drámai helyszínét, a múlt és a jövő, az élet és a halál egyidejűségét – a „köztes lét” élményét az öröklet pillanatát megragadó költői ihlet működésében: „Mint aki a sínek közé esett... // És általérzi tűnő életét, / míg zúgva kattog a forró kerék, / cikázva lobbán sok-sok ferde kép / és lát, ahogy nem látott soha még: // Mint aki a sínek közé esett... / a végtelent, a távol életet / búcsúztatom, mert messze mese lett.

/ mint aki a sínek közé esett: // Mint aki a sínek
közé esett – / vad panoráma, rémes élvezet – /
sínek között és kerekek között, / a bús idő rohog
fejem fölött / és a halál távolba mennydörög, /
egy percre megfogom, ami örök, / lepkéket, ál-
mot, rémest, édeset: // Mint aki a sínek közé

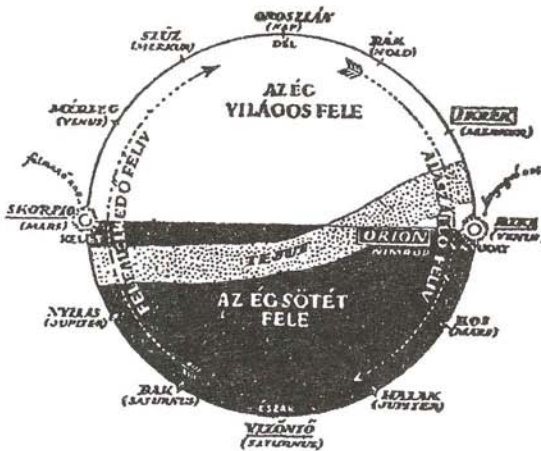
esett.” Vö. Kosztolányi Dezső: *Összegyűjtött
munkái I.* Révai kiadás, 1936. 31.

⁵⁹ Vö. József Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke.*
Bp.: Atlantisz Kiadó (Medvetánc), 1990. 27.

MELLÉKLET

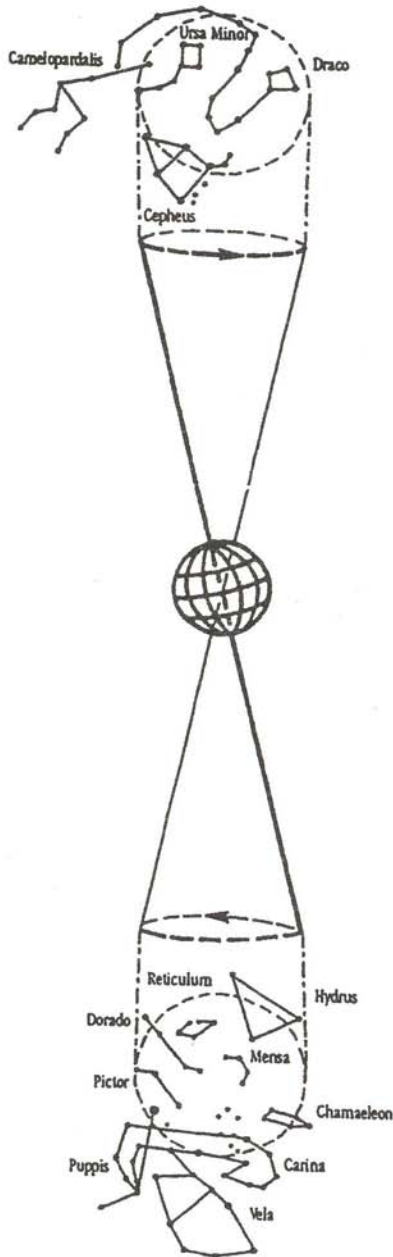
1. ábra. A Bak–Rák tengely az évkörön, az állatövi jegyek hagyományos jeleivel

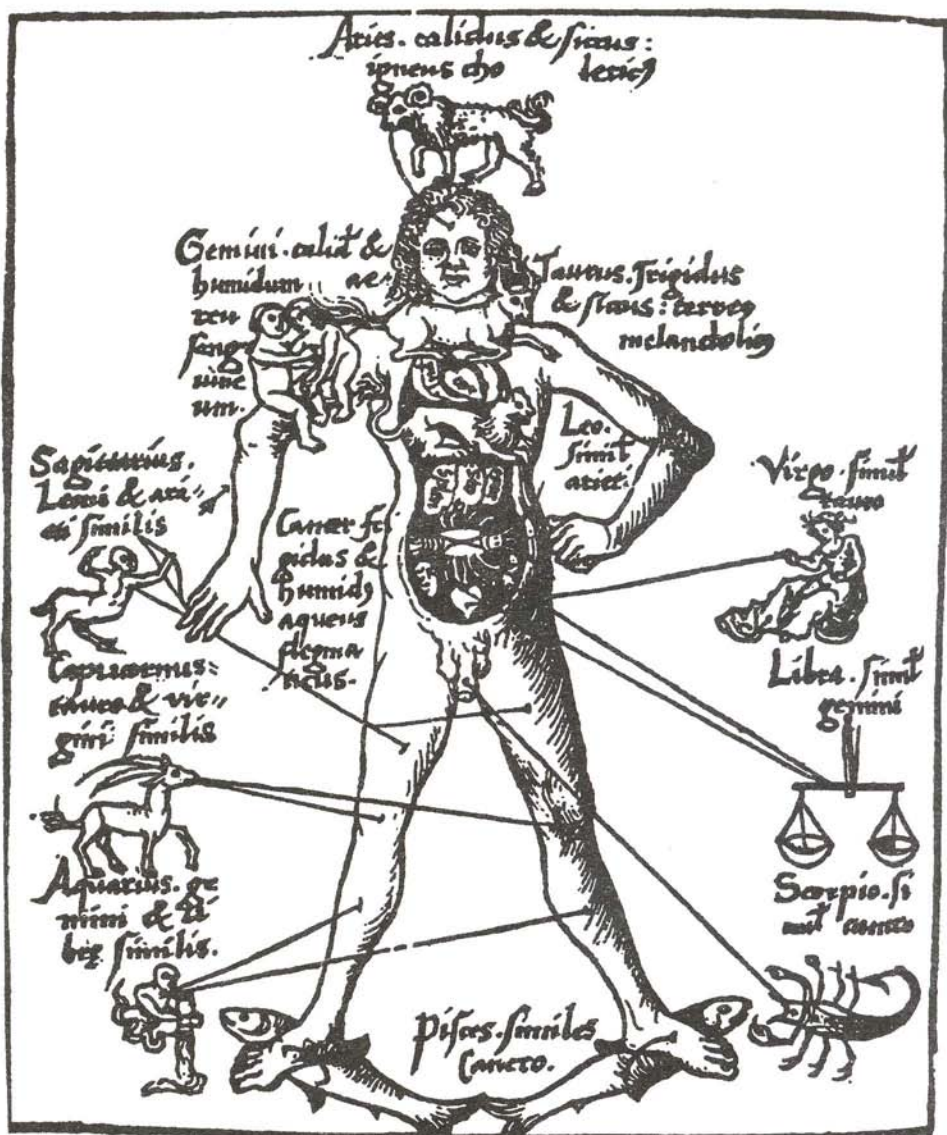
Nagy Napciklus $\approx 26\ 000$ év
 1 világhónap = 2160 év
 1 dekanátus = 720 év

Oroszlán: i. e. 10 800–8640 dek. Kos, Nyilas, Oroszlán
 Rák: i. e. 8640–6480 dek. Halak, Skorpió, Rák
 Ikek: i. e. 6480–4320 dek. Vízöntő, Mérleg, Ikek
 Bika: i. e. 4320–2160 dek: Bak, Szűz, Bika
 Kos: i. e. 2160–Kr. sz. dek. Nyilas, Oroszlán, Kos
 Halak: Kr. sz.–2160 dek. Skorpió, Rák, Halak

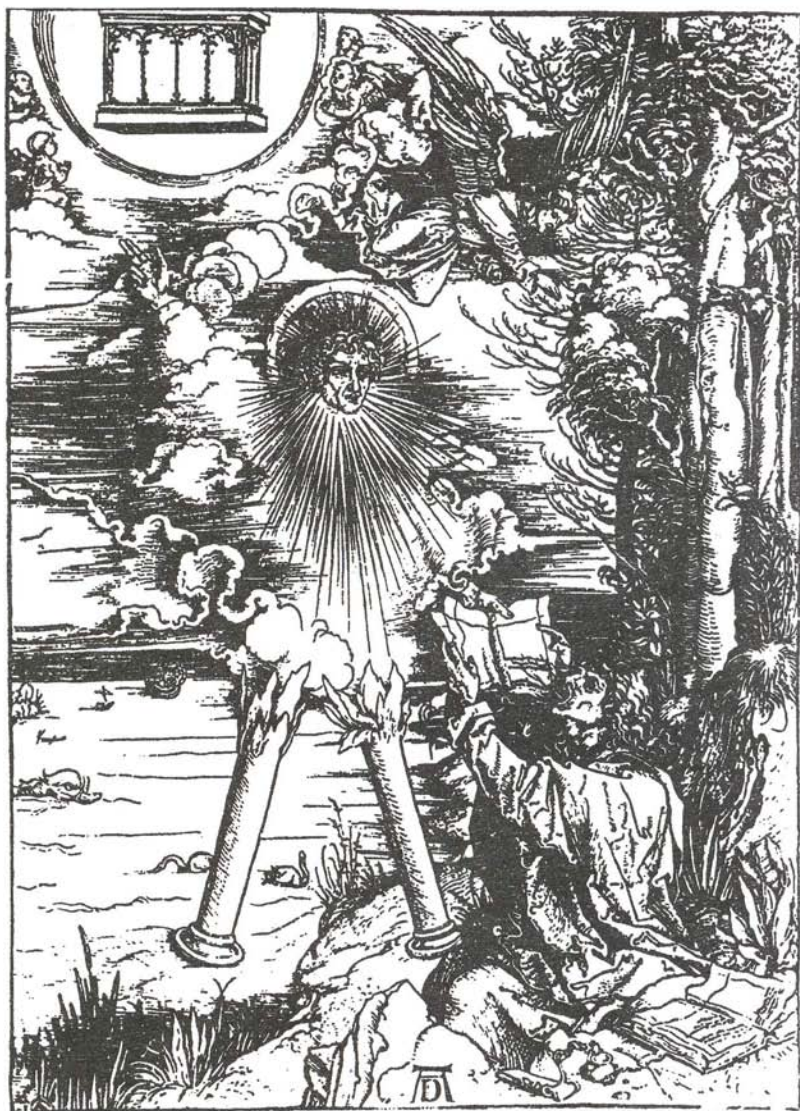
2. ábra. A precessziós Nagy Napciklus vázlatja (Baktay Ervin nyomán)

3. ábra. A Föld forgástengelyének kismértékű ingásából adódó precesszió kettős kúppalástja – felül az északi, alul a déli ekliptikacentrum körüli fontosabb csillagképekkel (Pap Gábor nyomán)

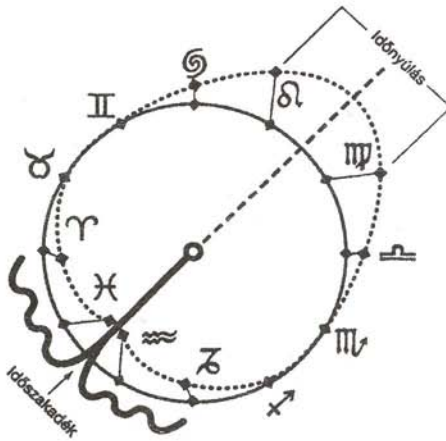
4. ábra. Az emberi testrészek és az állatövi jegyek kapcsolata
(Gregor Reisch: *Margarita Philosophica*. 1503)

5. ábra. Dürer fametszetén (Az Isten angyala átadja a könyvet Jánosnak, hogy nyelje le) a Vízöntő képviselője a testetlen angyal – egyik lábátával a víz (Halak), a másikkal a föld (Bak) közegében. János, a Jelenések szerzője a Bak térfelén testi valójában (térdtől fölfelé) van jelen, a Szűz jellegzetes attribútumával, a könyvvel, mely itt a drámai szituáció kitüntetett kettős jeltárgya: a Teremtés Könyve, mint szellemi tápálék, testté váló Logosz, és az „idők végezetének” krónikája, mint születőfélben lévő ember alkotta mű.

6. ábra. a) Beszélő bagoly, „vészmadár” (somogyi sórtartóról); b) Énekes aranyalinkó (somogyi tükrőről)

7. ábra

SZELLEMIÉG	LELKISÉG	TESTISÉG
Υ	κ	♁
ϝ	ϝ	♂
II	♁	♂
☉	♁	♂
♁	♂	♂
♂	II	κ
♁	☉	Υ
♂	Υ	ϝ
♂	♁	II
♂	ϝ	☉
♂	κ	♂

8. ábra. A szellemisség, lelkiség és testiség kapcsolatrendszer (Marius Schneider nyomán)

ANORGANIKUS VAGY ÚJ-ORGANIKUS?

GÖRÖG FELÜGYELŐ ISTENSÉGEK	BOLYGÓ- URALOM	BOLYGÓ- ERŐNLÉT	KELETTI ZODIÁKUS ÁLLATAI	MEDITERRÁN ZODIÁKUS ÁLLATAI
ATHÉNÉ	MARS	NAP	KUTYA	EOS
APHRODITÉ	VÉNUSZ	HOLD	DISZNÓ	BIKA
APOLLÓN	MERKÜR	FELSZÁLLÓ HOLD-CS.	PATKÁNY	IKREK
HERMÉSZ	HOLD	JUPITER	BIVALY	RÁK
ZEUSZ	NAP	- (MARS)	TIGRIS	OROSZLÁN
DÉMÉTER	MERKÜR	MERKÜR	NYÚL	SZŐZ
HÉPHAJSTOSZ	VÉNUSZ	SZATURNUSZ	SÁRKÁNY	MÉRLEG
ÁRÉSZ	MARS	-	KÍGYÓ	SKORPIÓ
ARTEMISZ	JUPITER	LESZÁLLÓ HOLD-CS.	LÓ	NYILAS
HESZTIA	SZATURNUSZ	MARS	KECSKE	BAK
HÉRA	SZATURNUSZ	- (JUPITER)	MAJOM	VÍZÖNTŐ
POSZEIDON	JUPITER	VÉNUSZ	KAKAS	HALAK

9. ábra

NAGY ZSÓFIA

Barokk érzékiség és antik Érosz

– Molina *Don Juanja* az évkörön –

Az európai köztudatnak, művelődéstörténetnek van egy általános Don Juan-képe, mely megtalálható délen, északon, nyugaton, keleten egyaránt. A nőcsábász ő, aki a világot járva belehabarodik minden nőbe és elcsábítja őket. De ez a Don Juan már konkrét alakszerűségétől, nemzeti karakterétől megfosztva, mint sematikus modell áll előttünk.

Minden nemzet megalkotta a maga csábítóját, ám mégis két nagy csoportra lehet osztani e típus variánsait. Az egyik az északi népek Don Juanja, a szerelmes,¹ a másik Spanyolország Don Juanja, a szédelgő, akit elsőként Tirso de Molina állított élénk drámai formában, *El burlador de Sevilla y convidado de piedra*, azaz *A sevillai szédelgő és a követendő* címmel. A darab 1630-ban jelent meg először nyomtatásban.²

Don Juanban az emberi természet eredendő érzékisége éled újra, mely az antik Érosz ihletéséből táplálkozik. Az ókori görögök még közvetlen módon fogták fel az emberi természet ösztönös „erotizmusát”. Az „erotika” náluk még nem a mai értelemben vett, játékosságától és őszinteségétől megfosztott, kiüresedett fogalom,³ nem eszmeiség, hanem lelkiség, az emberi és isteni szférát összekapcsoló psziché.⁴ Érosz a világot teremtő kozmikus őserő, a teljes emberi életet uraló isteni lény, a szépség megszemélyesült vágya, amely az embereket jóra bírja, és megpróbáltatások árán boldogságra való fogékonysághoz segíti őket. „És ki merne tagadni, hogy Érosz tudományából támad életre és növekszik minden élőlény?” „Megüresít bennünket a rideg önzéstől, betölt együttérzéssel, egymással közösséget plántál, ünnepek, körtáncok, áldozatok vezetője ő. Szelídség elhintője, durvaság szüntetője, jóakaratnak adakozó, rosszakaratnak elzárkózó... kényelem, kéjség, báj, vágy, sóvárgás atyja... istenek, emberek éke, legszebb, legjobb vezére.”⁵ Érosz a termékenység, fényesség hordozója, az égi és földi harmonia letéteményese. A nemek egymásra találását segíti elő, a szépség és a költészet iránti természetes vágyat gerjeszti, a nemzés és szülés által a halhatatlanság elérésének előmozdítója. „...állítom, ez isten olyan tudós költő, hogy még más is az-zá tesz. Kit ő megérint, költővé lesz, még ha botfüle volt is a múzsákhöz.” „Amint megszületett Érosz, rögtön boldogság virradt az istenekre és az emberekre a szépség szerelme áradt.”⁶ „Mert a foganás a halandó számára az örökkévalóság, a halhatatlanság. A jóság révén halhatatlanságra vágyani – ez szükségszerűen követ-

kezik abból, amiben már szót értettünk, ha ugyan a szerelem a jóság örökös birtoklására törekszik. Ebből szükségképp következik, hogy a szerelem vágyik a halhatatlanságra is...⁷

Éroszt azonban már a görög mitológiában lefokozták, a kozmikus istenségből mediterrán ficsúr vált, aki számos „gáláns” kalandjáról híres. Így a hozzá fűződő történetek is fokozatosan elveszítik kozmogonikus jelentésüket. Nehéz volna azonban tagadni, hogy Don Juan lényében az örök tavasz, a természet teremtő ereje összpontosul. Molina szövegében több részletet is találunk, mely a barokk korban továbbélő antik szimbólumok révén Don Juan éroszi eredetét domborítja ki. A barokk szöveg burjánzása, szimbólumgazdagsága híven fejezi ki Don Juan éroszi szellemiségét, érzékiségét. Útját végigkísérik a mulatságok, lakomák, melyek az ókori orgiák nyomait őrzik. Az ünneplések fényét és isteni ihletettségét Da Ponte és Mozart fogalmazza meg teljes zenei pompával, feltámasztva az orgiák eredeti funkcióját.⁸ A *Don Giovanniban* a lakoma a zene érzékiséget és érzékeket felszabadító erejével kiegészülve a termékenység rítusok megújítója, újjáélesztője.

Don Juan a spanyol hódítók leszármazottja, kinek minden ereje és bátorsága megvolna a heroizmusra, de „rossz korba” született. Amikor Molina 1610 és 1630 között írhatta a *Szédelgőt*, Spanyolország mint nagyhatalom már megrendült,⁹ vége volt a spanyol aranykorak, már csak darabjaira szétesve őrződött az egykori erő és szellem. Don Juan magasabb rendű lovagi eszmények szolgálatába állíthatta volna erejét, ahogy az erejét vesztett Don Quijote tette.¹⁰ A spanyol világ és az antik görögök életerős, életigenlő mediterrán létfelfogása ötvöződik Don Juan frissességében és bátorságában. A nőkhöz hűtlen, de saját érzékeihez, vágyaihoz, éroszi lényegéhez nem.

A drámában a külső cselekményen túl egy belső folyamat is lezajlik: a szereplők vágyainak ébredése és beavatása az éroszi ihletettségű szellemiségbe. Don Juan kalandorában a tavasszal ébredő és ősszel hanyatlásnak induló természet körforgása érhető tetten. A dráma karakterei – szerelmi vágyuk éledése tekintetében – különböző fázisban tartanak, mely fázisok az évkör asztrálmítikus jegytartományainak, az egyes hónapok jellemző jegyeinek¹¹ is megfeleltethetők. A beavatás, beavatódás folyamatát Don Juan „érzéki zsenialitása”¹² indítja el, ő ébreszti fel és teljesíti ki a többi szereplő vágyait. A többi szereplő szerelmi vágyának érettségi foka megfelel egy-egy téridő-egységnek, magukon hordozzák azok jellemzőit. De nemcsak a szereplők, hanem a dráma eseményei is ezekre az időszakokra vetíthetők ki.

Don Juan a Bikából áradó dinamizmus és életerős éroszi szellemiségével lobbantja fel a vele érintkező fogékony lelkek vágyódását. Akinek még nem ébredt fel a szunnyadó szerelme, annak felébred, aki már ébren várja a beteljesülést, annak a módot mutatja meg. Csábításai nyomán Don Juan szenvedést okoz, ám e szenvedés révén „áldozatait” eljuttatja a szenvedélyhez, ahhoz az érzelemhez, amely a vágy, az éroszi életöröm kiteljesítője lesz.

Don Juan a termékenyítő férfierő, a nap életet adó energiáját hordozza magában, a Bika jegy időszakának jellemzőit személyesíti meg. A Bika a szerelem és a nász ideje, a tavaszi napfény felmelegítő fénye kiteljesíti az érzelmeket, érzékeket, friss, érzéki örömök, lángoló érzelmek jellemzik. A természet kiszabadul a tél fogságából, és teljes, virágba borult pompájában mutatkozik. A Bika a termékeny évnegyed első jegye, a csábítás, az élvezetek halmozása, lakodalmak, a nagy tivornyák kapcsolódnak a Bika havához, mely a Vénusz és a Hold uralma alatt áll. A szépség, csábítás, rendíthetetlen erő, bűnbeesés mítoszai kötődnek ehhez a jegyhez, Adám és Éva bűnbeesésének, Európé elrablásának, Szép Heléna elrablásának történetei.¹³ Don Juan bikasága erejével és bátorságával hódítja meg a nőket, hozzá kapcsolódnak a drámában az ünnepségek, lakodalmak. S a nyár zenitjén, a Rák havában látjuk őt másokra is átsugárzó energiája teljében.

Don Juan négy hódítása jelenik meg a drámában, különböző körülmények között, különböző rendű és rangú nőkkel, akik a szerelem különböző fázisában leledznek. A négyes szám a földi megvalósulásra, a két nem egyesülésére utalhat (a négyes az orphikus hagyományban a legfelsőbb lény androgunitásának szimbóluma).¹⁴ A négy kaland közül három házasságkötés előtt álló nők elcsábításáról szól, egy pedig egy hajadon meghódításáról. Isabela, Anna és Aminta jegyben jár vagy szerelmes, érzékiségük már kibontakozóban van, a beteljesülés előtt állnak. Don Juan csak szellemisége és lelkesége¹⁵ többlet-erejét adja a vágyaikhoz, amit majd a házasságban kamatoztathatnak. Tisbea vágyai még szunnyadnak, szűzies erővel áll ellent udvarlóinak, de amint találkozik Don Juannal, egyből fogékony lesz a szerelmes szavakra. Ahol Don Juan megjelenik, ott a világ konvenciók szabályozta rendje felborul, de a darab végén minden visszakerül eredeti helyére, és a rend még biztosabb alapokon áll majd. A házasságok létrejönnek, de a párok már a Don Juanból merített érzéki erő birtokában kötnek frigyet. Ezt a beavatási sort rajzolják ki az évkör jegyei, melyeknek a szövegben megjelenő attribútumai egy-egy szereplő beavatottsági szintjét jelzik. Az asztrológiai utalások¹⁶ hol expliciten jelennek meg, hol pedig rejtetten, a barokk szimbólumok képnyelvében érhetőek tetten. Ilyen irányú vizsgálódásunk megalapozottságát támasztja alá, hogy a darabban maguk a szereplők is élnek az asztrálmítikus olvasattal. Don Juan szolgálja így jellemzi Ottaviót, Isabela jegyesét:

Vigyázz, itt van
Hercegünk, aki ártatlan
Nyilasa Isabelának,
Vagy ő inkább Kos-csillagkép?¹⁷

A dráma a Bak és a Vízöntő jegy sajátosságait rejtő jelenettel indul: Don Juant látjuk, amint a nápolyi palotából menekül. Ez az epizód a dramaturgia mitikus menetét, útirányát jelöli ki: Bika típusú hősünk a Bakból halad a Vízöntőn keresztül a Halak felé. A Vízöntő sosem jelenik meg konkrét cselekményben, mindig előre- és hátracsatolásként, foghatatlan átvezetésként érhető tetten a

történetiszövében.¹⁸ A Bak közege a halál, eseménye a foglyul ejtés, jellegzetes elemei a vár, épített kő,¹⁹ mely attribútumok a cselekményben és helyszínválasztásban egyaránt szerephez jutnak: miután elcsábította Isabelát, Don Juan menekül a nápolyi király palotájából, ahol csaknem gyilkosságba keveredik és kis híján ő maga is áldozatul esik, majd az életveszélyes kaland után egy másik halálközeli élmény éri, hajótörést szenved egy sziget közelében. A Halak jegytartományát képviselő Tisbea-epizód olyan összefüggésre világít rá, mely fontos a szimbólumok vizsgálata szempontjából. Kettéválík a szó és a cselekmény szintje: a szöveg barokkos burjánzása Tisbea monológjában az antik világ mitologikus képét festi, míg a cselekmény bizonyos elemei a komédia jellegzetességeit mutatják. A Halak jegy²⁰ szintén a Vénusz bolygó uralma alatt áll, a feltámadás előtti állapot, a tett előtti várakozó stádium, a lappangó élet csírázás előtti léte, a lélek virradata kötődnek hozzá. Február és március az ébredés, megújulás időszaka, amikor még nincs elég fény és energia. Ebben az epizódban összhangban van a közeg és a szereplő karaktere: a Halak közegében egy Halak hősnő lép elénk. Tisbea vágya szunnyadó, feltámadás előtti stádiumban van, mely Don Juan energiájából merítve indul növekedésnek. Szavaiban Vénusz érzéki attribútumai sorjáznak:

Annyi lány közt, kiknek jázmin-
s rózsalábacskaít lágyan
csókolgatja a futó hab
a tengerpart homokjában,
én maradtam egyedül, kit
nem hagyott el a szerencse,
és a bolond szerelem nem
vert még sohasem bilincsbe.

A tajtékos, habos parti vizek és a fővény, a tengerpart Vénusz istennő kedvelt tartózkodási helye; születése révén a jó illatú, nyugodt tenger istennője ő, szemben Neptunusszal, aki a háborgó, félelmetes tenger ura. A „Hab” („aphros”) Aphrodité nevéből olvasható ki, ez az istennő egyik megjelenési formája. A homok a bőség, termékenység jelképe, a Tisbea énekéből előtűnő aranykori paradicsom képét gazdagítja. Ezek az attribútumok Tisbeát is mitologikus alakká emelik, általuk lesz képes rituálisan újjászülni Don Juant:

itt a finom, lágy fővényen
(mely néha gyöngyszemként
máskor meg mint aranyló por
veri vissza e meleg fényt)

A „gyöngy” szintén Aphrodité éke, a női princípium, Magna Mater erejét hordozza magában, az ártatlanság, tisztaság, újjászületés jelképe; az „aranyló por” az antik görög mitológiában az isteni jelenlét kifejeződése, Artemisz és Aphrodité színe; Tisbeához a szüzesség és a felébredő szerelem révén is kapcsolódhat a két

istennő. Tisbea halászlány, horgászbottal jelenik meg, s a halászat gyönyörűségéről énekel. A „háló”, mint a szerelem fogságának kifejeződése, szintén Aphrodité attribútuma; a „hal” termékenységszimbólumának a vízzel együtt való megjelenése itt úgyszintén a női princípiumhoz kapcsolódik. A kagyló is termékenységszimbólum, Aphrodité születésére utalva a szerelem ébredését fejezi ki:

s horgászbottom, ha meghajlik
könnyű terhétől, mert rajta
ficáncol a sós tengerből
kifogott bolond halacska,
és ha a horgász zsinórral
(mely a kék habok közt lassan
leszáll, hogy a mélyben élő
kagylókat is kifoghassam)
játszadózom, mindezt vígan

Tisbea így fogja majd ki szerelmét is, aki felébreszti benne a vágyat. A víz mint női elem uralja világát, míg be nem lép a férfias erő tüzével Don Juan. Felkészült már fogadására; eddig azért nem választott a halászlegények közül, mert nem találta megfelelő párját, aki annyi többletenergiával rendelkezne, hogy felébressze érzelmeit.

A termékenységet és boldogságot Tisbea Ámorhoz fohászkodik, mely részlet szintén sűrűn teletűzdelt Aphrodité jelképeivel. Ezek a szimbólumok keresztény átiratban is feltűnnek majd a darabban, Gonzalo lisszaboni beszámolójában, mely az épített keresztény civilizáció paradicsomát festi. Tisbea közege más: itt a szalmakunyhók egyszerűségében is tökéletes természetközeli világ az üdvösség földje:

Ezerszer boldog vagyok, hogy
megkímélsz Ámor, de fájna,
hogya azért, mert szegényes,
nem néznél be kalibámba,
kunyhóm szalma-obeliszkek
díszítik s mint annyi ék,
rajtuk tanyáznak zajongva
tücskök és bűgő gerlicék.²¹

A „tücsök” az antik világban a költészet, az egyszerűség és szabadság jelképe; a „gerléc” a Bikában otthonos szerelemistennő attribútumai. Trója képe is előtűnik, hasonlatként, ahogy a fulladástól megmenti Don Juan a szolgáját; Tisbea többször nyúl vissza ehhez az eposzi párhuzamhoz, kifejezve, hogy Mars és Vénusz, Arész és Erósz összetartozik: a közös mozgatórugó a szerelem – a *Szédelgő* cselekményében és Trója történetében ugyanaz az erő munkál. Dido története is meghúzódik ebben a párhuzamban: ahogy Dido is a tengertől „kapta” Aeneast,

úgy Tisbea is Don Juant (s mindketten elhagyták szerelmesüket). Molina darabjában nem felsőbb parancsra és népe érdekében hagyja el Don Juan a szerelmes asszonyt, hanem a Bikára jellemző önös érdekből, kalandsora így nem eposzi formátumú. A halászlány alakját Byron költői műve teremti majd újjá a Haidé-epizódban az antik világot megidéző görög hősnőben, akivel Don Juan az édeni szerelmet éli meg. Puskinnak az eredeti dramaturgiától sok tekintetben eltérő kistragédiájában Laura alakja idézi Tisbeát. A halászlány monológjából áradó költészet (a „tücsök-szimbólum”) itt az emancipált hősnő jellemzője lesz. Laura Don Juan beavatott tanítványok „ikre”, aki maga is dalnok és csábító.²²

Don Juan ebben az epizódban, Tisbea aranykori világában születik újjá; innentől kezdve az „aranyport”²³ viseli magán, és „Érosz követeként”, már-már fél-istenként, az emberi törvényeket figyelmen kívül hagyva munkálkodik tovább. Ehhez neki is be kell avatódnia, és a „gaz svihák” formáját levetkőzve át kell alakulnia. A Halak és a Szűz tengelye jelzi ezt a halál-újjászületés-átváltozás folyamatot.²⁴ Ehhez az szükséges, hogy Don Juan egója megsemmisüljön a vízbefúlás-közeli élmény folyamán, hogy átváltozzon bensője, megváltozzon beszéd- és cselekvésmódja, megszülessen benne az isteni fény. Az a fény és erő, mely lakomáin, „termékenység-rítusaiban” érzékiségének energiáját adja, itt, a Halakban születik meg benne. Nemcsak Don Juan avatja be Tisbeát tehát a szerelem tudományába, Tisbea is hozzásegíti őt az átváltozáshoz. Miután „kifogta” őt, azaz a tenger²⁵ kivetette a lába elé, ölébe veszi. E mozdulattal Tisbea rituálisan, mintegy újjászüli Don Juant. Szavaikban is kifejeződik ez a jelképes tartalom, mely a tengerből születés révén Aphroditéhez teszi hasonlóvá a férfinőt. Don Juan és Tisbea párbeszéde olyan szenvedélyes hangú, hogy szinte hallani véljük Mozart zenéjét (pedig Da Ponte – ahogyan a későbbi Don Juan-művek szerzői is – kihagyta darabjából a halászlány-epizódot). A duett szövegében ugyanakkor a patetikus, játékosan ironikus és komikus stílusrétegek keverednek:

JUAN: Ott a tenger pusztulást hoz,
S itt újjászülettem én.
Nem félek már, lásd, a tenger
Poklától, hogy végleg elnyel
Rám ragyogsz, mint égi fény.
Szörnyű orkán űzte bárkám,
Dúlt-fúlt egyre dühöttebben
S lábaidhoz lökött engem,
Hogy kikötöm légy és vigyázz rám.
S fényed, mint a Nap, ha kel,
Életet ad s már remél, ki félt.

TISBEA: ...nem kétséges, hogy a vízzel
sót is ittál, mert beszéded
úgy hangzik, mint kit temérdek
só tüzel és lelkesít fel.
Hallgatva is sokat mondsz már

S bár úgy hoztak eszméletlen,
 Sok vágy lehet a szívedben;
 Adja ég, hogy ne hazudjál!
 Mint a trójai ló régen
 épp úgy kerültél ide:
 vízből támadt külseje
 s lángot rejtett belsejében.

JUAN: ...rokona vagy így a Napnak,
 Mely látszatra úgy tüzel,
 S testem, mintha hólepel
 Fedné, akár meg is fagyhat.

TISBEA: Hogyha fázol, csillapulj már
 S érd be azzal a meleggel
 Mit én keltettem fel;
 S adja ég, hogy ne hazudjál!²⁶

Don Juan, amint erőre kap, csábításba kezd; őszinte szenvedélyről tanúskodnak szavai, az újjászületés felett érzett öröm sugárzik belőle. Don Juannak is be kellett avatódnia tehát ahhoz, hogy az isteni fényt és erőt birtokolhassa. Melegségével a mag kicsírázását, az új élet megszületését segíti elő a Nap, mely Tisbea arcáról sugárzik, s mely az égi szférába tartozását jelképezi. Az idézet utolsó sorraiból világossá válik, hogy vonzalmuk ébredése kölcsönös és egyidejű folyamat: Tisbea gerjeszti azt az erőt, ami Don Juant újjászüli, együtt avatódnak be a tiszta szerelem misztériumába. (Tisbea a következőkben már fogékony a halászok udvarlására, szüziesség eltűnik.) A férfias jelleget a tűz adja, a női teremtő erőt a víz, Don Juan és Tisbea nászában mintha beteljesedne a két összeférhetetlen elem egyesülése. A halászok ünnepséget rendeznek a hajótöröttek megmenekülésének öröme, zenével és tánccal, mely örömnappal alatti éri el tetőfokát Tisbea és Don Juan násza. A lakomák érzékiséget kiteljesítő funkciója sejlik itt fel, mely majd a parasztlakodalom jelenetben bomlik ki teljes egészében. Már Molinánál megjelenik a mozarti zeneiség csírája; a zenei betétek, parasztdalok a hangulat fokozásának szerepét töltik be, ahogy a görög kardalokban, és összefoglalják az eseményeket:

Halászni ment a lányka,
 rögtön hálót is vetett
 ám hal helyett hálójába
 szívet fogott, szíveket.

A spanyol barokk dráma, bármennyire az operák rokona is, nem a dionüszoszi elemet állítja előtérbe. Don Juan mégis mintha itt tanulna bele abba az ünnepszerző szerepbe, amivel az opera „orgiáit” majd megrendezi. A halászok dalát Tisbea didói szenvedélyű fájdalmas monológja töri meg: mintha onnan folytatná az „eposzt”, melyet „költőként” énekelt, ahol abbahagyta. Szavaiból a szüziesség

elvesztése és megcsalátása felett érzett fájdalom tör elő, szinte magán kívül skandalja:

Tűz, tűz, haj, meggyúlok égek
 kis kunyhóm is lángban áll!
 Harangozzatok, szememből
 Könny fakadjon, vízszugár...
 ...Csalfa vendég, meggyaláztál
 egy leányt, ki szeretett!
 Felhő vagy, ki vízből jöttél,
 S elöntöttél engemet.
 Tűz, tűz, vizet hozzatok, legények!
 Szerelem irgalmazz, mert elégek.²⁷

Az utolsó két sort refrénként többször is megismétli, keretbe foglalva monológját, és ezzel a szenvedélyes „áriával” zárul az első felvonás. A tűz, mint férfias megtermékenyítő erő, a felperzselő szenvedély kifejeződése. Don Juan a felhővel azonosítja Tisbea, mely az „ég fátyla”, s a belőle fakadó víz az égi termékenyítő erő megnyilvánulása. Egyszerre lehet áldást és átkot hozó természeti képződmény, állandó alakváltozása miatt a metamorfózis szimbóluma.²⁸ Megerősíti ez a kép Don Juan átváltozását, mely isteni Érozsz voltát hozta felszínre újjászületése révén. A fátyol a Szűz jegy attribútuma, amely a Halak átellenes jegye, a kettő együtt alkotja a halál–feltámadás–átváltozás tengelyt.²⁹ Tisbea beavatása által Don Juan a többi nőalakhoz is utat talál, a folyamatos átváltozás tudományának lesz a birtokosa. Ezen a tengelyen született újjá benne Érozsz antik szellemisége mint barokk érzékiség,³⁰ mellyel a kövesedésnek indult lovagi világot megújulásra készíti.

A Kos jegy jellegzetességeit – ahogy ezt már a fent idézett részlet elárulta – Octavio herceg hordozza magán. A már felébredt, de még infantilis vágy az övé. A Kos a tavaszi rügyfakadás, a feltámadás, az érzelmes kitarulkozás időszaka. Tulajdonságai: áldozatkészség, hűség és harciasság. Octavio vágya még éretlen ahhoz, hogy házassága Isabelával testileg és érzelmileg harmonikus legyen. Fel kell nőnie a feladathoz, s ehhez végig kell járnia az utat, amely majd eredeti jegyiséhez, Isabelához vezet vissza. Don Juan felborítja házasságuk tervét, és ezáltal arra kényszerülnek, hogy újból megtalálják egymást, akkor, amikor már mindketten megérték a nászra. Ottavio kamaszos testi vágyait így fogalmazza meg szolgájának, plasztikusan jellemezve érzékiségének még frissen felserkent voltát:

Mert nincs nyugtom,
 S mód sincs rá, hogy csillapuljon
 Szerelmem, úgy ég, lobog.
 Mint gyermek, ki az ágyból
 Kipattan, mert nem marad
 Pompás hermelin alatt,
 S holland vásznon is ficánkol

S bár lefekszik, képtelen
Tétlenül heverni, s felkel
Játszani már kora reggel,
Ily gyermek a szerelem!³¹

A Kos harcias vonásait Ottavio akkor ölti magára, amikor lovagi becsületét megvédendő párbajozni akar Don Juannal, de csak apját találja, s egy heves szócsata zajlik kettejük között (harmadik felvonás, tizenkettedik jelenet).

Mota és Don Juan, a két barát, mint azt már jeleztük, bizonyos értelemben hasonmásai egymásnak: bikaságukban Ikrek ők ketten (ez a két jegy az évkörben szomszédos). Az Ikrek a jó és rossz tulajdonságok versengésének időszaka, jellemzője a színészkedés, szájhősködés. Ez a második felvonás közepén érhető tetten, amikor Mota és Don Juan találkoznak, és mint ifjú lovagok elmesélik egymásnak szerelmi csínytevéseiket. Szerepcseréjük, köpenyváltásuk révén Don Juan elcsábítja Annát (miközben Mota azt hiszi, hogy az ő terveit hajtja végre). Még egymást is összetévesztik, annyira jól sikerül a játék. Hasonlóságuk, Ikrek-voltuk a bikaságban energikus, férfias temperamentumukban és testvéri barátságukban nyilvánul meg. Erre utal a következő részlet:

JUAN: Szívem a cserét imádja.

CATALINÓN: Köpenyt vetsz hát bikádra.

JUAN: Nem, köpenyt rám éppen ő vet.³²

Ennek a résznek a cselekménye fordulatos, kalandregénybe illő, a korabeli Spanyol dramaturgiai gyakorlatnak megfelelően. A szerepcsere motívumát, melybe Don Juan szolgálja is bekapcsolódik, Da Ponte és Mozart feldolgozása briliánsan fejleszti majd tovább. Az operában Don Giovanni és Leporelló szintén a sötétet és a hasonlóságot kihasználva tévesztik meg Elvirát. A drámában Mota és Don Juan „ikresedéséről” van szó, az operában Leporelló lesz gazdája hasonmása, jelezve a szolga emancipálódását. Itt a beavatódás újabb fázisát is megjeleníti az Ikrek jegy. Mota vágyainak érettségét a Don Juanéhoz hasonló bikaságként értelmezhetjük.

A következő jegy tartomány a Rák. Ez az időszak a nyár zenitje, meleg, fénytel, termékeny időszak, a gyümölcsökérésének ideje. Ide kapcsolódnak az aratási ünnepek, a párválasztás rítusai (lásd Szentivánéj). A színműben a parasztlakodalom epizódja jeleníti meg ennek a jegynek a sajátosságait. Aminta és Batricio lakodalma zajlik, mikor Don Juan közéjük lép, ügyes csellel megtéveszti őket, és elhódítja Amintát. Ahogy a természetben a nyár csúcspontja a Rák, úgy Don Juan tevékenységének is ez a tetőpontja. Innen már erővesztése kezdődik, ez az utolsó csábítása. Ezt követően az évkör túloldalán, az ítélszék előtt kell majd megjelennie. A lakodalom a derű, életvidámság, és az érzéki vágyak kiteljesedése. A görögöknél ötvenként rendeztek erotidiákat, melyek az ősi termékenységrítusok funkcióját töltötték be.³³ Ez a pogány hagyomány születik újjá Don Juan és

Don Giovanni lakomáin. Az ünnep Don Juan erőben létét fokozza, az ő kezére játszik, mert az érzelmeket olyan mértékig felszítja, hogy neki már csak a megfelelő „halacska” kell kifognia. Mozart operájában Don Giovanni meg is fogalmazza ezt a boráriában:³⁴

És míg a tánc áll, majd a zavarosban
boldogul ottan
jól a halász, a jó halász.³⁵

A parasztok kórusa a természetet és az ember összhangját szólaltatja meg.

Tavaszt hint a nap heve,
nyílik narancs, lóhere,
a bár szépek, mint csillagok,
Aminta szebben ragyog.

Aminta és Batricio készülődését a nászra és a családalapításra kozmikus hasonlatok teszik szemléletessé, utalva a földi szerelemben létrejövő égi harmóniára:

AMINTA: mert ha, mint az éltető nap,
rám sütsz, fényem, mint a hold fogy
vagy nő, mert körötte bolygok.
Ám, miként a nap, ha felkel,
A hajnal is lány énekel
Téged köszönt, drága te!³⁶

A Nap (a férfias jelleg), a Hold (a női princípium), s a kettő összhangja, mely a Nap éltető erejéből táplálkozik, itt mint a boldog házasság szimbóluma jelenik meg. Aphrodité a hajnal képében³⁷ ebben a szerelemben is jelen van. A korabeli spanyol paraszti erkölcs kifejeződése³⁸ is hangsúlyos ebben az epizódban. Don Juant mint lovagot, a hierarchiában felettük állót köszöntik, és fogadják be körükbe. Tisztelettel bánnak a vendéggel, ahogy ez az ő társadalmi közegükben szokás; a vendégköszöntő hasonló az operabeli maszkák köszöntőjéhez, de inkább derűs és jókedvű, mint ünnepélyes (az operában ez a jelenet a zene pompájával és a környezet főúri előkelőségével kiegészülve emelkedetté és grandiózusává válik):

GASENO: S jó szívvel kap ételt nálam,
van kenyér hegymagasságban,
annak meg ki inni bír, bor...
Megtisztel őurasága,
s fényt kölcsönöz lovag volta

A család, a házasság szentsége és a női becsület a legfontosabb erények a parasztok számára; az erkölcs a vidéki közegben még megmaradt eredeti tisztaságában, ami az ironizáló Don Juanból is tiszteletet vált ki:

JUAN: Győzött, lám, a becsület,
mert a paraszt, bármi érje
kényes a becsületére,
s mindig ebben tetszeleg.
Annyi a hamisság vétke
városainkban, hogy én
azt hiszem: sok szép erény
ide menekült vidékre.³⁹

Aminta elcsábításához Don Juan a furfangját is latba veti: megtéveszti szavaival a párt és a lány apját, s hogy minden rendben menjen, bájolóan tetsző mondókát is mond, az égiektől kérve segítséget, hisz a becsületes parasztlányt másként nem tudná elbolondítani:

Szétterül az éj a néma
Csendben, s égi pályájának
Csúcsára hág a Fiastyúk
Csillagfürtös uszályával.
Kezdődjék hát a szép tréfa!
Hogyha engem szívem álma
S szenvedély űz, vezérel,
Nincs ember, ki ellenállna.
Így megyek én nászi ágyba,
Aminta!⁴⁰

A Tejút jelenik meg itt, az égi fátyol, mely homályt borít a szemekre, segíti az éjszakai kalandot. Don Juan a kozmikus energiákból merít erőt. Talán sorsa itt pecsételődik meg, lelki üdvét adja a kalandért. Bár még mindig hangoztatja fő jel-szavát: „Azt [ti., hogy pokolra jut] egyhamar meg nem éred!”, mellyel a bűnhődés árnyképét hessegeti el, ideje lassan lejár. Aminta Istenre esketi meg Don Juant, s ő nem félve hazug szavainak következményeitől, szemrebbenés nélkül megesküszik. Lelkét ajánlja fel neki, mint Faust Mephistónak a tudásért:

Karomba zárlak,
hogy a lelkem felajánljam.⁴¹

Amintát végül bájoló varázsmondókával csalja végleg a karjaiba. Termékeny-ségzimbóloomok sűrű szövedéke ez, hasonlóan a Tisbea-epizód szövegéhez:

Holnap édes lábacszkádra
simuljon szikrázó, drága

ezüstcsillagos topánka,
 melynek arany a sújtása.
 Alabástrom nyakad lágyan
 övezze gyöngyök füzére,
 s gyűrűd áttetsző gyémántja
 csillogjon a foglalatban
 s úgy díszítse ujjacskádat.⁴²

Ez a varázsmondóka biztosítja Aminta termékenységét. A Hold fényét az *ezüst* csillogása jelzi (a Hold a szerelmi varázslás pártfogója, a bőség és nőiesség teljének megjelenítője), az *arany* a Nap fényének életet adó energiáját, a férfias jellegét szimbolizálja. Az *alabástrom* fehér színével a menyasszony tisztaságát, szentségét jelképezi, a *gyöngyök* szintén a termékenység és bőség megjelenítői; a *fűzér*, a *koszorú* a felszentelésre utal. A *gyémántos gyűrű* az ártatlanság, a romolhatatlanság és az összetartozás kifejezője.⁴³ Titkos esküvőjüknek attribútumai ezek a szimbólumok. Aminta Don Juannal való románca után már beavatottan, éretten lép a házasságba. Az operában is hangsúlyos ez a motívum, ott Zerlina a Don Giovannitól elsajátított szóvarázssal tud odafordulni Masettóhoz, hogy kiengesztelje, és felkeltve vágyát, immár biztos kézzel vezesse őt a házasságba.⁴⁴

A többi „asszonya”, Isabela és Tisbea szenvedélyes bosszú-kettősének jelképeiből kiderül, hogy Don Juan „termékenység-varázslatának” hála mindketten „tüzet fogtak”, éretté váltak a foganásra:

TISBEA: Spanyol tenger, te végzet,
 tűz árja vagy, lángok futó hulláma.
 Kunyhóm mint Trója égett,
 mert tűz támadt a vízből, s dőlt reája.
 tűz forr a mélyben...⁴⁵

A tűz, a láng a megtermékenyítő férfierő jelképe. A *tej* metaforája pedig már Isabela anyaságára utal:

Arca keveréke tejnek és vérnek⁴⁵

Szenvedélyes kettősük már az opera hangjait sejteti, ezt erősíti a refrénként ismételt mondat, melyet egyszer Isabela, másszor Tisbea „énekel”; s a duett végére egyszerre, egy szólamban, egymást erősítve kiáltják:

Jaj a nőnek, ki hisz a férfinak⁴⁶

Az Aminta-epizód és a női bosszú-kettős után rögtön a temető-jelenet, a szobor meghívása következik, ami a Skorpió jegy érvénybe lépését, erőnlétét készíti elő. A Skorpió jellegzetes közege a temető, a halál és a túlvilági lét. A megelevenedő kőszobor a túlvilági lét visszahatása az élők világára.⁴⁷ Don Juan és Gonzalo

de Ulloa a Bika és a Skorpió, a bűnbeesés-bűnhődés tengelyén állnak szemben egymással. A Bika az évkör, a vegetációs ciklus termékeny fél évének kezdőjegye. A Skorpió a tengely másik pólusán a terméketlen időszak, a sötétség, a természetben aktuális lebomlás, erővesztés időszakának első hónapja. A bosszúállás, a vérbosszú, a halálvágy, a túlvilági erők kapcsolódnak hozzá. A kőszoborrá változott Gonzalo egyesíti magában ezeket a jellemzőket, s ez kiszélesíti a kövendég értelmezési skáláját.⁴⁸ Azt gondolhatnánk, hogy a kormányzó szobra mint bosszúálló túlvilági lény, a pokol küldöttként lép elénk, de nem: ő az isteni igazságszolgáltatást képviseli. Don Juan megpróbálja jó útra terelni, a keresztényi erkölcs jegyében. Nem ő rántja magával a pokolba, ő csak megpecsételi Don Juan sorsát a kézfogással. Gonzalo a keresztény civilizáció kőkemény stabilitásának híve, ez lisszaboni jelentéséből is érezhető. E „megkövesedett” értékőrző mentalitás kerül szembe a Don Juan által képviselt természetközeli antik felfogással. Kettejük küzdelme, és a kőszobor, azaz a Skorpió győzelme a természet, az évkör változása felől úgy magyarázható, hogy a Bika túlradó érzelmi örömök hajhászásában elkövetett bűne a Skorpió idején bosszulja meg magát. E két tulajdonságkör váltokozva érvényesül, hol az egyik, hol a másik kerül erőfölénybe, összhangban azzal, ahogyan az év körén is a termékeny, áradó, fénytel teli és a terméketlen (az életet szunnyadó magállapotban őrző) sötét időszakok váltják egymást. Gonzalo – Don Juan akarata ellenére – akkor provokálja ki a párbajt, amikor a Skorpió erővesztésbe kerül, mintegy saját leváltását kieszközölve. Mint ahogy Don Juan ideje lejártával, a szerelem, a tavasz és a nyár után ugyanúgy nem futamodik meg a számára biztos véget jelentő halotti lakoma elől, megadva magát a pusztulásnak, mely az évkörben a Skorpióval indul, és a Bakban teljesedik be. Molina darabjában először a szobor jelenik meg Don Juan vacsoráján, majd az visszahívja, és Don Juan lovagi becsületből el is fogadja meghívását. A halottnál töltött vacsora, ha az évkörre kivetítjük, a Mérleg időszakára esik. A Mérleg a számvetés, a fény és az árnyék kiegyenlítődének (őszi napéjegyenlőség) ideje, jellegzetes tárgyai az oltár, asztal, áldozókő.⁴⁹ Templomban kerül megrendezésre ez a vacsora, az isteni igazságszolgáltatás helyszínén, ahol asztalként az oltárt használják. Az isteni ítélőszék előtt áll tehát Don Juan – és a kormányzó szobra mint az ítélet-végrehajtás követe jelenik meg. Eben a részben a Mérleg, a Skorpió és a Bak jegy tulajdonságai egymásba oldódnak: ilyen a lakomán felszolgált skorpió, vipera és maga a kő, mely a halál attribútumaként figyelmeztet az élet végességére.⁵⁰ Don Juan bátran néz szembe a legyőzhetetlen túlvilági erővel, „halált eszik”, s ezzel a halál fia lesz. A szobor a poklok pusztító lángját árasztja; nem ad módot az utolsó gyónásra, Don Juan kérése ellenére. Kérése mutatja, hogy, mint korabeli spanyol nemes, ő is hívő ember, minden galádsága ellenére. Az operában a szobor mint isteni gyóntató jelenik meg, felajánlja a bűnbánatot, de Don Giovanni nem fogadja el. Itt Isten parancsának végrehajtója a kormányzó „holtteteme”, aki nem ismer irgalmat. Visszaállhat az eredeti rend, újból a keresztény erkölcsök diadal-maskodnak.

Az Oroszlán jegy attribútumai közé tartozik az uralkodás. Tekintélyt parancsoló magatartás, testi-lelki biztonság, a jó cél felé való törekvés, az események szálainak kézben tartása jellemzi. Mindezek a kasztíliai király nagylelkű és büszke személyiségének jellegzetességei. Ő az, aki elrendezi maga körül a világot, az életet: uralkodói gondoskodásának hála végül mindenki megleli a hozzá illő párját, és boldogan, Don Juan éroszi szenvedélyétől fűtötten készülhetnek a nászra.

Az esztendő körének ritmusa és az ezzel összefüggő szimbólumok szövevénye kevés Don Juan-változatban mutatható ki ilyen tisztán, mint Molina barokk drámájában. Kiemelhetnénk Byron művét,⁵¹ mely a halászlány-epizódban villantja fel hasonló mélységig ezeket az antik hagyományból táplálkozó rétegeket. Christian Grabbe alkotását⁵² is érdemes megemlíteni, mely egy drámában dolgozza fel Faust és Don Juan legendáját. Mozart operája nem az első és nem az utolsó a téma újrafogalmazásában. Ám a zene nyelvezete révén leginkább ez a feldolgozás tudta megszólaltatni az eszmében rejlő érzékiséget, a Rákbeli nászban kiteljesedő Érosz elementáris erejét.

FORRÁSOK

- Byron: *Don Juan*. Bp.: Európa 1964.
 Tirso de Molina: *A sevillai szédelő és a kövendég*. In: *Az örök Don Juan*. Bp.: Magyar Helikon 1968.
 Lorenzo Da Ponte: *Don Juan*. In: *Az örök Don Juan*. Bp.: Magyar Helikon 1968.
 Alekszandr Puskin: *Don Juan kövendége*. In: *Az örök Don Juan*. Bp.: Magyar Helikon 1968.

SZAKIRODALOM

- Az esztendő köre. A napút 12 téridő-egységének vázlatos jellemzése*. Örökség Könyvműhely 1999.
 Hervay Tamás: *A Napút, avagy a zodiákus, az állatöv, az évkör...* Magerő Füzetek 3.
 Malveena McKendrick: *Theatre in Spain 1490–1700*. Cambridge University Press 1989.
 Sören Kierkegaard: *Mozart Don Juanja*. Bp.: Magyar Helikon 1972.
Don Juan, avagy a vágyakozásról. In: Jan Kott: *A lehetetlen színház vége*, Bp.: Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet 1997.
 Ramiro de Maeztu: *Don Quijote, Don Juan és Celestina (elfogult esszék)*. Bukarest: Téka, Kriterion 1988.
Szimbólumtár. Szerk. Pál József–Újvári Edit, Bp.: Balassi 1997.
 Zlenik József: *Homo ludens eroticus*. In: *A szerelem kertjében*. Szerk. Hoppál Mihály–Szepes Erika, Bp.: Szépirodalmi 1987.

JEGYZETEK

¹ Egyrészt a végzetes szerelem hőse, Tristán. Másrészt Faust, aki Don Juan szenvedélyéhez hasonló ambícióval akarja megszerezni a „tudást”, ami Goethénél maga a nő, Margit illetve Heléna-Sophia.

² Első ízben Lope de Vega vígjátékgyűjteményében jelent meg Barcelonában, 1630-ban, Molina halálának évében. Lásd: Jan Kott: *Don Juan, avagy a vágyakozásról*. In: *A lehetetlen színbáz vége*. 192.

³ Zelnik József: *Homo ludens eroticus*. In: *A szerelem kertjében*. Szerk.: Hoppál Mihály-Szepes Erika, Bp.: Szépirodalmi 1987. 241.

⁴ „Nagyon merésznek tetszik az a kockázatos állítás, hogy a kereszténység hozta be a világba az érzékiséget... azzal, hogy közvetve tételezünk (állítunk) valamit, egyúttal azt a másik dolog is tételezzük, amit tagadunk. Mivel az érzéki általában olyasmiről, amit tagadni kell, csak akkor s épp ama ténykedés révén nyilvánul meg s válik állíttá, amely kizárja azáltal, hogy az elmentés pozitívumot állítja. Az érzékiséget mint elvet, mint erőt, mint magában való rendszert először a kereszténység tételezte, és ennyiben a kereszténység hozta be az érzékiséget a világba. Ha azonban helyesen akarjuk értelmezni azt a tételt, hogy a kereszténység hozta be a világba az érzékiséget, azonosnak kell felfognunk az ellentétével, azzal, hogy a kereszténység üzte ki az érzékiséget a világból, zárta ki az érzékiséget a világból. Az érzékiséget mint elvet, mint erőt, mint önmagában vett rendszert először a kereszténység tételezte; ehhez még hozzátehetnék egy meghatározást, amely talán nyomatékosan megmutatja, mire gondolok: a szellem meghatározásával első ízben a kereszténység foglalta tételbe az érzékiséget. Ez egészen természetes, hisz a kereszténység szellem, és a szellemet, ezt a pozitív elvet, a kereszténység hozta be a világba. Ha viszont az érzékiséget a szellem meghatározásának szemszögéből nézzük, akkor a jelentőségét épp kizárandó voltában látjuk; de éppen azáltal, hogy kizárandó, mint elvet, mint hatalmat határozzuk meg; mert annak, amit a szellem, mely maga is elv, tagadni kénytelen, olyasminek kell lennie, ami szintén elvnek bizonyul, még ha csupán abban a pillanatban bizonyult is elvnek, amikor tagadják.” Sören

Kierkegaard: *Mozart Don Juanja*. Bp.: Magyar Helikon, 1972. 25–26.

⁵ Platón: *Lakoma*. Bp.: Európa 1974. 55.

⁶ Platón: *i. m.*, 54–55.

⁷ Platón: *i. m.*, 65.

⁸ A nemzés által átélni a teremtés élményét, feléleszteni az istennel való kapcsolatot.

⁹ 1588: az Armada pusztulása; IV. Fülöp (1621–1665) királysága alatt elveszítik nagyhatalmi státusukat.

¹⁰ A spanyol aranykor hanyatlás utáni darabokra tört világát szimbolizálja e két hős. Don Juan rendelkezett az erővel, aminek hiánya miatt Don Quijote nem tudta a lovagi eszmeiséget és erkölcsiséget érvényre juttatni. Ketten már csak külön-külön hordozzák e két nagy spanyol erényt. Lásd erről: Ramiro de Maeztu: *Don Quijote, Don Juan és Celestina*. Bukarest: Kriterion 1998.

¹¹ Lásd: *Az esztendő köre*. Örökség Könyvműhely, 1999.

¹² Kierkegaard: *i. m.*

¹³ *Az esztendő köre*.

¹⁴ *Szimbólumtár*. Szerk. Pál József-Újvári Edit, Bp.: Balassi 1997.

¹⁵ Az évkörben a Bika az egyetlen jegy, melynek szellemisége a lelkeségével egyenlő, a Bikához misztikus zodiákusában Bika lelkeség társul. Lásd: In: *Az esztendő köre*. 4.

¹⁶ Grabbe *Don Juan és Faust* című munkája szintén több esetben is utal a csillagjegyek jelenlétére. Többször említi Don Juanról, hogy arca sához hasonló, mely a Skorpíó jegy attribútuma. Az asztrálmítikus hagyományban az egymással szemben álló jegyek magukon viselik egymás jellegzetességeit. A Bika szellemiséghez Skorpíó testiség társul, és viszont: a Skorpíó szellemiség a testiség szintjén Bika karakterű, ami Faust kéjsóvárságában jut kifejezésre. Lásd: *Az esztendő köre*. 13.

¹⁷ Idézet: Tirso de Molina *A sevillai szédelgő és a kövendég*. In: *Az örök Don Juan*. Bp.: Magyar Helikon, 1968. 44.

¹⁸ Pap Gábor. In: *Az esztendő köre*. 13.

¹⁹ Da Ponte darabjában is palotából való meneküléssel indul a cselekmény.

²⁰ A mitológiában Aphrodité és Erósz megmentői, a Halak, jutalomból kerültek az égbolt-ra.

²¹ Az előző három idézettel együtt lásd: Molina: *i. m.*, 23–26.

²² Puskin: *Don Juan kövendége*. In: *Az örök Don Juan*.

²³ Az isteni jelenlét antik szimbóluma. Lásd: arany, ill. homok címszavaknál, *Szimbólumtár*. Szerk. Pál József–Újvári Edit, Bp.: Balassi, 1997.

²⁴ Hervay Tamás: *A Napút, avagy a zodiákus, az állatöv, az évkör...*, Magerő füzetek 3.

²⁵ Anyaméh szimbólumaként, anyai, asszonyi jelentésben. Lásd: tenger címszó, *Szimbólumtár*.

²⁶ Idézet Molina: *i. m.*, 28–29.

²⁷ Az előző idézettel együtt lásd: Molina: *i. m.*, 40.

²⁸ *Szimbólumtár*.

²⁹ Hervay Tamás: *i. m.*

³⁰ Kierkegaard szerint az antik Érosz lelki természetű, a szellemi természetű érzékiség – a szexualitás tabu volta miatt – a kereszténységben születik meg. In: *Mozart Don Juanja*. Bp.: Magyar Helikon 1972. 25.

³¹ Idézet Molina: *i. m.*, 18.

³² Idézet Molina: *i. m.*, 55.

³³ Zelnik József: *Homo ludens eroticus*. In: *A szerelem kertjében*. 241.

³⁴ Az opera teljes eszköztárral tudja megjeleníteni a szöveg mondandóját a zene segítségével. A zene nyelve egészen más, mint a szavaké. Érzékeinket komplexen befolyásolja, megmagyarázhatatlan erővel ragad magával minket. Egyes témák igazán csak a zene nyelvén nyerhetik el tökéletes formájukat. Don Juan eszmeiségének a zene a legmegfelelőbb formája. Mozart operájában kerül tökéletes összhangba a forma és az eszme. A zenében az időt, a múlt pillanatot meg lehet állítani, s a szereplők és a zenekar összhangzása e megnyújtott tartamot kitöltheti kifejező tartalommal. Don Juan időkontinuum a jelen, a pillanat. Mindig siet, sosem tud megnyugodni, csak a pillanatot tudja kihasználni. Ezért lehet megragadni őt a zene által. Az ének tudja kifejezni a vágyakozások és változások hullámzását, az első ígész pillanattól az beteljesülésig, ahogy az ógörögök érezték. Lásd: Kierkegaard: *i. m.*

³⁵ Da Ponte: *Don Juan*. 164. In: *Az örök Don Juan*.

³⁶ Az előző idézettel együtt lásd: Molina: *i. m.*, 59. In: *Az örök Don Juan*.

³⁷ Hajnal, ill. Aphrodité címszavaknál, *Szimbólumtár*.

³⁸ Spanyol dráma korabeli szokásairól lásd: Malveena McKendrick: *Theatre in Spain 1490–1700*. Cambridge University Press 1989.

³⁹ Idézet Molina: *i. m.*, 60.

⁴⁰ Idézet Molina: *i. m.*, 68.

⁴¹ Idézet Molina: *i. m.*, 70.

⁴² Idézet Molina: *i. m.*, 70.

⁴³ *Szimbólumtár*.

⁴⁴ „Batti, batti mi Masetto...” kezdetű Zerlina ária. In: Lorenzo da Ponte: *Don Juan*, első felvonás negyedik kép.

⁴⁵ Idézet Molina: *i. m.*, 72.

⁴⁶ Az előző idézettel együtt lásd: Molina: *i. m.*, 73.

⁴⁷ A kőszobor szimbolikájáról a barokkban lásd: Malveena McKendrick: *Theatre in Spain 1490–1700*.

⁴⁸ A kőszobor eredete visszavezethető egyrészt egy XVI. századi Galíciában élő hagyományra, mely a halottak napját zajos orgiákkal és templomi lakomákkal ünnepelték, másrészt egy legendára a koponyát lakomára hívó lovagról. Ramiro de Maeztu: *Don Quijote, Don Juan és Celestina*. Bukarest: Kriticon, 1988. 140–142.

⁴⁹ *Az esztendő köre*.

⁵⁰ A mediterrán vidékek karneváljain egymástól elválaszthatatlan az érzékiség és a halál: a vídám kavalkádban egy-egy koponyafej is feltűnik, figyelmeztetve a halál bizonyosságára, az élet körforgására. A XVI. századi spanyol közönség számára nem volt idegen ez a kettősség. IV. Fülöp hálószobájában, ahol szeretőit fogadta, az óra félóránként ütötte a *memento morit*. Az érzéki élvezet a halál tudatával vált igazi gyönyörre. Lásd Jan Kott: *Don Juan, avagy a vágyakozásról*. 190.

⁵¹ Byron: *Don Juan*, Bp.: Európa 1964.

⁵² Christian Grabbe: *Don Juan és Faust*. In: *Az örök Don Juan*.

♉	Bika	Don Juan, (Anna) (Mota); hódítások	
♊	Ikrek	Mota, (Don Juan); köpenycsere	
♋	Rák	Aminta, (ill. Zerlina); lakodalom	
♌	Oroszlán	Kasztília királya; földi rend	
♍	Szűz	Tisbea; Don Juan átváltozása	
♎	Mérleg	szeplő képviselője nincs; halotti lakoma asztala mint oltár	
♏	Skorpió	Gonzalo de Ulloa; Don Juan halála és bűnhődése	
♐	Nyilas	Don Juan és Mota lovagi éretnyek	
♑	Bak	Isabela, (Don Diego) nápolyi király palotája, épített kő	
♒	Vízöntő	szeplő képviselője nincs; Don Juan menekülése a palotából (indítókép)	
♓	Halak	Tisbea; Don Juan újjászületése	
♈	Kos	Octavio; ébredő szerelem	

1. tengely: Bika–Skorpió (Don Juan–Gonzalo de Ulloa) Bűnbeesés–Bűnhődés

2. tengely: Halak–Szűz (Tisbea) Újjászületés–Átváltozás

Ki a Mester Bulgakov regényében?

Az olvasó számára magától értetődőnek tetszik, hogy a Mester Bulgakov művében a Pilátus-regény szerzője. De vajon valóban ilyen egyszerű volna a személyazonosítás? A mester fogalmának értelmezési lehetőségeit kutatva a TESZ szócikkből a következőket tudhatjuk meg:

MESTER¹

- valamely területen vezető, tanító személyiség, mintakép;
- előljáró;
- jelzőként tapasztalt, kitanult személy;
- önálló iparűzésre jogosult személy;
- aki valamely területen nevezetesen alkot, művész;
- hóhér (a kínzó büntetés végrehajtója);
- orvos, gyógyító.

Az orosz–magyar szótárban² is utána eredve a szó jelentéskörének a következőket találjuk:

MASZTYER

- mesterember;
- műszaki vezető, mester;
- valamihez kiválóan értő személy.

A „mester” lexéma vándorszó. Alapja az angol „master” kifejezés, melynek jelentése: úr, gazda, előljáró, vezető, tanár, iparos, magiszter.

Ahhoz, hogy meghatározhassuk, ki a mester, érdemes megvizsgálunk az orosz átvételben szereplő értelmezéseket. Az angol–orosz kéziszótárból³ megtudhatjuk, hogy milyen fogalomkörben alkalmazza az orosz e vándorszót.

MASTER

- tulajdonos, házigazda, úr, vendéglátó, háziszellem (hozjain), tulajdonos (vlagyec);
- nagy művész (hudozsnyik), tervező;
- szakmunkás;

- tanár, tanító;
- gazda (goszpogyin);
- magiszter (nagymester valamely lovagrendből);
- az első, az eredeti.

Mindezek forrása a latin „magister” (előjáró, vezető, tanító, mester).
A Bakos-féle értelmezés⁴ szerint:

- mester, tudós, tanár;
- tudományos fokozattal rendelkező személy, hivatali tisztviselő;
- egyházi lovagrend nagymestere;
- egyes magas rangú szolgálattevők és udvari méltóságok címe.

Érdemes számba vennünk a „magiszter” szinonimáit is.

- fekete mester – mágus: csillagjós; jóslással, gyógyítással és varázslással foglalkozó; bűvész, mágiával foglalkozó személy.
- hopmester: az udvari személyzet vezetője.
- mágnás: főúr (a latin „magnus” – „nagy” szó származéka).
- major: („meier”) a földesúr által megbízott gazda, aki vezeti a gazdaságot.
- majszter: (ném., tréf.) kisiparismester.
- maestro: (ol.) mester, művészek megtisztelő megszólítása; valamiben kiváló képességű személy, aki nagy szellemi hatással van valakire (tanító, mester, hóhér, művész).
- maximum: a „magnus” felsőfokú, semleges nemű alakja. Jelentése: a legtöbb, a legnagyobb.

A fenti jelentésalternatívák meglátásom szerint kitágítják a Bulgakov-regény értelmezési horizontját. Annak végiggondolására ösztönöznek, hogy más-más minőségben ugyan, de itt csaknem minden szereplő mester, mindenki érdekelt a nagy szellemi mű megalkotásában.

I. Jesua mester: a hit, a vallás **magisztere**, Isten küldötte, „földi helytartója” (major). Isteni származású („*Uram kéreti...*” 452.⁵) földi ivadék. A **szakrális helytartó** szerepét tölti be a műben. Tanítványai, Lévi Máté és Poncius Pilátus, akikre nagy erkölcsi, szellemi hatást gyakorol (**maestro**). Lévi Máté maga mondja: „*Én Máté egyetlen bűséges tanítványod*” (221.).

Jesua így szól a fejfájásával küszködő Pilátushoz (29.): „*Nincsen erőd, hogy velem beszélj, még az is nebezedre esik, hogy rám tekints. Így most akaratlanul is hóhérod vagyok, és ezt mód felett sajnálom.*”⁶ A hóhér az ő személyében igazságot keres és szolgál (itt párhuzam vonható Goethe Faustjával). Mindenható, az élet és a halál letéteményese. Az orosz közmondás szerint: „Ki minek nem mestere, gyilkosa az annak.” Nélküle gazdátlaná válik a lét. Ő a teremtő és pusztító, az örök körfor-

gást, a folyamatos teremtést biztosító személy. Jesua alkot, ítél és **gyógyít** (30.) – „*Valld meg – kérdezte Pilátus halkan, görögül – ugye te nagy gyógyító vagy, orvos?*” – kérdését a fejfájását elmulasztó Jesuához intézte.⁷

II. A Mester, aki magamagát is mesternek nevezi (169., 176.) „...*képzettsége szerint történész; két évvel azelőtt még az egyik moszkvai múzeumban dolgozott, amellet fordított... öt nyelven tudok az anyanyelvemen kívül... – Angolul, franciául, németül, latinul, görögül. No meg egy kicsit olaszul*” – vallja magáról a poliglott Mester Ivánnal való találkozásakor (170.). Szellemi, erkölcsi példaképe Ivánnak (469. – „*Isten hozzád tanítványom*”) és Margaritának (176. – „...*akkor kezdte Mesternek szólítani*”; 360. – „*Miért nevezi magát Margarita Mesternek?*”)

Alkotó kreativitás és fantázia jellemzi. Olyan történetet írt Poncius Pilátusról, „*amit sohasem látott, de amiről biztosan tudta, hogy megtörtént*” – kezében van a halhatatlanság záloga, az emlékezet. Megörökíti, írásba foglalja, s ezzel életre kelti a regényt. **Alkotóművész**, aki megírja művét, mely róla szól. Egyben azonban **hóhéra** is annak, mivel tűzbe veti a kéziratot (182.). Ezzel halálos vétket követ el. Mivel a könyv (pergamen, irattekercs, test, kéz) Krisztus-szimbólum, így átvitt értelemben a Mester Jesua hóhéra. Orvos és **gyógyító** tanítványai számára. Ivánnak magyarázatot ad a vele történetekre, és alkotóvá emeli. Ivánnál tett látogatásait tanításként, példabeszédekként is értelmezhetjük. Margaritának visszatéréseivel ad új életet, illetve mint regényalakot is ő kelti életre. „*Váltig állította, hogy ebben a regényben az ő élete van megírva*” – írja Margaritáról a szerző. (176.)

III. Ugyanakkor Margarita alkotótársa Mesterének („*Az egész életemet erre a regényedre tettem föl*” – 367.). Margarita az, aki szabad átjárással bír a két szféra, illetve a két regénytér, Moszkva és Jerusalaim között. Nem véletlen a névválasztás sem, hiszen Szent Margit Isten és halandó között közvetít a legenda szerint. Ő a földi lét, Jesua szenvedéseinek újraélője, stigmáinak hordozója.

„Margarita” – fénylény, a világosság gyermeke. A tenger leánya (gyöngy – Krisztus-szimbólum). Vízjelkép – általa tisztul meg a Mester. Ő a kiválasztott: „*Az a hagyomány alakult ki..., hogy a bál háziasszonyát először Margaritának kell hívni, másodszor pedig okvetlen a bál színhelyén kellett születnie... százbuszonegy Margaritát találtunk Moszkvában, és tessék elképzelni...: egyetlenegy se megfelelő! Végül a szerencsés véletlen...*” (316.).

A sátán báljának **háziasszonya, királynő** a boszorkányok éjjelén (333., 351.; („maga is királyi vérből származik...” – 317.).

Kísérettel rendelkező **hopmester**: „*Mi történjék kíséretével, drága donna?*” (365.); „a terembe belépett Margarita kíséretével”. (329.)

„Betegséget” **orvosol**, amikor a művét elégető Mestert vigasztalja: „*De én meggyógyítlak, megmentlek*” (183.) („ja tyebja szpaszu⁸” – „szpaszaty” – „megment, szabadít, üdvözít”).

IV. A „Mindenható Woland” maximus; emberfölötti hatalommal bír ugyan, de hiányzik belőle a teremtő minőség; **mágnásként** csak szemlélője a kísérete vezette szeánszoknak, mágiának. Udvari személyzetének, uszályának vezetője (**hopmester** – 322.); *„Bemutatom udvartartásomat, donna”* – „Itak rekomenduju vam, donna, moju szvitu”;⁹ *„Ez az én kíséretem”* (102.) – „eto moja szvita”.¹⁰ **Magiszteri** minőségére utal, hogy „historikus professzor”, illetőleg a kísérete általi megszólítása: „Lovag úr kérem...” – 255; Messire – (‘nemzetesúr’) – orvosok, ügyvédek, papok címe volt a középkorban.

Hegemóniája alatt tartja a moszkvaiakat. **Teremtő**, mert a kezében van a beavatás által nyerhető halhatatlanság. Teremtő és egyben **hóhér** is a beavatás-ítélkezés-leleplezés folyamatában. A **gyógyító** segítséget a Mester megmentésében tőle várja Margarita: *„Ez az ember mester, Messire, az írás mestere! Gyógyítsa meg, megérdemli!”* (359.). Az 50-es számú lakás **házi szelleme... A fekete mágia** egyetlen specialistája a világon.

A sátán báljának **ura**; az utolsó vacsorának, melyet barátai, szolgái társaságában tölt el, **házigazdája** (347.).

V. Poncius Pilátus az Aranykopja-rend lovagja (43. – magiszter). Heródes megbízottja, világi **helytartó**. Átala használt nevének – Hégemón – jelentése: döntő hatalmú, fölényben lévő vezető, **„egyeduralkodó”**. Mint Jerusaleim **építője** és **fejlesztője** alkotóművész. **Csillagjós ivadék; Demiurgosz.** Jesua **gyilkosa**, mivel helyben hagyta a halálos ítéletet. **Kíséretének** vezetője (50.).

VI. Lévi Máté az értelmezések alapján betölthet **alkotói szerepet**, hiszen ír; (hamis) **krónikása** Jézus cselekedeteinek. **Teremtő** ereje által pusztít, hiszen hamis feljegyzéseivel a kereszthalálba küldi mesterét. **Hóhér**, hiszen meg akarja fosztani Jesuát szenvedéseitől. Jesua meg is kéri a műben: égesse el a pergament. A történelem másképp is alakulhatott volna, ha Máté hiteles krónikás? Esetleg saját, átvitt értelmű halálát kéri Jesua Mátétól? Talán ezt az **isteni sugallatot** hallja meg a Mester is, amikor tűzbe veti művét? Esetleg az is hamis tartalmú? Lehet, hogy a Mester is hamis krónikás, ezáltal Margarita gyilkosa és Júdása? Gondoljunk csak vissza a siralmas kis sapkára! Súlyos kifejezés a műben a „hazugság”. Margarita is azt mondja: „Nem akarok többé hazugságban élni!” „Örök kétely” lengi körül a regény sorait: a szövegért, a műért való felelősség.

VII. Iván is hazudik, de jellemfejlődésen megy át, és a mű végére már csak igazat ír. **Mester**, mert megálmodja a Mester regényének fejezetét és a folytatást is. A regény végén szellemi értelemben Moszkva **„helytartója”** lesz (Pilátus-szerep), és a Mester szerepkörét veszi át. Költőből **történészé** nővi ki magát. A történelem végső igazsága a regényben Máté tollából származik: „Ne hivattassatok mestereknek, mert a ti mesteretek egy!”¹¹

Váratlan metamorfózisok jellemzik a művet. Senki sem végérvényesen az, ami; dinamikusan változnak. Mindenki belebújhat a másik szerepébe, hiszen összetartoznak; értik és mozgósítják egymást, dialogikussá téve létüket, s szerepükön keresztül a művet. Bárki meghasonulhat önmagával, így válva valaki mássá. Az már situációfüggő, hogy ki miként, kinek a szerepébe bújva ölt új testet, vált szellemi habitust. A szó szoros értelmében szellemjárásról, lélekvándorlásról beszélhetünk. Folytonos metamorfózis ez: képek, hangok, mozzanatok, mozdulatok áthallatása, ismétlődése jellemzi a művet. A befogadó agyának, szellemének, ösztöneinek és abszolút adottságainak mozgatása által hiposztázálódnak a szerepek, szellemek. Valahol mindenkiben benne van Pilátus (Oroszlán), Jesua (Halak), Margarita (Bika). Mindenki elhelyezhető az összes szerepben. Mindegyik szereplő teljes ívét futja be az évkörnek – a csillagmitoszi hagyomány jegytartományait, az Ember tulajdonságköreit bejárva a teljesség felé tartanak. Mindannyian Hégemónok a maguk hegemoniájában; a kérdés, hogy ki mely területén mestere a műnek, az életnek.

Érdemes nyomon követnünk Margarita metamorfózisait és hiposztáziáit:

– *Margarita mint Jesua*: „A gyermektelen harmincéves asszony” (273.) életkora megegyezik a tanításait hirdető Jézuséval. A tűszúrások („*Jobb karjába éles fájdalom nyilalt, mint a tűszúrás*”), a stigmák, a feltámadás mind Jesua keresztre feszítését idézik meg. „*Margarita sós ízt érzett ajkán, és megértette, hogy vérben fürdetik*” (328.); Hírnöke van, akárcsak Jesuának...

– *Margarita mint Pilátus*: Mindketten magányosan élnek egy hatalmas palotában, annak ellenére, hogy egyikőjük sem társtalan. Mindketten pokolinak tartják „Jeruzsálemüket”; életük üres, sivár. „*Előbb tűnjél el az emlékezetemből, akkor leszek szabad...*” – mondja Margarita annak analógiájára, ahogyan Pilátus megszabadul Jézusnak az ő lelkén való uralkodásától. (331.) – Pilátus reinkarnációja volna? Erre enged következtetni a párna is, amelyre térdepeltetik.

„*Margarita elkábult a rózsaoajjtól*” (328.) – ennek az illatától fájdt meg Pilátus feje is. A Margarita–Pilátus párhuzamra utal még az a medál, amelyet ekkor akasztanak a nyakába, s melynek láttán mindenki hódolatteljesen viselkedik vele.

– *Margarita mint Woland*: Margarita jobb térdé fáj, melyet Natasa illatos folyadékba mártott szivaccsal dörzsölgetett, akárcsak Woland jobb térdét Hella. (319.)

„*Fekete szén és arany szikra*” – Margarita két szeme olyan, mint Woland különös tekintete.

„*Fekete bogár és aranylánc*” – Woland lánc a Bak attribútuma. (Bogár: bog – Bak hangalaki megfelelője)

– *Margarita mint Lévi Máté*: Tanítványa és társa mesterének.

„*Az asszony nem felejtette el mesterét*” – beszéli el Bulgakov (273.).

Mindketten végzetes hibát követtek el. Nem voltak jelen a döntő pillanatban; magára hagyták mesterüket. „*Miért hagytam magára? Későn érkeztem, mint a szerencsétlen Lévi Máté*” – mondja Margarita. (274.)

– *Margarita mint Júdás*: Az árulkodó sárga szín, a tör, az árulás, a szép külső... – mind-mind a párhuzamok felismerésére alkalmas mozzanatok.

– Se *Jesuának* (25.), se a *Mesternek* (170.) nincs senkije a világon. Egyikőjük sem haragszik azokra, akik őket elárulták (178., 383.).

– A Poncius *Pilátus és Sztravinszkij doktor* közötti párhuzamra Iván hívja fel a figyelmet: „*Kísérete figyelmet és tiszteletet tanúsított iránta, s ettől bevonulása ünneplés jelleget öltött. »Olyan, mint Poncius Pilátus« – gondolta Iván.*” (108.) Kétségkívül ő a fejes a klinikán. Fehér köpenye, betegein alkalmazott hipnózisai utalhatnak a fehér mágiára.

(– *Pilátus*hoz hasonlóan *Bengalszkij*, a Varieté „helytartója” gyakorta dörzsöli össze két kezét. [lásd 153.]

– A *Mester és Máté* „utolsó kincse” az irat, a leírt, megörökített történelem, melyet Mesterünk odaadna a Sátánnal való találkozásért (169.), Máté pedig Pilátus kezébe adja azt (412.).

– A *Mester és Pilátus* párhuzamra utal a fent említett tapasztalaton kívül az a tény, hogy éjszaka, holdfényben sincs már nyugtuk (360., 412.).

– A *Mester és Margarita* a sátán bálja utáni ébredéskor féloldali főfájásban szenved, akárcsak *Pilátus* a regény elején.

– *Lévi Máté és Pilátus* sorsa között rengeteg párhuzam vonható: a gyávaság, hiteltelenség, a Júdás életének kioltására tett eskü.

Egyéb metamorfózisok és jelképek:

– Az 50-es számú lakásnál lévő nyomozók a Getsemáné-kertben lévő öröket idézik meg.

– A tizenkét nyomozó összeolvasható az apostolokkal, akik a tizenkét csillagjegyet testesítik meg; a teljesség felé haladnak.

– Woland négy tanítványa megfeleltethető a négy evangélistának.

– Krisztus teste és vére is összeolvasható a Pilátus által fogyasztott 30 éves borral és kenyérrrel. Nem véletlen az sem, hogy Máté éppen egy kenyérvágó késsel akarja leszúrni Jesuát.

Bulgakov műve valóságos enigma, mind a nevek és betűjelek, mind az események vonatkozásában. Az írás szó-szöveget és Bulgakov szándékos félrevezetéseit követve az olvasó a kontextus labirintusában bolyong. A lehetséges olvasatok a jelentés-sokszorozódások folytán szintén megsokszorozódnak. Hiszen a megoldásra annyi alternatíva kínálkozik, ahány nézőpontból, ahány szereplő felől közelítjük meg a művet.

Főhősünk, Woland poliglott, saját bevallása szerint beszél a héber, a latin, a német (major, meier), az angol (master), a francia (messire), az olasz (donna, maestro, maistro) és az orosz nyelveket. Ennél fogva a mester kiléte sem fedhető fel egyetlen kultúra, egyetlen nyelv alapján.

Hipotézisem szerint a „MESTER” kifejezés a „MA”/ „Mag” és az „STR” hangzók kombinációiból tevődik össze: MA i + STR o; MA g i + ST e R; MA j + S z T e R.

Magból, centrumból teremteni, építeni (lásd angol „structure”, orosz „sztroity”, magyar „sátor”), ahol a középpont nem más, mint az 'ÉN'. Hiszen az őstudás, az ösztönök és belső adottságaink szubjektumunk tudattalanjából törnek elő. Tehát az emberi ÉN-kép és a tudás szoros kapcsolatán alapszik ez a központosság: képesség – mag – nagyság. A tudást és nagyságot találóan jellemezhetjük a bibliai mustármaggal, amely talán a legkisebb a létező magok közül, mégis hatalmas fa ered belőle. Gondoljuk csak végig!

A Magiszter kifejezésben benne lévő „mog” az orosz „tud” igével azonosítható, a valamire való tudással, képességgel. A magyarban „magam” névmásunk utal erre a tudásra, képességre.

Állításunk csak félig-meddig igazolható, félig-meddig képzeletünk játéka, vagyis imaginárius, akárcsak Bulgakov kalandozása a nyelvi eszközök világában. Lehetséges, hogy nem is kell bizonyíthatónak lennie állításainknak. Elegendő, ha a szerző gondolatmenetét követjük a mű elemzése során. Játéki könnyedséggel válogathatunk szókincsünk hasonló hangzókat tartalmazó szavai között: MA ~ MA G ~ M Á G i a ~ M A G i S z T e R ~ M Á G n á s – más-más szócsalád¹² STR - S Á T o R ~ STRuktúra ~ STRatégia ~ STRessz ~ S z a T u R n u s z ~ S z a T ü R o s z o k ~ S a T a n i z m u s ~ S Á T á n ~ STRatégia ~ STRatifikáció ~ S e T. ¹³

A kérdés már csak az, hogyan száll át a létrehozás minden egyes szereplőre? Mikor, milyen módon veszi át a stafétát egyik mester-szereplő a másiktól? Hogyan olvashatjuk a művet Bulgakov regénycímbe rejtett szerzői „utasítását” követve?

A Patriarsije Prudin kezdődött minden... A nap első furcsasága az volt, hogy a fasorban nem volt egy teremtet lélek sem a két írón, Berliozon és Hontalan Ivánon kívül. A két férfiú a „Sör, ásványvíz” feliratú bódében ásványvíz és sör híján kajszibarackszörpöt fogyasztott, amelytől azonnal csuklani kezdtek. „Ekkor jelentkezett a második furcsaság, mely egyedül csak Berliozra vonatkozott. Csuklása hirtelen abbamaradt, szíve nagyot dobant, és egy pillanatra eltűnt valobóvá – aztán visszajött, de tompa tű volt belefűrődve.” (8.) Szörnyű **szorongás** fogta el, majd elsápadt, és ezt gondolta: „Mi történt velem? Még sose éreztem effélet. Biztosan a szívem... Úgy látszik, kimerült vagyok, jó lenne mindent itt hagyni, **ördög vigye...**”

Berlioz pszichikai kibillenése, rosszulléte valóban megtörtént. A szívét szűrő tű (a mágikus realizmus motívuma) a képzelet irracionális terét nyitotta meg, ahol nincs lehetetlen. Ezt az is bizonyítja, hogy meggondolatlan elszólására meg is jelenik **az ördög küldötte**. Az eddig racionális térben zajló események menete Korovjov materializálódása folytán megkettőződik, s részben az irracionális síkján halad tovább, melyhez Moszkva szolgáltatja a valós keretet. Már itt, a mű

elején elkezdődik a két tér helycseréje. Moszkva egyre inkább fikatív térré válik, míg Jerusalaím és Woland fikatív tere realitássá.¹⁴

„A rekkenő levegő ekkor összesűrűsödött [Berlioz] szeme előtt, és a sűrű levegőből igen különös, áttetsző úriember materializálódott”; az efféle jelenségekhez nem szokott Berlioz tiltakozva ennyit mondott: „*Nem, ez lehetetlen!*” (8.) Egyszer csak a délibáb eltűnt, és a tű is kiugrott szívéből. Hallucinációnak tulajdonítva a dolgot Ivánnal való beszélgetését tovább folytatta: „...*amolyan kiselőadást tartott a költőnek Jézus Krisztusról*”; „*azt igyekezett bizonygatni a költőnek, hogy a probléma nem az, hogy milyen volt Jézus, jó-e, rossz-e, hanem azt kell kimutatni: Jézus, mint személy sohasem élt, minden róla szóló történet kitalálás, mítosz, semmi más.*” (9.)

Eme problémafelvetés az elindítója az ördögi eseménysorozatnak Moszkvában. Berlioz **fondorkodása** szerint „*nincsen egyetlen keleti vallás, amelyben egy száz ne szülné istent. A keresztények nem találtak föl semmi újat, ugyanígy alkották meg Jézusukat, aki valójában sosem élt, sose létezett.*” (10.) A beszélgetés menetét egy, a téma iránt különös figyelmet mutató idegen szakította meg.

– „*Bocsássanak meg a tolakodásomért, de ha jól értettem, önök ezenfelül Istenben sem hisznek?*”

– „*A mi országunkban az ateizmus cseppet sem meglepő jelenség*”; „*Minálunk a lakosság többsége már réges-régen tudatosan elvetette az Istenről szóló meséket.*” (13.)

Az idegen ekkor a szerkesztővel kezét fogva köszönetét fejezte ki a rendkívül fontos információért, amely őt módfelett érdekelte. Majd azzal a provokatív kérdéssel fordult vitapartnereihez: „*ha Isten nincs, akkor vajon ki irányítja az ember életét, és általában a földi eseményeket?*” (15.); „*Nem helyesebb-e vajon azt hinni, hogy valaki más rendelkezett?*” (16.)

Woland provokatív megnyilvánulásai a két író, majd később Moszkva lakosságának a megismerésére irányulnak. A regény végén kiderül, hogy Woland **keresztes lovag**, Krisztus katonája, vezeklő angyal. Az egy igaz Isten igéjét hirdeti – „*Vegyétek tudomásul, hogy Jézus Krisztus igenis létezett.*” (21.) Isten létezésének hetedik bizonyítékára hivatkozik, tudniillik az ember elidegeníthetetlen transzcendens képességére, a jóság (a „jóember” Jesua szava járása lesz) morális többletére, arra, hogy az ember magában hordozza Istent. Ezt példázza számunkra a Pilátus-történet elbeszélésével.

Történetében Poncius Pilátus, a prokurátor, a **világi helytartó**, Heródes megbízottja. Az ő kezében van Jesua sorsa; ő bírálja fölül a Kis Szhinhedrion által hozott ítéletet.

– „*Istenek, istenek miért büntettek engem?...*” (22.) – mondta Pilátus, miközben leküzdhetetlen szörnyű betegségével (féloldali **főfájás**, hemicrania) küszködött, amely ellen nincs „orvosszer, nincs tőle menekvés...” A fogoly kihallgatása közben is folyamatosan a sötét folyadékkal teli serlegre gondolt. Ez a momentum arra utal, hogy Pilátus mindenhatósága ellenére is ugyanolyan ember, mint más, erényeivel, bűneivel, sebezhetőségével együtt.

Jesuának köszönhetően a prokurátor fejfájása lassacskán abbamaradt. „*Valld meg – kérdezte balkan, görögül – ugye, te nagy gyógyító vagy, orvos?*” (30.) Kérdése azt jelzi, hogy pszichikailag Jesua hatása alá került, s hogy intellektuálisan (lásd fej) elindult a beavatódás útján.

Pilátus azonban rosszul méri fel az erőviszonyokat („*Nem a te dolgod, hogy ítéletet mondj...*” [36.]), azt hiszi, hogy Jesua hajszálon függő élete fölött ő rendelkezhet; nem látja be, hogy létezik gondviselés és predesztináció, „*hogy csak az vághatja el a hajszálat, aki felfüggesztette*” (31.). A Jesua elveitől idegenkedő Pilátus „*dühöngő tekintettel követte a fécskét,¹⁵ amely ismét ott cikázott az oszlopok között*”. (38.) Majd katonai kíséretét magához intve „*kijelentette, hogy helyben hagyja a halálos ítéletet, amelyet a Kis Szinhedrion hozott a Jesua Ha-Nocri nevű vádlott ügyében*.” (38.)

A római birodalom továbbélése függ ítéletétől. Potenciális „világalakító”, Jesuával összefogva az új világ társalkotója lehetne. Ő azonban későn vállal morális közösséget tanítójával, sőt hallgatásával, azzal, hogy nem él hatalmával, hogy helyben hagyja az ítéletet, elsősorban őt fogja terhelni a felelősség a gyilkosságért.

A Jesua miatt lelkiismeret-furdalásban szenvedő Pilátus lelki betegségét a bűn okozza, melyet az elítélttel szemben elkövetett; e pszichés betegség alól a regény végén a szabadító megbocsátás hoz majd feloldozást. Miután megfenyegeti a békét hirdető filozófust halálba küldő Kajafást, kíséretével, titkárával, meg a légió legátusával kivonul az ítélethirdetésre.

Woland elbeszélése azonban itt most félbeszakad:

„...*a költő végigsimította arcát, mint aki mély álomból ocsúdik...*”; „*Hogy lehet az, hogy észre sem vettem, milyen sokáig hablatyol?*”; „*Hiszen már este van! Vagy talán nem is beszélt, hanem elaludtam, és álmodtam az egészet?*”

Mégis azt kell azonban binnünk, hogy a professzor beszélt el a dolgot, másképp azt kellene feltételeznünk, hogy Berlioz szóról szóra ugyanazt álmodta” (51.).

A költőnek és az irodalmárnak semmi kétsége nem volt afelől, hogy a professzor viselkedésére, Berlioz halálát megjövendölő jóslataira Woland elmeháborodottsága lehet a magyarázat. Berlioz a gyanús külföldi ellenőrzése végett telefonálni indult, amikor is a vele kapcsolatos jövendölések beteljesültek. A Woland kíséretéhez tartozó lélekvezető Fagót Korovjov (a kecskelábú Hermész)¹⁶ tessékeli Berliozt a sínek felé, ahol az Annuska által kiöntött olajon elcsúszik, és a sínekre esik. Tarkóját beütötte, majd a feléje közeledő villamos láttán felocsúdott: „*Csak nem?!...*” (56.)

A fej beütése, majd levágása vagyis szó szerinti elvesztése (pszichikai kibillenésekor még csak képletesen vesztette el a fejét) a halál általi beavatás orfikus motívumának¹⁷ tekinthető. Lévéen, hogy intellektuálisan sem képes eljutni a belátásig, csökönyös feje fölöslegessé válik (valószínűleg más fejjel kellene azt pótolni). A hal a „fejétől büzlik”, az ártalmas, közveszélyes fej eldobandó. A lefejezés, mitologikusan olvasva, a másik világ megismerésének feltétele, amelyre azonban,

mint a történetből kiderül, Berlioz alkalmatlan. A koponya motívuma személyétől függetlenül merül fel majd a regényben, nem is egy ízben, s Berlioznak van sorstársa is: a varietébeli szeánszok szemtanúja és egyben szereplője, a letépett fejű, fejvesztve rohángáló Bengalszkij, az ostoba konferanszié. (154.)

Iván, Berlioz tragikus halálának szemtanúja, „megzavarodik”. Fejében lassan összeáll a kép a történetekről; „És ekkor két gondolat hasított Hontalan elméjébe. Az első: „Ez az ember nem bolond, szó sincs róla!” A másik: „Vajon nem az ő műve-e az egész?” (58.)¹⁸ Iván tisztánlátása az örületnek köszönhető; ez is egyfajta fejvesztettség, mely azonban nála valódi beavatásnak minősül.

Woland az egész cselekmény elindítója, **demiurgikus démona**, aki egy metafizikai kérdésre ad kézzelfogható választ Berlioz halálával. Divina machina helyett itt a földi események menetébe való ördögi beavatkozás történik.

Az idegen ekkor eltűnik. Iván a nyomába ered; zavarodottsága szinte természetfeletti gyorsaságra teszi képessé: a gondolat sebességével száguld. Egy lakásba toppanva gyertyát, papírikont vesz magához, és elindul a Moszkva folyóhoz, remélve, hogy az idegen ott fürdik. Majd maga merítkezik meg a Moszkva folyóban. Az eddig hitetlen Hontalan Istenhez való megtérésének, megkeresztelkedésének félreérthetetlen jelzése ez. Majd ellopott ruhái híján, Tolsztoj-ingben, csíkos gatyában folytatja az üldözést, és egyenesen a Gribojedovba tart.

Mi is a Gribojedov? Miért éppen ez a neve a TÖMEGÍRnek? Miért fontos, hogy a fáma szerint ott olvasta fel Gribojedov **Az ész bajjal jár** című darabja részleteit? Miért ez a vígjáték kerül szóba a regényben?

A mű megértéséhez megkerülhetetlenek ezek a kérdések. A ráció és az örület egymást feltételező motívumai sorjáznak a műben. De túl ezen, rengeteg összeolvasható elszólás, szófordulat szerepel benne; az orosz kultúra szerves részét képező népszerű szentenciák, versrészletek ezek, melyeket bizonyára úgy idéz az orosz ember, mint a közmondásokat.

Például:

„Lyuk van a homlokán! Elszállt az ész! Üres!”

„Jött s eltűnt! Látomás?
Ó, mit kell még megérnem?
A lelkem készen áll a rosszra és a jóra”

„Kerestük a sarokban sötétet”

„S egy férfi tűnt elém. Nem láttam azelőtt,
És mégis minthacsak ismertem volna őt”

„Éjszaka volt, holt, sivár sivatag,
S töpreng az agy és roskadoz a lélek”

„Gyógyforrásokra járt, úgy mondják – de a lelke
Az volt a reumás, az unalmát kereste.”

„Én nem emlékezem, minden szó szenvedés.
Az én emlékeim – mind gyilkos élű kés.”

„A tudomány a baj, a szörnyű betűrengeteg,
Való, a betűtől bolondul a világ,
A könyv minden baj gyökere,
Azért egy szálig a máglyára vele!”

„De hát, mi büntetés terhe alatt
Földrajztudósnak ismerünk el, úgy a,
S, történésznek minden szamarat.
Emlékezik-e még a mi mentorunkra?
A sipka meg köpeny s a tudós mutatóujj?

„Hogy megváltozott Moszkva,
Részben a tüzet illeti a hála”

„eszének nem támad semmi híja
El Moszkvából, el, el!
A bujtató magány kuckóját keresem.”

A Gribojedov-idézetek jelezte apokaliptikus állapot a Bulgakov-regényben tárul föl a maga igazi – mágikus-realista – valóságában. Woland ugyanis azért jött, hogy megnézzé Moszkvát, mi változott évek alatt. Úgyszólván megállt az élet a városban: az emberek hitetlenek, elzüllöttek, a politikai helyzet változatlan... Úgy vélem, a téma megérdemelne egy újabb dolgozatot, amelyben Voltaire és a szabaddóművesek, valamint Molière, Gribojedov, Dosztojevszkij és Puskin is helyet kapna, mindennemű aktuálpolitikai vonatkozásukkal, a köztük vonható párhuzamokkal egyetemben. Továbbá felvetődhet a kérdés: Mi az irodalom és a társművészetek státusa a műben? Mi a szerepe a regényben emlegetett szerzőknek, műveiknek?

(Puskin: *Anyegin*; Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*, *A karamozov testvérek*; Gogol: *A revizor*, *Holt lelkek*; Cervantes: *Don Quijote*; Goethe: *Faust*; Berlioz, Sztravinszkij, Strauss stb.)

De térjünk vissza a regényhez, a Gribojedov-házhoz!

„Éjjél tájban látomás tűnt fel ebben a pokolban” ... „és **uralkodó** tekintettel fogta át birodalmát” (74.) – írja a szerző. A „birodalom” polgárainak tékozló életformáját képviselő színházigazgató, Sztyopa rá is fizetett erre az éjszakára. Másnap úgy érezte, mintha **tűvel** szurkálnák agyát, pokoli fájdalommal (95.). Itt a 'most' metaforája a tű, melynek szúrása a pillanat kitüntetett szerepére, az idő koncentrált-ságára utal. Sztyopa sehogyan sem tudta maga elé idézni az ördöggel való talál-

kozását és szerződés-kötését. Először arra gondolt, kihagy az emlékezete; majd a tükörbeli látomások nyomán őrületére kezdett gyanakodni. Fejét elveszítette, szívverése elállt. Woland ekkor imígyen szólott hozzá: „*Úgy látom, kissé elcsodálkozik, drága Sztjepan Bogdanovics*”; „*Pedig igazán nincs min csodálkoznia: ¹⁹ ez az én kíséretem... Kiséretemnek pedig helyre van szüksége*”, „*úgyhogy valaki fölösleges ebben a lakásban. És nekem úgy tetszik, hogy ez a valaki éppen ön.*” (102.)

Majd kíséretének tagjai felsorolták Sztjopa bűneit, amiért ráesett a választás: „*Az úr az utóbbi időben úgyis rettentő sokat disznólkodik. Iszik, nőzik, visszaél a pozíciójával, egyáltalán nem dolgozik, de nem is tud dolgozni, mert nem is konyít abhoz, ami a munkaköre volna. Port hint a fölöttes hatáságai szemébe!*” (102.) Eközben Sztjopa összeesett, beverte fejét az ajtófélfába, és elvesztette eszméletét. Amikor magához tért, Jaltában találta magát; lerogyott, és fejét ismét beütötte.

Sztjopa – akárcsak Berlioz – szintén fejvesztéssel, őrülettel fizetett a sátánnak.

Ezalatt a hiányos öltözékben rohangáló Ivánt az elmeklinikára szállították, ahol az álmester, a beavatatlan orvos (aki talán összevethető a goethei, a homunculust megalkotó Wagner alakjával) kísérleteinek, mesterkedéseinek egyik alanyává vált. Miután már egyszer karjába döfték a tűt, és kipihente az előző nap fáradalmait, ismét orvosára, Sztravinszkij doktorra eszmélt. Ivánnak úgy tetszett, mintha Pilátust látta volna: „*kísérete figyelmet és tiszteletet tanúsított iránta, s ettől bevonulása ünnepélyes jelleget öltött.*” (108.) Iván az orvosban az értelem szikráját vélte felfedezni; vehemensen mesélni kezdte a vele történeteket... úgy érezte, elérkezett az ő ideje.

Hontalan mint kísérleti alany hipnózist, gyakori tűszúrások általi altatásokat szenved el, mígnem meghasonlik önmagával, és tudata ketté hasad. Egy testben két személyiség, de mégsem ugyanaz: iker-lény. A zodiákusban egyértelműen az Ikrek csillagjeggyel azonosítható kettős Énje. Mint Janust, a kétarcú istent, aki egyik tekintetét a múlt, másikat a jövő felé fordítja, Iván időszemléletét, valóság-érzékelését is e kettős irányulás jellemzi. Janus a ki- és bejárat szimbóluma, a kezdet és a vég öre.²⁰ Minden cselekvést úgy lehet felfogni, mint kapun való áthaladást, amin a megvalósítás sikere múlik. Itt a pillanat drámaisága időkaput nyit meg Iván előtt; rajta múlik, áthalad-e, vagy sem; helyesen gazdálkodik-e saját erőforrásaival, pszichikai és intellektuális adottságaival.

A Bakban és a Vízöntőben uralkodó Szaturnusz a statikus időnek, az Aranykor-nak, a stabilitásnak a bolygója. Az idő mozdulatlansága a sátán bálján tapasztalható, amikor is folyamatosan éjfél van. Ezenkívül még két megvalósulási formájáról beszélhetünk az időnek:

– Az idő, mint képlékeny dimenzió a szférák közötti szabad átjárhatóságban, Margarita pokoljárásában követhető nyomon.

– A pillanatnyi, tűszúrásnyi idő esetében, a pillanatban feltáruuló jelenségről, lehetőségéről beszélhetünk. Az apokaliptikus időben, az utolsó pillanatban – amikor azt hihetnénk, már nincs mit tenni – van a legnagyobb tétje, hogy kivé, mivé válik az ember. A világalakítás esélyét így veszítette el Pilátus és Margarita is; nem hitték, hogy a mostban a legnagyobb a felelősség.

Ivánnak ekkorra már ténylegesen is Woland a vezetője. Sikerült magáévá tennie azt a nézőpontot, amelyet Woland képvisel.

Iván beavatása különböző mestereken keresztül történik. Teljes átalakulása akkor következik be, amikor találkozik eddigi mestere riválisával, új mesterével. A Mester Wolandhoz hasonlóan poliglott történész, Ivánnal való találkozásai „közös nevezője” Poncius Pilátus. Valóságos drámai versengés színtere Iván személyisége és lelkülete. Az Ikrek másik megjelenési formája ugyancsak Hontalan előtt válik világossá: a két egyenrangú erő, a fej fej mellett haladó és küzdő Woland és a Mester. A staféta átadása tehát ezen a síkon történik. Érezhető a versengés a két mesteri minőség között. Nem véletlen, hogy a Mester minden kincsét odaadta volna a Wolanddal való találkozásért, hogy erejét összemérhesse vele.

Vajon melyik az erősebb: a **művész** avagy a **mágus**? A két mester mintegy előrevetíti Iván jövőjét. Ő maga is történész lesz, korának hiteles krónikása (költőként még a kor hamis historikusa volt). Mint a János evangélium szerzőjének utódja, ő lesz a Pilátus-történet folytatásának megírója. Az Ikrek kettőssége és a Halak meghasonlottsága esetében szentháromsággá (Atya – Fiú – Szentlélek) teljesedik. Ha a Pilátus-regény megírója, a Mester, az atyát testesíti meg, ő a folytatást, a fiút. A közöttük lévő közvetítő pedig Woland, a Szentlélek megtestesítője, aki felkelti Hontalan érdeklődését jussa iránt azzal, hogy elbeszéli a Pilátus-történet első fejezetét. A legtöbb képi ábrázoláson jól megfigyelhető a szentháromság ikerszerű megjelenítése: vagy három tökéletesen egyforma alakot jelenítenek meg (azt éreztetve, hogy Isten képmása az ember), vagy egy testen három fejet, amely a skizofrénia tökéletes attribútuma. Az összeolvashatóság jogosságát igazolja, hogy épp Iván betegségét diagnosztizálják skizofréniaaként.

Iván beavatása álmain keresztül történik, melyekben a tudatalatti ölt képszerű formát. Nem véletlen az álom és a halál képi és nyelvi síkon történő megjelenítése közötti rokonság. Minden éjszaka meghalunk, eltávozzunk a nemlétebe, egy tudattalan köztes állapotba; s amikor valóban meghalunk, eufemisztikus kifejezéssel élve: „jobb létre szenderülünk”. Ivánnál a halál általi misztikus beavatás ebben a jelképes értelemben, az álom révén történik meg.

A történész Mester a zártosztályon Ivánnak elbeszéli, hogy múzeumi állását otthagytta, és nekiült regényt írni Poncius Pilátusról (170.). Elárulja neki a megálmodott befejezés utolsó fél mondatát: „*Poncius Pilátus lovag, Júdea ötödik helytartója.*” (171.) A Woland elbeszélte első fejezet után, mely beavatódását elindította, Iván itt válik potenciális **társalkotóvá**, akire majd a regény befejezése vár.

Majd a látogató történetét megszakítva hirtelen másképp folytatja: „*A nő sárga virágot vitt kezében. Valami ronda, fertelmes sárga virágot, fene tudja, minek hívják, de tavasszal mindig ez jelenik meg elsőnek Moszkvában... Igen, sárga virágot vitt! Baljós szín!*”²¹

A sárga az örök fény, a hatalom kifejezője, a közvetítés jelképe emberek és istenek között.²² Játsszunk egy kicsit a betűkkel! Az orosz nyelvben a sárga – zsoltij, az arany – zolotoj, a nap – szolnce etimológiailag is egy töre vezethetőek vissza, nem csoda tehát, hogy a sárga, az isteni fény és a hatalmat kifejező arany átfedik egymást, átjárhatóságot biztosítva a szférák között.

A Mester e sárga virágnak mint jelnek engedelmességre követte az asszonyt, és szerelembe esett. Rendszerint a Moszkva folyó partján találkoztak, és „*olyan erősen megszerették egymást, hogy elválaszthatatlanok lettek*”. Ők ketten egymásnak voltak teremtve. „*Az, aki magát Mesternek nevezte, lázasan dolgozott regényén, s a regény az asszonyt is valósággal magába nyelte*” – az asszony „*váltig állította, hogy ebben a regényben az ő élete van megírva*”. (176.) „*Az asszony begyes körmű, finom ujjait hajába mélyesztette, órákig olvasta a kéziratot, és amikor elolvasta, akkor varrta ezt a sapkát*”; „*Hírt, dicsőséget jósolt barátjának, bátorította, akkor kezdte Mesternek szólitani*” (176.).²³

Margarita alkotótársa lesz Mesterének. Hogyan válik egyenrangú fellé Margarita a Mester oldalán? Hogyan lesz társalkotóvá? Mi a Nő szerepe a teremtésben? Miben válik mesterré?

Ő a névadó. Benne születik meg, tőle ered a „Mester” fogalma. Ilyen értelemben ő „szüli meg” a Mestert, osztozva szerepében. Margarita neve révén Vénusz jelképes alakmása; szerepe a goethei Margittal és Helenával olvasható össze. Az ősi női minőség hordozója; a gnosztikus mitológiában neki tulajdonítják a női világteremtést.

Margaritára a Halak tulajdonságköre jellemző. A mélylélektan a Halakat a tudattalan szimbólumának tekinti; a személyiség mélyrétegeiből származó „eleven” tartalmak megtestesítőjeként kapcsolatban áll a termékenységgel, a belső „anyavilágok” életet adó erőivel.²⁴

Saját történetévé alakítja a bibliai hagyományt azáltal, hogy nyitott a műre, hogy értelmezi, magára vonatkoztatja, hitelesíti. A gyermektelen harmincéves nő napvilágra segíti a kész művet mint szellemi gyermekét. A Mester és Margarita szerelmének beteljesülésekor május hónapot írunk (Bika jegy – termékenységszimbólum), és vörös rózsák díszelnek a pár fészében.²⁵ A rózsza női szimbólum; a piros rózsza a női minőség küldetésének, az ideális szellemi alkotásnak a jelképe. A zsidó hagyományban a rózsza az élet fájáról származik; a Bibliában a rózsza élete: az isten törvényei szerint élő ember. Őt piros rózsza – halhatatlanság, megváltás (ha megírom a történelmet, kiszabadulok az emlékek fogságából – lásd a regényben Poncius Pilátus kiszabadítását). A vörös rózsza Krisztus stigmáit is jelképezheti – ez a kép a bálon válik teljessé, amikor Margarita Jézusként hiposztazálódik. A rózsza az égi és a földi szféra, az élet és halál közötti közvetítés szimbóluma. A középkorban a zsidóknak az antiszemitizmus fellángolásakor más megkülönböztető jegyekkel együtt csúcsos sárga kalapot kellett viselniük – („sárga „M” betűs siralmas kis fekete sapka”, amelyet Margarita varrt Mesterének). A sapka a nemesség és a szabadság szimbóluma, csúcsos alakja miatt a bika szarvát jelképezi.

Margarita azonban Mesterének „gyilkosává” válik, mivel „megszüli” a regényt. A Mester szavai egyértelműen utalnak erre: „*Kezemben a kézírattal kiléptem az életbe és életem ezzel véget ért.*” (176.)

Az apokaliptikus időről van itt szó; az utolsó pillanat tétjéről, melynél magasabb tét nem létezik. A Mester, kezében a kézírattal, kilépett az életbe, s egyúttal átlépett a halálba is: elkezdődik krisztusi pokoljárása, majd elérkezik feltámadása. Létrejön a folyamatosságot biztosító körforgás. A Mester műve által vesz részt az iniciáció aktusában, és halad a megvilágosodás felé.

A Mester tragikai vétséget követ el a kézirat elégetésével, a történelem elhantolására tett kísérletével. A mű azonban elpusztíthatatlan, mert Margaritában már megfogant; ő hordja ki a szellemi gyermeket és szüli bele a világba. A nő itt léphet be a teremtésbe, mint az Atya és Fiú között közvetítő lélek, mint Sophia²⁶ (akit bizonyos gnosztikus irányzatok a Szentlélekkel azonosítottak).

A mű elkészültével a Mester élete zátonyra futott, kritikussai meghurcolták. „*Elbeszélése egyre kuszább lett, egyre több kimondatlan sejtett mögötte*” – „*ferde pászmákban esett az eső*”; „*Suttogva bizonygatta, hogy az asszonyt, aki harcba tüzelte, egyáltalán nem hibáztatja, ő, a legkevésbé sem!*” (178.)

Egyértelműen azonosítható szerepekkel van dolgunk. Margarita bizonyos értelemben Mesterének Júdása. A bibliai Júdás szintén Jézus **tanítványa** volt, szép külsejű ifjú. Bulgakov részletes külső jellemzésében Margarita, aki a Mester **tanítványa**, ugyancsak szép küllemű nő. A baljós sárga is utalhat az árulásra. Szerelmük kezdetének képi megjelenítése is a júdási árulásra, halálra, gyilkosságra utaló. „*A szerelem úgy termett ott közöttünk, mint ahogy a gyilkos pattan elő a föld alól a szűk sikátorban, és megsebzett mindkettőnket. Villám, finn tör csaphat így le az emberre! Ő különben azt állította, hogy nem így történt, mert mi már réges-régen szeretünk egymást, amikor még nem is ismertük, sose láttuk egymást...*” (173.)²⁷

Margarita kezdetben feltehetően kémkedett a Mester után, akibe azonban aztán tiszta szívből beleszeretett. Margarita erősen megváltozott; egyre csak a Mester bocsánatát kérte, amiért biztatta, hogy közöljön részleteket a műből. Meg akarta menteni a következményektől, amikor unszolta, hogy utazzék el; még a jegy megváltását is magára vállalta. Majd végül is, akarata ellenére, kénytelen volt elárulni mesterét; **csókkal**, mint Júdás tette: „*... táskájába tette a pénzt, összevissza csókolt, mondván, szívesebben meghalna, mintsem hogy engem ilyen állapotban magamra hagyjon, de várnak rá, és ő meghajlik a kényszerűség előtt.*” (181.)

Szerelme elment, és ő elaludt. **Betegen** ébredt föl, nem volt **ura** önmagának. Elővette a fiókból regénye kéziratát valamennyi másolatával együtt, és égetni kezdte. Az asszony visszatért hajnalban, de későn érkezett, csak töredékét tudta **megmenteni** a műnek.

Margarita visszafordíthatatlan tragikai vétséget követett el azzal, hogy nem tudott időben, vagyis a drámai pillanatban jelen lenni. A döntés lehetősége a kezében volt, de nem tudta kihasználni a pillanatot. Ezzel kirekesztődik saját egzisz-

tenciájából, elveszítve a mester szerepet is. Egy nagyobb horderejű áldozattal lesz majd csak képes visszaszerezni, a sátán báljának úrnőjeként.

Álmában Ivánnak mester-tanítvány viszony újabb megtestesülésével kell szembenéznie; Lévi Mátén keresztül új **mestert** kap, Jesua személyében. Saját történetének tükre a Pilátus-történet lesz. Lévi saját nézete szerint végzetes hibát követett el, először is, mert – hasonlóan Margaritához – egyedül hagyta Jesuát, majd később váratlan betegsége okán nem tudott utána menni. Mire meggyógyult, a helytartó kihirdette a halálos ítéletet. Szerette volna, hogy Mestere megmenekedjék a szenvedéstől, ezért kitervelte, hogy leszúrja őt, és odakiáltja: „*Jesua! Én megváltalak téged szenvedéseidtől, és én is veled megyek! Én, Máté, egyetlen hűséges tanítványod!*” (221.) Terve füstbe ment. De szerencsére Jesua nem szenvedett sokáig, hiszen már az első órától sűrű ajulási rohamok lepték meg, mígnem teljesen elveszítette az eszméletét. A megfeszítetteket megittatták, majd szíven szúrták, mondván: „*Adj hálát a nagylelkű hégemónnak!*” (226.)

Krisztus halálában vajon megdicsőült volna Hégemón, a csillagjós ivadék? Talán mégis be volt avatva? Talán tudta előre, mi fog történni? Ez Pilátus megítélésében újabb kérdéseket vet föl.

A Mester és Krisztus sorsa itt ér össze. Krisztus pokolra szállása és a Mester egyidejű eltűnése után Margarita beavatódása viszi tovább a történetet. Margarita bizonyos értelemben Lévi Máté inkarnációja; ők szellemileg is hasonlóak, mindketten **rajongói mesterüknek**. Kereszthalál-tapasztalatuk szintén összeolvasható.

„*Az asszony nem felejtette el Mesterét.*” (273.) Margarita Nyikolajevna másnap ígéretéhez híven elment a Mesterhez, de már nem találta a lakásán.

„*– Igen, igen, ott követtem el a hibát, hogy akkor éjjel eljöttem tőle; „Miért hagytam magára? hiszen ez örülség. Másnap visszamentem ugyan, becsülettel, ahogy megígértem, de akkor már késő volt. Későn érkeztem, akár a szerencsétlen Lévi Máté.*” (274.)

Egy tavaszi napon Margarita azzal az előérzettel ébredt, hogy aznap végre történik valami. „*Nem lehet, hogy ne történjék: elvégre is miért kellene nekem életem végéig gyötrődnöm? Igaz, hazudtam, megcsaltam a férjemet, titkos életet éltem az emberek háta mögött, de ezért nem járhat ilyen kegyetlen büntetés... Valaminek történnie kell: olyan nincs, hogy a szenvedés örökké tartson. És az álmom jóslat volt, ezért tűzbe teszem a kezem...*” (275.)

Margarita ténylegesen átesik a tűzpróbán (tűzbe megy Mesteréért); belsőleg megtisztul. Az álomban való hite egy pszichikailag nyitott állapotot tükröz, amellyel alkalmassá vált, felnőtt a mester szerephez. A „tűzbe teszem a kezem”, az önmagában való hit és a purgatórium metaforájaként jelenik meg.

Sétálni indult az asszony, és gondolatban Mesterével társalgott: „*Ha száműzésbe küldtek, miért nem adsz hírt magadról?*”; „*Talán megbaltál? Akkor kérlek, bocsáss el, engedd, hogy végre szabad legyek, szabadon lélegezhessek.*” „*Előbb tűnjél el az emlékezetemből, akkor leszek szabad.*” (280.)

Margarita Mesterétől várja a szabadulást, vagyis a pszichikai betegségből való gyógyulást, a bűnbocsánatot. Ehhez azonban még meg kell járnia a poklot, a történelem, a mű, az értelem megmentésért küzdő Fausttá kell válnia.²⁸ Így tudja átvenni a stafétabotot a nő. A fausti szerepkör két alternatívát is biztosít számára: **művészi vagy mágusi minőséget** ölthet magára a **mester** szerepében. Faust a végső dolgok lankadatlan kutatásának jelképe, aki még a pokoltól sem riad vissza. „*Komolyan mondom, eladnám az ördögnek a lelkemet, ha tudnám, hogy él-e még...*” – mondja Margarita. (281.) A faustság leglényegesebb attribútuma ugyanis az ördöggel való szerződés-kötés, amelyre itt hősnőnk vállalkozik. Az ördöggel való szerződés-kötést vérrel pecsételik meg Goethe *Faustjában* is:

„De egyet még! – Életre vagy halálra:
szükséges volna pár sorod.”

.....

„Tintád pedig legyen **egyetlen cseppnyi vér.**”²⁹

A regényben Margarita szerződés-kötését a bálon ugyancsak vérrel – Júdás vérével – pecsételik meg majd. Érdemes odafigyelni további elszólásaira is:

„ha kell, az ördöggel is cimborálok” (287.);
„Hidd el, az ördög mindent jóra fordít” (457.);
„Hála néked sátán” (458.);
„irgalmas sátán” (355.)
„mindenható sátán” (347.).

Margarita valójában maga idézte meg tehát az ördögöt.³⁰ Hívó szavára Azazello személyében meg is érkezett a **sátán küldötte**: „*fontos ügyben küldtek magához*”. (283.) Az Azazello által használt királyi többes sejteti, hogy kinek, minek a hírvivője ő. „*Azért küldtek, hogy ma estére vendégségbe hívjam*” egy külföldi úrhoz. Kerek aranyszelencével ajándékozza meg Margaritát. Margarita „*kinyitotta a szelencét, és sárgás, zsíros krémet látott benne, amely – úgy rémlett – mocsárszagot árasztott*”. (289.) A sáraranyat a testére kenve az asszony megfiatalodott. „*Aztán – mintha csak kibúztak volna egy tűt a balántékából – egy csapásra elmúlt a fejfájás, amely egész nap kínozta, mióta hazajött a parkból.*” (290.) Boszorkánnyá változik, láthatatlan és szabad lesz. Asztrálteste különös fényt áraszt magából. Szárnyal, élvezi a repülést a városok felett. Natasa egy kövér ártányon lovagolva követi úrnőjét.³¹

A folyóhoz érve megfürödnek. Margarita-Vénusz megmerítkezése a vízben a megtisztulást szimbolizálja. A boszorkányok éjszakáján a legünnepélyesebb fogadtatásban részesül. A sellők holdvarázstáncot járnak, a boszorkák mély udvari bókkal üdvözlik a tündökletes Margó **királynőt**. Időközben **szolgálóleánya** előrerepül Moszkvába, hogy **hírül vigye** Margarita hamaros megérkezését.

A kecskelábú Hermésznek, Korovjovnak engedelmességgel hagyja, hogy elvezesse vendéglátójához. Rég kitalálta már, ki is az ismeretlen házigazda, s érdeklődve

hallgatja lélekvezetője felvilágosítását: „*Messire minden évben bált ad. Úgy hívják: a tavaszi telihold bálja, máskor meg száz királyok báljának is mondják.*” „*Egy szó, mint száz: Messire amint elképzelteti, agglégény. De háziasszonyra mégis szükség van.*” „*Mit ér a bál háziasszony nélkül?*” „*Ez a bál, minek is tagadnám, roppantul előkelő lesz. Olyan személyekkel fogunk találkozni, akik a maguk idején igen hatalmasak voltak.*” „*Meg aztán maga is királyi vérből származik, Margarita Nyikolajevna.*” (317.)

De mielőtt a történetet folytatnánk, nézzük, kicsoda is ez a Woland, hősünk vendéglátója!

Woland (alias Odin, Woden, Wotan, Wotand) az északi, germán mitológia egyszemű főistene, a hajthatatlan harcosok lelkesítője. Ő volt az egyetlen, aki elegendő hatalommal bírt ahhoz, hogy a férfiakat a dühödtt örületnek abba az állapotába hozza, melyben semmitől sem riadnak vissza és fájdalmat sem éreznek. Stratéga. A varázslás, a jövőlátás és a bölcsesség istene. Meglévő szeme a sugárzóan mindent látó napot, a Mimir kútjában úszó szem a teliholdat jelképezte. A főistent megtestesítő Woland külső megjelenésében is mitikus elődjét idézi. Tekintete különös: „*a jobb szeme mélyén aranyszikra villódzott, és mindenkinek a veséjébe látott, a bal üres volt, fekete, mint a szén, mint egy árnyékkal, titkokkal teli feneketlen kút.*” (319.) A műben nagy hangsúlyt kap két kifejezés: „gondolkodni” és „emlékezni”. Odin két hollója Munin („az emlékező”) és Hugin („a gondolkodó”) a kilenc világ minden eseményéről beszámol neki. Az őket megtestesítő Korovjov és Behemót gyakran csak úgy említődik, mint a Woland kíséretéhez tartozó „két jómadár” („egy törött csíptető, hórihorgas, pepita ruhás alak, meg egy valószínűtlenül óriási kandúr” – 111.).

A mindenki veséjébe látó szemével olyan pontosan célzó Woland mindig a megfelelő pontot eltalálva gyengíti le ellenfelét. Tévedhetetlen lándzsája, a Gugnir a túsúrásokban jelenik meg. A zodiákus Nyilasa ő, kinek igéje a „látni”. Odin mindenkit felülmúló bölcsessége önkéntes halálából és varázslatosan gyors feltámadásából (kilenc napra felakasztotta magát a világfára) származott. (Ezen a ponton párhuzamot vonhatunk Krisztus keresztre feszítésével.) Odin segéde *Walkür*, az aranyhajú, hókarú szűz, aki a Valhalla (a holtak pompás csarnoka az istenek hazájában) nagy csarnokában kiszolgálja a kiválasztott hősöket az örökké tartó lakomán (lásd a vörös hajú Hella – a nyakán lévő forradás beavatottságára utal). A boszorkányság és a varázslás fűződik nevükhöz, amely az északi mitológiában ritka és megbecsült művészetnek számított.³²

A regényben Woland egyik attribútuma a földgömb. „*Woland mellett, erős talpazaton furcsa, szinte élethű glóbus állt, fél oldalát a napfény világította meg.*” (319.) A földgömb az igazságosság erényének szimbóluma; a féloldalt megvilágított glóbus egyrészt hűen tükrözi a fény és sötétség, a jó és gonosz együttes létét és egyensúlyát, másrészt utalhat a bűnök napvilágra kerülésére, az igazságos ítélkezés aktusára. Woland a regényben valóban igazságot keres³³ és szolgáltat. Bulgakov fényhozója³⁴ világosítja meg az emberi értelmet. Harcol az értelemért, a műért, a történelemért. Fényt hoz a sötét lelkekbe az ördög, aki itt – bibliabeli elődjével ellentétben – mindent jóra fordít. Amint a regény mottójában Goethe írja:

„Kicsoda vagy tehát? az erő része mely örökké rosszra tör, s örökké jót művel.”³⁵

De kövessük tovább az eseményeket! Mi is történt a sátán bálján?

Woland odaintette magához Margaritát, és leültette maga mellé. Margó Woland társa, tehát az elkövetkező bál háziasszonya.

„Éjfél közeledett, sietni kellett. Margarita homályosan emlékezett a történetekre, a gyertyák fényére meg egy drágakövekkel kirakott medencére.

Beleállt a közepébe, aztán Hella és Natasa sűrű, meleg, piros folyadékkal mosdatta végig. Margarita sós ízt érzett ajkán, és megértette, hogy vérben fürdetik. Majd a vérzuhanyt másik sűrű, áttetsző, rózsaszínű folyadék váltotta fel, és Margarita elkábult a rózsaoalaj illatától.” (328.)³⁶

Kíséretének tagjai rendkívül **hódolatteljesen** viselkedtek vele, attól a pillanattól fogva, hogy „Korovjov súlyos aranylánccon függő, hatalmas medalliont akasztott Margarita nyakába; a medál fekete uszkárt ábrázolt ovális keretben.” (328.)

Margarita itt átvitt értelemben veszi át a stafétát Pilátustól, azonosulva annak szerepével. Mindkettejük egy nagy palotában élnek magányosan – igaz, mindketőnek van házastársa, de a műben egyik sem jelenik meg. Mindketten társalkotók lehetnek volna, de elszalasztották a lehetőséget.

Felhívták a figyelmét arra, hogy ne kivételezzen senkivel, „de a világért se legyen figyelmetlen, mert abba belebetegednek” (329.) vendégei. Gyakoroljon kegyet, mert különben a bűnös lelkek nem nyernek bűnbocsánatot. Kegyvesztettségükben tovább bűnhődnek, nem gyógyulnak ki pszichés betegségükből, melyet bűnbánatuk okozott, mert nem szabadítja fel őket bűneik alól.

Éjfélig már csak tíz másodperc volt hátra. A vendégek – porhüvelyek, csontvázak emberré illeszkedve össze – mind a bál **királynője** elé járultak, kezét, lábát csókolták (334.). Elérkezett a Margarita ideje. Most mesterré válhat, kiválthatja magát bűnei alól azzal, hogy áldozatot hoz, mint a sátán báljának **úrnője**. Most helyrehozhatja végzetes bűnét.

Ő a fölkent, akit vérben fürdetnek és rózsaoalajjal, aki megváltja a „száz királyok” bűneit, aki megmentheti a Mester művét, Moszkva lelkét. Ő a **Messiás**, aki keresztthalálát a bálon szenvedni el, később ott is támad fel és születik újjá. „Elmúlt egy óra, majd a második. Margarita ekkor észrevette, hogy láncra még nebezebb, mint amilyen volt. Jobb karjába éles fájdalom nyilallt, mint a tűszúrás...” (338.)

„Valahányszor föl kellett emelnie, arca keservesen eltorzult... a levegő vibrálni, lüktetni kezdett körülötte... A legnagyobb fájdalmat a jobb térde okozta, azt csókolta minden érkező, és térde feldagadt, bőre megkékiült, annak ellenére, hogy Natasa illatos folyadékba mártott szivaccsal többször is megdörzsölte.” (339.) „Keze, lába annyira fájt, hogy sírva fakadt, összeesett. De Hella és Natasa vigasztalták, biztatták, újra a vérzuhany alá állították, ismét megkenték testét, és Margarita életre kelt.” (340.)

Margarita fájdalma a test egész zodiákusára kiterjed. Tetőtől (Kos) talpig (Halak) átéli a szenvedést, az egész emberiség bűneit újraéli.

„Végül már semmit sem értett, agya mit sem regisztrált az egészből.” „Úgy érezte, ereje fogytán van.”

„Az utolsó jelenésünk – súgta Korovjov gondterhelten. – Aztán vége, szabadok vagyunk!” (342.)

Korovjov kijelentése arra utal, hogy mindketten letöltötték büntetésüket a sátán szolgálatában. Mint az a regény végén kiderül, Korovjov valaha tapintatlanul tréfálkozó lovag volt. „A világosságról meg a sötétségről beszélve olyan szójátékot gyártott, amely nem volt egészen szerencsés. Vezeklésül ezért valamicskével többet és tovább kellett mókáznia, semmint képtelte. De ma a leszámolások éjszakája van. A lovag megfizetett a tréfájáért, számlája lezárult” – mondta Woland. (475.)

„És Margarita ekkor vette észre, hogy az ő emelvényével szemközt másik dobogót emelnek Woland számára, ő azonban nem lépett fel rá” (342.), jelezve ezzel azt, hogy ez most Margarita ideje. Ekkor teljeseedik be Berlioz sorsa is. Koponyája áldozati serleggé válik, melyből borrá vált vért fogyaszt Margarita. Megtérésre, újjászületésre alkalmatlan ellenfelét a nemlétebe száműzi a **mágus**, ezzel véglegesen megsemmisítve őt.³⁷

Margarita „ereje visszatért, mintha bosszú, üdítő álomból ébredne...” A háziasszonyi szerepért cserébe felajánlott jutalom kiváltása most következett. Hősnőnk Fridát – goethei előképét, s vele saját magát is – felmenti bűnei alól.

Az irgalmas sátán új kérésre ad lehetőséget az asszonynak, aki ezúttal Mesterét követeli.

„Ez az ember mester, Messire, az írás mestere! Gyógyítsa meg, megérdemli!” (359.) Egy mondaton belül mérheti össze erejét a két minőség. Bulgakov szójátékában, és egyben elbeszélésében is a mágus bizonyult erősebbnek a művésszel szembeni vetélkedésben.

„A Mester sorsáról Woland és Lévi Máté Puskit indézve dönt: „nem érdemli meg a fényt. Nyugodalmat érdemel.” (Vö. ezzel a puskinsi szavakat: „Nincs boldogság a világon, csak nyugalom és szabadság.”)³⁸

A halál általi beavatásban, a halhatatlanság elérésének vágyában a Mester is osztozik társával, amikor Azazello az élet vizét³⁹ kínálja számukra, ami az élőnek halált, a holtak életet ad. Míg Margarita pusztán holtan siklik a földre, addig a Mester fejsérülést szenved: „estében az íróasztal éles sarka felhasította balántéka bőrét.” (463.) Az élet vizével újra kínált Margaritáról elmúlt a boszorkányság, s egyszerűen megértette, hogy a Mesterrel mindketten más, új életet élnek ezentúl. Túlestek a halálon, de éreznek és gondolkodnak. Itt mindketten Woland követőivé válnak, azáltal, hogy képesek átjárni a különböző szférákon.⁴⁰ A félelem érzése megszűnik létezni számukra, mivel már mindent átéltek (459.); mitikus és transzcendens szférákon átvezető útjukon keresztül értették meg létük és a teremtés értelmét.

Iván megálmodja a Pilátus-regény folytatását, s ebben a képzelt térben találkozik harmadik mesterével, Pilátussal. A prokurátor ekkor Lévi Máté szellemi vezetőjévé is emelkedik, miután, mint Jesua hívei összemérték tapasztalatukat. Mindkettejük bűne a gyávaság, de bukásuk nem végleges. Pilátus, a „csillagjós

ivadék” megüdvözülni Jesua kereszthalálában. Lévi hiteles krónikássá válik, akár csak Iván, akinek átadja Mestere az írás stafétáját: – „Írja meg a folytatást... róla” – mondja a Mester Ivánnak. (468.)

A moszkvai történetben a pokoljárást végigszenvedő Margarita lesz Iván következő, immáron negyedik mestere, aki anyai csókjával – „*Most megcsókolom magát, és minden rendbe jön, úgy lesz minden, ahogy lennie kell. Ezt elhibeti nekem, én már mindent átéltem, mindent tudok.*” (469.) – a Szentlélek finom leheletével bocsátja útjára tanítványát. Ez a kép a szentháromság újraértelmezése, amelyben szerepet kap a Nő is: a szellemi termékenység venerikus hősnője lehel itt csókot a „fiú” arcára.

A mesteri minőség átadása, a teremtő erő átszármaztatása tehát pszichikai síkon – elmebetegség, álom, hallucináció, eszméletvesztés, ájulás, kábulat útján – történik. Akárcsak a keresztény hagyományban, ahol Isten főként az álmokon és látomásokon keresztül jelenik meg. A szereplők pszichikai betegsége, „fejvesztése” – a szó valós és átvitt értelmében is –, illetőleg bukása egy magasabb minőség eléréseért történik. Ahogy Gribojedov fogalmaz *Az ész bajjal jár* című vígjátékában:

„Bölcs ember volt, kimondom kereken.

Bukott, de – fölfelé! S mi lett aztán a tiszte?”⁴¹

BIBLIOGRÁFIA

- A keresztény művészet lexikona.* Szerk. Jutta Seibert, Bp.: Corvina 1986.
- A magyar nyelv szótára.* Szerk. Czuczor Gergely–Fogarasi János, Pest, Emich G., 1862.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. Benkő Lóránd, Bp.: Akadémiai 1995.
- A Turbin család napjai.* In: Mihail Bulgakov: *Drámák.* Bp.: Európa 1985. 5–93.
- Bakos Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára.* Bp.: Akadémiai 2001.
- Balassa Péter: *Az ördögregény két huszadik századi változata.* Medvetánc, 1988. I. 35–47.
- Bálint Péter: *Arcok és ál-arcok.* Miskolc: Felsőmagyarország 1994.
- Hans Biedermann: *Szimbólum-lexikon.* Bp.: Corvina 1996.
- Mihail Bulgakov: *A Mester és Margarita.* Bp.: Európa 1999.
- Mihail Bulgakov: *Maszter i Margarita.* „Hudozsesztvannaja literatura”, Moszkva 1988.
- Mihail Bulgakov: *Molière Úr élete.* Bp.: Gondolat 1974.
- Mihail Bulgakov: *Színházi regény.* Bp.: Európa 1986.
- Jelena Szergejevna Bulgakov: *Jelena Szergejevna Bulgakova naplója, 1933–1940: Feljegyzésekkel, levelekkel 1943–1970.* Bp.: Kráter 1994.
- Edith Hamilton: *Görög és római mitológia.* Holnap 1992.

- Elbert János: *A drámaíró Bulgakov*. In: Mihail Bulgakov: *Drámák*. Bp.: Európa 1985. 419–435.
- Francia–magyar szótár*. Szerk. Eckhardt Sándor, Bp.: Akadémiai 1973.
- Borisz M. Gaszparov: *A Mester és Margarita motívumszerkezetéről*. Medvetánc, 1981. I. 69–85.
- Johann Wolfgang Goethe: *Faust*. Bp.: Magyar Helikon, 1971.
- Dorian Green: *Nagy horoszkóp könyv*. Bukarest: HungaLibri 1993.
- Gribojedov: *Az ész bajjal jár*. Bp.: Új Magyar Könyvkiadó 1955.
- Hadrovics László–Gáldi László: *Orosz–magyar szótár*. Bp.: Akadémiai 1981.
- Jankovics Marcell: *Jelkép-kalendárium*. Debrecen: Csokonai 1997.
- Carl Gustav Jung: *Aión, Adalékok a mély-Én jelképiségéhez*. Bp.: Akadémiai 1993.
- Carl Gustav Jung: *A szerelem szimbolikája*. Bp., 1997.
- Carl Gustav Jung: *Az ember és szimbólumai*. Gönczöl 1993.
- Kákósy László: *Fény és káosz*. 1984.
- Képmutatók cselszövése*. In: Mihail Bulgakov: *Drámák*. Bp.: Európa 1985. 177–240.
- Kiss Ilona: *Szabadság és nyugalom, etika és poétika a Mester és Margaritában*. Medvetánc, 1988. I. 48–68.
- Krasztev Péter: *Mítosz, semmi más, Bulgakov és az orfizmus*. Bp., 1997.
- Ladó János: *Magyar utónévkönyv*. Bp.: Akadémiai 1990.
- Jurij Mihajlovics Lotman: *Kultúra, szöveg, narráció: Orosz elméletírók tanulmányai*. In: *In Honorem Jurij Lotman*. Szerk. Kovács Árpád, v. Gilbert Edit, Pécs, 1994. 77.
- Magyar Értelmező Kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós, Bp.: Akadémiai 1982.
- Bronislaw Malinowski: *Baloma: Válogatott írások*. Szerk. Bodrogi Tibor, Bp.: Gondolat 1972.
- Mitológiai és bibliai jelenetek a művészetben, Képes Lexikon* (Gert Richter-Gerhard Ulrich), Bp.: Officina Nova 1994.
- Mitológia: szöveggyűjtemény*. Összeáll. Kelemen Hajna, Bp.: Holnap 1992.
- „Ófelsége komédiása”, Mihail Bulgakov levele Sztálinhoz In: Magyar Hírlap, *Abogy tetszik*, 1997. júl. 19. 13.
- Puskin utolsó napjai*. In: Mihail Bulgakov: *Drámák*. Bp.: Európa 1985. 241–307.
- Russian–English and English–Russian dictionary* by W. Harrison and Svetlana Lefleming, London: Routledge & Kegan Paul, 1973.
- Stefanovszky Dezső: *Ud-du, idő, szómisztika*. Bp.: Hunnia 1995.
- Szász Ilma: *Az élő fény árnyéka*. Bp.: Köröspatak 1997.
- Szili József: *Arany hogy Istenül: Az Arany-líra posztmodernsége*, Bp.: Argumentum 1996.
- Szimbólumtár*. Szerk. Pál József–Újvári Edit, Bp.: Balassi Kiadó 1997.
- Szergej Alekszandrovics Tokarev: *Mitológiai enciklopédia*. Bp.: Gondolat 1988.
- Vajda Gábor: *A legnemesebb provokáció*. Híd, 1991. 10. sz. 924–929.

Valaczka András: *Prousttól Márquezig: Regényértelmezések*. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó 1995.

Vanyó László: *Az ókeresztény művészet szimbóluma*. Bp.: Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója 1988.

Világirodalmi Lexikon. Főszerk. Király István, szerk. Szerdahelyi István, Bp.: Akadémiai 1984.

Zojka lakása. In: Mihail Bulgakov: *Három dráma*. Bp.: Európa 1989.

Zsidó Lexikon. Szerk. Újvári Péter, Bp.: A Zsidó Lexikon kiadása, 1929.

JEGYZETEK

¹ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. Benkő Lóránd, Bp.: Akadémiai 1995.

² Hadrovics László–Gáldi László: *Orosz–magyar szótár*. Bp.: Akadémiai 1981.

³ *Russian–English and English–Russian dictionary* by W. Harrison and Svetlana Lefleming, London: Routledge & Kegan Paul 1973.

⁴ Bakos Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések kézikönyvtára*. Bp.: Akadémiai 2001.

⁵ Az idézet után zárójelben közzétett oldalszámok a továbbiakban a Bulgakov-regényből vett idézetek leelőhelyeire vonatkoznak. Mihail Bulgakov: *A Mester és Margarita*. Bp.: Európa 1999.

⁶ Az eredeti orosz szövegben – Mihail Bulgakov, *Maszter i Margarita*. „Hudozsesztvannaja literatura”, Moszkva, 1988. 28.: „i szicsasz ja nyevolno jabljajusz tvoim palacsom”.

⁷ „ti velikij vracs?” Bulgakov: *Maszter i Margarita*. 30.

⁸ Bulgakov: *Maszter i Margarita*. 147.

⁹ Uo. 249.

¹⁰ Uo. 85.

¹¹ Máté 23.1.

¹² Czuczor–Fogarasi: *A magyar nyelv szótára*.

¹³ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*.

¹⁴ Lásd erről Jurij Lotman: *Kultúra, szöveg, narráció*. In: *In honorem Jurij Lotman*. Orosz elméletirők tanulmányai. Szerk. Kovács Árpád, v. Gilbert Edit, Pécs, 1994. 77.

¹⁵ A fecske a feltámadást szimbolizálja, a bűnbánást hirdető bűnös lelket jelképezi. Hans Biedermann: *Szimbólum-lexikon*. Bp.: Corvina 1996.

¹⁶ A római mitológia lélekvezető istene.

¹⁷ *Mitosz, semmi más*. 76.

¹⁸ Az orosz eredetiben (Bulgakov: *Maszter i Margarita*. (51.)) a következőképpen hangzik el a mondat: „Uzs nye podsztroil li on vsze eto szam?!” melyben a *podsztroil* jelentése: 'megrendez, valami kellemetlent előkészít, kieszel'. Amint látjuk, az ész, a tudás az orosz nyelvben szoros összefüggésben van a mesteri mivolttal.

¹⁹ Bulgakov: *Maszter i Margarita*. 85.: „Eto moja szvita”, ahol a *szvit* kifejezés jelentése: 'kíséret, udvartartás'.

²⁰ Pál József–Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár*, Bp.: Balassi 1997. 173.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ A Dorian Green által írt *Nagy boroszkóp könyv* (Bukarest: HungaLibri 1993) szerint a Jupiter a Halak uralkodó bolygója; gazdagság, dicsőség, szerencse jellemzi.

²⁴ Pál József–Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár*.

²⁵ Uo.

²⁶ Lásd Kákósy László: *Fény és káosz* 1984. 86., illetve Jung: *A szerelem szimbolikája*. Bp., 1987. 144.

²⁷ Megjegyzés: Júdás meggyilkolásának tökéletes metaforája a szerelem. Lásd *i. m.*, 397.

²⁸ A Neptunusz a Halakban uralkodó bolygó, amely alkotó szellemre utal, kedvez az okkult tudományoknak, a sarlatánságnak. Dorian Green: *Nagy boroszkóp könyv*. Bukarest: Hunga Libri 1993. 7.

²⁹ J. W. Goethe: *Faust*. Magyar Helikon, 1971. 59–60.

³⁰ Lásd 281. fenti idézet.

³¹ Luxuria, a kék és a bujaság jelképe a disznó hátán lovagló nőalak. Lásd Hans Biedermann: *Szimbólum-lexikon*. Bp.: Corvina 1996.

³² Lásd erről Edith Hamilton: *Görög és római mitológia*. Holnap Kiadó 1992.

³³ 'Faust' egyik jelentése 'igazságot kereső' – In: *Szimbólumtár* 136.

³⁴ 'Lucifer' jelentése: 'fényhozó'.

³⁵ Bulgakov: *Maszter i Margarita*. 11.: „...tak kto zs ti, nakonyec? – ja – csaszty toj szili, sto vecsno hocset zla i vecsno szoversajet blago”.

³⁶ Az említett medence, eredetileg a keresztlő medence nevet viselte; ebben a minőségben funkcionált. Tehát Margarita itt tér meg Pilátus inkarnációjaként az egy igaz Isten ígését hirdető Woland mesterhez. Vö.: Vanyó László: *Az ókeresztény művészet szimbóluma*. Bp.: Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója 1988.

³⁷ „A koponyából ivás az Ázsiából érkezett nomádok hagyományában az ellenfél végleges

és teljes (testi-lelki) megsemmisítését jelentette, vagyis azt, hogy a szellem teste többé nem költözhet élő emberbe.” – *Mítosz, semmi más*. 80.

³⁸ Borisz M. Gaszparov: *A Mester és Margarita motívumszerkezetéről*. Medvetánc, 1981. I. 78.

³⁹ Az élő víz forrása maga az Isten, aki az életnek a forrása. Sajátos keresztény értelemben az élő víz: a Szentlélek. Lásd: Vanyó László: *Az ókeresztény művészet szimbóluma*. 127.

⁴⁰ Akárcsak a Woland kíséretéhez tartozók, maguk is éjfekete lovakon szárnyalnak mesterrükkel, a sátánnal.

⁴¹ Gribojedov: *Az ész bajjal jár*. Bp.: Új Magyar Könyvkiadó 1955. 44.

ISSN 1419-6379

A kiadásért felel a Miskolci Egyetem Rektora,
valamint Ferenczi László és Kabdebó Lóránt
Műszaki szerkesztő Ruttkay Helga
Tördelte Győrei D. László

A sokszorosításért felelős Kovács Tiborné üzemvezető
TNO. 2003-1120.ME.

*A Miskolci Egyetem Modern Magyar Irodalomtörténeti és Össze-
hasznító és Világirodalmi Tanszékei által **Irodalomtudomány** címmel
1999-ben indított, évente két alkalommal megjelenő periodika az irodalomtudomány
legfrissebb eredményeinek fóruma kíván lenni, s az irodalmárok legifjabb
nemzedékeinek, doktoranduszoknak, posztdoktoranduszoknak és leendő
doktoranduszoknak nyújt publikációs lehetőséget. A szerkesztőség szívesen fogad
az irodalomtudomány tárgykörébe tartozó írásokat.*

Irodalomtudomány

Kovács Béla Lóránt Lipa Tímea

Koós István Szörényi Diána

Szlucska János Zóni Mária

Baretto Jozefa Csízi Katalin

Szele Bálint Pálfi Ágnes

Nagy Zsófia Fekete Ágnes

Tartalom

2002/1-2

KOVÁCS BÉLA LÓRÁNT

Klasszikusok napjaink távlatából / 3

LIPA TÍMEA

Pázmány Péter belső írói fejlődése az *Öt szép levél* három kiadásának tükrében / 8

KOÓS ISTVÁN

Identitás és jelentés a dialogikus szituációban Kosztolányinál / 34

DIÁNA SZÖRÉNYI

L'opera di Giuseppe Berneri:
"Il Meo Patacca" e l'epopea comica barocca / 45

SZLUCSKA JÁNOS

A magyar iskolák sorsa Dél-Erdélyben (1940–1944) / 76

ZÓNI MÁRIA

A halál, az elmúlás sorsfordító pillanatai Szabó Magda regényeiben / 126

BARRETO JOZEFA

Sorstalanság. Néhány megjegyzés Kertész Imre művéhez / 141

CSÍZI KATALIN

A kontextusát vesztett beszéd lehetőségei
(Ljudmilla Petrusevszkaja: *A fecsegő*) / 146

SZELE BÁLINT

A jövő emlékiratai / 160

PÁLFI ÁGNES

Anorganikus vagy új-organikus?
(József Attila *Eszméletének* értelmezéséhez) / 169

NAGY ZSÓFIA

Barokk érzékiség és antik Érosz
– Moliná *Don Juanja* az évkörön – / 200

FEKETE ÁGNES

Ki a Mester Bulgakov regényében? / 217